

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Mevlüt YÜKSEL

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ERZURUM'UN RUS İŞGALİNE DÜŞÜŞÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd.Doç.Dr.Cemil KUTLU**

ERZURUM-2006

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
HARİTA VE RESİMLER DİZİNİ.....	XI
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
1. ŞARK MESELESİ ÇERÇEVESİNDE RUSYA’NIN I. DÜNYA SAVAŞI’NDAN	
ÖNCEKİ DOĞU ANADOLU POLİTİKASI.....	26
1. 1. Şark Meselesi ve Çarlık Rusya.....	26
1. 1. 1. Şark meselesinin çıkışı ve gelişimi.....	26
1. 1. 2. Şark meselesi çerçevesinde Türk-Rus ilişkileri.....	30
1. 2. Çarlık Rusya’nın Doğu Anadolu Politikası ve Erzurum.....	33
1. 2. 1. Bağdat demiryolu projesi ve Rusya.....	33
2. 1. 2. Rusya’nın Doğu Anadolu’daki Ermeni siyaseti.	38
İKİNCİ BÖLÜM	
2. OSMANLI DEVLETİ’NİN I. DÜNYA SAVAŞI’NA GİRİŞİ VE KAFKAS	
CEPHESİNDEKİ İLK MUHAREBELER.....	46
2. 1. I. Dünya Savaşı Öncesindeki Genel Durum.....	46
2. 1. 1. Avrupa’daki bloklaşma ve savaşın başlaması.....	46
2. 1. 2. Osmanlı-Alman ittifakı.....	49
2. 2. Osmanlı Devleti’nin Savaşa Girişi.....	53
2. 2. 1. Seferberliğin ilanı.....	53
2. 2. 2. Karadeniz olayı ve Osmanlı Devleti’nin savaş ilanı.....	57
2. 3. I. Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi ve İlk Türk-Rus Muharebeleri.....	64
2. 3. 1. Türk ve Rus ordularının Kafkas cephesindeki konuş ve kuruluşları.....	64
2. 3. 1. 1. Türk ordusunun konuş ve kuruluşu.....	64
2. 3. 1. 2. Rus Kafkas ordusunun konuş ve kuruluşu.....	67
2. 3. 2. Harbin başlaması ve Ruslarla ilk çarpışmalar.....	70
2. 3. 3. Köprüköy muharebeleri.....	76
2. 3. 4. Azap muharebeleri.....	81
2. 3. 5. Sarıkamış harekâtı ve muharebeleri.....	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İŞGALİNDEN ÖNCE RUS KAFKAS ORDUSU'NUN ERZURUM

TAARRUZLARI VE YAPILAN MUHAREBELER.....	100
3. 1. Sarıkamış Harekâtı Sonrasında Türk ve Rus Ordularının Durumları ve Takviye Faaliyetleri.....	100
3. 1. 1. 3. Ordunun durumu ve konusu.....	100
3. 1. 2. 3. Ordu'nun yeniden yapılandırılması ve takviyesi.....	102
3. 1. 3. Rus Kafkas Ordusu'nun durumu ve takviyesi.....	107
3. 1. 4. Rus Kafkas Ordusu'nda emir ve komuta değişiklikler.....	110
3. 2. Rus Kafkas Ordusu'nun 1915 Yılındaki Erzurum Taarruzları ve Tortum Muharebeleri.....	111
3. 2. 1. I. Tortum muharebeleri.....	111
3. 2. 1. 1. I. Tortum muharebesi öncesinde tarafların konuş ve kuruluşları....	111
3. 2. 1. 1. 1. 3. Türk Ordusu'nun durumu, konuş ve kuruluşu...	111
3. 2. 1. 1. 2. Rus Kafkas Ordusu'nun durumu, konuş ve kuruluşu	113
3. 2. 1. 2. Türk ve Rus Ordularının harekât planları.....	114
3. 2. 1. 2. 1. Türk Ordusu'nun harekât planı.....	114
3. 2. 1. 2. 2. Rus-Kafkas Ordusu'nun harekât planı	115
3. 2. 1. 3. Harekât ve muharebeler.....	116
3. 2. 2. II. Tortum (Kireçli Dağ) muharebesi.....	127
3. 2. 2. 1. Muharebe öncesi tarafların durumu, konuş ve kuruluşları	128
3. 2. 2. 1. 1. Türk Tortum grubunun durumu, konuş ve kuruluşu..	128
3. 2. 2. 1. 2. Rus 2. Türkistan kolordusunun durumu, konuş ve kuruluşu.....	130
3. 2. 2. 2. Rus Ordusu'nun harekât planı.....	130
3. 2. 2. 3. Harekât ve muharebeler.....	130
3. 3. Rus Kafkas Ordusu'nun 1916 Yılı Başındaki Erzurum Taarruzu ve II. Azap-Köprüküy Muharebeleri.....	137
3. 3. 1. Rus taarruz planı ve yapılan hazırlıklar.....	137
3. 3. 1. 1. Taarruz fikrinin doğuşu.....	137
3. 3. 1. 2. Rus taarruz planı.....	139
3. 3. 1. 3. Taarruz hazırlıkları.....	142
3. 3. 2. II. Azap-Köprüküy muharebeleri.....	145

3. 3. 2. 1. Türk ve Rus Orduları'nın durumu, konuş ve kuruluşları.....	145
3. 3. 2. 1. 1. Türk ordusunun durumu, konuş ve kuruluşu.....	145
3. 3. 2. 1. 2. Rus Kafkas ordusunun durumu, konuş ve kuruluşu.....	152
3. 3. 2. 2. Harekât ve muharebeler.....	154
3. 3. 2. 2. 1. Yarma taarruzu (12 Ocak 1916).....	157
3. 3. 2. 2. 2. Türk birliklerinin Erzurum yönünde çekilmeye başlaması (16 Ocak 1916) ve yapılan muhabereleler.....	165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ERZURUM'UN RUS İŞGALİNE DÜŞMESİ VE İLK İŞGAL GÜNLERİ.....	170
4. 1. II. Azap-Köprüköy Muharebeleri'nden Sonra 3. Ordu'nun Erzurum Müstahkem Mevkii'ne Çekilişi ve Tertiplenmesi.....	170
4. 1. 1. Erzurum'un coğrafi ve stratejik konumu	170
4. 1. 2. Erzurum müstahkem mevki savunma hatları.....	174
4. 1. 2. Erzurum mevki müstahkem mevkiinin durumu.....	175
4. 1. 3. 3. Ordu'nun Erzurum müstahkem mevki mevziilerini işgali ve tertiplenmesi.....	177
4. 1. 4. Erzurum müstahkem mevkiinin tahkimi.....	180
4. 2. Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum Taarruz Hazırlık ve Planları.....	186
4. 2. 1. Taarruz fikrinin doğuşu.....	186
4. 2. 2. Taarruz hazırlıkları.....	187
4. 2. 3. Taarruz planı.....	189
4. 3. Rus Genel Taarruzuna Kadar Erzurum Müstahkem Mevkii de Meydana Gelen Harekât ve Muharebeler.....	191
4. 4. Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum Taarruzu Öncesinde Tarafların Durumu, Konuş ve Kuruluşu.....	197
4. 4. 1. 3. Ordu'nun durumu, konuş ve kuruluşu.....	197
4. 4. 1. 1. 3. Ordu'nun sıhhi durumu.....	197
4. 4. 1. 2. Takviye ve ikmal faaliyetleri.....	199
4. 4. 1. 3. 3. Ordu'nun konuş, kuruluş ve kuvvet durumu.....	201
4. 4. 2. Rus Kafkas ordusunun durumu, konuş, kuruluşu.....	205
4. 5. Rus Kafkas Ordusu'nun Taarruzu, Yapılan Muharebeler (11–16 Şubat 1916) ve Erzurum'un İşgali.....	207
4. 5. 1. Taarruzun başlaması ve 11 Şubat 1916'da yapılan harekât ve muharebeler.....	207

IV

4. 5. 2. 12 Şubat 1916'da yapılan harekât ve muharebeler.....	213
4. 5. 3. 13 Şubat 1916'da yapılan harekât ve muharebeler.....	217
4. 5. 6. 14 Şubat 1916'daki harekât ve muharebeler ve 3. Ordu'nun Ilıca'ya çekilmesi.....	221
4. 5. 6. 1. Ordunun Ilıca mevziine çekilme kararı.....	223
4. 5. 7. 15 Şubat 1916'daki muharebeler ve 3. Ordu'nun Ilıca mevziine çekişi, tertiplenmesi.....	225
4. 5. 7. 1. Erzurum halkının durumu.....	231
4. 5. 8. 16 Şubat 1916'daki harekâtlar ve Erzurum'un işgali.....	232
4. 6. Rus Ordusu'nun Takip Hareketi ve Karaz Baskını.....	236
4. 7. İşgalin Rusya Açısından Sonuçları ve İlk yankıları.....	238
4. 7. 1. Rusya'nın elde ettiği kazançlar.....	238
4. 7. 2. İşgalin ilk yankıları.....	242
4. 8. Erzurum'da İlk İşgal Günleri.....	246
4. 8. 1. Rusların ilk faaliyetleri.....	246
4. 8. 1. 1. İdari teşkilat.....	246
4. 8. 1. 2. Erzurum'un tahkimi.....	248
4. 8. 2. Erzurum'un boşaltılması ve halkın göçü.....	249
4. 8. 3. Ermenilerin faaliyetleri.....	255
4. 8. 4. Azerbaycan Türklerinin yardım faaliyetleri.....	260
4. 8. 5. Rusların kurmayı düşündükleri idari yapı ve kolonizasyon faaliyetleri....	263
SONUÇ.....	267
KAYNAKÇA.....	269
EKLER.....	279
ÖZGEÇMİŞ.....	308

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****I.DÜNYA SAVAŞI'NDA ERZURUM'UN RUS İŞGALİNE DÜŞÜŞÜ****Mevlüt YÜKSEL****Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU****2006-SAYFA:308+VIII****Jüri : Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU****Yrd. Doç. Dr. İ. Ethem ATNUR****Yrd. Doç. Dr. İsmail EYÜPOĞLU**

Bu çalışma, Kafkasya ve Anadolu bağlantısı üzerinde önemli bir stratejik konuma sahip olan Erzurum'un I.Dünya Savaşı sonrasında Rus işgaline düşmesini konu almaktadır.

Kafkasya Cephesi Doğu Anadolu Bölgesi'nde, bu bölge için tarihi emelleri olan, Rusya'ya karşı önemli muharebelerin verildiği bir cephedir. Rus Kafkas Ordusu, I.Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren Kafkas Cephesi'nde, özellikle Erzurum'a yönelik son derece ciddi taarruzlarda bulunmuş ve bunun sonucunda önemli muharebeler meydana gelmiştir. Özellikle Erzurum'un doğu, kuzey ve kuzey doğusunda meydana gelen bu savaşlarda 3. Ordu, güçlü Rus taarruzlarına karşı önemli ve başarılı mücadeleler vermiştir.

Sonuçta 1916 yılı başında iyice zayıflamış olan 3.Ordu, güçlü Rus taarruzlarına karşı koyamayarak karargâhı olan Erzurum'u boşaltmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 16 Şubat 1916'da Erzurum Rus işgaline düşmüştür. Ruslar tarafından Erzurum işgal edildikten sonra Rus Orduları batı, güney ve kuzey istikametinde önemli yollara hâkim olmuşlar ve bu cephedeki işgalleri hız kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Doğu Anadolu, Çarlık Rusya, 3. Ordu, Rus Kafkas Ordusu, Kafkas Cephesi, I. Dünya Savaşı, Ermeniler

ABSTRACT

MASTER THESIS

RUSSIAN OCCUPATION OF ERZURUM DURING WORLD WAR I.

Mevlüt YÜKSEL

Supervisor : Assist. Prof. Dr. Cemil KUTLU

2006-PAGE :308+VIII

Jury : Assist. Prof. Dr. Cemil KUTLU

Assist. Prof. Dr. İ. Ethem ATNUR

Assist. Prof. Dr. İsmail EYÜPOĞLU

This work discusses the invasion of Erzurum by Russia during the World War I, which has an important strategic position between Caucasus and Anatolia. Caucasian front in the eastern Anatolia was an important front where there were significant battles against Tsardom Russia, which had historical ambitions on this region.

From the World War I onwards, the Russian-Caucasian army attacked Erzurum in Caucasian front and as a result, there became important battles. In these battles especially in the eastern, northern and northeastern Erzurum, the 3rd Army bravely struggled against these attacks.

Finally, in the early 1916, the 3rd Army, which was highly weakened in the battles, could not resist against these strong attacks and had to evacuate the headquarters, Erzurum. In 16 February 1916, Erzurum was occupied by Russia. After the occupation of Erzurum, the Russian Army took the control of important routes in the west, south and north and accelerated its occupations in this front.

Key Words: Erzurum, Eastern Anatolia, Tsardom Russia, 3rd Army, Russian-Caucasian Army, Caucasian Front, World War I, Armenians.

ÖNSÖZ

Medeniyetlerin beşiği olan Anadolu'yu Kafkaslara ve İran üzerinden Ortadoğu'ya bağlayan ana yolların üzerindeki önemli bir kavşak noktası konumundaki Erzurum, aynı zamanda bu yolların batı ve güney Anadolu ile Karadeniz bağlantısını sağlayan yegâne kesişme bölgesidir. Erzurum, gerek bu konumundan gerekse etrafının yüksek dağlarla çevrili verimli bir ovada, müdafaaya elverişli bir şehir oluşundan dolayı tarih boyunca ticari ve askeri açıdan önemli bir üs olmuştur.

Erzurum, stratejik konumunun bu denli önemli oluşundan dolayı tarih boyunca sürekli olarak Anadolu'ya hâkim olmak isteyen çeşitli milletlerin mücadele sahası olmuştur. Bu mücadeleler sırasında birçok kez işgal ve istilaya uğrayan Erzurum en son 1514 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve yüzyıllar boyunca devletin doğuya yaptığı seferlerde önemli askeri üs, bir serhat şehri olarak tahkim edilmiştir.

Erzurum, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Şark Meselesi çerçevesinde Doğu Anadolu üzerinde siyasi ve iktisadi emeller besleyen Rusya'nın hedefi olmaya başlamıştır. Rusya sıcak denizlere inme idealini gerçekleştirme yolunda başta İngiltere olmak üzere diğer emperyalist devletlerin engelleriyle karşılaşması üzerine bu hedefini İskenderun Körfezi üzerinden gerçekleştirme siyasetini izlemeye başlamıştır.

Anadolu'nun kilidi olarak adlandırılan Erzurum ise Karadeniz-Güney Anadolu arasında stratejik açıdan değerli ve Akdeniz'e uzanan önemli yolların kavşak noktası olduğundan dolayı Rusya'nın en büyük hedefi haline gelmiş ve 1828–1829, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşları ve I. Dünya Savaşı sırasında üç kez Rus işgaline düşmüştür.

Dört ana bölümden oluşan bu çalışmada Erzurum'un I. Dünya Savaşı sırasındaki Rus işgaline düşüşü incelenmeye çalışılmıştır.

Giriş bölümünde Erzurum'un ilk kuruluşundan aldığı isimler ile birlikte I. Dünya Savaşı'na kadar olan tarihçesinin özetlendiği eserin, ilk bölümünde Rusya'nın Şark Meselesi Çerçevesinde Doğu Anadolu ve Erzurum'u elde etmek amacıyla başta Ermenilere yönelik politikalar olmak üzere izlediği diğer siyasi ve iktisadi politikalar incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da meydana gelen bloklaşmalar sonucunda Almanya ile ittifak kurarak, I. Dünya Savaşı'na girişi, Kafkas Cephesi'nin açılmasıyla Rusların Erzurum'a yönelik taarruzları sonucunda meydana gelen ilk Türk-Rus savaşları ve Sarıkamış hareketinden bahsedilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, Türk ve Rus ordularında büyük kayıplara sebep olan Sarıkamış Harekâtı sonrasında yeniden yapılandırılmalara yönelik çalışmalar ve 1915 yılı

VIII

başlarından itibaren 1916 yılının ilk aylarına kadar devam eden Rusların Erzurum taarruzları ve bu taarruzlar sonucu meydana gelen I.ve II. Tortum Savaşları ile II. Azap-Köprüköy Savaşları incelenmiştir.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise II. Azap-Köprüköy muharebeleri sonucunda 3. Ordu'nun Erzurum'a konuşlanması sonrasında başlayan Rus taarruzu ile şehrin 16 Şubat 1916 yılında Rus işgaline düşüşü ve işgal sonrasındaki ilk gelişmeler incelenmiştir.

Çalışmanın vücuda getirilmesi için gerekli olan arşiv malzemesi için Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden yararlanılmıştır. Bunun yanında Milli Kütüphane, Bayezit Kütüphanesi (İstanbul) gibi kütüphaneler başta olmak üzere birçok kütüphaneden yararlanılarak ilk elden kaynaklara ve araştırma eserlerine ulaşılmaya çalışıldı. Çalışmanın zaman dilimini kapsayan dönemde cepheler ile ilgili basın haberlerine sansür getirilmiş olmasından dolayı dönemin gazetelerinden yararlanma imkânı olmamıştır.

Bu çalışmanın vücuda gelmesinde engin tecrübe ve bibliyografya bilgisi ile ufkumu açan, çalışmalarımın her aşamasında yardım ve desteğini gördüğüm, çalışmanın sorumluluğunu üstlenen saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU'ya teşekkürlerimi borç bilirim.

Ayrıca yine çalışmalarım sırasında tecrübelerinden ve kıymetli kütüphanesinden yararlandığım saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU'na, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Yavuz ASLAN ve Yrd. Doç. Dr. İbrahim Ethem ATNUR'a, çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen Fahrettin AKYOL, Mustafa KARA ve Evren KÜÇÜK' e teşekkür ederim.

Mevlüt YÜKSEL

ERZURUM–2006

KISALTMALAR

A	:Alay
ASAM	:Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
ATASE	:Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
ATBD	:Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
ATD	:Askeri Tarih Dergisi
BDH	:Birinci Dünya Harbi Kataloğu
BDT	:Basılmamış Doktora Tezi
Bel	:Belge
Bkz	:Bakınız
Bl	:Bölük
Bnb	:Binbaşı
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BYT	:Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
C	:Cilt
cm	:Santimetre
Çev	:Çeviren
DH. ŞFR	:Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH. UMVM	:Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti
Dos	:Dosya
EİY	:98 Erzurum İl Yıllığı
F	:Fihrist
Gnkur	:Genel Kurmay Başkanlığı
Haz	:Hazırlayan
İA	:İslam Ansiklopedisi
İht	:İhtiyat
K.O	:Kolordu
Kls	:Klasör
km	:kilometre
m	:metre
Mt	:Mitralyöz
Mz	:Müfreze
No	:Numara

Nz	:Nizamiye
O	:Ordu
Pyd	:Piyade
s	:sayfa
S	:Sayı
SN. THR	:Dâhiliye Nezareti Sicil-i Nüfus Umumiye Tahrirat Kalemi
Sv	:Süvari
Tb	:Tabur
TDVAİ	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Tk	:Takım
Tmn	:Tümen
TTETİ	:Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu
vd	:ve diğerleri

HARİTALAR VE RESİMLER DİZİNİ

- Harita No: 1- 1 Kasım 1914'de Rusların Türk Sınırını Geçerek Taarruzu Başlaması
Harita No: 2- Köprüköy Muharebesi 12 Kasım Harekat ve Muharebeleri
Harita No:3-Azap Muharebesi
Harita No:4-Sarıkamış Kuşatma Harekatında 3. Türk Ordusu ile Rus Kafkas Ordusu 1 Ocak
1915 Günü Durumları
Harita No:5- 1916 Yılı Kafkas Cephesinde Genel Durum
Harita No:6- Rusların Azap Taarruzu 10-14 Ocak 1916 Günleri Harekatı
Harita No:7- Rusların Azap Taarruzu 15-18 Ocak 1916 Günleri Harekatı
Harita No:8-Erzurum Müstahkem Mevkii (Tabyalar)
Harita No:9- 3. ordu'nun Erzurum Hazırlanmış Mevzisi'ndeki 21 Ocak 1916 Durumu
Harita No:10 Erzurum Muharebeleri Öncesinde Genel Durum (11 Şubat 1916)
Harita No:11- Erzurum Hazırlanmış Mevzisi Muharebeleri (11-17 Şubat 1916) Ilıca
Mevzisine Çekilme ve Tertiplenme

KROKİLER

- Kroki:1- 1915 Sonbaharında Genel Durum
Kroki:2- 1915'de Kafkas Cephesinde Genel Durum
Kroki:3-I.Tortum Muharebesi
Kroki:4-Kafkas Cephesi'nde 1915 Yılı İlkbahar Hareketleri
Kroki:5-II.Tortum Muharebesi

RESİMLER

- Resim:1-Palandöken Tabyası'nın Karargâh Kısmı
Resim:2-Sivişli Tabyası
Resim:3-Ağzıaçık Tabyası
Resim:4-Toparlık Tabyası
Resim:5-Çobandede Tabyası
Resim:6-Dolangez Tabyası'nın Genel Görünüşü
Resim:7-Deveboynu Tabyası
Resim:8-Uzunahmet Tabyası'ndan Genel Bir Görünüş
Resim:9-Tafta Tabyası
Resim:10-Karagöbek Tabyası
Resim:11-Gez Tabyası'ndan Bir Görünüş
Resim:12-Aziziye Tabyası'ndan Bir Görünüş

Resim:13-Mecidiye Tabyasından Bir Görünüş

Resim:14-Palandöken Dağları ve Erzurum'dan Genel Bir Görünüş

Resim:15-İşgalde Erzurum Kalesi

Resim:16-Rus Orduları'nın Erzurum'a Girişi (16 Şubat 1916)

Resim:17-İşgalde Erzurum'dan Genel Bir Görünüş

Resim:18-İşgalde Erzurum Kalesi

GİRİŞ

Erzurum ili, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum-Kars coğrafya bölgemizin batı yarısını teşkil eden¹ kendi adı ile anılan ovanın güneydoğusunda, Palandöken dağlarının uzantısı olan 2975 rakımlı Eğerli (Şiğveler) dağının eteğine kurulmuş bir şehirdir. Denizden yüksekliği 1850–1980 metre arasında deđişir².

Romalıların istilasından evvel Erzurum'un bulunduğu yerde Ermenilerin Karin, Karna, Garin biraz daha uzunca bir adla Karin mıntıkasının beldesi, anmasına gelen Karnoi, Kalhak adı verilen bir şehrin olduğu bir kısım kaynaklarda bildiriliyor³ olmasına rağmen Erzurum'un bilinen ilk adı, Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Theodasias'a (408–450) izafe edilen Theodosiopolistir⁴. Theodosiopolis IV. Asrın sonuna doğru Roma İmparatorluğu sınırları içine alınmış ve 415 tarihinde İmparator Theodosios'un emriyle Şark Orduları Kumandanı Anatolius tarafından kalesi inşa edilmiştir⁵.

415 tarihinden sonra Theodosiopolis, doğudan batıya düzenlenen akınların adeta ilk kırılma noktası oldu. Doğu ve batı dengesini bu müstahkem mevkide bozmaya çalışan istilacılar bütün seferleri sırasında bu şehri tahrip etmişlerdir. Bütün bu tahribatlardan sonra Theodosiopolis'i ilk kez büyük oranda Bizans İmparatoru Anastasius (491–518) tahkim ettirmiş ve kendi adına izafeten şehre Anastasiopolis ismini vermiştir. Fakat Bizans halkı bu ismi benimsemeyerek Theodosiopolis ismini kullanmaya devam etmiştir⁶.

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde İslam Orduları kumandanı Habib İbn-i Mesleme'nin 651 yılındaki Doğu Anadolu seferiyle Arapların istilasına uğrayan

¹ Ahmet Necdet Sözer, “**Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikleri**”, 50.Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi, I, Erzurum, 1973, s.27.

² İbrahim Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960, s.9; Besim Darkot, “**Erzurum**”; İslam Ansiklopedisi (İ.A), İstanbul, IV, s.340; Erzurum ovasının rakımı 1800m. dir. Bugünkü istasyonun bulunduğu bölgenin rakımı 1837m., Erzurum Kalesinin kurulduğu bölgenin rakımı 1950m.dir.

³ Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, s.10; Darkot, İ.A. “**Erzurum**”, s.341.

⁴ Erol Kürkçüoğlu, “**Erzurum ve Yöresi İsimleri**”, Erzurum 98 İl Yıllığı (EİY), s.22.

⁵ Darkot, “**Erzurum**”; İ.A., s.341

⁶ Enver Konukçu, **Tarih'de Erzurum**, Şehr-i Mübarek Erzurum, Ankara, 1989, s.4.

Theodosiopolis'e Müslüman Araplar **“Kalikala”** ismini vermişlerdir⁷. Bir kısım kaynaklara göre Arapların Erzurum'a **“Kalikala”** ismini vermesinin sebebi şehirde üretilen halılardan dolayı olduğu belirtilirken⁸ bir kısım kaynaklarda ise şehrin yöneticisi olan Bizanslı Armanyak'ın ölümünden sonra şehrin yöneticisi olan **“Kali”** ismindeki bir kadından dolayı bu ismin verildiğini belirtilmektedir⁹.

“Kalikala” adı ile anılan Erzurum'daki Arap hâkimiyeti 934 yılına kadar sürmüş, bu tarihte imparator Kostantinius (913–956) tarafından yeniden Bizans'ın eline geçmesi sağlanmıştır¹⁰. Şehrin yeniden Bizans'ın eline geçmesiyle **“Kalikala”** yerine yeniden Theodosiopolis ismi kullanılmaya başlamıştır¹¹. Böylece Erzurum Selçuklu hâkimiyetine kadar bu isimle anılmaya devam etmiştir.

Malazgirt Zaferi öncesinde Anadolu'da başlayan Selçuklu akınları sonucunda 1048 yılında Selçuklu Türkleri Erzurum'u ele geçirmiş bulunuyordu¹². 1048 yılında Selçukluların Azerbaycan Valisi İbrahim Yınal'ın Erzen şehrini alması¹³ ve 1071 Malazgirt zaferi'nin gerçekleşmesiyle Anadolu'yla birlikte Erzurum'da bir Selçuklu beldesi haline geliyordu. İbrahim Yınal'ın Erzen'i almasından sonra buranın halkı Teodosiopolis'e iltica etti. Selçuklularda Erzen şehrini Ahlât yakınındaki aynı isimli şehirden ayırmak için Erzen el-Rûm ismini vermişlerdir¹⁴. Anadolu'ya aidiyeti temsil eden Rûm kelimesini almasıyla Erzen el Rûm ismini alan Erzurum şehri¹⁵ 1071 yılındaki Malazgirt zaferi'nden sonra Anadolu'da başlayan Türkleşme faaliyetlerinden sonra kayıtlara bu isimle girmiştir. Şehrin ismi daha sonraki Saltuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı hâkimiyetinde değişmemiş ve nihayet Erzurum şeklini almıştır.

⁷ Bilgehan Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, İstanbul, 2005, s.34.

⁸ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, İstanbul, 1338, s.20.

⁹ Abdurrahim Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1936 s.16.

¹⁰ Tahsin Aşıroğlu, **“Erzurum İlinin Tarihçesi”**, 50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, I, Erzurum, 1973, s.68.

¹¹ Konukçu, **Tarih'de Erzurum**, s.6.

¹² Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071–1328)**, İstanbul, 1998, s.20.

¹³ Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1993, s.246.

¹⁴ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s.19; Hasan Reşid Tankut, **“Erzurum Adının Aslı”** Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, (TYED), Sayı: 11–12; İstanbul, 1962, s.3

¹⁵ Darkot, **“Erzurum”**, İ.A. s.342.

Erzurum, konumu itibariyle önemli askeri ve ticari yolların üzerinde bulunuşu, müdafaaya son derece elverişli oluşu ve özellikle akarsu kaynakları açısından tarıma ve yerleşmeye müsait oluşu itibariyle tarihin her döneminde istilalara uğramış ve önemli vazifeler üstlenmiş bir şehirdir.

Çeşitli dönemlerde Erzurum ve çevresinde yapılmış kazılara göre, şehrin tarihi M.Ö.4000 yıllarında başlamaktadır. 6.000 yıllık zaman içerisinde Hititler; Urartular, Sakalar (İskitler) Medler, Persler, Partlar ve halefleri Romalılar, Bizans, Sasaniler, Araplar (Dört Halife Devri, Emeviler, Abbasiler) Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar ve halefleri Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar'ın hâkimiyeti altında bulunan bu şehirde bu devletler zamanında tali derecede kısa ömürlü istilalar da olmuştur¹⁶.

Erzurum'daki bilinen en eski yerleşim bölgesi şehrin 16.km batısında, Ilıca ilçesinin 32. km kuzeyindeki Karaz bölgesidir¹⁷. Doğu Anadolu'daki önemli arkeoloji istasyonlarından birisi olarak kabul edilen bu bölgede 1944 yılında yapılan birtakım kazı çalışmaları sonucunda Hitit menşesine atfedilebilecek çeşitli envanterler bulunmuştur¹⁸.

M.Ö.12. yüzyılda Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Doğu Anadolu'da hızla genişleyen Urartular Erzurum'a hâkim olmuşlardır.(M.Ö.810) Erzurum M.Ö.7.yüzyıl ile IV. Asrın sonlarına kadar Sakalar (İskitler), Persler, Medler ve Partlar'ın hâkimiyeti altına girmiş daha sonra da Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir¹⁹.

390 yılında Roma İmparatorluğu tarafından istila edilen Erzurum bu dönemde İran ile yapılan savaşlar için bir üs haline getirilerek tahkim edilmiştir²⁰. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra, Erzurum Doğu Roma İmparatorluğu'nun

¹⁶ Aşıroğlu, “**Erzurum İlinin Tarihçesi**”, s.65.

¹⁷ Karaz ismi yaygın geçiren Arzen ya da Erzen isminden türeyerek Kara Arzen/Kara Arz isminden türemiştir. Günümüzde de bu bölgede Karaz isminde bir köy bulunmaktadır.

¹⁸ Hamit Zübeyir Koşay, “**Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi Prehistor ve Prehistuarı**”, 50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, Erzurum, 1973, s.39; Hamit Zübeyir Koşay, Kemal Turffar, “**Erzurum-Karaz Kazısı Raporu**”, Belleten, XXIII/91, Ankara, 1959, s.349–413.

¹⁹ Aşıroğlu, “**Erzurum İlinin Tarihçesi**”, s.65–67.

²⁰ Robert H. Hewsen, “**Summit of The Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk**”, Armenian Garin/Erzerum, Edited: Richard G. Hovannisian, California 2003, s.40.

sınırlarında kalmıştır. Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Theodosios (408–450) zamanında şehrin ismi ona izafen Theodosiopolis olarak anılmaya başlanmıştır²¹. Theodosiopolis 415 tarihte imparatorun emriyle Şark Orduları Kumandanı Anatolius tarafından tahkim edilerek Bizans'ın Doğu Anadolu topraklarını Sasanilere karşı müdafaa etmek düşüncesiyle en güçlü kalelerden biri haline getirilmiştir²².

Ancak Bizans'ın almış olduğu bu önlemler yeterli olmamıştır. Hükümdarları I. Kavat öncülüğünde Doğu Anadolu üzerine yürüyen Sasaniler 502 tarihinde Theodosiopolis'i istila etmiştir. Fakat Bizans hemen harekete geçerek şehri geri almıştır. Uzun yıllar devam eden Bizans-Sasani mücadelesi Erzurum'un tahribatına ve yıkımına sebep olmuştur. Bu dönemde Theodosiopolis'in yeniden tahkim edilmesinde İmparator I. Anastasyus'un (491–518) önemli katkıları olmuştur²³.

I. Anastasyus şehri yeniden tahkim etmesinden sonra Theodosiopolis ismini kaldırarak kendi ismiyle değiştirmiş²⁴ fakat bu ismi benimsenmeyerek onun ölümünden sonra yeniden Theodosiopolis ismi kullanılmıştır²⁵.

572 yılında Sasani Şahı Hüsrev Anuşirvan Doğu Anadolu'ya yeni büyük bir sefer düzenlemiş, bu sefer sonunda Theodosiopolis yeniden Sasani hâkimiyeti altına girmiştir. Kısa bir süre sonra Bizans kendisi için büyük önem arz eden bu kaleyi ele geçirmiş olmasına rağmen 575'te Theodosiopolis'in yeniden Sasanilerin istilasına uğramasını önleyememiştir²⁶. Bizans ile Sasaniler arasındaki bu mücadele Müslüman Arapların Sasanileri ortadan kaldırmasıyla sona ermiştir.

Bizans-Sasani mücadelesi ile ekonomik ve siyasi açıdan iyice zayıflayan Sasani devletini 642 yılında Müslüman Araplar ortadan kaldırmıştır. Erzurum havalisi bu tarihten itibaren Bizans-Arap mücadelesine sahne olmaya başlamıştır. Müslüman

²¹ Konukçu, **Tarih'de Erzurum**, s.4

²² Nina G. Garsoian, “**The Foundation of Theodosiopolis-Karin**”, Armenian Karin/Erzerum, (Edited: Richard G.Hovannisian), California 2003, s.67.

²³ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.99.

²⁴ Hewsen, “**The Historical Geography of Bardzr Hayk**”, s.41.

²⁵ Konukçu, **Tarihde Erzurum**, s.4.

²⁶ Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (Grekçe, Arapça, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar), (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, s.7–8.

Araplar başlangıçta Anadolu'ya geçici akınlar yapmış olmalarına rağmen Hz. Osman'ın (644–656) halifeliki döneminde bölgede çok ciddi şekilde görünmeye başlamışlardı²⁷.

651'de Hz. Osman tarafından Ordu Kumandanı Habib İbn-i Mesleme'nin Doğu Anadolu'un fethiyle görevlendirilmesinden sonra ünlü kumandan 8.000 kişilik ordusu ile kendilerinin "**Kalikala**" dedikleri Theodosiopolis'i kuşatmış, Bizans ile yapılan kısa bir savaş sonrasında şehri zaptetmiştir²⁸. Bu sefer sonunda bölgede Bizans İmparatorluğu'nun yüksek hâkimiyetini tanıyan Ermeni Beyleri haraç vermek suretiyle İslam Devleti'nin egemenliğini tanımıştı²⁹. 653'de İmparator Kostantinios Ermenileri yeniden itaat altına almak üzere Doğu Anadolu'ya yürümüş ve Theodosiopolis'i kuşatmış ise de Ermeni Beylerini imparatorluğa tam anlamıyla bağlamaya muvaffak olamamıştır. Nitekim İmparator geri döndükten sonra Ermeniler yeniden İslam Devleti'ne iltica ettiler. Bu olay üzerine harekete geçen Habib İbn-i Mesleme İmparator Maryanos'u mağlup ederek yeniden Theodosiopolis'i ele geçirmiştir. Habib, sulh talep eden şehir ahalisi ile cizyeye razı olmaları veya hicret etmeleri şartı ile bir barış yapmıştır³⁰. Bu anlaşmayla ahalinin bir kısmı Bizans'a iltica etmiş geriye kalan ahali cizye vermek şartıyla Erzurum'da kalmalarına izin verilmiştir. Bu olaydan sonra Habib İbn-i Mesleme Erzurum'da birkaç ay kalmış ve bir müddet sonra Dağıstan cihetinden bir ordunun Erzurum'a ansızın hücum edeceği haberini alır almaz Hz. Osman'dan yardım talebinde bulunmuştur³¹. Hz. Osman da Mesleme'ye yardım için hem Suriye Valisi Muaviye'yi hem de Kufe Valisi Said bal-Aş'ı görevlendirmiştir. Bu yardımlar sayesinde Müslüman orduları, Fırat kenarında bulunan Bizans ordusu'nu mağlup etmişlerdir³².

686 yılında Bizans İmparatoru II. Justinianus (685–695) Müslümanlar arasındaki iç mücadeleden faydalanarak Strategos Leontios kumandasında bir orduyu Doğu Anadolu'ya gönderdi. Bizanslılar bu seferleriyle Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını

²⁷ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev: Fikret Işıltan), Ankara, 1995, s.102–108.

²⁸ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s.20.

²⁹ Kürkçüoğlu, "**Erzurum'da İslam Hâkimiyeti**", EİY, s.29.

³⁰ Mükrimin Halil Yımanç, "**Erzurum**", İ.A., IV, İstanbul, s.346.

³¹ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s.20–21.

³² Kürkçüoğlu, "**Erzurum'da İslam Hâkimiyeti**", EİY, s.29.

ve Kalikala'yı yeniden Bizans hâkimiyetine soktu³³. Fakat bu durum fazla uzun sürmedi. İslam Dünyasının ilk hanedanı ve temsilcisi olan Emeviler (661–750) Doğu Anadolu'da eski sınırı elde etmek ve genişletmek amacıyla harekete geçtiler: halife Abdümelik (685–705) 700 senesinde kumandanı Abdullah kumandasında bir orduyu Doğu Anadolu'ya gönderdi. Abdullah kısa zamanda Fırat'ın yukarı havzasını Arap hâkimiyetine kavuşturdu³⁴.

Emevi Devleti'nin sona ermesinden sonra Kalikala Abbasi halifeliğinin sınırları içerisine girmiştir. 751 yılında Bizans İmparatoru Konstantin kalabalık bir ordu ile Anadolu'ya yürümüş ve Kalikala'yı yeniden istila etmiş, şehrin bütün istihkâmlarını yıktırılmış, bütün hazinelerini yağmalamış, şehrin muhafızlarını ve ahalisini esir etmiştir. 756 yılında Halife Abu Cafer el-Mansur, kardeşi Abbas komutasındaki büyük bir orduyu Bizans üzerine göndermiş ve Kalikala'yı geri almıştır³⁵.

Abbasilerin Kalikala'daki hâkimiyetleri Emevilerin ki gibi olmamıştı. Merkezden gönderdikleri valiler ile şehrin idaresinde daha etkin bir şekilde bulunmuşlardı. İran tarafından getirdikleri Türk birliklerini, muhtemel Bizans hücumlarına karşı Kalikala'ya yerleştirmişlerdi. Ancak Abbasilerin bu tarzdaki siyasetleri, şehir ahalisi tarafından hoş karşılanmamıştı. İdareye karşı zaman zaman isyanlar çıkmışsa da bunlar bastırılmıştır³⁶. Halife Mehdi Billâh (775–785) zamanında Türk birlikleri yerleştirilen Kalikala'da³⁷ 770–772 tarihinde şehirde yaşayan Ermeniler kendi beylerinin teşvikiyle isyan etmişler ve Kalikala'yı muhasara etmişlerdir. Halifeden yardım istenmesi sonucu Amir İbn-i İsmail komutasındaki Abbasi Ordusu bu isyanı bastırmıştır³⁸.

Bizans İmparatorluğu, Abbasilerin zayıflamaya başlamasıyla Doğu Anadolu ve Kalikala'ya birkaç kez sefer düzenlemiş olmasına rağmen tam bir hâkimiyet kuramamıştır. Nihayetinde 949 yılında Bizans'ın Doğu Valisi Yuannes Çimişkes, Arap

³³ Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (Çev: Sosi Dalanoğlu), İstanbul, 2005, s.295.

³⁴ Konukçu, **Tarih'de Erzurum**, s.14.

³⁵ Cevdet Küçük, **"Erzurum"** Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (TDVİA), XI, İstanbul, 1995, s.322

³⁶ Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, s.35.

³⁷ Küçük, **"Erzurum"**, s.322.

³⁸ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.101.

kuvvetlerini mağlup ettikten sonra Kalikala'yı kesin olarak ele geçirmiştir. Böylelikle 651 yılında başlayan İslam hâkimiyeti 949 yılında sona ermişti³⁹.

Bizans bu tarihten sonra Bizans Erzurum'u yeniden tahkim etmiş, önemli bir askeri ve ticari merkez haline getirmiştir⁴⁰.

XI. yüzyıl başlarında yeniden Theodosiopolis ismini alan Bizans hâkimiyetindeki Erzurum, oldukça hareketli hadiselere sahne olmuştur. Bizans, İmparator II. Basileios (976–1025) zamanında 1048 yılına kadar bir yandan doğuda isyan eden Gürcü ve Ermenilerin ayaklanmalarını bastırmakla uğraşırken diğer taraftan da devletin doğu sınırında görünmeye başlayan Türkmen akınlarıyla uğraşıyordu⁴¹.

Theodosiopolis, 1048 yılında İbrahim Yınal ile Kutalmış komutasındaki Selçuklu Türkleri ile tanıştı. Sultan Tuğrul Bey'in emri ile Bizans İmparatorluğu ülkesini istilaya memur olan iki amcazadesi İbrahim Yınal ve Kutalmış büyük kuvvetler ile Erzen (Artze) şehrinin önüne gelmişlerdi. Theodosiopolis'in surları içine sığınmaya lüzum görmeyen Erzen şehri ahalisi Türk Ordusu ile mücadele etmiştir⁴². Fakat Erzen halkı bir gün boyunca devam eden savaşta Türklere yenilerek Theodosiopolis şehrine doğru kaçmaya başlamışlardır⁴³. Bu surette Erzen önündeki mücadele altı gün devam etmiş ve sonunda Erzen'i Selçuklu Türkleri zaptetmişlerdir. Savaşın şiddetinden ve Erzen'in uğradığı tahribattan dolayı şehir Kara Erzen ismini almış daha sonra da Kara Erz nihayet Karaz şeklini almıştır⁴⁴.

Erzurum adını alan Theodosiopolis şehri surlarının müteaddid olması, burçlarının yüksek olması sayesinde, XI. asrın ortasında ve hatta ikinci yarısında, Anadolu'nun şarkında, ortasında ve hatta garbındaki şehirlerin ve kalelerin ekserisi Türkler tarafından fethedildiği halde, uzun müddet Bizans hâkimiyeti altında kalmıştır⁴⁵. 1054'de, Tuğrul Bey Selçuklu Ordusu ile Erzurum surları önünde görüldü. Ovaya ve kaleye hâkim bir

³⁹ Aşıroğlu, "Erzurum İlinin Tarihçesi", s.68.

⁴⁰ Hewsen, "The Historical Geography of Boardzr Hayk", s.42.

⁴¹ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992, s.8–9.

⁴² Yınanç, "Erzurum", İA, s.348.

⁴³ Urfalı Mateos **Vekayi-Namesi** (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162), (Çev: Hrant D.Andreasyan), Ankara, 1987, s.86.

⁴⁴ Yınanç, "Erzurum", İA, s.348;

⁴⁵ Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s.103.

tepe üzerine çıkıp durumu gözden geçiren Tuğrul Bey, şehrin alınmasının uzun zamana büyük fedakârlığa mal olacağını düşünerek buradan ayrılmıştır⁴⁶.

1071'deki Alparslan'ın büyük Malazgirt zaferine kadar Erzurum'a geçici akınlar yapan Selçuklu Türkleri, artık bu tarihten sonra Anadolu'yu yurt tutma düşüncesiyle akınlar yapmaya başladılar⁴⁷. Malazgirt zaferi sonrasında Bizans İmparatoru Romanos Digones (1067–1071) ile yaptığı anlaşmayı fesheden Alparslan, Anadolu'daki bir kısım bölgeleri Malazgirt Savaşı'nda yararlılık gösteren kumandanlarına ikta olarak vermiştir. Erzurum ve civarındaki bölgeleri de Saltuk Bey'e ikta olarak verdiği anlaşılmaktadır⁴⁸. Çeşitli sebeplerden dolayı fethi geciken Erzurum, Sultan Melikşah zamanında 1080'de Saltukhan Bey'den sonra onun yerine geçen Ebu'l Kasım tarafından fethedilmiştir. Saltuklu Beyliği de bu tarihte kurulmuştur⁴⁹.

Erzurum'un alınmasıyla ismini Saltuk Bey'den alan Saltukoğulları Beyliğinin merkezi burası olmuştur⁵⁰. Bu yüzden şehri Türk-İslam hüviyetine büründüren imar faaliyetlerinin önemli bir kısmı bu dönemde yapılmıştır⁵¹. Saltukoğulları Beyliği'nin kurucusu sayılan Ebu'l Kasım hakkında detaylı bir bilgi bulunmamasına rağmen kuvvetli bir ordu oluşturup Gürcü tehlikesine karşı tedbirler aldığı ve komşularıyla iyi geçinmiş olduğu bilinmektedir⁵².

Ebu'l Kasım'ın Erzurum'da Sultan'ın himayesi altında kurduğu bu feodal Selçuklu beyliğinde Ali, Gazi, İzzeddin Saltuk, Mamahatun, Nasreddin Mehmed ve Alaaddin veya Melikşah isimlerinde kendi ailesinden altı kişi tahta geçmiştir. Bu aile Kars, Bayburt ve Tercan çevresi içerisindeki araziye sahip olmuşlardı. Trabzon'da Bizans Beyliği Tercan çevresi içerisindeki araziye sahip olan bu beylik, Trabzon'da Bizans Beyliği ile Erzincan'daki Mengücekliler ve Ahlât'taki Sekmanoğulları gibi küçük Selçuklu beylikleri ile komşu idiler. Tortum, Oltu havalisi Gürcü krallığına bağlı olduğu için Saltukoğulları, en ziyade Gürcülerle savaşa giriştikleri gibi, ara sıra Trabzon Bizans beyliği ile çarpışmışlar ve diğer taraftan da Danişmendlilere yardım ederek

⁴⁶ Konukçu, **Tarih'de Erzurum**, s.19.

⁴⁷ Kürkcüoğlu, “**Saltuklular**”, EİY, s.34.

⁴⁸ Beygu, **Erzurum Tarihi**, s.36.

⁴⁹ Küçük, “**Erzurum**”, TDVİA, s.322.

⁵⁰ Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.21.

⁵¹ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, (Çev. Erol Üyepazarıcı), İstanbul, 2000, s.47–48.

⁵² Kürkcüoğlu, “**Saltuklular**”, EİY, s.35.

Anadolu'da geçtikleri yerleri kan ve ateş içinde bırakan Haçlı Ordularına karşı cesurane savaşta bulunmuşlardır⁵³.

1103'de Erzurum'daki Saltuklu Emiri Ali'dir. Bu tarihte Büyük Selçuklu Sultanı Berkayaruk ile kardeşi Sultan Mehmed Tapar arasındaki mücadelede Erzurum Emiri Ali de siyaset icabı Sultan Mehmed Tapar yanında yer almıştır⁵⁴. 1116'da Gürcü Kralı David'in Saltuklu topraklarına girmesi üzerine Artuklular ile ittifak kuran Emir Ali Gürcülere karşı kahramanca mücadeleler verdikten sonra hastalanarak ölmüştür⁵⁵.

Emir Ali öldükten sonra yerine yeğeni Gazi geçmiştir⁵⁶. Gazi tıpkı Emir Ali döneminde olduğu gibi Gürcülerle mücadele etmiştir. Bunun yanında 1124–1132 tarihleri arasında Saltuklu tahtında bulunan Gazi şehirde çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuş, şehri tahkim ettirmiştir⁵⁷.

1132 tarihinde Saltukoğulları tahtına İzzeddin Saltuk geçmiştir. Devri savaşlar ile geçen İzzeddin Saltuk Ani Emiri Fahreddin Şeddat'ın bir tuzağına düşerek hapsedilmiş ve 1154 yılında 100.000 altın vererek hayatını kurtarmıştır⁵⁸. İzzeddin'in 1168'de ölümünden sonra oğlu Nasreddin Muhammed Saltukoğulları tahtına geçmiştir. Onunda dönemi Gürcü Devleti'nin Kraliçesi Tamarra'nın kocası David ile savaşmıştır. Daha sonra Saltuklu-Gürcü ilişkileri Nasreddin Muhammed'in oğlu Muzafferuddin'in Tamarra ile evlenmesiyle iyiye doğru gitmeye başlamıştır⁵⁹.

Nasireddin Muhammed'in 1191'de ölümü üzerine yerine İzzeddin Saltuk'un kızı Mama Hatun Saltukoğulları tahtına geçmiştir. Mama Hatun hakkındaki mevcut bilgilerin onun Eyyubi Sultani Selahaddin ile iyi bir münasebetinin olduğunu⁶⁰ ve Selahaddin Eyyubi'nin oğlu Meyyafarikin Hükümdarı Nakıyyüddin Ömer'in Malazgirt kuşatmasında onun müttefiği olduğu şeklindedir⁶¹.

⁵³ Beygu, **Erzurum Tarihi**, s.37;

⁵⁴ Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.22.

⁵⁵ Beygu, **Erzurum Tarihi**, s.38.

⁵⁶ Aşıroğlu, “**Erzurum İlinin Tarihçesi**”, s.72; Konukçu, **Tarih'de Erzurum**, s.22–23.

⁵⁷ Kürkcüoğlu, “**Saltuklular**”, EİY, s.35–36;

⁵⁸ Aşıroğlu, “**Erzurum İlinin Tarihçesi**” s.73.

⁵⁹ Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.252–253

⁶⁰ Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.25.

⁶¹ Aşıroğlu, “**Erzurum İlinin Tarihçesi**”, s.74.

Mama Hatun'dan sonra 1200 tarihinde Saltukoğulları tahtına son olarak Melikşah geçmiştir. Bu dönemde de Saltuklular Gürcüler ile sürekli mücadele halinde olmuşlardır⁶².

Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmaya başlamasıyla Türkiye (Anadolu) Selçuklu tahtına çıkan Rükneddin Süleyman Şah, büyük bir Gürcü seferine hazırlanmaya başlamıştı. Hem bu seferin geleceği için büyük bir stratejik öneme sahip olan Erzurum'a hâkim olmak, hem de Gürcü Kraliçesi Tamarra ile Emir Muzafferuddin'in evlenmesinin intikamını almak için Saltukoğulları üzerine 1201'de bir sefer düzenlemiş Erzincan'da gerekli hazırlıklarını yaptıktan sonra 1202 yılında Saltukoğulları ortadan kaldırılarak Erzurum hâkimiyet altına alınmıştır⁶³.

Süleyman Şah Erzurum'u aldıktan sonra burayı kardeşi Mugisi'üddin Tuğrul Şah'a tevcih etmiştir⁶⁴. İşte Erzurum ve havalisi bundan sonra büyük bir refaha kavuşmuş, şehir mimari yönden de tahkim edilmiştir⁶⁵. Mugis'üddin Tuğrul Şah'ın ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Rukneddin Cihan Şah 1225'de Erzurum Meliki olmuştur. Cihan Şah, amcası olan Anadolu Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubat'ın siyasetinden şüphe ederek 1230 yılında amcasının Harzemşahlılar ile yaptığı Yassıçemen savaşında Celaleddin Harzemşah ile işbirliği yapmıştır⁶⁶.

Yassıçemen Savaşı'ndan büyük bir zaferle çıkan Alaaddin Keykubat Ordusu ile birlikte Erzurum'a hareket etti. Şehir sultanın bu heybetli ordusu karşısında fazla dayanamayarak sükût etti. Alaaddin Keykubat, Erzurum ile birlikte civarındaki beş kaleyi daha almıştı. Erzurum halkı iç kaleye giren sultana itaatini bildirdi. Sultan Alaaddin Keykubat kendisinden af dileyen yeğeni Cihan Şah'ı Aksaray'a gönderdikten⁶⁷ sonra şehri Moğol istilasına karşı tahkim ettirip emin kumandanlarından Mubarrizuddin Çavlı'yı Subaşı olarak atayarak geri dönmüştü⁶⁸.

Sultan Erzurum'u almakla iki mühim siyasi netice elde etmiş oldu. Trabzon'daki Bizans Prensiği Erzurum'daki Selçukluları sürekli Anadolu Selçukluları aleyhine

⁶² Kürkçüoğlu, "Saltuklular", EİY, s.37.

⁶³ Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.252–256.

⁶⁴ Yınanç, "Erzurum", İA, s.349; Küçük, "Erzurum", TDVİA, s.322

⁶⁵ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.104.

⁶⁶ Yınanç, "Erzurum", İA, s.49; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.369–374.

⁶⁷ Beygu, **Erzurum Tarihi**, s.56–59.

⁶⁸ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.105.

teşvik ediyordu. Bir yandan da Gürcü Krallarını Erzurum Selçukluları aleyhine sevk ediyordu. Sultan Erzurum'u almakla ilk olarak Trabzon'daki bu Bizans Prensiğinin entrikalarının önüne bir set çekiyor ikinci olarak da büyük bir ordu potansiyeline sahip olan Erzurum halkının desteğini alıyordu⁶⁹.

1080–1242 yılları arasında 162 yıl kadar Türk hâkimiyeti altında kalan serhat şehri bu dönemde Erzurum tarihinin en saadetli ve en şanslı yıllarını yaşamış, hem bayındır ve hem de zengin olmuştur. Burası Anadolu'nun en zengin, en büyük şehirlerinden sayılıyordu⁷⁰.

Erzurum ve Anadolu Selçukluları için asıl tehlike bu tarihten sonra belirginleşmeye başlamıştı. Harezmşahların ortadan kalkması ile kuzeyden dalga dalga ilerleyen Moğol tehlikesine karşı, Erzurum uç/sınır pozisyonunda olmasından dolayı tehlikenin en fazla hissedildiği bölgeydi. Stratejik konumundan dolayı kısa bir süre sonra da Moğol tehlikesini bizzat yaşadı⁷¹. 1242 yılında Boycu Noyan Komutasındaki, Gürcü ve Ermenilerin de dâhil bulunduğu Moğol Ordusu harekete geçerek aynı yılın sonbaharından Moğollarca da ana belde olarak kabul edilen, Anadolu'nun kapısı olarak her zaman ehemmiyetini koruyan Erzurum'a varmıştı. Erzurum'u kuşatan Moğollar Erzurum'u kısa zamanda düşürerek Moğol istilası altına aldılar. Erzurum'un düşüşü ile Anadolu içinde tehlike başlamış oluyordu⁷². Moğollar döneminde de Anadolu'nun içlerine doğru yapılan seferlerde üs olarak kullanılan Erzurum yeniden tahribata uğramaya başlamıştır⁷³.

1243 yılında meydana gelen Köseadağ savaşı sonucunda Selçuklu Ordusunun büyük bir bozguna uğramasıyla Erzurum'daki Moğol hâkimiyeti perçinlenmiştir. Bu savaş sonrasında yapılan antlaşmanın yürürlüğe girmesinden hemen sonra Erzurum

⁶⁹ Beygu, **Erzurum Tarihi**, s.59–60.

⁷⁰ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.105; Erzurum bu dönemde her türlü istiladan uzak kalmış olması ile birlikte, Tiflis'ten Tebriz'den Trabzon'a ve Orta ve Doğu Anadolu'ya giden ticaret yollarının üzerinde olmak dolayısı ile bir mübadele merkezi olmuştur. Şehir, XII. ve XIII. Asır içinde çok zengin ve mamur olmuş ve Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir. Devrin önemli Seyyahı ve tarihçisi Yakut Hamevi Erzurum'dan bahsederken buranın adaşı olan Diyarbakır'daki Erzen'den daha büyük ve gelişmiş olduğundan, bolluk ve zenginlik içinde yaşayan bir halkının olduğundan bahsetmektedir. (Yınanç, "**Erzurum**", İ.A, s.349)

⁷¹ Pamuk, **Bir Serhad Şehri Erzurum**, s.38; Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, s.91–95.

⁷² Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.430.

⁷³ Küçük, "**Erzurum**", TDVİA, s.322.

yeniden tahkim edilmiş ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin tam yıkılış tarihi olan 1308 yılına kadar Anadolu birliği içinde sayılmıştır. Fakat buna rağmen Moğol ordularının sık sık Anadolu'nun içlerindeki isyanları bastırmak için harekâtlarda bulunması ve bu bölgede yaylak ve kışlak tesis etmesi Erzurum'un sürekli olarak tahribatına sebep oluyordu⁷⁴.

Selçukluların saltanatının sona ermesinden sonra Erzurum İlhanlı Valileri tarafından yönetilmeye başlanmıştır. XIII. yüzyılda İran ve Azerbaycan'da Moğolların yerini alan İlhanlılar; Anadolu Selçuklularının fiili olarak bulunduğu sıralarda Hükümdar Abaka Han zamanında Erzurum'da idareyi ele geçirmişlerdi. İlhanlı idaresi, Erzurum'dan ağır vergiler almasına karşılık, şehrin kalkınması için de hizmet vermişlerdi. Dönemin kültür merkezi haline getirilen şehirde “Yakutiye”, “Ahmediye”, “Sultaniye” ve “Çifte Minareli” medreseler İlhanlılar tarafından yaptırılmıştır⁷⁵. 1335 yılında İlhanlı İmparatorluğu'nun inhilali üzerine ortaya çıkan büyük karışıklıklar esnasında Erzurum ve havalisi Sultan Noyan'ın oğlu Emir Han Togay'ın eline geçmiştir⁷⁶. Hacı Togay'ın oğlu Emir Hasan Erzurum-Tebriz yolu üzerinde olan Pasin Ovası'na hâkim tepe üzerinde bir kale inşa ettirmiştir. Sıcak su kaynaklarına yakın, Avnik, Micingerd, Horasan ve Erzurum yollarını kontrol eden bu kaleye kurucusunun adı verilerek Hasan Kale denilmiştir. Emir Hasan öldükten sonra da buraya defnedilmiştir. 1340'ta Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan Erzurum'a geldi. Togay ailesini buradan çıkardı. Şehre hâkim olduktan sonra bir ay ikamet etti. Bu süre içerisinde çok ağır müsademelerde bulunan Şeyh Hasan, dönüşte Hasan Kale'ye uğradı. Burayı mescidi de dâhil olmak üzere tahrip etmiş ve Hasan'ın mezarını da ortadan kaldırmıştır. Bununla birlikte günümüze kadar gelmiş olan önemli mimari eser de yine Çobanlılar döneminde yapılmıştır: Bunların en önemlisi Aras Nehri üzerindeki Çobandede Köprüsü olarak bilinmektedir⁷⁷.

1358 senesine kadar bütün Azerbaycan ve Aran kıtaları ile birlikte, Çobanlıların elinde kalan Erzurum, bu sene içerisinde Celayirlilerden sultan Üveys'in Tebriz'i işgalini müteakip, onların elinden çıkmıştır. Sivas ve Orta Anadolu Hükümdarı Muhammed b. Eretna adına hicri 761 tarihinde Erzurum'da kesilmiş bir paranın mevcut

⁷⁴ Yınanç, “**Erzurum**”, İA, s.350.

⁷⁵ Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.76–77.

⁷⁶ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.106.

⁷⁷ **Evlîya Çelebi seyahatnamesi**, II, İstanbul, 1315, s.223;

bulunması bu şehrin 1360 tarihinden itibaren Eretna Devleti hâkimiyeti altına girmiş olduğu anlaşılmaktadır⁷⁸.

Erzurum kısa fasılalar hariç 1387 tarihine kadar Eretna hâkimiyeti altında kalmıştır⁷⁹. Bu dönemde Erzurum Karakoyunlular ile Eretnalılar arasında sürekli mücadele sebebi olmuş ve zaman zaman Karakoyunluların hâkimiyetine girmiştir⁸⁰.

1387’de Karakoyunlu Kara Mehmet tarafından Erzurum’daki Eretna hâkimiyetine son verilerek Karakoyunlu hâkimiyeti tesis edildi⁸¹. Bundan çok kısa bir süre sonra Timur ile Kara Mehmed’in arası açıldı. Bu yüzden Timur Kara Mehmed’in elinde bulunan Erzurum, Van, Ahlât, Muş şehirlerini almaya karar verdi. Avnik üzerinden yürüyerek, Erzurum önlerine gelen Timur Erzurum’u 1389’da istila ettikten sonra ordusunu kışlak bölgesine göndererek kendisi de Karabağ’a çekilmiştir⁸². Anadolu ve özellikle de Mısır’a hâkim olmayı hedefleyen Timur’un Erzurum üzerine yapmış olduğu bu geçici istilasını daha sonra 1394 ve 1402 yıllarındaki Anadolu seferlerinde de üs olarak kullanması sayesinde yaptığı istilalar takip etmiştir. Timur bu istilaları sırasında da Avnik ve Tortum kalelerini ele geçirmiştir⁸³.

Timur Erzurum valiliğine Erzincan beyi olan Mutahharten’i atamıştır. Bu vali Eretnaoğullarının ve ailenin kurucusu Alaaddin Eretna’nın yeğenidir. Mutahhareten öldükten sonra yerine Yusuf Ali isminde bir Türkmen Erzurum Valisi olarak tayin edilmiştir⁸⁴. Timur’un Erzurum’dan ayrılmasından biraz sonra 21 Mayıs 1404’de buraya uğrayan İspanyol Kralı Don Henry’nin elçilik heyeti içindeki ünlü seyyah Don Klaviyo (Clovijo) şehrin Yusuf Ali ismindeki valisinden bahsettiği gibi, şehrin kuleli surlar ile çevrili olduğundan bir iç kalesinin bulunduğundan da bahsetmektedir⁸⁵.

Timur’un hâkimiyetinden sonra Erzurum bu kez de Karakoyunlular ile Timurluların mücadele sahası oldu. Timur’un oğlu Şahruh 1421 yılında ilk Azerbaycan seferine çıkarak Karakoyunlular ile mücadele ettikten sonra, Karakoyunlu hükümdarı

⁷⁸ Yınanç, “Erzurum”, İ.A, s.350.

⁷⁹ Gürsoy Solmaz, **Ortaçağ’da Erzurum-Kars Kaleleri**, Erzurum, 2000, s.24.

⁸⁰ Aşıroğlu, “Erzurum İlinin Tarihçesi”, s.78.

⁸¹ Yınanç, “Erzurum”, İA, s.351.

⁸² Beygu, **Erzurum Tarihi**, s.76–77.

⁸³ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara, 1991, s.14–28.

⁸⁴ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.109.

⁸⁵ Solmaz, **Ortaçağ’da Erzurum ve Kars Kaleleri**, s.25.

Kara Yusuf'un oğlu İsfahan Bey Erzurum üzerine yürümüş fakat şehri alamayarak Avnik'e gitmiştir⁸⁶.

1421'de İsfahan Bey'in vefat etmesi üzerine onun yerine İskender Bey Karakoyunlu hükümdarı oldu. İskender Bey 1421'de Erzurum'u alarak Duhali Türkmenlerinin reisi olan Pir Ahmed Bey'i buraya vali olarak tayin etmiştir⁸⁷.

1434 yılında Timur'un oğlu Şahruh Karakoyunlulara karşı Üçüncü Azerbaycan seferine çıkarken Diyarbekir hükümdarı ve Akkoyunlu devletinin hükümdarı olan Bahaeddin Kara Yülük Osman Bey ile bir dostluk ve ittifak antlaşması yaparak onu yardıma çağırmıştır. Akkoyunlular kendileri gibi bir Türkmen boyu olan Karakoyunluların en büyük rakibi ve düşmanı idiler. Şahruh Kara Yülük Osman'ı Karakoyunluların elinde bulunan Erzurum'u ele geçirmeye davet etti. Bu davet üzerine derhal harekete geçen Kara Yülük Osman bizzat kendi kumandasındaki Ordu ile 1434 yılı baharında Erzurum'u kuşattı. Vali Pir Ahmed Bey'in kuvvetle mukavemetine rağmen Akkoyunlular şehri ele geçirdiler. Osman Bey şehre oğlu Şeyh Hasan'ı vali olarak tayin etti⁸⁸. Bu sırada Karakoyunlular da Azerbaycan'da üçüncü Azerbaycan seferine çıkan Şahruh ile muharebe halindeydi. Bu muharebede yenilen Karakoyunlu hükümdarı İskender Bey, Şahruh'un önünden Erzurum yönünde kaçmaya mecbur olmuştur. Çobandede Köprüsü civarına gelmiş olan İskender Bey'i burada Karayülük Osman Bey karşılamıştır⁸⁹. Bu civarda meydana gelen savaşta İskender Bey Akkoyunluları yendi. Ağır yaralanan Osman Bey Erzurum'a geri dönmüştür⁹⁰. Geri çekilen Osman bey'i ve oğlu Hasan'ı takib eden Karakoyunlu hükümdarı İskender Bey 1435'te Erzurum'u kuşattı. Kara Yülük Osman Bey'in ölmesi üzerine kumandayı ele alan oğlu Hasan'ın mukavemetine rağmen İskender Bey Erzurum'u ele geçirdi⁹¹. Bu sıralarda Azerbaycan'dan kaçan İskender Bey'i takip eden Şahruh'un oğlu Mehmed Cuki Çobandede Köprüsü yakınlarına gelmişti. Bir kısım Akkoyunlu askerlerinin de

⁸⁶ Yınaç, "Erzurum", İA, s.351.

⁸⁷ Beygu, **Erzurum Tarihi**, s.78-79.

⁸⁸ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.109.

⁸⁹ Yınaç, "Erzurum" İA, s.351.

⁹⁰ Kenan Çetin, **Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası** (Erzurum Merkez, Ova Pasin-i Ulya), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1998, s.28.

⁹¹ Bu savaş Karaz'da meydana gelmiş ve çok kanlı geçmiştir. İskender Bey şehir halkından olan birçok Akkoyunlu Türkmeni katlettiği gibi oğlu Hasan'ın gömdüğü yerden Kara Yülük Osman Bey'i çıkararak kafasını kesip Mısır Sultanına gönderdiği belirtilmektedir.(Beygu, **Erzurum Tarihi**, s.79)

kendisine katılmasıyla Erzurum'a gelen Mehmed Cuki şehri ele geçirdi⁹². Mehmed Cuki batıya doğru çekilme kararı olan İskender Bey'i Erzincan'a kadar takip etmiştir⁹³

1436'da Şahruh'un geri dönüşüyle Timurlu hâkimiyetini fırsat bilen İskender Bey sığındığı Osmanlı ülkesinden geri dönerek Erzurum ve çevresini yeniden hâkimiyeti altına almış ve onun ölümü üzerine burası kardeşi Cihan Şah'a kalmıştır⁹⁴.

1454 ve 1456 yıllarında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Erzurum'a iki kez sefer düzenlemiş olmasına rağmen şehri ele geçirememiştir. 1458 ve 1466 yıllarında düzenlemiş olduğu Gürcistan seferlerinde de Erzurum güzergâhını kullanan Uzun Hasan, Erzurum'u 1468 yılında Cihan Şah'ın ölmesiyle ele geçirmiş ve onun ölümüne kadar bu havali Akkoyunlu devleti'nin hudutları içinde kalmıştır⁹⁵.

Uzun Hasan'ın Erzurum üzerinde büyük etkisi oldu. Onun tarafından konulan ve halk arasında "Hasan Padişah Kanunu" olarak bilinen kanunname Osmanlı fethinden sonra da bir süre yürürlükte kaldı. Otuzbeş yıl Akkoyunlu yönetiminde bulunan şehir 1480–1490 yıllarında Safevi propagandalarından bir hayli etkilendi⁹⁶.

Anadolu ve Erzurum'daki Akkoyunlu hâkimiyeti 1473 yılında Uzun Hasan'ın Osmanlı İmparatoru Fatih Sultan Mehmed'e karşı kaybettiği Otlukbeli Savaşı'na kadar devam etti. Bu savaşla büyük bir yenilgiye uğrayan Akkoyunlu Devleti'nin gücünü kaybetmesi, İran'daki Türkmenleri bir araya toplayarak Safevi Devleti'ni kuran Şah İsmail'e Anadolu'daki askeri faaliyetleri için önemli bir fırsat vermiştir. Bu arada daha ziyade batıda meşgul olan Osmanlıların Doğu Anadolu'da pasif kalması Şah İsmail'in daha cüretkâr hareket etmesine sebep olmuştur⁹⁷.

1502 yılında Safevi Hükümdarı Şah İsmail, Anadolu'ya düzenlediği sefer ile Akkoyunlu hükümdarı Elvend Bey'i mağlup ederek Erzurum'u Safevi hâkimiyeti altına alarak şehri İran'ın önemli bir kalesi haline getirdi⁹⁸. Şah İsmail döneminde Erzurum'da

⁹² Çetin, **Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası** s.28.

⁹³ Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.107.

⁹⁴ Yinanç, "Erzurum", İA, s.351.

⁹⁵ Nazmi Sevgen, **Anadolu Kaleleri**, I, Ankara, 1959, s.110–111.

⁹⁶ Küçük, "Erzurum", TDVİA, s.322.

⁹⁷ Pamuk, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, s.41.

⁹⁸ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.111.

halka karşı yoğun bir Şii baskısı uygulandığı için Sünni halk başka yerlere göç etmeye zorlanmış, bu sayede şehrin nüfusu önemli ölçüde azalmıştır⁹⁹.

Safeviler uyguladıkları bu Şii politikası ile Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike arzlemekteydi. Bu dönemde Osmanlı tahtında II. Bayezit bulunmaktaydı. II. Bayezit, doğuda meydana gelen bu gelişmeleri Trabzon Valiliği yapmakta olan oğlu Şehzade Selim kadar iyi takip ve idrak edemiyordu. 1512’de I. Selim Osmanlı tahtına çıktığı dönemde de Doğu hududundaki durum hakkında bir değişme yoktu¹⁰⁰. I. Selim, Safevi ve Şii tehlikesini ortadan kaldırmak amacıyla 1514’de Çaldıran seferine çıktı. Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferine giderken ve sefer dönüşünde Erzurum civarındaki bir kısım bölgelerden geçmiş ve konaklamıştır¹⁰¹. Safevi hâkimiyetinin oldukça zayıfladığı Erzurum, bu sefer sırasında mı, yoksa bundan bir yıl sonra yani Kemah ve Bayburd’un alındığı 1515 yılındaki seferde mi Osmanlı hâkimiyetine alındığı tam olarak bilinmemektedir¹⁰². Fakat kuvvetle muhtemeldir ki Safevilerin döneminde uygulanan Şii politikası ile tahrip olan ve göçler ile ıssızlaşan Erzurum, Kars civarında hâkim güç olan Gürcü Bey’i Sevündük Han’ın hâkimiyeti altındaydı. Yine kuvvetli bir ihtimaldir ki, Sevündük Han’ın beyliği Osmanlı ile Safevi Devletleri arasında bir tampon beyliktir¹⁰³.

Yavuz sultan Selim sekiz yıl beş ay süren saltanatından Anadolu’da çok önemli fetihler gerçekleştirmiş, Osmanlı topraklarının sınırlarını Çoruh boylarındaki Yusufeli’ye Fırat boylarında Erzurum’a, Murat boylarında Muş’a ve daha güneyde Musul’a kadar genişletilmiştir. Onun ölümü üzerine yerine oğlu I. Süleyman (Kanuni) 30 Eylül 1520’de Osmanlı tahtına geçmiştir¹⁰⁴.

Kanuni Sultan Süleyman’ın tahta geçiş tarihinden (1520), 1534 yılındaki Irakeyn seferine kadar Erzurum Rum Beylerbeyliğine bağlı olan Bayburd Sancağının Şogayn Kazası’na, **“nefs-i Erzurum”** namıyla bağlı bir nahiyeydi¹⁰⁵. Ayrıca bu sıralarda

⁹⁹ Küçük, **“Erzurum”**, TDVİA, s.322.

¹⁰⁰ Konukçu, **Tarih’de Erzurum**, s.52.

¹⁰¹ Kürkçüoğlu, **“Erzurum’da Osmanlı Hâkimiyeti”**, EİY, s.45.

¹⁰² Dündar Aydın, **“Erzurum Şehrini Osmanlı Fethini müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri”**, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, I/1, (Ekim 1970), s.103–104

¹⁰³ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.112.

¹⁰⁴ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451–1590)**, Ankara, 1976, s.121–1222.

¹⁰⁵ Aydın, **“Erzurum Şehrini İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri”**, s.104.

yapılan savaşlardan, uğradığı istilalardan ve Şii propagandasından dolayı nüfusu azalan Erzurum tam bir harabe haline gelmişti. Kanuni Sultan Süleyman 1534 yılında Doğu'ya düzenlediğı ve "İrakeyn Seferi" olarak bilinen sefer sırasında Erzurum önlerine gelmiş ve burada konaklamıştır. Padişah Erzurum'da medfun olan evliyaların kabirlerini ziyaretinden sonra harap olan şehrin tamir ve iskânına dair ferman buyurması ile 35 yılı aşkın bir zamandan beri harap ve ıssız olan şehir yeniden canlanmaya başlamıştır¹⁰⁶.

İrakeyn Seferi sonunda bölgeye yeni bir düzen vermek isteyen Kanuni bin kadar adamıyla İran'dan iltica eden Dulkadirli Mehmed Han'ı Kemah ve Bayburd Sancaklarını vermişti. Bundan bir sene sonra da Erzurum Beylerbeyliği ihdas edilerek bu yerler Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlandı¹⁰⁷.

Erzurum'un Dulkadirli Mehmed Han'dan sonraki ikinci Beyberbeyi Ferhat Paşa olmuştur. 1539'dan 1541'e kadar iki yıl müddetle yöneticilik yapan Ferhat Paşa muhtemel Safevi saldırılarına karşı Erzurum'u tahkim etmiş ve sürekli tetikte kalmıştır¹⁰⁸. Ferhat Paşa'dan sonra Kanuni Sultan Süleyman Erzurum Beylerbeyliğine İsfendiyoğullarından Musa Paşa'yı tayin etmiştir. Musa Paşa 1543 yılından itibaren Gürcülerle giriştiğı mücadeleler sonucunda şehid düşmüş onun yerine geçen Ali Paşa Gürcüleri hezimete uğratmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman 1548'de İran'a düzenlediğı seferde stratejik açıdan önemli bir konumda olan Erzurum'dan ikinci defa geçmiş ve İran tarafında büyük zararlara uğramış olan şehri sefer dönüşü yeniden tahkim ettirmiştir¹⁰⁹.

İlerleyen zaman içerisinde, Erzurum ve havalisine karşı Gürcü ve Safevi akınları artarak devam etmiştir. 1552'de Erzurum ve çevresini ele geçirmek için çok ciddi şekilde harekete geçen İran Şahı'na karşı Osmanlılar, Kanuni öncülüğünde üçüncü kez İran üzerine sefere çıkmışlardı. 1554'de Erzurum-Kars istikametinde Safevi topraklarına giren Osmanlılar; Nahcivan, Revan ve Karabağ taraflarını sınırlarına dahil etti¹¹⁰. Padişah bu seferde de Erzurum güzergâhını kullanmış ve Erzurum'da bulunduğu sırada durumun vehametini gören İran şahı Tahmasb sulh için bir elçilik heyeti

¹⁰⁶ Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi**, s.141–142;

¹⁰⁷ Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı** Kuruluş ve Genişleme Devri (1535–1566), Ankara, 1998, s.58; Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi**, s.157.

¹⁰⁸ Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, s.168.

¹⁰⁹ Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği**, s.67.

¹¹⁰ Pamuk, **VII. Yüzyıldan Bir Serhat Şehri Erzurum**, s.44.

göndermişti. Bunun sonunda 29 Mayıs 1555'te Osmanlılar ile Safeviler arasında Amasya Antlaşması imzalandı¹¹¹. Bu antlaşma ile Erzurum için 1577'ye kadar süren bir sükûnet devri başlamış oluyordu.

1577'de başlayıp 12 yıl süren Osmanlı-İran harplerinde Erzurum, Osmanlı Ordularının toplandığı, erzak ve mühimmatının yığıldığı başlıca ikmal ve hareket üssü olarak kaldı. Osmanlı Serdar'ı Lala Mustafa Paşa'dan sonra Serdar olan Sinan, Ferhad ve Özdemiroğlu Osman Paşalarda 1590'a kadar süren İran savaşlarında Erzurum'u esas karargâhları yaptılar¹¹².

Bu tarihlerde, Celali İsyanları Anadolu'yu kasıp kavurmaya başlamıştı. Eski bir Celali olan Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmet Paşa Genç Osman'ın öldürülmesini bahane ederek etrafına topladığı kuvvetlerle Erzurum'da bir Celali ayaklanması başlattı. Erzurum'daki birçok Yeniçeri askerini kılıçtan geçiren Abaza Mehmet Paşa¹¹³, etrafına topladığı otuz bin kişilik ordusuyla Erzurum'u işgal ederek Tokat'a kadar yürüdü (1621). Dönemin çeşitli siyasi olaylarından kaynaklanan otorite boşluğundan dolayı 1621–1628 yılları arasında Erzurum'u elinde bulunduran Abaza Mehmed Paşa, 18 Eylül 1628 tarihinde Sadrazam Hüsrev Paşa'nın Erzurum'u kuşatması üzerine teslim olmak zorunda kaldı. Hüsrev Paşa ile birlikte İstanbul'a getirilen Abaza, Bab-ı Ali kararıyla Bosna Beylerbeyliği'ne atandı¹¹⁴. Böylelikle Abaza Mehmed Paşa'nın başlattığı büyük bir Celali isyanı bastırılarak Erzurum, yeniden İran savaşları için önemli olan üs konumu vazifesini üstlendi.

Doğu Anadolu ve Erzurum'a yönelik İran tehdidinin yeniden canlanması üzerine, dönemin Osmanlı Padişahı IV. Murad Haziran 1635 yılında Revan seferine çıktı. Tıpkı Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın konaklarını takip eden IV. Murad Erzurum'a doğru yoluna devam etti. Tercan-Erzincan arasındaki Kötür köprüsü, Mamahatun, Penek, Cinis, Alaca gibi mıntikalardan geçerek Ilıca üzerinden Temmuz 1635'te Erzurum'a girdi¹¹⁵. Erzurum'da 20 gün kalan Sultan IV. Murad şehrin içindeki

¹¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, Ankara, 1988, s.450.

¹¹² Halil İnalçık, "**Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği**", İA, s.353.

¹¹³ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.120–121.

¹¹⁴ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s.49.

¹¹⁵ Konukçu, **Tarih'de Erzurum**, s.71.

Kumuldere civarında kendi namıyla küçük bir köprü inşa ettirerek Hasankale üzerinden Tebriz'e doğru ilerlemiştir¹¹⁶.

Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin nüfuz ve hâkimiyetin bekçisi rolünü oynayan Erzurum 1662'deki Gürcü seferleri de ve 1579'daki Cihrin seferinde askeri ve stratejik açıdan önemli görevler üstlenmiştir. Hatta 1683'teki ikini Viyana muhasarasında da Erzurum'dan Ali Paşa kumandasında 1500 kişilik bir kuvvet hazır bulunmuştur¹¹⁷.

1821 yılında Osmanlı Devleti'nin çeşitli iç meselelerle meşgul olduğu sırada İran Şahı Fetih Ali (Babahan) bir Anadolu seferi düzenleyerek Erzurum'a yürümüştü. Fakat Pasinlere geldiği sırada Ordusunda baş gösteren salgın hastalıklardan dolayı sulh yapıp geri çekilmeye mecbur olmuştur¹¹⁸.

Bu tarihlerden sonra artık Doğu Anadolu ve Erzurum üzerindeki İran baskısı azalırken, Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin karşısına müthiş bir rakip olarak çıkmış olan Rus baskısı artmaya başlamıştı. Bu durumun sonucu olarak ta Erzurum 19. asırdan itibaren doğrudan Rus ordularının hedefi haline gelmeye başlamıştır.

Rusya'da 1825 yılında tahta oturan Çar I.Nikola tıpkı kendisinden önceki Çarlar gibi bir Türk düşmanı idi. Bu tarihten sonra "Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak, Anadolu'ya ve boğazlara hâkim olmak" siyaseti artık Rusya'nın dış siyasetinin ana prensiplerinden biri haline gelmişti. I. Nikola tahta çıktığı zaman Osmanlı Devleti içinde cereyan eden vakalar Rus Çarı'nın ihtiraslarını artırdı¹¹⁹.

Çar I. Nikola, bu ihtiraslarını gerçekleştirmek için 1828 yılının Nisan ayında Osmanlı Devleti'ne harp ilan etti. Yeniçeri ocağının ilgasından sonra yeni teşekkül etmekte olan zayıf Osmanlı Ordusu'na karşı üstün bir muharip gücüyle Balkanlardan ve Kafkaslardan aynı anda hareket eden Rus Orduları kısa zamanda Edirne'yi işgal etti¹²⁰.

Kafkaslardan ilerleyen Rus ordularını General Paskeviç kumanda ederken Ahıska ve Kars kalelerini düşmandan korumak ve Erzurum'da toplanan orduyu kumanda etmek için Erzurum Valisi Salih Paşa tayin edilmişti¹²¹. Erzurum'da toplanmış olan bu

¹¹⁶ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s.51.

¹¹⁷ İnalçık, "**Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği**", s.355.

¹¹⁸ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.132.

¹¹⁹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi** Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara, 1993, s.323.

¹²⁰ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s.56.

¹²¹ Konukçu, **Tarih'de Erzurum**, s.87.

kuvvetin yaklaşık miktarı 30.000'i nizami ve 10.000'i gayri nizami olmak üzere toplam 40.000 kişiydi. Bunun yanında Bayezid ve Kafkasya'daki önemli kalelerde de yaklaşık olarak 17.000'in üzerinde gayri nizami kuvvet bulunmaktaydı. Türk askerinin elinde çok sayıda top bulunmasına rağmen bu topların atış kudretleri Rus toplarına nazaran oldukça zayıftı. Bir kısım kale topları ise XVII. Asrın ikinci çeyreğinde Sultan IV. Murad'ın sınırları tahkim ettiği dönemden kalma oldukça eski toplardı¹²².

Rus Generali Paskeviç'in emrinde ise 51 tane nizami piyade taburu, 111 nizami süvari grubu, Kuban ve Terek Kazaklarından kurulu 17 alay ve 60.000 kadar gayri nizami askeri vardı. Bunun yanında Rus ordusunda 154 top mevcuttu¹²³.

Bu arada Osmanlı Hükümeti, Sivas Valisi Hakkı Paşa'nın kumandasında 20.000 kişilik bir orduyu takviye kuvvet olarak Erzurum'a göndermişti. Hakkı Paşa Erzurum'a geldikten hemen sonra öncü kuvvet olarak General Paskeviç'i karşılamak üzere harekete geçerek Kars istikametine doğru yürüdü. Hakkı Paşa'dan hemen sonra Salih Paşa da 30.00 kişilik bir kuvvet ile Soğanlı dağlarına doğru ilerlemeye başladı¹²⁴.

Esas hareketini Kars ve Anadolu'nun Karadeniz ve Küçük Asya'ya bağlantısını sağlayan ve askeri açıdan da önemli bir konumda bulunan Erzurum üzerine tevcih eden Paskeviç 1828 yılı Haziran ayı ortalarında harekete geçti. Kars'ı işgal ederek ilerleyen Rus ordusu Yeniköy mevkinde Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratarak¹²⁵ Hasankale ve Çobandede köprüsünün bulunduğu Aras boylarından ilerleyerek 24 Haziran'da Hasankale'yi işgal etti.

Mağlup olarak geri çekilen Osmanlı kuvvetlerini takip ederek 26 Haziran'da Akdağ'a gelen Rus kuvvetleri¹²⁶ ilerleyerek Erzurum Kalesi önlerine geldi. General Paskeviç, Salih paşa'dan şehrin teslimini istedi. Osmanlı Kumandanı Salih Paşa, başlangıçta kalede savunmaya geçmek istedi ise de, şehrin ileri gelenleri bunun yararının olmayacağını düşünerek teslim teklifinin kabul edilmesini istediler. Böylece 8 Temmuz 1829'da "Türk Serhadat-ı Şarkiyyesindeki Mevaki-i Askeriyyenin Merkezi ve

¹²² W.E.D.Allen-Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields A History of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828–1921**, London 1953, s.24.

¹²³ Allen- Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s.25.

¹²⁴ Konukçu, **Tarih'de Erzurum**, s.87.

¹²⁵ Allen-Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s.25–28.

¹²⁶ Aleksander Sergeyeviç Puşkin, **Erzurum Yolculuğu**, (Çev: Z. Baştımar), Ankara, 1961, s.59–60

En Mühimi Olan Erzurum Kalesi” silah patlatılmaksızın tarihinde ilk olarak Ruslara teslim edildi¹²⁷.

1828–1829 Osmanlı-Rus savaşının Türk tarihi açısından büyük özelliklerinden birisi Erzurum ve havalisinin ilk kez Rus işgaline düştüğü savaş olmasının yanında Ermenilerin, Rusların vaatlerine aldanarak Osmanlı yönetimine ilk büyük ihanetlerini gerçekleştirip bu savaşta Rusların yanında yer almalarıdır¹²⁸. Hatta Ruslar Erzurum’u teslim aldıklarında Ruslar ile birlikte şehre giren Ermeniler sevinç gösterilerinde bulunarak Ruslara çeşitli iltifatlarda bulunmuşlardır¹²⁹.

Bu savaş Rus tarihi açısından da büyük bir öneme sahiptir. Bu savaşa Küçük Asya’nın doğusunda yapılan siyasi ve askeri bir keşif nazarıyla bakan Ruslar bu sayede Soğanlı Dağlarının, Kars ovasının, Erzurum’un önemini bir kez daha anlamışlar ve daha sonraki 1877 ve 1916 yıllarındaki işgallerinde araziye daha iyi tanımış ve tecrübe kazanmışlardı¹³⁰.

Erzurum’u aldıktan sonra buraya iç güvenliği temin etmesi için Çerkez asıllı bir Müslüman asilzadesi olan General Bekovih-Cherkossi’yi vali olarak tayin eden Paskevich¹³¹ aynı zamanda burayı Bayburt ve havalisi için düzenlediği seferler için bir üs olarak kullanmıştır¹³². Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş, askeri açıdan zor duruma düşen Ruslar Osmanlı hükümeti’nin barış teklifini kabul ederek 14 Eylül 1829 tarihinde Edirne Antlaşması’nı imzalayarak eski Osmanlı-Rus sınırını kabul edip Erzurum’u boşaltmışlardır¹³³. Ruslar çekilirken savaşa kendilerine yardım eden Ermenileri de beraberlerinde götürmüşlerdir¹³⁴. Edirne Antlaşması’nın imzalanması sırasında ve sonrasında yaklaşık 100.000 Ermeni Ruslar tarafından göçürülerek Kafkasya’ya yerleştirilmiştir¹³⁵.

¹²⁷ Konukçu, **Tarih’de Erzurum**, s.88.

¹²⁸ Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.133.

¹²⁹ Puşkin, **Erzurum Yolculuğu**, s.62.

¹³⁰ Allen-Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s.44.

¹³¹ Allen-Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s.40.

¹³² Konyalı, **Erzurum Tarihi**, s.132.

¹³³ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.57.

¹³⁴ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s.55.

¹³⁵ Kemal Beydilli, “1828–1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, Belgeler, XII/17, (1988), s.381.

Edirne Antlaşması ile Gürcistan üzerindeki hâkimiyeti tanınan Rusya'ya karşı yegane savunma hattını oluşturan Erzurum'un önemi daha da arttı. Bölgeyi iyi tanıyan Esad Muhlis Paşa, vezirlik rütbesiyle birlikte fevkalade zamanlarda Erzurum valilerine verilen Şark Seraskerliği unvanıyla 1830'da Erzurum Beylerbeyliği'ne tayin edildi. Altı yıl bu görevde kalan Esad Paşa Rusların yağma ve tahrip ederek çekildiği Erzurum'u yeniden imar ve tahkim ettirmiştir. 1839'da ilan edilen Tanzimat'ın uygulanmasında bir kısım iç karışıklıklar meydana gelmiş ve bunlar Esad Paşa'nın ikinci dönem valiliğinde bastırılmıştır¹³⁶.

Kırım Savaşı sırasında, 1855 yılında Ruslar Kars'ı işgal etmiş ve yeniden Erzurum'a doğru yönelmişlerdir. Fakat tam o sırada Paris'te barış antlaşması imzalanması Erzurum'u yeniden Rus işgaline düşmekten kurtarmıştır¹³⁷.

1829 yılındaki işgalden ve 1855 yılındaki Rus tehlikesinden sonra Erzurum'un ve Erzurum kalesinin tahkim açısından yeterli derecede olmadığı anlaşılmıştı. Bunun sonucu olarak da Ruslar'ın yeniden Doğu Anadolu üzerine ve Erzurum'a taarruz edebilecekleri kanısıyla 1867–1874 yılları arasında Erzurum kalesi sağlam bir şekilde tahkim edilerek şehrin etrafındaki muhtelif mıntikalara asker yerleştirilmek üzere tabyalar inşa edildi¹³⁸.

Rusya Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek ve izlemeye başlamadığı Panslavist politika ile Balkanlar bölgesini bir hâkimiyet sahası haline getirebilmek amacıyla 24 Nisan 1877 tarihinde Türkiye'ye savaş ilan etti. Bu savaşta da Ruslar tıpkı 1828-1829'da olduğu gibi hem Balkanlardan hem de Kafkasya üzerinden Osmanlı Devleti'ne taarruz etmekteydiler¹³⁹.

Askeri ve mühimmat açısından çok üstün bir durumda olan Rus ordusu doğuda General Heimann ve General Tergukasov kumandasında taarruza geçerek Gazi Ahmed Muhtar Paşa kumandasındaki geri çekilmeye mecbur olan zayıf Osmanlı Ordusu gerisinde kısa zamanda Anadolu'ya girmişti¹⁴⁰. Bu savaşta Rus ordusu içerisinde çok sayıda Ermeni gönüllü askerleri olduğu gibi birçok Ermeni asıllı komutan da bulunmakta idi. Bu Ermeniler bölgeyi çok iyi tanıdıkları dolayısı ile Ruslara kılavuzluk

¹³⁶ Küçük, “Erzurum”, TDVİA, s.324.

¹³⁷ İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğunun Erzurum Beylerbeyliği”, İ.A, s.356.

¹³⁸ Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, Ankara, 1942, s.48, 51–56.

¹³⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.82–84.

¹⁴⁰ Allen-Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.158–188.

ve casusluk yapmak suretiyle Ruslara yardım ediyorlar ve onların işgallerini kolaylaştırıyorlardı¹⁴¹.

Tergukasov kumandasındaki Rus sol kanadı birlikleri Batum istikametinden ilerleyerek 20 Mayıs tarihinde Karakilise'yi işgal etmişler ve Kars istikametinde ilerlemeye başlamışlardı. Bu arada Kars ve Erzurum ile birlikte Anadolu'nun tehlikeye girdiğini gören Gazi Ahmed Muhtar Paşa Soğanlı dağlarından harekete geçmeye başlıyordu¹⁴².

Eylül ayı sonuna doğru Rusya'dan büyük bir takviye alarak, ordu mevcudunu 42.000 piyade, 12.000 süvari ve 240 topa yükselten General Loris Melikov kumandasındaki Rus ordusu Kars önlerindeki yaptığı muharebelerde yenilgiye uğramıştır. Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş Ruslar yeniden harekete geçerek Kars'a çekilmiş olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa kumandasındaki Türk Ordularını yahni ve Alacadağ mevkieinde yenilgiye uğratarak 15 Ekim tarihinde Kars'ı işgal etmişlerdir¹⁴³. Kars'ın düşmesinden sonra Gazi Ahmed Muhtar Paşa ordusuyla Erzurum'a çekilmişti. Bu arada Rusların güzergâhında bulunan ve Erzurum'un giriş kapısı durumundaki Deveboynu geçidi de çok sayıda top yerleştirilmek suretiyle tahkim edilmişti¹⁴⁴.

Deveboynu-Uzun Ahmet hattından ilerleyen Ruslar 5 Kasım 1877 tarihinde Erzurum önlerine dayanmışlardı. General Melikov'un emriyle General Heimann, Avinov Amirajiki ve General Tergukasov Erzurum'a son bir darbe vurmak maksadıyla planlar hazırladıktan sonra harekete geçtiler. 8 Kasım akşamı General Avinov emrindeki Topçu alayları yanlarındaki Ermeni kılavuzlar ile Palandöken Dağı yamaçlarındaki araziden ilerleyerek Kiremitlik Tabyası önlerine geldiler¹⁴⁵. Diğer taraftan Amirajiki kumandasındaki Rus birlikleri ile Aziziye Tabyası'na taarruz emri almış ve bu mıntıkaya doğru hareket etmişti. Aynı anda Kurusentieren ve Schacak, Kars Kapısına yönelik taarruzları için son hazırlıklarını tamamlamışlardı. Aynı gece Çobandede'den geldiklerini söyleyen, kendilerine Osmanlı askeri süsü veren, Türkçe'yi

¹⁴¹ Betül Aslan, **Erzurum'da Ermeni Olayları** (1918–1920) (Hatıralar-Belgeler-Kazılar), Erzurum, s.2005, s.15.

¹⁴² Allen-Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s.133.

¹⁴³ Allen-Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s.170–186.

¹⁴⁴ Kocagüney; **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.57.

¹⁴⁵ Allen-Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s.198.

de oldukça iyi konuşan Ermeniler, Türk askerlerini kandırarak Aziziye baskını için Ruslara fırsat verdiler.

Aziziye’de başlayan şiddetli harp esnasında Nene Hatun isimli Erzurum’lu genç bir kadın kahraman öncülüğünde gönüllü halk birlikleri savaş alanına gelerek Rus ve Ermeni birliklerine karşı kahramanca mücadele vermişlerdir¹⁴⁶. Bu hadiselerden sonra “Anadolu ve İstanbul’un Kilidi” olan Erzurum, yapılan Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) ile Bayburt havalisinde bulunan Rus ordusuna bırakılmış oluyordu. Bu antlaşmadan sonar İngiltere’nin müdahaleleri ile Ayastefanos Antlaşması’nın yerine 13 Temmuz 1878’de imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum’un Rusya’ya bırakılmasıyla Erzurum bir hudut şehri oluyordu¹⁴⁷. Böylece Erzurum tarihinde ikinci kez çok kısa dahi olsa Rus işgalini yaşamış oluyordu.

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Ermeni sorunu da uluslararası bir boyut kazanmış oluyordu. Ermeniler bu antlaşmalardan sonra bağımsızlıklarını elde etmek için birçok örgüt kurmaya ve silahlanmaya başlamışlardır. Ermeni komitacılar bu amaçlar doğrultusunda Anadolu’nun birçok bölgesinde yapmayı planladıkları silahlı isyanların en büyüklerinden birisini de 20 Haziran 1890 günü Erzurum’da gerçekleştirmişlerdir¹⁴⁸.

Ermenilerin Erzurum’daki isyanı çıkarmalarındaki asıl amaçları, Türkler aleyhine propaganda yapmak ve dünya kamuoyunun dikkatini çekmekti. Fakat bu isyanda Ermeniler başarılı olamamışlardır¹⁴⁹. Böylelikle Ermenilerin Vilayat-ı Sitte’nin başkenti olarak gösterdikleri Erzurum, özellikle I. Dünya Savaşı’nda Ermenilerin sürekli olarak karışıklık çıkardığı ve katliam yaptığı şehirlerin en önemlisi olmuştur.

Erzurum’da I. Dünya Savaşı öncesinde, II. Meşrutiyetin ilanından hemen önce 1906 yılında Padişah II. Abdülhamid’e karşı yapılan bazı küçük karışıklıklardan¹⁵⁰ başka büyük hadiseler meydana gelmemiştir.

Stratejik konumundan dolayı tarihi boyunca sürekli olarak istilaya uğrayan, mücadelelere sahne olan, tahrip olan ve yeniden tahkim edilen Erzurum, I. Dünya Savaşı sırasında yeniden Rus işgaline uğramıştır (16 Şubat 1916). Rusya, Şark Meselesi

¹⁴⁶ Konukçu, **Tarih’de Erzurum**, s.103.

¹⁴⁷ İnalçık, “**Osmanlı İmparatorluğu’nun Erzurum Beylerbeyliği**”, İA, s.356.

¹⁴⁸ Aslan, **Erzurum’da Ermeni olayları**, s.22–23.

¹⁴⁹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul,1987, s.459.

¹⁵⁰ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s.55–71.

çerçevesinde izlediği Doğu Anadolu politikasının gereği olarak bu işgali gerçekleştirebilmek ve bölgeye hâkim olabilmek için Kafkas Cephesinde önemli askeri mücadeleler vermiştir. Bu mücadeleler Erzurum tarihinde olduğu gibi I. Dünya Savaşı tarihinde de önemli bir yere sahiptir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ŞARK MESELESİ ÇERÇEVESİNDE RUSYA'NIN I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN ÖNCEKİ DOĞU ANADOLU POLİTİKASI

1. 1. Şark Meselesi ve Çarlık Rusya

1. 1. 1. Şark meselesinin çıkışı ve gelişimi

“Şark Meselesi” Hıristiyan Avrupa devletlerinin Müslüman şark milletlerini iktisadi ve siyasi nüfuza ve hâkimiyet altına almak maksadından doğan tarihi bir meseledir¹⁵¹.

Bir siyaset terimi olarak ilk önce 1815 yılında yapılan Viyana Kongresinde kullanılan¹⁵² “Şark Meselesi”nin tarihi kökeni oldukça eskidir. Zaman ve mekâna bağlı olarak çeşitli görünümde ortaya çıkan ve değişik şekillerde tarif edilen “Şark Meselesi”nin temelinde Hıristiyan- Müslüman veya Avrupa- Türk (Osmanlı Devleti) münasebetleri yatmaktadır. Terimin Avrupa’da ortaya çıktığı dikkate alınırca, “Şark Meselesi”nin esasen Avrupa’nın haçlı zihniyetiyle üzerine eğildiği ve kendi menfaatlerine uygun bir biçimde halletmeye çalıştığı bir mesele olduğu kendiliğinden anlaşılır.¹⁵³

“Şark Meselesi”nin tarihi kökenini bir kısım tarihçi ve yazarlar Sultan Mehmed’in İstanbul’a ayak bastığı değil, İslamiyet’in dünyaya indiği tarihe kadar dayandırıyor¹⁵⁴ olmalarına rağmen, Batının konuyu mesele olarak ele alması Türklerin Anadolu’da görünmeleriyle başlamıştır. 1071 yılında Anadolu’ya ciddi bir şekilde gelen ve ilerleyen Türkler karşısında Avrupa, politikasını her seferinde aşama aşama olarak değiştirmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁵ Esas olarak Türkleri Anadolu’dan çıkarmak amacı ile başlayıp daha sonra Avrupa’yı, özellikle Osmanlı Devleti karşısında farklı politikalar ile meşgul eden “Şark Meselesi”ni iki kısım’da mütalaa etmek mümkündür. Birincisi 1071–1683

¹⁵¹ Yusuf Akçura, *Şark Meselesine Dair Tarih-i Siyasi Notları*, İstanbul, 1336, s.9.

¹⁵² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara, 1983, s.203.

¹⁵³ Bahaeddin Ögel, Hakkı Dursun Yıldız, M.Fahrettin Kırzioğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, Abdülhaluk M.Çay, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara, 1992, s.167.

¹⁵⁴ Akçura, *Şark Meselesine Dair Tarih-i Siyasi Notları*, s.6.

¹⁵⁵ Şükrü Nuri Eden, “*Şark Meselesinin Dış boyutu*”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:4, Kayseri, 1990, (Ayrı Basım), s.7.

tarihleri arasındaki “Şark Meselesi”dir. Bu safhada Avrupa savunma, Türkler taarruz halindedir. Yukarda belirtilen tarihler arasında Avrupa için “Şark Meselesi”nin esas ve safhaları şu şekilde özetlenebilir.

- a) Türkleri Anadolu’ya girmesini engellemek
- b) Türkleri Anadolu’da durdurmak
- c) Türklerin Rumeli’ye geçişini engellemek
- d) İstanbul’un Türkler tarafından fethini engellemek
- e) Türkler’in Balkanlar üzerinden Avrupa içlerine doğru ilerleyişini engellemek

“Şark Meselesi”nin kabul edilen bu hedeflerine rağmen Türkler Anadolu’ya girmiş, Rumeli’ye geçmiş, Balkanları tamamen zaptetmiş ve Viyana kapılarına kadar ilerlemişlerdir. 1683’de Türkler’in Viyana’da mağlubiyete uğramaları ile “Şark Meselesi”nin ilk aşaması biterken Osmanlı Devleti de duraklama devrine girmiştir¹⁵⁶.

Ünlü Fransız tarihçisi Driault, “Şark Meselesi”nin Avrupa’da gerçek manada doğuşunu, Osmanlı Devleti zayıflayarak hudutça tadilata uğradı ve günler geçtikçe adeta buruşup bütün öz suyunu kaybeden bir meyve gibi kendi hudut dâhilinde bozulup kaldı. İslam’ın gerek Avrupa’da ve gerek Asya’da hezimete uğraması “Şark Meselesi”nin doğmasına sebep oldu” şeklinde bir ifade de bulunmaktadır.¹⁵⁷

Osmanlı Devleti’nin duraklama dönemine girmesiyle “Şark Meselesi” de ikinci aşamaya girmiş bulunmaktaydı. Meselenin ikinci safhası ise;

- a) Balkanlar’daki Hıristiyan milletleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmak.

Bunun için bu toplumlara isyan’a teşvik ederek evvela onların muhtariyetini daha sonra ise istiklallerini temin etmek.

b) Bu hususlar gerçekleşmezse Hıristiyanlar için reform istemek ve onların lehine Osmanlı Hükümeti nezdinde müdahalelerde bulunmak.

- c) Türkleri Balkanlardan tamamen çıkarmak
- d) İstanbul’u Türklerden geri almak

e) Osmanlı Devleti’ne Asya toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyan cemaatler (azınlıklar) lehine reformlar yaptırmak, onlara önce muhtariyet daha sonra da mümkün olursa istiklale kavuşturmak.

¹⁵⁶ Ögel, vd. **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, s.168.

¹⁵⁷ Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk Ermeni Münasebetleri** (1914–1918), Ankara, 1990, s.5.

f) Anadolu'yu paylaşmak ve Türkleri Anadolu'dan çıkarmak şeklinde tezahür etmiştir.¹⁵⁸

Başta Çarlık Rusya'sı olmak üzere tüm büyük devletlerin “şark meselesi doğrultusundaki bu faaliyetleri Hıristiyan mezhepleri arasında düzensizlik yaratıyor onları ihtilale körüklüyordu. Bu durum ise mezkûr devletlere Hıristiyan azınlıkların sorunu ile ilgiliymiş gibi görünerek Osmanlı imparatorluğu'nun iç işlerine karışmak fırsatını veriyordu. Oysaki gerçekte, büyük devletler, bu imparatorlukta etki sağlamak için veya “Avrupa'nın hasta adamı” ölünce onun mirasına konmak için bir birleri ile yarış halindeydiler. Onun çökmesini çabuklaştırmak için yukarıda bahsedilen politikalarla, imparatorlukta ve özellikle Balkanlarda gittikçe yayılmakta olan ulusalcılık (milliyetçilik) akımını teşvik ediyorlardı.¹⁵⁹

Bu politikalar sonucunda Trakya'da Yunanlılar, Bosna- Hersek ve Bulgaristan'da Sırlar ve Slavlar, daha sonrada Anadolu'da Rumlar ve Ermeniler, Ortadoğu'yu egemenlikleri altına almada birbirleri ile yarışan büyük devletlerin gizli veya açık yardımları ile özerklik veya bağımsızlık talebinde bulunmaya başlıyorlardı. Büyük devletlerin “Şark Meselesi” dahilinde Osmanlı imparatorluğu'nun iç işlerine sık sık yaptıkları müdahaleler, o imparatorlukta düzensizlik yaratan güçlere, kötülüklerine bu gün hala katlanmak zorunda kaldığımız ihtilal ve terörizme büyük ölçüde katkıda bulunuyordu.¹⁶⁰

Görüldüğü üzere aslında “Şark Meselesi”nin başlangıçta iki önemli unsuru vardır. Bunlardan ilki Osmanlı Hükümeti ve Türkler diğeri ise Osmanlı taabiyetinden kurtulmak isteyen milletlerdir. Bu iki unsura bir başka unsur daha dâhil olur ki o da, büyük devletlerin Osmanlı aleyhine müdahaleleridir. Bu müdahale meydana gelmeden evvelki iki unsurun “Şark Meselesi”nin meydana gelmesinde kifayet etmediği vaka-yı tarihiye ile sabittir.¹⁶¹

18. Asırdan itibaren Avrupa devletleri “Şark Meselesi”ne yeni bir proje olan misyonerlik faaliyetlerini eklemişler ve başta Anadolu Türkiyesi olmak üzere tüm şark

¹⁵⁸ Ögel, v.d. , **Türk Milli Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, s.168–169.

¹⁵⁹ Salahi R. Sonyel, “**Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü**”, Belleten, XLIX, Sayı:195, (Aralık 1985), Ankara, 1986, s.652.

¹⁶⁰ Sonyel, “**Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü**”, s.652.

¹⁶¹ Akçura, **Şark Meselesi'ne Dair Tarih-i Siyasi Notları**, s.10.

bölgelerine misyonerler göndermeye başlamışlardır. Bu sayede artık Avrupa için Türk memleketlerinde kuvvetli bir Hıristiyanlık siyaseti takibine imkân hâsıl olmuştur. Evvelce haçlı seferleri şeklinde tezahür eden bu siyaset bu defa başka şekillerde tesirini gösterecekti.¹⁶²

Batı Hıristiyan dünyası, Türkiye'deki durum hakkında bu misyonerlerden bilgi alıyor, Türkiye'yi onların gözü ile görüyorlardı. Misyonerler Türkler'i kötülüyor ve onları tüm dünyaya "Hıristiyanların katilleri" olarak tanıtıyorlardı. Onların geniş ölçüdeki etkin propagandaları, Batı'da Türklüğe karşı olan düşmanlığı körüklemeyi başarıyorlardı.¹⁶³

Müslümanlar ve Türkler aleyhine ortaya yalanlar atmaktan çekinmeyen Misyonerler, şark işleri hakkında Avrupa'nın muhakemesini de yanlış yola saptırmışlardır.¹⁶⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren açıkça ortaya çıkan "Şark Meselesi"nin sebeplerinden bir diğeri ve en önemli sebeplerinden biri de Avrupa'nın kolonyalist yayılma ve ekonomik emperyalizm politikasıdır.¹⁶⁵

XIX. Yüzyıl'da, dünyanın sanayi, sermaye ve üretim merkezi olan Avrupa'nın daha fazla hammadde ucuz iş gücü ve ürettiklerini pazarlayabileceği alanlara ihtiyacı vardır. Emperyalist Avrupa, kendine en uygun yer olarak Osmanlı imparatorluğunu ve Ortadoğu'yu görmüştür. Diğer taraftan mevcut koloni ve pazarların, etki sahalarını korumak ve ilişkilerini geliştirmek için yeni stratejik mevkiiler gerekmektedir.¹⁶⁶ Özellikle Rusya'nın önce boğazlar daha sonra da Doğu Anadolu üzerine geliştirdiği şark siyaseti de genellikle bu amaç doğrultusunda olmuştur.

Tüm bunlara bağlı olarak "Şark Meselesi"nin siyasi, ekonomik, dini ve stratejik sebeplerinin yanı sıra bir de psikolojik sebebi vardır. Bilindiği gibi emperyalizm ve kolonyalizm sadece ekonomik ihtiyaçları gidermez. Onlar aynı zamanda ruhi ihtiyaçları

¹⁶² Süleyman Kani İrtem, **Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi**, (Haz: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, 1999, s.238.

¹⁶³ Sonyel, "**Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü**", s.651.

¹⁶⁴ İrtem, **Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi**, s.238.

¹⁶⁵ Ögel,v.d., **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, s.169.

¹⁶⁶ Eden, "**Şark Meselesinin Dış Boyutu**", s.7.

da tatmin eder. Devletin prestijini artırma, büyük millet ve devlet olma hissi ve Hıristiyanlık şuuru bu meselenin psikolojik nedenlerini teşkil etmektedir.¹⁶⁷

İşte tüm bu nedenlerden dolayı Avrupa siyasetinde Osmanlı Devletini ve genel anlamda Türklere karşı geliştirilen “Şark Meselesi” bir müddet sonra Çarlık Rusya ile Osmanlı Devletini karşı karşıya getirmiştir. Çarlık Rusya’nın “Şark Meselesi” I. Dünya Savaşında başta Erzurum olmak üzere Doğu Anadolu’nun önemli bölgelerinin Ruslar tarafından işgal edilmesi de bu politikanın bir sonucu olması açısından çok önemlidir.

1. 1. 2. Şark meselesi çerçevesinde Türk-Rus ilişkileri

“Şark Meselesi” çerçevesinde Rusya ile Türkiye arasındaki münasebetler, her şeyden evvel XVIII. Yüzyıldan itibaren Rusya’nın süratle kuvvetlenmesi ve coğrafi bitişikliği icabı mütemadiyen zayıf düşen Osmanlı Devleti hesabına genişlemek istemesi ile tayin ve tespit edilmiştir. “Sıcak denizlere çıkmak” özlemi diye adlandırılan bu istek ve siyasetin mahkûmu olan Rus devlet adamlarının, Rus generallerinin ve Çarların Türkiye’ye karşı takip etmiş oldukları siyaset “Emperyalizm” diye adlandırılan siyasetin ta kendisidir. Bu emperyalizm siyaseti Rus Hükümeti tarafından türlü maskeler altında gizlenmekte ve Rusya’nın haklı bir dava güttüğü ileri sürülmekte idi. Başta “Hıristiyan teb’anın haklarını koruma” sonraları “Ortodoks-Slav kardeşleri Türk boyunduruğundan kurtarma” rolünü üzerlerine alan Rus Çarları, fütuhât emellerini bir takım ideolojik formüller ile örtmek isterken, Osmanlı Devletini yıkmakla adeta “ilahi ve tarihi bir misyon” ifâ ettiklerini iddia etmekteydiler.¹⁶⁸

Fakat Rusya’nın asıl amacı İstanbul ve Boğazlara yerleşmek ve bu amaçla Kafkaslar ve Doğu Anadolu’yu dahi elde etmekte.

Ruslar, Tatarların siyasi ve idari himayelerinden kurtulduktan sonra şark ve garbe doğru yayılmaya başlarken Lehistan, Macaristan, Romanya ve Kafkasya’da bulunan Türk ordularının karşısında bulunmuşlardır. Rus hükümdarları, henüz genç ve dinç, birçok başarılar kazanan ordularıyla yeni kıtalar zapt etmek istiyorlardı. Bunun sonucu olarak da ilk ciddi müsadereleri Türklerle başladı. Nihayet Türkiye-Rusya muhabereleleri

¹⁶⁷ Ögel, v.d., **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, s.170.

¹⁶⁸ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990 s.99–100.

Rusya'nın Türkiye siyasetini meydana getiriyordu. İlk kez Rus Çarı Petro tarafından tesis edilen bu siyaset İstanbul, Boğazlar, Karadeniz ve Balkanlara ait idi.¹⁶⁹

Tarihe “Deli Petro” adıyla geçen I. Petro 1682’de tahta çıktı. Kısa bir süre sonra ülkeyi Petro adına, kız kardeşi yönetti. Fakat yönetimi ele aldıktan sonra küçük ve güçsüz Rusya’yı büyük ve gerçekten egemen bir imparatorluğa ulaştırarak dünyanın şaşkın bakışlarını Rusya üzerine çekmekte gecikmedi. Çar I. Petro 1695’de Azak’a saldırıya geçmekle işe başladı. Açık denizlere çıkma politikasının uygulaması için ilk deneme bu savaş ile başlıyordu. Osmanlılara karşı girişilen bu savaş Rusların yenilgisi ile sonuçlandı.¹⁷⁰

Petro, 1696 yılı Temmuz ayında Azak kalesi’ni alarak Rusya’nın sıcak denizlere açılmasında ilk büyük adımı atmış oldu¹⁷¹. Böylelikle yakın Rus tarihinin dış siyasetine belli bir istikamet verdi.

Çar Petro’dan sonra Rusya onun çizdiği yolda yürüyerek gittikçe daha emperyalist bir çehre aldı. Bu sebeple Petro’nun kendisinden sonraki çarlarla bir vasiyetname bıraktığı bilinmektedir. Karadeniz’in, Boğazların, İstanbul’un ele geçirilerek İmparatorluğun Osmanlı ülkesine doğru genişlemesini öneren vasiyetname ayrıca Lehistan’ın alınmasını, Akdeniz’e, Hint okyanusu’na ve Atlas Okyanusu’na da çıkılması gerektiğini de önermekteydi¹⁷². Çar Petro’dan sonraki tüm halefleri “Şark Meselesi” kapsamında onun bu vasiyetini gerçekleştirme yani İstanbul ve Boğazları ele geçirme yolunda Osmanlı Devleti’ne karşı büyük mücadeleler vermişlerdir.

Gerek kendisini savunabilmek ve gerekse güney eyaletlerini geliştirmek zorunluluğu dolayısı ile Rusya’nın Boğazlar üzerinde hem stratejik hem de ekonomik menfaatleri vardı. Aynı zamanda özellikle şu şekilde belirtilen bir cümle ile Rusya için boğazların psikolojik önemi de büyüktü: **“Boğazlar evin anahtarıdır ve dolayısı ile**

¹⁶⁹ Nikerled Krayblis, **Rusya’nın Şark Siyaseti**, (Çev: Habil Adem), (Hazırlayanlar: Mehmet Okur-Selçuk Ural, Erzurum, 2001, s.15.

¹⁷⁰ Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s.69.

¹⁷¹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.13.

¹⁷² Haluk F.Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul, 1968, s.56.

cepte olması gerekir".¹⁷³ Ayrıca Boğazlar, Rusya'nın Balkanlarda uyguladığı Panslavist politikası için de önemli bir üs noktası olduğu için büyük öneme sahipti.¹⁷⁴

Rusya'nın boğazları elde etmek ve sıcak denizlere inmek istemesinin siyasi ve stratejik sebeplerinin yanında ticari ve ekonomik nedenleri de mevcuttur. Kuzeyin buzlu sahralarında veya bozkırlarında mahpus olmaya razı olmayan Çarlık Rusya serbest denizlerde mahrece muhtaçtır. Akdeniz'e Hint Okyanusuna, Büyük Okyanus'a çıkmak istemektedir. Bu yoldan uzak kalması onun faal bir iktisadi rollerinin olamayacağını en önemli göstergesidir.¹⁷⁵

Rusya'nın boğazlara dair endişeleri özellikle bu geçitteki ticaretinin Türk- İtalyan ve Balkan savaşları yüzünden Osmanlı'nın boğazları kapatmasıyla ağır bir darbe yemesi sonucunda son derece artmıştı¹⁷⁶

Fakat Rusya'nın bu sebeplerden dolayı Karadeniz ve Boğazları elde etmesi kolay değildi. Bu da diğer devletlerin Boğazlardaki amaçlarının ticari alanda olduğu gibi Rusya ile aynı doğrultuda olmasından ileri geliyordu.¹⁷⁷

Rusya da stratejik menfaatlerini koruyabilmek için iki yola başvurdu. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti ile savaşarak istediklerini elde etmek olup ikincisi ise Babıâli ile ittifak yapıp, Sultan'ı bu antlaşma gereğince Boğazları düşman savaş gemilerine kapatmaya zorlamaktı. Rusya bu politikasını ilk olarak 1833'de imzalanan Hünkâr İskeleyi antlaşması ile uygulamıştı. Fakat 1839 yılına doğru İngiltere ve Fransa'nın bu antlaşmaya gösterdikleri sert muhalefet ve Babıâli'nin de antlaşmanın uygulanma sırasında meydana gelen bir takım sorunlardan dolayı duyduğu rahatsızlık, Çar'ın tutumunu değiştirmesine yol açtı. Bu olaydan sonra Rusya meselesinin iki devlet

¹⁷³ G.H. Bolsover, "1815–1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", (Çev: Yuluğ Tekin Kurat), Belleten, XXX, s.281.

¹⁷⁴ Manoug Goseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and The Great Powers 1895–1920*, New York, 1995, s.70.

¹⁷⁵ Akçura, *Şark Meselesine Dair Tarihi Siyasi Notları*, s.8.

¹⁷⁶ Bolsover, "Rus Dış Politikasına Bir Bakış", s.283; Somakian, *Armenia and The Great Powers*, s.70.

¹⁷⁷ Bu duruma en iyi örnek 1854–1856 yılında meydana gelen Kırım Harbi gösterilebilir. Osmanlı Devleti'ni yenerek Boğazlara egemen olmayı amaçlayan Rusya'nın bu hedefini kendi "İmparatorluk Yolu" açısından tehlikeli gören İngiltere, Fransa ile bir ittifak yaparak Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girmiştir. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü sağlayarak kendi siyasi ve iktisadi menfaatlerine hizmet eden İngiltere'nin Rusya'nın savaş sonunda Boğazlara yerleşmesini engellemiştir.

arasında değil de devletlerarasında çözüm yoluna gidilmesine yöneldi. Bu çok taraflı çözüm yolu 1841 ve sonraki Boğazlar Konvansiyonuna sokulmuş, buna göre Babı Ali Boğazları bütün savaş gemilerine kapatacağını ve büyük devletler de bu statüsü tanıyacıkları taahhüdü vermişlerdi. Rusya'nın bu amaçları doğrultusundaki diplomatik faaliyetleri 1878 Berlin konferansında ve çeşitli milletler arası bir takım toplantıları devam etti. Ancak 1915 yılında yapılan gizli antlaşma ile Rusya, İngiltere ve Fransa'yı Boğazların kendi eline geçmesine razı edebilmişti.¹⁷⁸

Esasen Rusya'nın Boğazlara hâkim olma siyaseti yine bu amaç doğrultusunda 1828 yılında Doğu Anadolu koridorunu kullanıp, Karadeniz ve İskenderun Körfezine yerleşmek amacıyla işgal ettiği Erzurum'dan Avrupa müdahalesi ile çekilmesiyle yön değiştirmeye başlamıştır.¹⁷⁹

Bu tarihe kadar Boğazlara yerleşip buradan Akdeniz'e ve sıcak denizlere inme politikasının Avrupa devletlerinin rekabeti ile karşılaştığını gören Rusya 1828–1877 tarihleri arasında yeni bir siyaset takip etmeye başlamıştır. Rusların bu yeni siyasetinin odağı Vilayat-ı Şarkiye namı altındaki Doğu Anadolu bölgesi olmuştur.¹⁸⁰

Ruslar artık başta Erzurum olmak üzere bu bölgede, Akdeniz, İskenderun Körfezi ve Karadeniz'e çıkma gayesi için bir koridor olarak kullanmak maksadıyla stratejik, askeri, iktisadi ve her şeyden önemlisi “Ermeni sorunu” nun meydana gelmesine sebep olan siyasi bir takım politikalar izlemeye başlamıştır.

1. 2. Çarlık Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası ve Erzurum

1. 2. 1. Bağdat demiryolu projesi ve Rusya

19. Yüzyılın sonlarına doğru büyük devletlerin Osmanlı toprakları üzerine uygulamaya koymuş oldukları “Şark Meselesi” Siyasetine Almanya da dâhil olmuştu. Osmanlı ülkelerinin zenginliğinden faydalanmak, Anadolu ve özellikle de Mezopotamya bölgesinde bir takım iktisadi menfaatler elde edebilmek amacına

¹⁷⁸ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.11–224; Kurat, **Rusya Tarihi**, s.252–408; Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, s.69–204; Süleyman Kocabaş; **Kuzeyden Gelen Tehdit Tarihte Türk Rus Mücadelesi**, İstanbul, 1989, s.64–374; Bolsover, “**Rus Dış Politikasına Bir Bakış**”, s.281–283.

¹⁷⁹ Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1995, s.6.

¹⁸⁰ Kryblis, **Rusya'nın Şark Siyaseti**, s.105; Doğu Anadolu vilayetleri anlamına gelen Vilayat-ı Şarkiye, kavramı Doğu Anadolu Bölgesindeki Erzurum, Sivas, Elazığ, Bitlis, Diyarbakır, Van şehirlerini kapsamaktaydı.

yoğunlaşan Almanlar, özellikle şirketleri vasıtasıyla bölgede birtakım imtiyazlar elde ederek hedeflerini gerçekleştirmeyi planlıyorlardı. İmparatorluk Almanya'sı tüm bu hedeflerine ulaşmayı ve sıcak denizlere inme planlarını Osmanlı ülkesinden geçireceği demiryolları ile gerçekleştirme yolunu seçmişti. Böylece Bağdat demiryolu projesi de tarih sahnesine çıkmış oluyordu.

Aynı dönemde başta padişah II. Abdülhamit olmak üzere Osmanlı devlet adamlarının da Osmanlı Asya'sı vilayetlerine döşenmesi gereken demiryolları projesi ile meşgul oldukları görülmektedir. Fakat Osmanlı maliyesi bu yatırımı gerçekleştirecek güce sahip olmadığından konu yabancı yatırımcıların ilgisine terk edildi. Osmanlı devlet adamları da bir kısım önlemlerin alınması ile yabancı şirketlere imtiyaz verilmesinin bir sakıncası olmayacağı kanaatindeydiler. Bunun üzerine Osmanlı Asya'sı üzerindeki siyasi ve iktisadi emellerini gerçekleştirmek isteyen başta Almanya olmak üzere büyük devletler arasında Anadolu demiryolları projesi için bir mücadele başlamıştır. Osmanlı devleti Bağdat demiryolu projesinin imtiyaz hakkını, ilkinin 24 Eylül 1888 tarihinde olmak üzere 1903 yılına kadar belirli aralıklarla imzalanan anlaşmalarla Almanya'yı temsil eden Deutsche Bank'a vermiştir¹⁸¹

Bu anlaşmalara göre Bağdat demiryolu imtiyazını elde eden Almanya, Deutsche Bank'ın katkısı ile eski Haydarpaşa-İzmit hattını Ankara'ya ve oradan da Bağdat ve Basra körfezine uzatacağı¹⁸²

Askeri açıdan büyük bir stratejik öneme sahip olan Bağdat demiryolu imtiyazının Sultan II. Abdülhamit tarafından Almanya'ya verilmesinin sebebi bu ülkenin sadece projenin mali ve ekonomik boyutu ile ilgilendiği ve bu yüzden demiryolu inşaatı bakımından en güvenilir ülke olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır.¹⁸³ Hâlbuki Osmanlı Hükümeti Rusya'ya, Karadeniz sahillerinde ve Erzurum bölgesinde demiryolu imtiyazı vermiş fakat bu inşaat başlamamış olmasına rağmen Doğu Anadolu'ya Rus tehlikesini yaklaştırmıştır. Diğer taraftan Rusya ile İngiltere'nin “Şark Meselesi”

¹⁸¹ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatoruğ'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, 2006, s.109–134; Edward Mead Earle, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı** (1903–1923), (Çev: Kasım Yargıcı-N.Üğurlu), İstanbul, 2003, s.57–111; Necdet Kurdakul, **Osmanlı İmparatorluğ'ndan Ortadoğ'u'ya Belgelerle Şark Meselesi**, s.86–91; İrtem, **Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi**, s.50–75.

¹⁸² Süleyman Hatipoğlu, “Rusya'nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti” Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17–21 Haziran 1991) Ankara, **1992** s.246.

¹⁸³ Sultan Abdülhamid, **Siyasi Hatıratım**, İstanbul, 1974, s.139.

dâhilinde Osmanlı imparatorluğu aleyhine, bir anlaşmaya varmaları bir felaket olacağından Alman menfaatlerini temsil edecek ve Basra körfezine kadar uzanacak olan Alman nüfuzu altındaki demiryollarını Rusya ve İngiltere'ye karşılık bir set olarak kabul etmesi de bir diğer sebeptir.¹⁸⁴

II. Abdülhamit'in bir düşüncelerine rağmen, Kayzer Wilhelm'in tahta çıkışı ile dünyanın en büyük gücü olma yolunda çalışan Almanlar, siyasi ve politik çabalarını Doğu'da yoğunlaştırıyor ve Alman hükümeti tarafından can çekişen Osmanlı Devleti, bir fırsat kapısı olarak görülüyordu. Özellikle Wilhelm, Berlin yönetimindeki, zayıf bir Türkiye'nin Almanya'nın Asya'daki yayılmacı çıkarları için ekonomik ve politik bir üs olabileceğini düşünüyordu.¹⁸⁵

Alman ekonomistleri de başta Bağdat Demiryolu projesi olmak üzere bir takım iktisadi girişimlerle Almanya'nın bu politik çıkarlarına hizmet ediyordu.¹⁸⁶

Bağdat demiryolu imtiyazının Almanya'ya verilmesi özellikle 1878'den itibaren şark politikasını Doğu Anadolu üzerine yönlendirilen Rusya'yı rahatsız etmeye başlamıştı.

Rusya, Bağdat Demiryolu yapımına işin başından beri karşıydı. Bu hususta 1891 yılında İstanbul'daki Rus büyükelçiliği kâtabi Çarikov, hazırladığı raporda bu projenin Rusya'nın ekonomik menfaatlerine, özellikle Rus buğdayının dışa satılmasına tehlikeli bir şekilde yansıtacağını, İran ve Afganistan pazarına Alman mallarının ulaşması kolaylaşacağından Rusya'nın bu pazarda büyük zarara uğrayacağını ileri sürmekteydi.¹⁸⁷

Rusya'nın Bağdat demiryolları ile ilgili siyasi endişelerinden kaynaklanan ilk siyasi teşebbüsünü 1899 yılında yapmıştır. Boğazların Alman kontrolüne düşeceğinden kaygılanarak buna mani olmaya çalışmak maksadıyla harekete geçen Rus hükümeti, Almanya ile boğazlara ait bir anlaşmaya varmak maksadıyla Nisan 1899'da bir teşebbüste bulundu. Rus hükümetinin Osmanlı Memaliki'nin bütünlüğünü arzu ettiğinin

¹⁸⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876–1907), Ankara, 1988, s.469–470.

¹⁸⁵ Selami Kılıç, “**Büyük savaşta Erzurum'da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri**”, ASAM Ermeni Araştırmaları Dergisi, S:8, Ankara, 2003, s.69.

¹⁸⁶ Earle, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı**, s.113–114.

¹⁸⁷ Hatipoğlu, “**Rusya'nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti**”, s.247; Earle, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı**, s.134–135.

bildirdiği bu teklifte, Boğazlarda yabancı bir devletin hakimiyetinde kabul edilmeyeceği bildirilmiştir¹⁸⁸

Görüldüğü üzere Rusya'nın, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunmaktaki asıl amacı güçsüz bir Osmanlı'nın onun Doğu Anadolu, Boğazlar ve sıcak denizlere inme politikası için önemli oluşundan kaynaklanmaktadır.

Yine Ruslar Bağdat demiryolu'nun Suriye'ye kadar uzanması, bir Rus rüyasının gerçekleşmesini, Kafkasya, Ermenistan ve Doğu Anadolu yolu ile İskenderun'a kadar uzanacak olan bir Rus demiryolunun yapımını tehlikeye düşürecekti. Bunun yanında Almanya'nın Mezopotamya petrollerine sahip olması, Rusya'nın Kafkas petrollerini de hükümsüz kılacaktı. Bütün bu nedenler ve Rusya'nın Doğu Anadolu politikası gereğince Çar, Bağdat demiryolu ayrıcalığı sahiplerine Osmanlı Hükümeti tarafından kilometre başına kâr güvencesi verilmesine itiraz etti. Çar bu itirazı yaparken bu güvencenin Osmanlı Hazinesine büyük bir yük olacağını ve bu yüzden 1877 savaşı tazminatını ödeyememek durumuna düşeceğini ileri sürdü.¹⁸⁹

Bu amaç doğrultusunda hareket eden Rusya hükümeti Bağdat demiryolu'nun Ankara- Sivas inşaata mani olmak fikriyle 1877–1878 Osmanlı-Rus harbinden kalan elli milyonluk borcun derhal ödenmesi için Babiâli'yi de tazyik etmeye başladı. Bu tazminat ödenmezse siyasi münasebetlerin kesileceği dahi bildirilmişti. Bu durumun sonucu vahim olabilirdi. Devletin bu parayı veremeyeceği belliydi.¹⁹⁰

Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Zinovyev Osmanlı Hükümeti'nin bu parayı ödememesi durumunda asıl amacı ortaya koyarak Erzurum'a kadar bir demiryolu yapım ve işletme imtiyazının Rusya'ya verilmesini istedi.¹⁹¹

Başlangıçta Bağdat Demiryolu hattının güzergâhı Ankara- Sivas-Diyarbakır-Musul ve buradan Bağdat'a Uzatılması kararlaştırılmıştı. Rusya, Kafkasya'da kendi topraklarında istediği gibi demiryolları yapabildiği halde, Osmanlı imparatorluğu'nun topraklarındaki bu plana itiraz üzerine, bu plan değiştirilmişti. Demiryolunu, Ankara-

¹⁸⁸ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.127.

¹⁸⁹ Earle, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı**, s.134–135; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.126.

¹⁹⁰ İrtem, **Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi**, s.84.

¹⁹¹ Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu**, s.134.

Kayseri-Harpur-Diyarbakır üzerinden geçirmek suretiyle başka bir plan düşünüldüğü ise, Rusya bu plana da itiraz etmişti.¹⁹²

Rusya bundan sonra da özellikle Doğu Anadolu ve Erzurum üzerindeki “tarihi gayesini” gerçekleştirmek amacıyla vazgeçmeyerek diplomatik alandaki teşebbüslerine devam etmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda Rusya Dışişleri bakanı Murayev 1900 yılı mart ayında Küçük Asya’da yabancı teşebbüslerinin artmasından endişelenen Rus hükümeti adına Kafkasya hududuna doğrudan doğruya temas eden Doğu Anadolu mıntıkasında ve Karadeniz sahillerinde demiryolu yaptırılmayacağına dair, Osmanlı hükümetine bir muhtıra yayınlamıştır. Ayrıca yine bu muhtıraya göre adı geçen bölgelerde demiryolları yalnız Ruslar veya Türkler tarafından inşa edilebilecekti. Bunun sonucu olarak da Petersburg’da yakın bir zaman zarfında Kars-Erzurum, Erzurum-Trabzon demiryollarının imtiyaz hakkı Ruslara ait olacaktı.¹⁹³

Kısa süren müzakereler sonunda Sultan Abdülhamit tarafından Rusya’nın bu şartları kabul edilmiş ve 1900 yılı Nisan ayında 10 yıl sürecek olan Karadeniz antlaşması imzalanmıştır.¹⁹⁴

Görüldüğü üzere Rusya’nın Demiryolları ile ilgili tüm diplomatik girişimleri Almanya’ya karşı Doğu Anadolu bölgesinde bir denge kurmak üzere Ruslar tarafından inşa edilecek bir demiryoluyla Ankara merkezli Anadolu’nun iç bölgelerinin Erzurum üzerinden Kars’a bağlanması yönünde olmuştur.¹⁹⁵

Stratejik açıdan ele alındığı zaman dahi, Bağdat Demir yolu Rusların Yakın doğudaki emelleri için gerçek bir tehlike olduğu gerçektir. Hattın tamamlanması, çok sayıda Ermeni’nin bulunduğu Doğu Anadolu’nun esaslı bir kontrol altına girmesine olanak verecekti. Söz gelişi 1877 savaşında V. Kolordu Şam’dan VI. Kolordu Bağdat’tan yola çıkıp ve zorunlu yürüyüşle askerlerin büyük bir kısmını yollarda dökerek Kars’a vardığı zaman şehri kurtarmak ya da Erzurum kuşatmasını önlemek için çok geç kalmışlardı. Oysa demiryolu olsaydı durum çok değişik bir şekilde sonuçlanacaktı. Bağdat Demiryolu yapıldığı takdirde Rusların Doğu Anadolu’yu ve

¹⁹² Hatipoğlu, “Rusya’nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti”, s.248; Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa**, I, İstanbul, 1972, s.153–154.

¹⁹³ E.E. Adamoff, **Rusların Emelleri-Anadolu’nun Taksimi**, (Çev: Babaeskili Hüseyin Rahmi), İstanbul, 1969, s.27.

¹⁹⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.132.

¹⁹⁵ E.E.Adamoff, **Çarlık belgelerinde Anadolu’nun Paylaşılması**, İstanbul, 2001, s.47.

Kuzey Anadolu yapıldığı takdirde Rusların, Doğu Anadolu'yu ve Kuzey Anadolu üzerinden ilerleyerek İstanbul'u ele geçirmeleri son derece tehlikeli ve olanaksız bir iş olacaktı.¹⁹⁶

Ruslar Bağdat Demiryolu Projesinin imtiyaz hakkının Almanya'ya verilmesini 1910 yılına kadar basın yolu ile de protesto etmişlerdir¹⁹⁷. Fakat Ruslar, yine bu tarihlerde sanki Abdülhamit'in kendileri için "basiretsizlikten vazgeçseler Almanya ile komşu olmanın onlar için İngilizlerle komşu olmaktan daha iyi olduğunu anlarlar" sözünü düstur edinmişçesine bu mücadelelerinden vazgeçmişlerdir. Kasım 1910'da Rus Çarı II. Nikola, Alman İmparatoru II. Wilhelm ile bir antlaşma imzalayarak Deutsche Bank'ın haklarına saygı göstermeyi taahhüt etmiştir.¹⁹⁸

Görüldüğü üzere Başlangıçta Bağdat demiryolu projesinin Rusya için yarattığı sorunun Boğazlar ve İstanbul'un ne Rusya'nın olabilmesi nede Türklere kalabilmesi endişesinden kaynaklanıyordu¹⁹⁹. Fakat daha sonraki aşamada Rusya'nın bu projeye bu denli müdahale etmesinin şüphesiz ki en önemli sebebi, Doğu Anadolu Bölgesine hâkim olmak ve bu koridoru kullanarak tarihi ve siyasi emellerini gerçekleştirmek istemesidir. Rusya'nın bu politikası çerçevesinde Doğu Anadolu'nun stratejik önemini de göz önünde bulundurmaktadır. Hakikatten engebeleriyle yüksek Erzurum yaylasına hâkim olan bir Rusya, Başta Karadeniz sahilleri olmak üzere Anadolu'nun geriye kalan kısmını da mutlaka elde edebilir ve buradan Basra körfezine kadar uzanabilir. Bu nedenlerden dolayı Doğu Anadolu Bölgesi ve özellikle de Erzurum Rusya'nın "Şark politikası" içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Rusya Bağdat Demiryolu projesi de dâhil Anadolu'da katkısı, Rolü olan bütün meselelerde hep bu amaç doğrultusunda faaliyet göstermiştir.

2. 1. 2. Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Ermeni siyaseti

I. Petro döneminden itibaren Boğazlar ve İstanbul'u elde ederek Akdeniz'e çıkmayı milli bir siyaset olarak benimseyen Rusya, bu amaçla hudutsuz bir gayret ve faaliyet göstermiştir. Rusya'nın bu faaliyetleri karşısında siyasi ve iktisadi menfaatleri tehlikeye giren başta İngiltere olmak üzere Hıristiyan Avrupa devletleri endişeye

¹⁹⁶ Earle, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı**, s.140.

¹⁹⁷ Sultan Abdülhamid, **Siyasi Hatıratım**, s.153.

¹⁹⁸ Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.139.

¹⁹⁹ Somakian, **Armenia and the Great Powers**, s.97.

kapılarak Rusya'ya karşı birleşik bir siyaset izlemişlerdir. Bu durum sonucunda “Sıcak denizlere inme” özlemini Boğazlar üzerinden gerçekleştiremeyeceğini anlayan Rusya, özellikle 1828–1829 Osmanlı Rus savaşından itibaren bu hedefine varmak için başta Erzurum olmak üzere Doğu Anadolu'yu hedef alan yeni bir siyaset izlemeye başlamıştır. Rusya bu siyaset ile Doğu Anadolu'daki Hıristiyan Ermeni azınlığı bağımsız bir Ermenistan vaatleri doğrultusunda kandırmak suretiyle kullanarak bu bölgeye yerleşip, Karadeniz limanlarına ve daha da önemlisi Akdeniz'e İskenderun Körfezi'nden çıkma amacını takibe koyulmuştur. 1828–1829, 1877–1878 Osmanlı Rus savaşları ve I. Dünya Savaşı sırasında Erzurum ve Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerin işgal edilerek, Ermenilerin taşkın faaliyetlerde bulunmasında Rusya'nın izlemiş olduğu bu siyaset yegâne sebep olmuştur.

Rusya ile Ermenilerin birbirlerine karşılıklı olarak ilgi duymaya başlaması, VIII. Yüzyıl başlarında, I. Petro dönemine rastlar. Nitekim Rusya Hükümeti bu dönemde İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi, 1816 yılında ise Moskova'da Ereni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurarak Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele aldı.²⁰⁰

1826–1828 yıllarında İran ile yaptığı savaşları kazandıktan sonra 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması gereğince Ermeniler tarafından kutsal sayılan Eçmiyazın kilisesi ile Revan ve Nahçıvan bölgelerini alan Ruslar, buralardaki hanlıkları birleştirerek bir Ermeni vilayeti tesis etti. Ardından izlediği politika gereği İran'dan Rusya'ya doğru bir Ermeni göçünü gerçekleştirdi.²⁰¹

Eçmiyazın kilisesi²⁰² nin el değiştirmesi ile birlikte Rusya, esas politikalarını tatbik olarak Doğu Anadolu'daki emperyalist emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti ile savaş durumuna geldi 1828 yılında Rus güçleri General Paskeviç kumandasında Erzurum'a doğru ilerlemeye başladı. Yol boyunca Ermeniler Rus

²⁰⁰ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler** (1914–1918), Ankara 2001, s.12

²⁰¹ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**, s.12–13; Kemal Beydilli, “**1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**”, Belgeler, XII/17, Ankara 1988, s.381; Sadi Koças, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1967, s.71

²⁰² Eçmiyazın Kilisesi Ermenilerin Ortaçağdan itibaren tabii oldukları ve onların zaman zaman siyasi işleriyle de ilgilenen en yetkili dini merkezidir. Revan (Erivan)'da bulunan bu Kiliseye Eçmiyanzin Katolikasloğu da denilir. Bu konuda detaylı bilgi için, bkz, Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazın Kilise'sinde Stratejik Savaşlar**, İstanbul, 2005 s.11–45

ordusunu sevinç gösterileriyle karşılayarak Rusların yanında yer almakta tereddüt etmediler.²⁰³ Rusya’da bunlardan yararlanmasını bildi. Bu savaşlarda önemli bir miktarda Ermeni, Rus ordusuna asker olarak yazılmış, bir kısmı Erzurum’un teslim olmasında etkili olmuş ve bazı Ermeni grupları da Rusların kendilerine dağıttığı silahlar ile Müslüman halka eziyet etti.²⁰⁴ Buradan da anlaşılacağı gibi Rusya’nın Osmanlı Ermenileri ile ilgisi bu tarihlerde yoğunlaşmıştır. Bu savaşın patlak vermesinden yaklaşık bir ay önce 11 Mart 1828 tarihli bir yazı ile Erzurum Valisi Galip Paşa’nın, Rus sınırındaki Ermenilerin iç bölgelere iskân edilmesini Babiâli’ye teklif etmesi bunun en belirgin belgesidir.²⁰⁵

Bu savaş sonunda 14 Eylül 1829’da yapılan Edirne Antlaşması’yla Kafkasya Rusların eline geçince Rusya, teyit edilen Hıristiyanların hamiliği imtiyazıyla Osmanlı Ermenileriyle hem dini, hem de siyasi ve askeri münasebetlere başlamıştır. Başta Erzurum olmak üzere Doğu Anadolu’daki bir kısım arazi ile birlikte Ermenilerin de Rus hâkimiyetinde olması bu münasebetleri daha da hızlandırmıştır.²⁰⁶

Ruslar 1830 yılında Osmanlı topraklarından çekilirken de daha önce İran savaşlarında uyguladığı politikayı uygulayarak Erzurum, Kars ve Bayburt gibi bölgelerden 40 bin Ermeni’yi yanlarında götürmek suretiyle Erivan ve Ahıska bölgesine yerleştirmiştir. Ruslar bu politikaları ile Anadolu ve Azerbaycan Türklüğü arasında bir Hıristiyan unsuru duvarı çekmeyi amaçlıyordu. Ayrıca göçürülen Ermeni çocukları ve gençleri Rus okullarında ve Harbiyesinde yetiştirilmek suretiyle Türkiye Ermenilerinin de İskenderun ve Basra Körfezine çıkma uğruna yapılacak savaşlarda, Ruslara bağlanıp hizmet ettirilmesi umuluyordu.²⁰⁷

Rusya Doğu Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirmek amacıyla 24 Nisan 1877’de Osmanlı Devletine yeni bir Savaş ilan etmişti. Ardahan-Kars-Erzurum

²⁰³ R.G. Havannisian, *Armenia On The Road To Indepence* 1918, Los Angeles 1967, s.7

²⁰⁴ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s.13; Beydilli, “**1828–1829 Osmanlı –Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler**”,s. 383–385, 412,419,436.

²⁰⁵ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s.13; Beydilli, “**1828–1829 Osmanlı –Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler**”,s. 405–453

²⁰⁶ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Techir Olayı*, Ankara 1990, s.25

²⁰⁷ Fahrettin Kırzioğlu, “**Armenya/ Yukarı- Eller’de 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi**” Atatürk Üniversitesinin XX. Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler, II, Ankara 1978, s. 58–59

istikametinde üç koldan ilerleyen Rus Ordusu Loris Melikof ile birlikte Arçak Ter-Lukasof ve ayrıca bazı Ermeni generaller tarafından kumanda ediliyordu.²⁰⁸

Ermeniler bu savaşta da Erzurum'a kadar ilerleyen Rusların yanında savaşa girdiler. Çarlık Rusya'sı Kafkas cephesinde galip geldikten sonra Ermeni subayları mükâfatlandırdılar. Bu savaş ile birlikte artık Türklerle Ermeniler arasındaki rekabet daha da artıyor ve ileride daha büyük ayrılıkların meydana geleceği belirginleşiyordu. Artık Ermeniler de bağımsız olma yolunda Rusya nezdinde teşebbüslere girişiyorlardı.

Osmanlı-Rus savaşının son bulduğu sıralarda Ermeni Patriği Nerses ve İzmirliyan'ın reisliklerinde Ermeni Meclisi gizli surette toplanarak, Rus çarına verilmek üzere Eçmiyazin Katogikosluğuna bir muhtıra göndermesine karar verdi. Bu muhtıra Vilayat-ı Şarkiye ya da Vilayat-ı Sitte'de denilen Doğu Anadolu'daki Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Sivas, Diyarbakır gibi bölgelerde Ermenilerin güvenliklerini sağlama yolunda bir ıslahat programı düzenlemesini ve bu bölgelerde Rusya'ya tabi bağımsız bir Ermenistan teklifini öneriyordu.²⁰⁹

Ermeniler teşebbüsü bununla da kalmamış Ayestefanos (Yeşilköy) barış görüşmeleri başlayınca Ermeni patriği Nerses Varjabedian, Rus Karargâhına giderek Rus başkumandanı Grandük Nikola'dan anlaşmaya Ermeniler ile ilgili bir madde konması için şahsen ricada bulunmuştur. Ayrıca Ermeni Milli Meclisi adına teklifte bulunan Nerses, yakın zamanda Bulgaristan'a verilen imtiyazların benzerlerinin Ermenilere de verilmesini istemiştir²¹⁰. Ermenilerin bu teşebbüsü başarıya ulaşmış ve Ayestefanos Antlaşmasına Rusya tarafından 16. madde konulmuş oluyordu. 16 madde ile Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı şehir ve ıslahat yapılması ve Ermenilerin güvenliğinin sağlanmasını öneriyordu.²¹¹ Rusya böylelikle Doğu Anadolu'da bir nüfus bölgesi oluşturma yolunda ilk ve en büyük resmi adımı atmış bulunuyordu.

²⁰⁸ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields A.History Of The Wars On The Turco-Caucasian Border 1828–1921**, s.103–119; Manough Joseph Somakian, **Empires in Conflict: Armenia And The Great Powers 1895–1920**, New York, 1995, s.20

²⁰⁹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987, s.172–216; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1985, s.105

²¹⁰ Cevdet Küçük **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı 1878–1897**, İstanbul, 1986, s.1–5.

²¹¹ Gürün, **Ermeni Dosyası**, s.106

Ancak, Ayestefanos Antlaşması ile Rusya'nın kazanmış olduğu bu durum İngiltere'nin Anadolu'daki çıkarlarına ters düşmekteydi. Çünkü Doğu Anadolu'nun kuzeyindeki Erzurum, Ardahan, Kars gibi önemli stratejik bölgelerin Rusya'nın nüfuzu altına girmesi İngiltere'nin doğu ticareti ve kuracağı yeni koloniler açısından tehlike arz ediyordu.²¹²

Bu yüzden İngiltere Balkanlar'da ve Akdeniz'de dengenin bozulduğunu öne sürerek Ayestefanos Antlaşması yerine, diğer Avrupa devletlerinin de katılımıyla yeni bir antlaşma yapılması isteğini Rusya'ya kabul ettirdi. Yeni antlaşmanın Berlin'de hazırlanması kararlaştırıldı.²¹³

1878 Haziranında toplanan Berlin Kongresi bir ay süren Çetin müzakerelerden sonra 13 Temmuz 1878'de Berlin Barış Antlaşmasının imzalanması ile sona erdi. Bu antlaşmanın Ermeniler ile ilgili maddesi ise 61.madde olmuştur. Ayestefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin biraz yumuşatılmış şekli olan bu madde ise şöyleydi:

Babîali Ermenilerin bulunduğu bölgelerde derhal bir ıslahat yapacak ve Ermenilerin huzur ve güvenliklerini sağlayacak. Bu ıslahatların tatbiki de antlaşma devletlerinin denetimi altına yapılacaktır.²¹⁴

Ermeni meselesini uluslar arası platforma taşıyan bu madde ile Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahatı bütün antlaşma devletlerinin gözetimin de yapılması öngörüyorsa da Rusya, Ermenilere yakınlığı ve Doğu Anadolu politikasından dolayı bu reformlar ile ayrıca alakadar oluyordu. Rusya'nın bu ilgisi insani hislerden kaynaklanmamaktaydı. Zira kendi sınırları içerisinde ıslahata ihtiyacı olan birçok grup olmasına rağmen Rusların Doğu Anadolu'daki Ermenileri düşünmesine ne hacet vardı?²¹⁵ Esasında Petersburg'un asıl amacı, başarılı bir savaşın meyvelerini toplayarak Doğu Anadolu'nun ilhakını bir oldu bittiye getirmektir. Rusya, Ermenisiz bir Ermenistan istiyordu²¹⁶. Ayrıca Rusların Berlin Antlaşmasından sonra bu bölgeye olan ilgisinin artması

²¹² Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri**, Ankara, 1990, s.23

²¹³ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**, s.14

²¹⁴ Ercüment Kuran, "**Ermeni Meselesinin Milletlerarası Toplum Boyutu (1877-1897)**", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum) (TTETİ), Ankara 1985, s.20

²¹⁵ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.14.

²¹⁶ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923** (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme), Ankara, 1991, s.80.

İngiltere'nin reform tartışmaları sonucunda bölgede elde edebileceği nüfuzu baltalamak amacını da taşımaktadır.²¹⁷

Rusya'nın diplomatik çabaları sonucunda çıkarılmış olan suni Ermeni meselesi, 1900'lerde bir durgunluk dönemine girmiştir. Bunun nedeni de Çarlık Rusya'nın politikalarındaki değişikliklerdi. Osmanlı devleti içerisinde yaşayan tüm Ortodoksların hamiliğine soyunan Rusya, aynı zamanda Ermeni terör örgütlerinin en büyük destekçisi olmuştu. Bu bağlamda Rusya, Vilayat-ı Şarkiye'de yalnız bağımsız bir Ermenistan değil, aynı zaman da bu bölgeyi ve Ermenileri de Slavlaştırma, Ruslaştırma gayretleri içinde olmuştur. Bu siyasetini de 1900'lerde Kafkasya'daki Ermeni Kilisesi'nin mallarına el koymayla başlatmış oluyordu. Rusya'nın bu politikayı izlemesinde Uzak Doğuyla ilgilemesinin payı büyüktür. Fakat Rusya 1911'den itibaren yeniden Ermenileri desteklemeye başlamış ve amaçlarına ulaşma formülünü devreye sokmalarına vesile oldu²¹⁸.

Rusların desteğini alan Ermeniler bu tarihten sonra artık diplomatik faaliyetlerin yanında silahlı faaliyetler yürütmek amacıyla birçok gizli teşkilatın yanında başta Hınçak ve Taşnak Partileri olmak üzere çeşitli gizli siyasi partiler de kuruyorlardı. Daha sonraki dönemlerde Ermenilerin kurmuş olduğu bu parti ve dernekler Anadolu'nun Erzurum, Van, Bitlis, Sasun, Adana gibi bölgelerde 1890'lı yılların sonlarına kadar sürecek kanlı Ermeni ayaklanmalarının organizatörleri olmuşlardır.²¹⁹ Bu ayaklanma ve terörist faaliyetlerde bulunan tüm Ermeniler Petersburg'da özel merkezlerde silahlı eğitimler almışlar ve I. Dünya Savaşı öncesinde Rusların yanında yerlerini almışlardır²²⁰. Ermeni cemiyet ve partilerinin bu faaliyetleri I. Dünya savaşında ise Doğu Anadolu'daki masum Türk ahalisine karşı tamamen bir katliam şeklini almıştır.

Esasında Rusya Ermenilere destek vermesine rağmen onların bağımsızlığını isteyemezdi. Çünkü bu onun Bulgaristan'ın kurulmasıyla İstanbul yolu üzerinde olduğu

²¹⁷ Somakian, **Empires in Conflict: Armenia And The Great Powers**, s.25

²¹⁸ Yuluğ Tekin Kurat, “**Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu(1900–1920)**”, TTETİ, s.228; Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908–1918**, İstanbul, 2005, s.240.

²¹⁹ Ermenilerin Bu faaliyetleri hakkında bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Daire Başkanlığı, **Ermeni Komiteleri (1891–1895)**, Ankara 2001, s. 6–61; Süslü, **Ermeniler ve 1915 Techir Olayı**, s.61–94; **Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi (İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve sonra) 1916**, (Haz: Nurer Uğurlu), İstanbul 2005, s.269–294

²²⁰ Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası**, s.241–242.

gibi bir set oluşturmak oluyordu. Yine Rusya, Doğu Anadolu'yu o sıralarda kendi ülkesine katmak isteğini ortaya atmaya da cesaret edemezdi. Çünkü bu daha Balkanlardaki karışıklık yatışmamışken belki bir genel savaşa neden olabilirdi. Dolayısı ile bu dönemde Rusya için en uygun olan Doğu Anadolu'ya ıslahat yapılması maksadıyla müdahale etme politikasıydı. Bu durum da Rusya'ya bu bölgede sürekli müdahale etmek hakkını vereceği gibi uygun bir zamanda ileride en uygun bir zamanda kendine katmak imkânı sağlayacaktı.²²¹ Ayrıca Rusya'nın Doğu Anadolu'da kendi idaresi altında dahi olsa bir Ermenistan kurulmasını istemesinin diğer bir sebebi de ileride bu bölgedeki ve Rusya'daki Ermenilerin birleşerek kendisi için bir sorun teşkil edebileceği endişesiydi.²²²

Bununla birlikte özellikle 1900'lü yıllardan itibaren Balkan savaşlarına kadar Rusya, kendi sınırları içerisindeki Ermenilere bir asimilasyon ve Ruslaştırma politikası uygulamaya başlamıştır. Rusya bu baskılarını öylesine artırmıştır ki 1909 yılı Haziranı'nda Çar'ın emriyle Ermeni kiliselerinin mallarına dahi el koymuştu.²²³

Rusya'nın Ermenilere karşı yürütmüş olduğu bu ikili politikanın devam ettiği dönemde Rusya dış işleri bakanı Ermeni meselesi konusunda "Rusya'nın kendi sınırları içerisinde Ermenisiz bir Ermenistan" tercih ettiğini açıklamasıyla²²⁴ Rusya'nın Doğu Anadolu politikası daha iyi anlaşılmaktadır.

1912 yılındaki Balkan Krizi ve Osmanlı Devleti'nin zayıflaması Çarlık Rusyası'nın Ermeni meselesini Doğu Anadolu'yu ilhak ümidiyle tekrar sahneye koymasına sebebiyet vermiştir.²²⁵ Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Vronzoff Daşkoff ailesiyle yakınlık ve samimiyeti olan Emiyan Katolikosu Kevork, yine Ermeni Siyasi liderlerinden Mesrop Episkopos ve Der Movsesyon'ı Türkiye Ermenileri hakkında Çarlığın görüşlerini öğrenmek için Tetersburg'a yolladı. Rus Hükümeti'nin Dış işleri

²²¹ Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşı ve Sonrası Rusya'nın Doğu Anadolu Siyaseti", s.311-312

²²² Somakian, *Empires in Conflict: Armenia And The Great Powers*, s.24

²²³ Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni İlişkileri*, s.35; Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, 1973, s.96-104

²²⁴ Edgar Granville, *Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları*, (Çev: Orhan Arıman), Ankara, 1967, s.22

²²⁵ Yıldırım, *Rus-Türk-Ermeni İlişkileri*, s.41.

Bakanı Sasonoff, Balkan savaşlarının yarattığı boşluktan da istifade ile hükümetinin Ermenilere destek verdiğini bildirmiştir.²²⁶

Böylece Çarlık Diplomasisi, gözünü yeniden Doğu Anadolu'ya dikmiş ve Osmanlı Devleti'nin bu zayıflığından faydalanmak istemiştir. Bunun devamı olarak ta ünlü Rus diplomatı Giers, Hükümeti adına çeşitli diplomatik faaliyetlere girişmiş Haziran 1913 yılında Osmanlı Devletine Ermeniler ve Doğu Anadolu ile ilgili bir proje teklifinde bulunmuştur. Giers, Bu projeye göre Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas illerinde bir Ermeni bölgesinin oluşturulmasını öngörmekteydi.²²⁷ Fakat bu proje Babıâli tarafından ret edilmiştir.

Bu tarihten sonra bloklaşmalarına ayak uyduran Rusya, I. Dünya Savaşı arifesinde Doğu Anadolu'daki faaliyetini yine Ermenileri kullanmak suretiyle askeri işgal faaliyetine dönüştürme amacıyla hazırlıklara başlamıştır. Rusya sıcak denizlere çıkma hedefini gerçekleştirmek maksadıyla bağımsız bir Ermenistan kurmayı vaad ettiği fakat aslında hiçbir zaman bu şekilde gözden çıkarmayı düşünmediği Doğu Anadolu'yu ancak bu şekilde elde etmeyi planlıyordu. Kısa bir zaman sonra patlak veren I. Dünya Savaşı Rusya'nın Doğu Anadolu'yu elde etme yöndeki faaliyetleri için önemli bir fırsat oldu. Doğu'da büyük muharebelerin yaşandığı, özellikle Osmanlı Ordusunun önemli ölçüde tahrip olduğu Kafkas cephesi de Rusya'nın bahsedilen emelleri sonucunda açılmıştır.

Bundan sonraki kısımlarda ise Rusya'nın Doğu Anadolu siyaseti doğrultusunda bahsettiğimiz emellerini gerçekleştirmek gayesi ile I.Dünya savaşında başta Erzurum işgali olmak üzere yine kendisinin dağıttığı silahları ile Ermenileri kullanması konuları daha ayrıntılı olarak anlatılmaya çalışılacaktır.

²²⁶ Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s.379–380; Davut Kılıç, **“Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesi'nin Rolü (1828–1915)”**, ASAM Ermeni Araştırmaları, S:2, (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001) Ankara, s.61–62

²²⁷ Uras, **Tarihte Ermeniler ve Türk- Ermeni ilişkileri**, s.385–396

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI DEVLETİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİ VE KAFKAS CEPHESİNDEKİ İLK MUHAREBELER

2. 1. I. Dünya Savaşı Öncesindeki Genel Durum

2. 1. 1. Avrupa'daki bloklaşma ve savaşın başlaması

Birinci Dünya Savaşı'nın sebep ve sonuçları, Fransız ihtilali ve bir çeyrek yüzyıl süren ihtilal savaşlarının, müteakip yüzyıl içinde meydana getirdiği gelişmelerin devamlı ve tabii bir sonucundan başka bir şey değildir. Fransız ihtilali'nin ortaya çıkardığı yeni fikirler, telakkiler ve siyasal-sayısal gelişmeler, devletlere olduğu kadar milletlerin davranışlarına da yeni siyasi istikametler vermiştir. Denilebilir ki devletlerin kendi sınırları içinde olduğu kadar devletler arasındaki münasebetler de yeni çerçevede akmaya başlamıştır²²⁸

Yüzyılın başında Avrupalı güçlerin çatışmasına neden olan ve temeli iktisadiyata dayanan birçok siyasi ihtilaf mevcuttu.

Avusturya-Macaristan imparatorluğu ile Rus imparatorluğu arasındaki rekabet Avrupa için “Barut fıçısı” olarak algılanan Balkanlarda yoğunlaşmıştı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun iç ve dış güvenliğini tehdit eden Sırp milliyetçiliği bu bölgeden kaynaklanıyordu. Uzun süren Türk hâkimiyetinden kurtulan Sırbistan'dan etkilenen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek eyaletindeki Sırp lar Viyana'ya karşı ayaklandılar. Hırvat, Çek, Slovak gibi diğer Slav azınlıkları da cesaretlendiren Sırp ları, kendisini Slavların koruyucusu olarak takdim eden Rusya destekliyor olması, Balkanlar üzerinden ilerlemek isteyen Avusturya-Macaristan ile Rusya arasında siyasi bir rekabetin doğmasına neden oluyordu²²⁹

Burada diğer önemli unsur'da 1871'den sonraki Alman dış politikasıdır. Alman İmparatoru Bismark'ın doğuya doğru genişleme siyaseti kendisini gösterince Rusya varlığını koruma endişesine düşmüştür. Almanların Berlin-Bağdat demiryolu projesi ile

²²⁸ Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl siyasi Tarihi**, I-II, (1914–1995), İstanbul, s.99.

²²⁹ Georges Langlois, Ean Boismenu, Luc Lefebure, Partice Regimbald **20.Yüzyıl Tarihi**, (Çev: Ömer Turan), İstanbul, 2003, s.53–54.

Hindistan'a ulaşmak siyaseti ortaya çıktığında Osmanlı Devleti toprakları üzerinde bir Rus-Alman siyasetleri çarpışmaya başlamıştır.²³⁰

Fransa ve Almanya arasındaki rekabet kökenini tarihten almıştır. Bu rekabeti, son olarak Fransa'nın yenilip savaş tazminatını ve iki zengin eyaleti olan Alsace ve Lorraine'i vermek zorunda kaldığı 1870–1871 savaşı alevlendirdi. Fransa, kurtuluş tarihi olan 1871'den itibaren büyüyerek, kalabalık nüfusu, zengin kaynakları, gelişmekte olan sanayi ve özellikle de güçlü silahlı kuvvetleri ile yanı başında bir imparatorluk haline gelen Almanya ve Alman İmparatoru Bismark'ın yayılcı politikaları karşısında yalnız kalmıştı.²³¹

Yine bu tarihlerden itibaren Bismark'ın Fransa'yı Avrupa Devletleri arasında yalnız bırakmak amacıyla başlattığı siyasi bloklaşma faaliyeti²³² Fransa ile Almanya arasındaki gerginliği büsbütün artırmaktaydı.

İngiltere ise bu sırada Mısırı tamamıyla hâkimiyeti altına almak, Mezopotamya'yı muhakkak Filistin'i mümkünse ele geçirmek, Arabistan yarımadasının bütünü üzerinde yalnız kendi nüfuzunun cereyanını temin etmek istiyordu. Aynı gruptan olan Fransa ise Suriye'yi işgal etmeyi senelerden beri programına koymuş, en küçük fırsatı dahi değerlendirerek bu emelini gerçekleştirmeyi hedefliyordu.²³³

İngiliz-Alman rekabeti'nin Avrupa ve küresel boyutu olduğu gibi, ekonomik ve stratejik sebeplere de dayanmaktaydı. Yüzyılın başında Almanya hem Avrupa da ki güç dengesini hem de İngilizlerin dünya pazarları ve denizlerdeki hâkimiyetini de tehlikeye soktu. Almanya, Fransa-Rusya arasındaki ittifaka rağmen Avrupa'da hegemonyasını kurmak üzereydi. Almanya'nın denizlerdeki ekonomik ve siyasi politikası ile Avrupa'daki güç dengesi bozulan İngiltere, bu dengeyi yeniden sağlamak için Almanya'ya karşı Fransa ve Rusya'ya yaklaştı. İngiltere'ye göre denizlerde kendileri aleyhine büyüyen Alman tehlikesi çok geç olmadan bir deniz savaşı ile engellenebilirdi.²³⁴

²³⁰ Reşat Paşakay, **Türk-Rus Harp Tarihine Genel Bakış**, Ankara, 1951, s.16–17.

²³¹ Langlois, v.d., **20. Yüzyıl Tarihi**, s.54-55.

²³² A. Haluk Ülman, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara, 1972, s.9.

²³³ Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul, 2001, s.144–145.

²³⁴ Langlois, vd. **20. Yüzyıl Tarihi**, s.56.

İngiltere'nin Rusya'ya yaklaşmasının başka bir sebebi de Berlin-Bağdat demiryolu ile Almanya'nın Hindistan'a ulaşarak imparatorluk yolunu tehlikeye düşürüyor olmasıdır.

I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa devletleri arasındaki bu siyasi çatışmaları onların ittifak ve itilaf gruplarını oluşturmasında en büyük etken oldu. İttifak bloğunun oluşması Mayıs 1882 yılındaki Almanya, Avusturya- Macaristan ve İtalya ile yapılan “Üçlü ittifak” Antlaşması ile yapıldı.²³⁵

Almanya merkezli Üçlü İttifak karşısında yalnız kalan Fransa ile Rusya'nın 1894 yılında ittifak antlaşması yapmaları Üçlü İtilaf'ın ilk basamağını oluşturmuştur. 1904 yılında yine Fransa ile İngiltere arasında sömürgeler konusunda imzalanan antlaşma ise itilaf bloğunun ikinci aşaması temsil eder. 1907 yılında Rusya'nın İngiltere ile yine sömürgeler konusunda imzaladığı ittifak antlaşması üçlü itilafın son halkasını oluşturmuştur²³⁶

Avrupa muvazenesinde meydana gelen bu bloklaşmalar ve aralarındaki çatışmalar, I. Dünya Savaşının arifesinde büyük bir ivme kazanmış ve harbin patlamasında en büyük sebebi teşkil etmiştir.

Ayrıca değişken güç dengeleri ile meydana gelen bu bloklaşmalar, savaş teknolojilerindeki gelişmeler, devletlerin birbirlerine verecekleri zararı ve ordularındaki yeni yapılanmayı artırırken, Silahlanma yarışını da beraberinde getirerek devletlerin birbirlerine olan korkularını artırdı.²³⁷

Gelişen bütün bu olayların akabinde 28 Haziran 1914'te Avusturya Aşidukası Ferdinand'ın Saray Bosna da bir Sırp tarafından öldürülmesi savaşın başlaması için bir kıvılcım oldu. Bu olaylardan sonra Avusturya Sırbistan'a savaş ilan etmiş, ardından Rusya'nın Sırbistan'dan yana Almanya'nın ise Avusturya'dan yana savaşa girmesi çok kısa zamanda Avrupa'yı dünya çapında bir savaşa sürüklemiştir.

²³⁵ Armaoğlu, **20.Yüzyıl Sayisi Tarihi**, s.26–27. Buradan da anlaşılacağı gibi İtalya ilk olarak Almanya Merkezli İttifak devletleri arasında yer almıştır. I. Dünya Harbi başladığında tarafsızlığını ilan eden İtalya, savaştan hemen önce İtilaf Devletleri ile Osmanlı mirası üzerinde yapılan gizli antlaşmalarla Batı Anadolu'nun bir kısmını ve Ege adalarını elde etmesiyle savaşta İtilaf Devletleri safında yer almıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz.Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Trablusgarp ve Balkan Savaşları Osmanlı Ayası'nın Paylaşılması İçin Anlaşmalar, II/III, Ankara, 1983, s.456–479.

²³⁶ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.30–36.

²³⁷ Oral Sander, **Siyasi Tarih**, Ankara, 1986, s.249–250.

2. 1. 2. Osmanlı-Alman ittifakı

I. Dünya Savaşı ufukta görünmeye başladığı günlerde taraflar arasındaki tüm ilişkiler artık askeri bir işbirliğine dönüşmeye başlamıştı. İlişkilerin bu boyutu kazanmasında şüphesiz Avrupa muvazenesinde meydana gelen bloklaşmaların büyük etkisi olmuştur. Savaş öncesinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın birine yaklaşması ve bir ittifak oluşturması Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak kurmasına ve onun harbe iştirak etmesine sebep oluyordu.

Osmanlı- Alman ilişkileri ilk olarak 18 Ocak 1701 yılında kendini Prusya'da Kral ilan eden I. Frederich'in krallığını kutlamak maksadı ile Asım Efendi nezaretinde on beş kişiden oluşan bir Osmanlı sefaret heyeti'nin Berlin'e gönderilmesiyle başlamıştır.²³⁸

Almanya'nın 1828–1829 Osmanlı-Rus savaşında ve Mısır buhranında Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini gözeterek bir politika izlemesiyle gelişmeye başlayan Osmanlı-Almanya ilişkileri 1862 yılında Bismark'ın Alman tahtına geçmesiyle bozulmaya başlamıştır. Çünkü Bismark'ın uygulamış olduğu emperyalist politika sonucunda Osmanlı devleti önemli kayıplara uğramıştır.²³⁹

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra her alanda köklü Reform arayışları içerisine giren Sultan II. Abdülhamid'in Ordu alanında yapılacak reformlar için 1880 yılı Mayıs ayında Alman Büyükelçisi Van Hartzfeld aracılığı ile Almanya'dan yardım istemesiyle Osmanlı-Alman ilişkileri yeniden olumlu yönde gelişmeye başlıyordu.²⁴⁰

Padişah'ın Temmuz 1880'de Berlin'e gönderdiği bir listeye Almanya'dan istenen askerler ve sivil memurlar özel bir sözleşme ile Osmanlı hizmetine girdiler. 11 Nisan 1882'de Albay Kaehler, Piyade yüzbaşısı Kamphövener, Topçu Yüzbaşısı, Van Hobe ve Yüzbaşı Rostaw gibi yüksek rütbeli subaylar başta olmak üzere Alman Askerleri Osmanlı Ordusu'na katılıyorlardı. Kaehler Paşa İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra ölmesi üzerine yerine I. Dünya savaşında Osmanlı ordusunda önemli görevler üstlenen Van Goltz Paşa Gelmiştir.²⁴¹

Bunu yanında yapılan bu askeri işbirliği neticesinde Osmanlı Devletinden de bir kısım Askerler Almanya'ya eğitim için gönderiliyorlardı. Fakat Abdülhamid bu

²³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, Ankara, 1978, s.239–240.

²³⁹ Yavuz Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekâtı**, Erzurum, 2003, s.4.

²⁴⁰ Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, (Çev: Fahri Çeliker), Ankara (Gnkur. Basımevi), 1985, s.24–25; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.91–92.

²⁴¹ Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.92, 93–94.

askerlerin orada eğitimden ziyade eğlence ve safahata daldıklarından şikâyet etmekle Bu durumun pek de faydalı olmadığını teyit etmektedir.²⁴²

Abdülhamit'in zamanında Osmanlı ordusuna 30 Alman talimgâh subayı bulunmaktaydı. Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki, askeri işbirliği ittifak ve Terakki hükümeti döneminde de devam etmiştir. Ağustos 1913'te Almanya'dan Osmanlı Ordusuna önce kolordu kumandanı olarak tayin edilen fakat daha sonra Rus Hükümeti'nin itirazları üzerine Ordu müfettişliği payesi verilen General Liman Van Sanders'in sevk ve idaresinde 40 subaydan oluşan bir askeri birlik gelmiştir.²⁴³

Osmanlı Devleti Balkan savaşındaki yenilgisinin etkisi ile Ordu ve donanmasını ıslah etme işlerini yoğunlaştırırken bir yandan da iki bloka ayrılmış Avrupa'da kendisini yalnızlıktan kurtarmak için bir takım ittifak teşebbüslerinde bulunmaya başlamıştı.

Osmanlı Devleti ilk ittifak teşebbüsünü İngiltere'ye yaptı. Maliye Nazırı Cavit Bey, 1911 yılı Ekiminde İngiltere Bahriye Bakanı Winston Churchill'e bir mektup yazarak ittifak teklifinde bulunmuştur. İngiltere'den olumsuz cevap aldıktan sonra²⁴⁴ İkinci olarak 1913 yılında Bulgaristan'ın ittifak teklifi ile karşılaşmıştır. Bu amaçla General Savof başkanlığında bir heyet İstanbul'a gelmiştir. Osmanlı Hükümeti ise Limni, Midilli, Sakız gibi adaların Yunanlılar elinde bırakmamak gayesiyle Bulgar heyeti ile görüşmelere başlamıştır. Fakat azami istifadeyi kendilerinden yana kullanmak isteyen Bulgarlar, işi uzattıkça uzatmışlar ve Batı Trakya'daki Dimetoka ve Karaağaç gibi bölgelerin kendilerine verilmesini şart olarak sunmuşlardır. Bunun üzerine Bulgaristan ittifakını önemseyen Osmanlı Hükümeti, Bulgaristan ile ittifaktan vazgeçmemiştir.²⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin üçüncü ittifak teşebbüsünü Fransa nezdinde yapılmıştır. Bu teşebbüs ise İttihat ve Terakki Hükümeti Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından Türk-Fransa Dostluk cemiyeti başkanı olduğu sırada yapılmıştır.

1914 yılı Temmuz ayına Fransız elçisi Bompard'ın teklifi ile Fransız donanmasının manevra gösterisini izlemek için Paris'e giden Cemal Paşa burada Fransa Dışişleri Bakanlığında üst düzey bir yetkili olan Margerie ile görüşmüştür. Cemal Paşa

²⁴² Sultan II. Abdülhamid, **Siyasi Hatıratım**, s.90.

²⁴³ Joseph Pomianskowiski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"**, (Çev: Kemal Turan), İstanbul, 1990, s.33-37.

²⁴⁴ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.107.

²⁴⁵ Cemal Paşa, **Hatıralar**, s.72-77.

Margerie'ye özellikle Yunanistan ve Rusya'ya karşı Türk- Fransız ittifakını önermiştir. Fakat Fransız yetkilinin Cemal Paşa'ya Ruslar olmadıkça bu ittifakın gerçekleşmeyeceği yönünde bir cevap vermesi²⁴⁶ üçüncü ittifak teşebbüsünü de boşa çıkarıyordu.

Alman askeri nüfuzunun yoğun olduğu bu dönemde özellikle itilaf Devletlerinden umduğunu bulamayan Osmanlı Devleti, çıkmak üzere olan kavganın artık kendi yorganında olacağını anladı.²⁴⁷ Bu yüzden yalnızlıktan kurtulma çabasına hız veren Osmanlı Devleti Almanya yanına itiliyordu.

Cemal Paşa'nın Paris'te yaptığı denemeden hiçbir sonuç çıkmayınca hatta bu iş Fransızlarca ciddiye bile alınmayınca, Almanya'ya dönmek ve onunla bağlaşmaya çalışmak tabii görülmüş ve Avusturya-Sırbistan ihtilafı fırsat sayılmıştır.²⁴⁸

Osmanlı kabinesinde de Alman ittifakına taraftar olanlar vardı. Bunların başında Sadrazam Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve Meclis Reisi Halil Bey gibi kişiler gelmekteydi.²⁴⁹ Üçlü ittifak bloğuna katılma teklifi 1914 yılı Temmuz ortalarında Avusturya'dan gelmişti.²⁵⁰ Dönemin Bahriye Nazırı Cemal Paşa Bu teklifi ve Almanya'ya karşı olan sempatisini şu şekilde ifade etmektedir:

“Almanya kim ne derse desin, Türkiye'nin kuvvetli olmasını isteyen bir devlettir. Almanya'nın çıkarları yalnız Türkiye'nin kuvvetli olması ile korunabilir. Almanya Türkiye'yi bir müstemleke gibi ele geçiremez. Buna ne coğrafi vaziyeti ne de Almanya'nın vasıtaları uygundur. Dolayısı ile Almanya kendisine bağlantı sağlayacak bir Pazar olan Türkiye'nin İtilaf Devletleri arasında taksim edilmemesinin en büyük savunucusudur. Bugün kendisine güneydoğu cephesi Türkiye sayesinde açıktır. İtilaf Devletlerinin demir çemberi içinde boğulmamak için Türkiye'nin parçalanmamasını sağlamak tek çaredir.

²⁴⁶ Cemal Paşa, **Hatıralar**, s.136–137.

²⁴⁷ Rıza Tefik, **Birazda Ben Konuşayım**, (Haz: Abdullah Uçman), İstanbul, 1993, s.184.

²⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/IV, s.630.

²⁴⁹ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.103.

²⁵⁰ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/IV, s.628.

İşte birisi sırf istilacı emeller, diğeri hususi menfaatlere dayanan iyi niyetler besleyen devletlerden oluşan iki ittifak grubundan ikincisi, bizi hukukta ve görevlerde eşit sayarak ittifak teklif ediyor. Bu ittifak red olunabilir mi?''²⁵¹

Bu teklif üzerine Osmanlı Devleti 22 Temmuz'da ittifak için Almanya'ya başvurmuş ve II. Wilhelm'in isteği üzerine Almanya Osmanlı Devleti ile ittifak görüşmelerine başlamıştır.²⁵²

Almanya'nın bu teklifi kabul edip ittifak görüşmelerine başlamasında Ruslara karşı Doğu Anadolu'nun güvenliğini sağlamak ve Osmanlı'nın bir zaman sonra yeniden güçlü bir siyasal unsur olmasına karşılık ipleri koparmamak amacı yatmaktaydı.²⁵³

Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallaviçi'nin de etkisiyle ittifak görüşmeleri 27 Temmuz'da İstanbul'da başlamış ve 2 Ağustos 1914'de Türk-Alman ittifakı imzalanmıştır. Görüşmeler gizli tutulmuş başta Cemal Paşa olmak üzere birçok kabine üyesi bu ittifaktan daha sonra haberdar edilmiştir.²⁵⁴

Bu ittifaka göre²⁵⁵

1- Akid iki devlet Avusturya-Macaristan- Sırbistan arasında bu anda mevcut ihtilafta tam bir tarafsızlık ile muhafazayı taahhüt eder.

2- Şayet Rusya fiili askeri tedbirlerle işe karışır ve bu suretle Almanya için Avusturya-Macaristan hakkında Kazus-Fedaris (Caus Federi-bağlaşma hükümlerini yürürlüğe koyacak olay-savaşa katılmak mecburiyeti) husule getirince bu Kazus-Federis Türkiye için dahi meriyete girecektir.

3- Harp olursa Almanya askeri heyetini Türkiye'nin emrinde bırakacaktır. Türkiye dahi işbu askeri heyete, harbiye nazırı hazretleriyle askeri heyet reisi hazretleri arasında doğrudan doğruya kararlaştırılmış olduğu gibi, ordunun sevk-ü idaresinde fiili bir nüfuz temin edecektir.

4- Almanya Osmanlı arazisi tehdit altına düştüğü takdirde onu icap ederse silahla muhafaza taahhüt eder.

²⁵¹ Cemal Paşa, **Hatıralar**, s.145.

²⁵² Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.108.

²⁵³ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/IV, s.627.

²⁵⁴ Cemal Paşa, **Hatıralar**, s.140.

²⁵⁵ Bu görüşmeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Cemal Paşa, **Hatıralar**, s.138-142; Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/IV, s.632-646.

5- İki imparatorluğu bu günkü ihtilafın husule getirebileceği milletlerarası ihtilaf (eomplication) lardan vikaye için akdedilmiş olan antlaşma isimleri yukarıda geçen murahhaslar tarafından imza edilir edilmez meriyete girecektir ve aynı mütekebil taahhütlerle 31 Aralık 1918'e kadar meri kalacaktır.

6- Yüksek akit tarafından birince yukarıda anılan iş bu müddet bitmeden evvel hükümsüz ilan (denonce) edilmezse iş bu muahede yeniden beş senelik bir müddet için yürürlükte kalacaktır.

7- İş bu muahede Şevketlu Osmanlı Padişahı ve Haşmetlû Almanya İmparatoru-Prusya Kralı tarafından tasdik edilecektir, tasdiknameler imzadan itibaren bir ay zarfında testi edilecektir.

8- İş bu antlaşma mahrem kalacaktır ve ancak iki yüksek tarafın muvafakatiyle ilan edilecektir.²⁵⁶

Ancak belirtilmesi gerekir ki söz konusu ittifak metninin üçüncü maddesi Enver Paşa'nın gayretleri sonucunda "Harp durumunda Almanya, Askeri Heyeti'ni Türkiye'nin emrine bırakacaktır. Osmanlı Devleti, Başkumandanlığın esas olarak Askeri heyet tarafından icrasını temin eder." Şeklinde değiştirilmiştir.²⁵⁷

Böylece bu ittifak Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti, artık Dünya'da meydana gelen bloklaşmaları içerisinde yerini almış oluyordu.

2. 2. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi

2. 2. 1. Seferberliğin ilanı

I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da siyasi bloklaşma ve beraberinde getirmiş olduğu gerginlik artmaya başlayınca Osmanlı Devleti'nde genel seferberlik öncesinde bir takım askeri faaliyetler başlamış bulunmaktaydı. Seferberliğin ön Adımı olarak kabul edebilecek bu askeri hazırlıkların ilki Almanlar ile ittifak görüşmelerinin başladığı 27 Temmuz 1914 tarihinde dört haftalık talim için bir miktar ihtiyat erinin celbine dair verilmiş olan emirdir. Bu emir ile piyade bölükleri 180 kişiye çıkarılacak ve bataryalara da yirmişer er takviye yapılacaktı. Bundan sonra ise verilen diğer emirde ise muharip birliklerin mevcudunun yükseltilmesi ve fazla kalan erlerle de her piyade alayı için bir depo taburu teşkili isteniyordu ki bunun amacı ise ordunun temel yapısını dolgun bir

²⁵⁶ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/IV, s.642–643.

²⁵⁷ Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.7.

şekilde oluşturmak ve Balkan harbi sonrası başlatılan yeni yapılanmanın eksikliğini kapatmaktı²⁵⁸

27 Temmuz 1914 tarihindeki seferberlik ön adımı sayılabilecek bu yeni yapılanma hareketine rağmen, Osmanlı Devleti, I. Dünya savaşı öncesindeki genel seferberliği Almanya ile ittifak görüşmelerinin tamamlanması ile ilan etmiştir. Almanya ile ittifak antlaşmasının imzalandığı gün Meclis-i Vükela'dan bu yolda kesin bir karar almadan ve hatta bu iş için gerekli parayı sağlamakla görevli olan Maliye Nazırı Cavid Bey'le gerekli görüşmeler yapılmadan ve Padişahın iradesini almadan Enver Paşa genel seferberlik emrini vermiştir.²⁵⁹

Almanya ile ittifak görüşmelerinin antlaşma ile sonuçlandığı 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti, bir yandan tarafsızlığını ilan ederken diğer yandan da genel seferberliği ilan etmişti. Genel seferberlik emri Harbiye Nazırı tarafından ilgili makamlara saat 10.30 itibari ile şu ifadelerle tebliğ ediliyordu: “*Yedinci Kolordu (Yemen), 21.Tümen (Asir) 22.Tümen (Hicaz) müstesna olarak Berri ve Bahri Ordu-yu Şahanenin seferberliği ve bil cümle müstahkem mevkiilerin teslimi için irade-i seniyye şeref-i Sadr olmuştur. Seferberliğin birinci günü Ağustos'un 3'ü olan pazartesi günüdür. Bu emir hemen büyük bir suretle maiyet-i makamlara tebliğ edilecektir*”.²⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin Seferberlik ilan etmesi başta Rusya olmak üzere itilaf devletlerini oldukça endişelendirmiştir. Bu durum üzerine seferberliğin ilk günü olan 3 Ağustos günü Enver Paşa, Rus ve Fransız elçilerle görüşmüştür. Bu görüşmede Rus elçisi Leontief daha ziyade Alman ıslah heyetini de öne sürerek bu durumun Ruslar'a güvenlik vermediğini bildirmiştir.²⁶¹ Enver Paşa ise karşılık olarak bu seferberliğin Ruslara karşı olmadığını, bunun asıl amacının karışıklıktan istifade ederek İstanbul'u ele geçirmeye teşebbüs etme tehlikesini men etmek olduğunu bildirmiştir. Ayrıca yine Enver Paşa, bu görüşme sırasında Balkanlarda Rusya aleyhine çıkabilecek karşılığı silah ile def edeceğini bildirerek, Rusya'ya sonuçsuz kalacağını bile bile bir ittifak teklifinde bulunmuştur. Bunun üzerine endişeleri hafifleyen Rusya Hükümeti, kuvvetinin

²⁵⁸ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, I, Ankara, 1964, s.47.

²⁵⁹ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/IV, s.647.

²⁶⁰ Belen, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, I, s.47.

²⁶¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı**, I, Ankara, 1993, s.39.

çoğunluğunu Batı cephesine nakletmiştir²⁶² Alman subaylarının geriye gönderilmesi hususunda ise, bu heyetin başkanı Korgeneral Liman Van Sanders'in Türkiye'de kalmaları yönünde Berlin'den emir aldığı bilgisini vermiştir.²⁶³

Seferberliğin ilanının hemen ardından yapılan hazırlıklar dâhilinde Karargâh-ı Umumi ve Başkumandanlık vekâleti kurularak, Harbiye Nezareti sorumluluğu altında “Berri ve Bahri Ordu-yu Hümayun’un emir ve kumandasını deruhte etmek” yetkisiyle Enver Paşa, Başkumandanlık vekâleti’ne tayin edilmiştir.²⁶⁴

Enver Paşa seferberliğin de gereği ile ilk olarak Türk Ordusunun teşkilat, kadro, eğitim, sevk ve idare yönünden Avrupa Orduları düzeyine çıkarmak için bir takım reformlara girişti. Özellikle Balkan savaşlarında eksiklikleri saptanan yaşlı komutan ve subaylar emekliye sevk edilerek, yerlerine daha genç, enerjik bilgili subaylar atandı. Emekliye ayrılan bu subayların geneli büyük rütbeli olup 2 mareşal, 3 korgeneral, 30 tümgeneral, 95 tuğgeneral, 184 albay, 236 yarbay ve bir kısmı da binbaşı, yüzbaşı ve teğmen olmak üzere 800 subaydan ibaretti.²⁶⁵

Seferberlik, halkın da büyük bir ilgi göstermesi sonucunda beklenilenin üzerindeki bir başarıyla devam ediyordu. Seferberliğin askere alma ile ilgili maddesi genel olduğu için 38–45 yaş arası dışında kalan 18 yıllık dönem toptan silâhına çağrılmıştı. Redif teşkilatı lağvedilmiş olduğundan silâhına gelecek askerler hep çekirdek halinde bulunan Nizamiye birliklerini takviye edeceklerdi.²⁶⁶

Halktan asker toplama işi asker alma daireleri tarafından yürütülmekteydi. Bu dairelere seferberlik ilanından hemen sonra bu iş için kullanmaları için havale beklemeksizin 500 lira ödenek verilmiş olmasına rağmen kurumların yetersiz oluşundan dolayı çalışmalar yoğun, yorucu bir şekilde ilerlemekteydi. Fakat bu sıkıntıları halkın neşesi, koşuşturması ve davul zurnalarla yeni erlerin orduya akınları avutmaktaydı²⁶⁷.

Bu konuda gerekli motivasyonun sağlanabilmesi amacıyla 13 Ağustos da Padişahın seferberliği teşvik eden iradesi, Enver Paşa'nın aynı içerikteki bir beyannamesi ile yayınlanmıştır. Padişah bu iradesinde Türk halkının orduya katılma

²⁶² Mareşal Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Ankara, 1936, s.4–5

²⁶³ Genel Kurmay Başkanlığı, **3'ncü Ordu Harekâtı**, I, s.6.

²⁶⁴ Belen, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, I, s.47–48.

²⁶⁵ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.52.

²⁶⁶ Ziya Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete (1915–1920)**, (Haz. Sami Önal), İstanbul, 2005, s.22.

²⁶⁷ Köprülü Şerif İlden, **Sarıkamış**, İstanbul, 2003, s.39.

hususunda göstermiş olduğu gayretten övgü ile bahsederek Hak yolunda tıpkı ecdadımız gibi cansiperane çalışacak olan fertlerle Türk Ordusunun her zaman Muzaffer olacağını belirtmiştir.

Bu gibi beyannameler yanında meydana gelebilecek olumsuzlukları ortadan kaldırmak maksadıyla, firar edenler ve asker kaçağı olanlar için ceza hükümleri getiren bir de kanun çıkarılmıştır. Bu kanuna göre, Mazeretsiz olarak on gün gecikenler ile bir hafta gelmeyen firarilere ölüm cezası verilecekti.²⁶⁸

Fakat bu kanunun Ordu takviyesine asgari bir zamanda katkıda bulunmadığı gibi bir kısım sıkıntıların da artmasına sebep olmaktaydı. Silah altına çağrılan 18 yıllık dönemdekilerin derhal askerlik şubelerine koşmaları işlerin sıkışmasına sebep oluyordu. Kadroları yetersiz, kayıtları yanlış ve eksik olduğu, üstelik celp ve sevk pusuları da hazır olmadığı için askerlik şubelerinin önü ikmal askerleriyle doldu. Bunların birçoğu günlerce dışarıda sokaklarda, cami avlularında yattı. İşlerinin görülmesi yüzünden perişan oldular. Hatta bu yüzden bazı askerler de evlerine geri döndüler.²⁶⁹

Seferberliğin büyük sorunlarından bir diğeri de bir sefer bütçesinin hazırlanmamış olmasıydı. Yüzlerce insanın silah altına alınmasıyla bir milyon altını aşan bir masraf da kendisini gösteriyordu. Bütçenin bu durumda yetersiz kalması sonucu halka vurulmuş ve bu durum da halk üzerine ürkütücü bir etki yaratmıştı.²⁷⁰

Ayrıca yine ordunun toplanmaya başlanmasıyla birlikte hemen her kademedeki silah, malzeme ve teçhizat isteği gelmeye başlamış, Harbiye Nezareti bu noksanları karşılamaya çalışmış ise de ulaşım imkânlarının kısıtlı oluşu dolayısıyla ile topçu sorunu yaşanmış ve bu yüzden Tümen topçusu tamamlanamayarak seferi kadroya yükseltilememiştir. Bunun bir başka sebebi de ordunun harp, silah, araç ve gerecinin standart olmayışı idi. Ayrıca bunun yanında ulaşım ve nakliye işlerinde kullanılmak üzere hayvan eksikliği de bir başka olumsuz durumdu.²⁷¹

Tüm bu olumsuzluklara rağmen seferberlik faaliyetleri yürütülmeye çalışıyor kadrolar yeniden düzenleniyor ve noksanlıklar tüm hızıyla tamamlanmaya çalışılıyordu. Yeni celp olunan ikmal eratı belirlenen bölgelerde emir-komuta zinciri dahilinde

²⁶⁸ Belen, **Birinci dünya Harbinde Türk Harbi**, I, s.47.

²⁶⁹ Ziya Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete**, s.23.

²⁷⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, X, Ankara,1985, s.110

²⁷¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **İdari faaliyetler ve Lojistik**, s.110.

toplana deva ediyordu. Esasında seferlik Osmanlı'nın Harbe dahil olup, çeşitli cepelerde savaştığı dönemlerde de devam etmiş olup, 3. Ordunun askeri hareketleri esnasında yeri geldikçe belirtilecektir.

2. 2. 2. Karadeniz olayı ve Osmanlı Devleti'nin savaş ilanı

Avrupa'da savaşın başlaması ile Osmanlı Devleti Almanya ile bir ittifak yapmış olmasına rağmen tarafsızlığını ilan etti. Buna rağmen Almanya, Ağustos ayının ilk haftasından itibaren seferberliğini henüz ilan etmiş olan müttefikini bir an evvel harbe dâhil etmek üzere bir kısım diplomatik faaliyetler içerisine girmiştir. Almanya'nın bu faaliyetlerinin çeşitli sebepleri vardır.

Almanya, kendi şark cephesinde Ruslar tarafından tahmin edilenden çok fazla zorlanıyordu. Garp cephesinde de Eylülün ikinci haftasında Marne bölgesinde büyük bir mağlubiyete uğrayarak süratle Paris'e ilerlemek ve altı haftada Fransızları mağlup etmek ümidini artık kaybetmiş ve bu cephede geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu durum üzerine Alman Başkumandanlığı ve Hükümeti, Türkiye'yi yeniden sıkıştırmaya başladı. Çünkü Osmanlı'nın savaşa girmesiyle özellikle açılacak olan Kafkas cephesine Rusların kuvvet göndermeleriyle Garp cephesindeki savaş yükü azalmış olacaktır.²⁷²

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni harbe dâhil etmek istemesinin en önemli sebebi Avusturya Cephesinin çökmek üzere oluşudur. Avusturya-Macaristan orduları karşısında üstün Rus ordularının harekete geçmesi ve bu harekete Kafkasya'dan iki kolordunun da dâhil olması Almanları iyice telaşlandırmış ve Osmanlı üzerine bu yönden de yapmış olduğu baskıyı iyice artırmıştır.²⁷³

Almanya'nın Osmanlıyı savaşa sürüklemek için çeşitli zamanlarda siyasi ve askeri baskılarda bulunmakla beraber²⁷⁴ İçte ve dışta "Savaş uzun sürmeyecektir, Almanlar galip gelecektir, Türkler savaşa girmezse fırsattan istifade edemeyeceklerdir" şeklinde propaganda faaliyetlerinde de bulunmaktadır.²⁷⁵

²⁷² Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, II, İstanbul, 1990, s.52.

²⁷³ Kazım Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, II, (Haz: Faruk Özerengin), İstanbul, 1995, s.284.

²⁷⁴ Almanya'nın bu baskıları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, Ankara, 1993, s.196-254. ; Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi** (Çev: Fahri Çeliker), Ankara (Gnkur. Basımevi), 1985

²⁷⁵ Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, II, s.286.

İlerleyen zamanlarda ise bu propagandaların yerini; Rusya'nın Avusturya'yı çökteceği ve bunu yaptıktan sonra İstanbul'u kolayca alabileceği söylenilecek ve Osmanlı'nın bunu önlemek için harbe girmesi gerektiği yönünde yapılan baskılar olacaktır.

Almanya'nın dış baskılarının yanında Osmanlı Devleti içerisindeki Alman Askeri yetkileri de Osmanlı hükümetine karşı ülkelerinden yana baskıda bulunuyorlardı. Bu baskı belki de ilk olarak Liman Van Sanders ile başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalacağını ilan etmesinden sonra Liman Von Sanders, 11 Ağustos'ta Kayzer'e uzun bir tel çekerek Osmanlı'nın tarafsız kalacağını anlaşıldığı dolayısı ile Türkiye'deki bütün Alman subaylarının geri çağrılmasını istemiştir. 22 Ağustos'ta bunu cevaben Kayser'den gelen cevapta ise Alman subaylarına bir süre daha yerlerinde kalmalarını bildirmiştir.²⁷⁶

Almanya'nın bu baskılara rağmen Prens Sait Halim Paşa'nın öncülüğünde toplanan Osmanlı rüesası sürekli olarak durum değerlendirilmesi yapıyordu. Tüm değerlendirmeler sonucunda çıkan ortak karar Devletin savaşa henüz hazır olmadığı yönündeydi. Evvela Türk Ordusunun seferberliği henüz tamamlanmamıştır. Bu haliyle harbe girilmesi, Almanya için bir fayda sağlamamakla beraber Osmanlı içinde bir intihar olurdu. Çanakkale ve İstanbul ile Rusya hududunda hiçbir Türk neferi bulunmadığını bilen İngiltere, Fransız ve Ruslarla Boğazlara inebileceği gibi diğer taraftan Rusya ise Erzurum üzerine ani bir hücum düzenleyebilirdi. Ayrıca bu yolla Karadeniz kıyılarına da ulaşacak olan Rusya hem İstanbul'u işgal etme tehlikesini yaratırken diğer taraftan da Erzurum üzerinden Sivas'a ve oradan da Anadolu'nun göbeğine ilerleyebilecekti. Böylece Osmanlı'nın varlığına son verilmiş olacaktı²⁷⁷

Şüphesiz Almanya'nın özellikle cephe yükünü hafifletmek amacıyla Osmanlı Devletini harbe dâhil etme baskılarından en etkilisi Goben ve Breslau savaş gemilerini Türk sularına göndermesi olmuştur.

Alman İmparatorluk Donanması Akdeniz Filosu kumandanı olan ve Almanya'nın İstanbul entrikalarında daha sonra katılacak olan Tüm General Wilhelm Souchon komutasındaki Goben ve Breslau gemileri Akdeniz de müsademelerde bulunduğu

²⁷⁶ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, s.199–200.

²⁷⁷ Cemal Paşa, **Hatıralar**, s.149.

İngiliz donanmasının takibinden kaçarak İmparatorun emriyle 11 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale Boğazı önlerine sığınmıştır.²⁷⁸

3 Ağustos 1914 tarihinde aldıkları emir gereğince Amiral Souchon kumandasındaki Goben ve Braslau zırhlılarının 10 Ağustos 1914 sabahı Çanakkale Boğazından içeri girmek için Osmanlı Hükümet yetkililerinden izin istemesi üzerine meydana gelen durumu Ali Fuat Erden:

“10 Ağustos sabahı Çanakkale müstahkem mevki kumandanlığından Başkumandanlık vekâletine gelen bir telgraf Goben ve Brasleu gemileri'nin içeri girmek için izin istedikleri bildiriliyordu. Telgraftı alır almaz Enver'e koştum ve gerekli izni vermesini rica ettim. Enver'in itiraz ederek “bu kararı Sadrazam ile görüşmeden veremeyeceğini” söylemesi üzerine çok kısa bir gecikmenin dahi felaketi mucip olabileceğine, çünkü İngilizlerin herhalde Alman gemilerinin peşinde olduklarını kabul etmek gerektiğine onun dikkatini çektim. Enver; “Gemiler içeri alınsın” kararını verdi. İngilizler Alman gemilerini takip ederler ve Çanakkale boğazını zorlamak isterlerse onlara ateş edilsin mi? diye sordum. Enver: “Bu benim yalnız başıma verebileceğim bir karar değildir. Buna meclisi Vukela karar verebilir Çünkü böyle bir hareket, itilaf devletlerinin derhal muhasematı açmalarını intaç edebilir.” Cevabını verdi. Ben: Çanakkale'deki kumandanlara bu hal ve şartlarda en büyük üstleri tarafından açık ve katı emirler verilmez ise onların pek zor bir duruma sokulmuş olacaklarını; bu kadar ağır bir mesuliyeti astlara yüklememek gerektiğini gayet katı bir lisanla Enver'e söyledim. Enver biraz düşündü ve benim tekrar; Ateş edilsin mi? sualime cevaben “evet” dedi.”²⁷⁹ Şeklinde anlatmıştır.

Ağustos sabahı Çanakkale boğazını geçerek istihkâm bölgesine yerleşen Goben ve Breslau gemilerinin bu vaziyeti İngiliz Bahriye Nazırı Churcill tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Churcill, Alman gemilerini izleyen zırhlılarına Çanakkale önlerinde beklemelerini emrettikten sonra durumu İngiltere başkanına da bildirmişti.²⁸⁰

Durum Karşısında Osmanlı Hükümeti yine zor bir duruma düşmüştü. Tarafsızlık kurallarına göre hareket etme mecburiyeti hisseden Hükümet ya 24 saat içerisinde bu

²⁷⁸ Edward Erikson, *Size Ölmeyi Emrediyorum*, (Çev: Tanju Akad), İstanbul, 2003, s.51.

²⁷⁹ Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü*, s.11.

²⁸⁰ Kazım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, (Haz. Orhan Hülagü-Ömer Hakan Özalp), İstanbul, 2001, s.316.

harp gemilerini karasularını terke mecbur edecek ya da bütün silahlarından arındırarak herhangi bir limanda kontrolü altında tutacaktı.²⁸¹

Oysa Osmanlı Hükümeti Almanya'nın müttefiki olduğundan gemileri düşmana terk etmekle farksız olan ilk seçeneği tercih edemezdi. Fakat diğer taraftan ikinci seçenek ise savaş sebebi sayılarak henüz hazırlıklarını dahi tamamlamayan Osmanlı Devletini harb içerisine dâhil edebilirdi. Bu sebeplerden dolayı Osmanlı ricalı, Enver Paşa ve Sait Halim Paşa öncülüğünde toplanarak meseleyi bir an önce halletmek için 11 Ağustos'ta gündeme almıştır. Yapılan müzakereler sonucunda bu zırhlıların silahlarından arındırılması kararı alınmış ve bu durum İstanbul'daki Alman büyükelçisi Wangenheim'e sunulmuştur.²⁸²

Wangenheim'in bu teklifi sert bir şekilde red etmesi üzerine Hükümet ricalı yeni çözüm arayışları içerisine girmiştir.

Bu sırada olayları yakından takip eden ve Türk Hükümetinin çıkmazda oluşundan istifa ile bir tazyik siyasetine girmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov 12 Ağustos'ta İstanbul elçisi Giers'e Türkiye'yi Almanya'nın elinden kurtulmak ve tarafsızlık siyasetine geri döndürmek gayesi ile Sadrazam nezdinde bir takım faaliyetlerde bulunması yönünde yetkilendirmiştir. Bu yetki ile hareket eden Giers 14 Ağustos'ta Sadrazamla yaptığı görüşmede Goben ve Breslaw gemilerinin mürettebatının derhal geri gönderilmesi yönünde baskı yaptıktan sonra, diğer Alman askeri heyetinin de gönderilmesi karşılığında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tanıyacağını bildirmiştir.²⁸³

Goben ve Breslau sorununa çözüm arayışları sürecinde Meclis-i Mebusan Reisi Hukukçu Halil Bey tarafından ortaya yeni bir fikir atılmıştı. Buna göre Osmanlı Hükümeti, bu gemileri Almanya'dan satın almış görünecekti. Böylelikle tarafsız olan Osmanlı Devleti, İtilaf devletlerinin baskı veya herhangi bir arzusundan korunmuş olacaktı. Çözüm önerisi Halil Bey tarafından vakit kaybedilmeden Wangenheim'e teklif

²⁸¹ Halil Mentşe, **Anıları**, İstanbul, 1986, s.189.

²⁸² Cemal Paşa **Hatıralar**, s.152-153.

²⁸³ E. E. Adamoff, **Rusların Emelleri Anadolu'nun Taksimi**, (Çev: Babaeskili Hüseyin Rahmi), İstanbul, 1969, s.51.

edilmiştir. Wangenheim ise bu çözüm önerisini kabul ederek durumu hükümetine bildirmiştir.²⁸⁴

Yapılan müzakereler sonucunda Goben ve Breslav gemilerine zahiri satılma muamelesi yapılmış ve 15 Ağustos'ta bu gemilere Yavuz ve Midilli isimleri verilip Türk bayrağı çekilerek Büyüka'da'ya gönderilmiştir. Ayrıca bununla birlikte Osmanlı Donanmasını kumanda eden İngiliz Amiral Limpus gönderilerek bu göreve Goben ve Breslau ile Türkiye'ye gelen Amiral Sauchon getirilmiştir.²⁸⁵

İngiltere, savaş arifesinde Osmanlı devletinin Sultan Osman ve Reşadiye isimli zırhlılarına savaşın başlamasıyla el koyması ve karşılığında herhangi bir tazminat ödenmemesi sebebiyle²⁸⁶ bu duruma herhangi bir tepkide bulunamamıştır.

Diğer taraftan bu olay Türk halkının büyük çoğunluğu arasında Almanların saygınlığını artırmıştı. Almanlar Osmanlı'nın harbe girişinin arifesinde bu iki gemiyi Türk sularına yetiştirmek ve satmakla beraber yaralı kalplere merhem olmuşlar ve bir hamlede büyük bir sevgi kazanmışlardı. Bundan başka iki zırhlının bir Alman Amiralinin idaresi altında Türkiye'de bulunması, Almanya'nın Türkiye'de bir köprübaşı kurması ve kendisine düşman olan memleketlerin birliğini ortadan kaldıran kuvvetli bir ikinci cephe yaratması gibi neticeler vermiştir.²⁸⁷

Goben ve Breslau gemilerinin Osmanlı donanmasına geçmesi ve Amiral Souchon'un donanma Kumandanı olarak atanması olayları Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişinde bir dönüm noktasını teşkil etmiştir.

1914 Yılı Ağustos'unun son günlerinde Amiral Souchon, Marmara denizinde iki günlük bir manevra yaptıktan sonra İstanbul'a ve Genel Karargâha, Osmanlı Donanma askerlerinin henüz açık denizlere alışık olmadığından bu yüzden onların Karadeniz'de eğitilmesi gerektiğini bu konuda kendisine izin verilmesini istediğine dair bir rapor göndermiştir. Fakat onun bu raporu Osmanlı ricalinde büyük bir şüpheye sebep olmuştur. Bu yüzden Enver Paşa tarafından kendisine "top yekûn harp filosu ile değil bir kısım gemilerle Karadeniz'e çıkıp talim yaparak aynı günde geri dönmek" şeklinde

²⁸⁴ Mentеше, **Anıları**, s.189–190.

²⁸⁵ Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, II, s.58.

²⁸⁶ Ahmed Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888–1922)**, I, (Haz: Erol Şadi Erdinç), İstanbul, 1997, s.245

²⁸⁷ Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, I, s.245.

bir izin verilmesinin sebebi ise henüz seferberliğini tamamlamamış olan Osmanlı devletini harp tehlikesinden uzak tutmaktı.²⁸⁸

Enver Paşa'nın verdiği emirle bir kısım donanma ile Karadeniz de talim yapan Amiral Souchon kısa bir müddet sonra yeniden donanmayı toptan Karadeniz'e çıkarmak için faaliyet göstermeye başladı. Marmara Denizi'nin toptan manevra için küçük olup talim için mutlaka Karadeniz'e çıkmak gerektiği bahanesinden hareketle yeni bir izin istemiştir.²⁸⁹

Bunun üzerine 20 Eylül 1914 tarihinde Enver Paşa'nın teklifi ile İttihat ve Terakki Genel merkezi'nde bu mesele müzakere edilerek red edilmişti. Çünkü Karadeniz'e çıkacak Türk filosu'nun Rus gemileri ile çatışması ve hatta Alman Amirali'nin Alman gemilerine yeniden Alman bayrağı çekip Türk gemileri itaat etmeseler bile Rus gemilerine bir tecavüz yaparak Devleti harbe sürükleme ihtimali çok yüksekti. Fakat red cevabı almasına rağmen bu konuda kararlı olan Amiral, Alman elçisi Wangenheim'e müracaat etmiştir.²⁹⁰

Enver Paşa üzerinde yoğunlaşan Alman baskısıyla Donanmanın Karadeniz'e çıkmasını artık engelleyemeyeceğini, zira Amiral'in haklı birçok askeri sebepleri ileri sürdüğünü belirterek,²⁹¹ 20 Eylül'de Amiral'e Boğazdan ileriye açılmamak suretiyle Karadeniz'e çıkma izni verilmiştir.²⁹²

Fakat bu izin de Amiral'in istediği mahiyette olmadığı gibi birkaç gün sonra Cemal Paşa'dan geri dönüş emri de almıştır.

Esasında Amiral Souchon'un nezdinde Almanların bu yöndeki baskısı Osmanlı Devletini harbe sürüklemek maksadıyla yapılmaktaydı. Almanların bu tahrik siyaseti sonucunda Wanhengeim Alman Hükümetine kendisine 2 Milyon T.L. verilmesi halinde Osmanlı Devleti'nin harbe girebileceğini bildirmişti²⁹³. Sonuç olarak Osmanlı ricalı ile bu hususta görüşmeler yapmış ve 11 Ekim 1914 tarihinde yeni bir Türk-Alman

²⁸⁸ Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, II, s.59.

²⁸⁹ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, s.205.

²⁹⁰ Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, II, s.60–61.

²⁹¹ Cemal Paşa, **Hatıralar**, s.166. ?

²⁹² Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, I, s.61.

²⁹³ Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, s.158–160

mutabakatını sağlamıştır. Buna göre; Almanya Türkiye'ye yaklaşık 30 Milyon Paunt (Yaklaşık 600 Milyon Frank) tutarında borç vermeyi kabul ediyordu.²⁹⁴

Bu mutabakatın yapılmasından hemen sonra Osmanlı Devleti'ni ekonomik güdümü altına da almış olan Almanya, 21 Ekim'de Osmanlı Hükümetiyle yeni bir askeri antlaşma yapmıştır. Enver Paşa ile Osmanlı Genel Kurmayı II. Başkanı Von Bronsart'ın imzaladıkları antlaşmaya göre Osmanlı Filosu Amiral Souchon emrinde Karadeniz'e girecek ve Rus filosunu basarak harbi başlatacak ve Kafkas sınırındaki Türk Ordusu ise buradaki Rusları oyalayacak ve böylelikle Osmanlı harbe girmiş olacaktı.²⁹⁵

Bu antlaşma akabinde Amiral Souchon'a Türkiye'nin Harbe girişine vesile olacak "Donanma-yı Hümayın Karadeniz'de hâkimiyet-i bahriyeyi kazanacaktır. Bunun için Rus donanmasını arayarak bulursanız ilan-ı harp etmeden önce ona hücum ediniz" şeklindeki emir verilmiş oldu.²⁹⁶

Nihayet Almanların bu girişimleri sonuç bulmuş ve içerisinde Yavuz ve Midilli gemilerinin de bulunduğu Türk donanması 26 Ekim'de Karadeniz'e çıkmış ve 29 Ekim'de Karadeniz çatışması meydana gelmiştir. Donanma komutanlığından gelen aynı günkü habere göre, Prut Rus Harb Gemisi ile üç muharip ve bir kömür gemisinin düşmanca hareketlerle boğaz önünde dolaştıkları ve Yavuz'un mayın gemisini batırdığı ve Kömür gemisini de zaptettiği bildirilmişti.

Bu olaydan sonra Yavuz başarı ile Sivastopol'u bombardıman etmiş ve Osmanlı torpidoları Kubaneç (Koubanets) gembotunu batırmıştı. Bunun üzerine Başkomutanlık vekâleti "Ruslar, eğitim için Karadeniz'e çıkan filomuza taarruz ettiler." Şeklinde bir bildiri yayınlamıştı. Ayrıca Deniz kuvvetleri kumandanına da "Başarınızı tebrik ederim. Harekâtı kesiniz ve yalnız Osmanlı kıyılarını Rus gemilerine karşı korumaya devam ediniz" diye emir verilmişti.²⁹⁷

Osmanlı Donanmasının kumandanı Amiral Souchon'un 29 Ekim'de olaylara dair verdiği rapordan da ilk tecavüzün Rus gemileri tarafından yapıldığı anlaşılmış, bu

²⁹⁴ Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.20. Antlaşma için bkz. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, Ankara, 1983, s.215.

²⁹⁵ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, s.215.

²⁹⁶ Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.20.

²⁹⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.9.

olaydan sonra Osmanlı Donanması Odesa, Sivastopol, Teodosya gibi limanlara hücum ettiği anlaşılmıştır.²⁹⁸

Bu olay sonucunda Rusya, 1 Kasım 1914 tarihinde özellikle 3. Ordunun mntıkası olan Kafkasya bölgesinde hazırlıklara başlayarak 2 Kasım 1914 de ise resmen harp ilan etmiştir. Rusya'nın Osmanlı Devletine harp ilan etmesinin de hemen ardından İngiltere ve Fransa da 5 Kasım'da Rusya'yı müteakiben Osmanlı Devleti'ne harp ilan etti.

Osmanlı Devleti artık Almanların yoğun siyasi ve askeri çabaları sonucunda bir oldu- bitti ile sonunu getirecek olan umumi harbe resmen girmiş bulunuyordu. Bundan sonra Doğu'da Kafkas Cephesinde Ruslar derhal harekete geçerek Oltu, civarında Kara urgan ve Micingert'e soğanlı silsilesinde ve Ağrı dağı geçitleri vasıtası ile Türkiye hudutlarına girmeleriyle²⁹⁹ Türk-Rus harbi başlamış oluyordu.

2. 3. I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi ve İlk Türk-Rus Muharebeleri

2. 3. 1. Türk ve Rus ordularının Kafkas cephesindeki konuş ve kuruluşları

2. 3. 1. 1. Türk ordusunun konuş ve kuruluşu

Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan etmesinin hemen ardından Anadolu'nun her tarafında askere alma işlemleri başlatıldı ve belirlenen kurallar çerçevesinde askere alınanlar belirlenen bölgelerde Ordu birliklerini oluşturmak için toplanmaya başlamıştır.

Kafkas ve Doğu Anadolu Rus hudut bölgesindeki harp sahasını husule getiren mntıka sulh zamanında 3. ordu müfettişlik ve ordu karargâhını oluşturmaktaydı. 2 Ağustos 1914 tarihindeki seferberlik emrine göre, 3. Ordu Komutanlığı, 9. Kolordu (17. ve 28. Piyade Tümenleri), 11. Kolordu'nun 33. Piyade Tümeni, 13. Kolordu (37. ve 38. Tümenler), Erzurum müstahkem Mevkii, 2. Nizamiye Süvari Tümeni, dört ihtiyat süvari tümeni Van Bağımsız ihtiyat Süvari Tugayı, Van ve Erzurum Seyyar Jandarma Tümenleriyle ordu bölgesindeki hudut birliklerinden teşekkül ediyordu.

17 Ağustos 1914'te 9. Kolordu'nun 29. Tümeni ile 11.Kolordu'nun 18. ve 34. Tümenleri ile 3.Ordu emrine verildi. Bunun ardından 20 Ağustos'ta çıkan yeni bir tebliğ ile 13. Kolordu'nun 38. Tümeni Cavit Paşa kumandasında 3.Ordu'dan ayırt edilerek

²⁹⁸ Cemal Paşa, **Hatıralar**, s.167–168.

²⁹⁹ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi (Eserinin Tenkidi)**, (Çev: Kaymakam Nazmi,) Ankara, 1935, s.6.

Irak cephesine gönderildiği Başkumandanlığa bildirildi. Bunun sonucunda Başkumandanlık Vekâleti, 29 Ekim'de 30. Tümeni ve 30 Ekim'de ise 31. ve 32. Tümenleri ile birlikte 10. Kolordu'yu 3.Ordu emrine verdiğini bildirdi.³⁰⁰

Bu suretle 1 Kasım 1914 tarihinde 3. Ordu şu birliklerden oluşmaktaydı.

- 9. Kolordu (17.,28. ve 29. Tümenler),
- 10. Kolordu (30.,31. ve 32. Tümenler),
- 11. Kolordu (18.,33. ve 34. Tümenler) ve
- 13. Kolordu (37. Tümen)

Ayrıca yine Erzurum Müstahkem Mevkii'nde; 2. Nizamiye Süvari Tümeni, 1. ve 4. İhtiyat Süvari Tümenleri, Van Bağımsız Süvari Tugayı Erzurum ve Van Jandarma Tümenleri bulunmaktaydı.³⁰¹

Bu birliklerin bulunduğu yerler ise;

9. Kolordu Erzurum'da 11. Kolordu Hasankale ve Tutak'ta 10.Kolordu ise Giresun, Samsun-Ünye-Sivas hattında, 2. Nizamiye Süvari Tümeni Erzurum'da, ihtiyat süvari tümenleri Pasinler ve Eleşkirt Ovalarında 13. Kolordu'nun 37. Tümeni Irak üzerinden Hımıs'a doğru yürüyüş halindeydi³⁰²

Ordunun toplanması esnasında hududun örtülmesi Jandarma ve ihtiyat Süvari tümenlerine bırakılmıştı. Hudutta bulunan 16 hudut bölüğü tabur halinde çıkarılmıştı. Hudut sağdan başlayarak altı mıntıkaya ayrılmıştı.

- 1- Bayezid mıntıkası (üç tabur ve bir ihtiyat Süvari alayı)
- 2- Karaköse mıntıkası (üç tabur ve bir ihtiyat Süvari alayı)
- 3- Köprüköy mıntıkası (üç tabur ve bir ihtiyat Süvari alayı)
- 4- Kaleboğazı mıntıkası (üç tabur ve iki Süvari alayı)
- 5- Çoruh mıntıkası (üç hudut taburu)
- 6- Deniz mıntıkası (bir hudut taburu ve Trabzon Jandarması)³⁰³

Yine 3. Ordu'nun bunlar haricinde kendi Ordu birlikleri de mevcuttu. Bunlar, bir piyade bölüğü, bir süvari bölüğü, ikişer toplu iki bataryalı olmak üzere Ağır topçu

³⁰⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.40.

³⁰¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.40

³⁰² Mehmed Emin, **Harb-i Umumide Osmanlı Cepheleri Vekayi-i**, İstanbul, 1338, s.3-4.

³⁰³ Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, (Gnkur.) Ankara, 1936, s.25.

numune taburu, bir telgraf bölüğü, bir telsiz-telgraf takımı, 23 sınır taburu (seyyar Jandarma Tümenleri emrinde), 3 Seyyar Jandarma taburu birliklerden oluşuyordu.³⁰⁴

Bahsedilen bu jandarma birlikleri atlı birliklerdir. Bunlar Kafkas cephesinde Nizamiye kıtaları gibi kullanılıyorlardı. Büyük kısmı yaya olan jandarmalar ise sabit jandarma namı altında cephe gerisinde sükûn ve asayişin muhafazasına memur edilerek memleket dâhilinde bırakıldılar. Maalesef 1914–1915 kış muhaberelelerinde çok zayıt verdiği için sabit jandarmaların bir kısmında seyyar orduya celbetmek zarureti hâsıl olmuştu. Bir kere elden çıkmış olan bu kıtalar cephede çabuk eridi. Dâhildeki karışıklık ve isyanlara karşı yeni kuvvetlere ihtiyaç duyuluyordu. Yeni jandarma kıtaları teşkiline teşebbüs edildi. Fakat askeri açıdan eskilerinin yerini tutamıyordu. Dâhildeki güvenliği sağlamak için genelde cepheden kuvvet almak icap ediyordu.³⁰⁵

Bu birliklerle birlikte 3. Ordunun genel olarak Doğu Anadolu'daki kuvvetleri 9. Kolordu, 27 tabur, 11. Kolordu 27 tabur, 13. Kolordu, 6 tabur olmak üzere toplam 60 tabur idi. 2. Nizamiye süvari Tümen'i, 4 ihtiyat süvari Tümen'i, Van kuzeyinde bir ihtiyat süvari livası, yukarıda zikredilen hudut ihtiyat birlikleri 23 tabur ve jandarma birlikleri 19 tabur, kıta'ları ile 11 depo taburu ki toplam 113 tabur, 162 süvari bölüğü (7 Nizami süvari alayı) nden ibaret bulunuyordu. Erzurum Müstahkem Mevkii'nde 10 seyyar jandarma ve 11 depo taburu ki toplam 7 alay piyade 24 batarya teşkil olunmuştu. Rusların yaptığı Ermeni Çetelerine mukabil 3. Ordu tarafında ise Erzurum kuzeyinde Bahaettin Şakir, Yakup Cemil ve Sahilde Hopa civarında Ali Rıza gönüllü birlikleri oluşturular.³⁰⁶

3. ordu'nun kumandanı Tuğgeneral Hasan İzzet Paşa olmakla birlikte Kurmay Başkanı ise Alman Subayı olan Yarbay Guze idi³⁰⁷. Kasım ayı başına kadar geri hizmetleri ile birlikte 3. Ordu'nun genel mevcudu 189.562 kişi ve 60.877 yük hayvanından oluşmaktaydı. Muharip ordunun mevcudu ise 129.000 kişiydi.³⁰⁸

³⁰⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.40–41.

³⁰⁵ Guze., **Büyük Harpte Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (Çev: Kaymakam Hakkı), Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, S.20 (1 Kanunisani 1931), s.10.

³⁰⁶ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.25.

³⁰⁷ İsmet Görgülü, **On yıllık Harbin Kadrosu 1912–1922**, Ankara, 1993, s.104.

³⁰⁸ Genel Kurmay Başkanlığı, **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.153–154

2. 3. 1. 2. Rus Kafkas ordusunun konuş ve kuruluşu

Osmanlı Hükümeti'nin seferberliğini ilan etmesi ve 3. Ordu bölgesinde meydana gelen hareketlenmeler ile birlikte Rusya Hükümeti de seferberliğini, seferberlik planında gösterilen zaman zarfında tamamlamış ve Kafkas cephesinde Ordusunu takviyeye başlayarak sefer kuruluşu konumuna getiriyordu.³⁰⁹

Rusya'nın Kafkas Ordusunun takviyesi anlamında aldığı tedbirlerden ilki sınıra yakın olması hasebiyle 39. Piyade Tümeninin her bir alaylarına biner nefer takviyesi yapmak oldu. Çar'ın emriyle başlamış olan bu yeni takviye faaliyeti ile ilk olarak Gümrü ve Kars gibi bölgelerden asker toplamaya başladı. Rus seferberlik talimatnamesi uyarınca oluşturulan 110–118. ihtiyat taburlarından başka toplanan bu neferler ile ihtiyat taburlarından 6 yeni tabur daha eklendi. Böylece bu bölgedeki ihtiyat taburu 223. numaraya kadar gerilemiştir.³¹⁰

Rus Hükümeti, harb hazırlıkları sırasında Haziran ayından itibaren Rusya'da, Kafkasya'da ve Kars vilayetinin her tarafında halkın elinde bulunan at, öküz ve dört tekerlekli (3 ton taşıyan Furgun arabaları) nakil vasıtalarını, askeri komisyonlarca nahiye merkezlerinde toplatmaya başladı. Bu işlem dâhilinde hayvanların ölçüsü ve

³⁰⁹ Harbin başlarında Rusya tarafından Türkiye İle Harp üç ihtimal dâhilinde mütalaa edilmiştir.

a) Yalnız Türkiye ile Harp: Bu takdirde Kafkasya'da bulunan üç kolordu, ayrıca dört kolordu ile takviye edilecek, çabuk ve kati bir taarruza geçilecekti.

b) Müttefik Devletler ve Türkiye ile Harb: Bu takdirde Kafkasya Ordusu batı cephesine bir kolordu yollayacak ve ayrıca ikinci bir celp esnasında Kuban ve Terek Kazaklarından teşkil edilen bütün alayları da gönderecekti. Strateji, bazı mahalli taarruz hareketleri dışında aktif savunma esasına dayanacaktı. Takviye kuvvetleri ve birlikleri değiştirilmesi mahalli ihtiyat tümenlerin teşkili ile temin edilecekti.

c) Türkiye tarafsız kaldığı takdirde Müttefik devletlerle Harp. Batı cephesine iki Kafkas Kolordusu gönderilecek bilahare de Kafkas Dragon Tümeni ve Kazak alayları yollanacaktı. İki veya üç ihtiyat Tümenlerden birincisi teşkil edildiği zaman, 3. Kafkasya kolordusu da batı cephesine gönderilecekti.

1914 yılı Ağustos'unda durum plana uygundu. Fakat bazı yetkililer (b) durumunun uygulanacağı görüşündeydiler. Fakat İngiltere Rusya'nın müttefiki olarak hareket edince, Türkiatan'da hazır durub da bulunan birlikleri kullanmak suretiyle (b) ve (c) arasında başka bir çare bulundu. W.E.D. Allen-Paul Muratoff, **Kafkas Harekâtı 1828–1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, (Gnkur Basımevi), Ankara, 1966, s.223.

³¹⁰ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.26.

sağlık durumları incelendikten sonra fiyat verilip numaralandırılıyor ve Kafkas cephesinde kullanılmak üzere sahiplerine teslim ediliyordu.³¹¹

Rus hükümeti bu şekilde Kafkasya bölgesinin her türlü kaynağından yararlanarak kısa sürede 66. Piyade Tümeni, 2. ve 3. Kuban Plastun Tugayları, 14 ikmal taburu, iki Gürcü Taburu, Kars ve Batum müstahkem mevkiilerinde birer istihkâm taburu yeniden kuruldu.³¹²

Kafkas Cephesinde Türk-Rus harbi başlamadan önce 2. ve 3. Kafkas Kolordusu, Kafkas Dragon Tümeni ve Kazaklardan müşterek birçok birlikler ve 1. Türkistan Kolordusu ile Batı Cephesinde bulunuyordu. Kafkasya Cephesinde ise 1. Kafkas Kolordusu kalmış ve bu Kolorduya merbut olan 1. Kafkas Avcı Livası 2. Kafkas Kolordusu kıtaları ile beraber batı cephesine nakledilmiş olduğundan onun yerine 2. Kafkas Avcı Livası bırakılmıştır. Ayrıca 2. Kafkas Kolordusuna ait olan 2. Kafkas Kazak Süvari Tümeni de Kafkas Cephesine bırakılmıştır.³¹³

Fakat Kafkas cephesinde takviye faaliyetleri başladığında 2. Türkistan Kolordusu, 1. Kolorduyu takviye etmek üzere Kafkasya'ya geldi. 1914 yılı Ekim ayında Rus Kafkas Ordusunun kuvveti oldukça yeterli bir hale gelmiş oluyordu. 1. Kafkas Kolordusu, 39. ve 20. Piyade Tümenlerinden, 2. Kafkasya Piyade Tugayından, 1. Kuban Plaston Tugayından ve topçularıyla birlikte 1. Kafkasya Kazak Tümeninden meydana gelmişti. 2. Türkistan Kolordusu, 4. ve 5. Türkistan Piyade Tugaylarını Sibiry ve Hazar Tugaylarını ve topçularını ihtiva ediyordu. Bu iki kolordunun haricindeki teşekküller ise topçuları ile birlikte 2. ve 3. Kuban Plaston Tugayları, 2. ve 4. Kafkasya Kazak Tümenleri ve iki Kazak alayı idi. Ayrıca dört istihkâm taburu ve seçme erlerden müteşekkil beş hudut muhafaza taburu vardı.³¹⁴

Tüm bu kuvvetler yanında Büyük çoğunluğu Gönüllü Türkiye Ermenilerinden teşkil olunan 4 Ermeni taburu da Rus Kafkas ordusuna katılmıştı; Bunlara Ermeni Druzhiny³¹⁵ de denilmekteydi. Bu taburların başına 4 Ermeni Kumandan tayin edilmişti. Bunlar Keri, Amazasp, Dro ve Antranik isimindeki kumandanlardı. Ayrıca bu

³¹¹ Fahrettin Erdoğan, **Türk Elleri Hatıralarım**, İstanbul, 1954, s.52.

³¹² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.64.

³¹³ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.25.

³¹⁴ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.224.

³¹⁵ Druzhyn/Druzhina'nın kelime manası arkadaşlıktır. Tatbıkatta 1000 kişilik komandolar olarak izah edilebilir. Bu tabir bazı kaynaklarda Dragon olarak da kullanılmıştır.

kumandanlar ihtilalci Türkiye Ermenilerinin siyasi iradelerinden olup Ermenilerin Türk Hükümeti ile olan siyasi mücadelelerinin de liderleriydiler. Bu Taburların efradı Türkiye'nin Kafkas hududundaki Ermenilerin toplanması ile oluşturulmuşlardı. Savaş kabiliyetleri düşük olduğu için keşif ve kılavuzluk işlerinde daha faydalı oluyorlardı.³¹⁶ Ruslar tıpkı Ermeniler gibi Gürcülerden de gönüllü taburlar oluşturmuşlardı.³¹⁷

Rusların Ermeni ve Gürcüleri kullanmak suretiyle Kafkas Cephesini güçlendirmekteki asıl amaçları; Savaş sırasında Türkleri memleketlerine sokmamak, Kafkasya'da meydana gelebilecek Türk-İslam isyanı bertaraf etmek, Harbi bu sayede Türk arazisinde gerçekleştirmek istemlerinden kaynaklanıyordu. Ayrıca şartların müsait olması halinde taarruza geçecek olan Ruslar bu birliklerin yardımıyla İd (Narman)-Horasan-Yüzbiren-Eleşkirt Ovası- Karaköse- Diyadin- Beyazid hattında müdafaaya uygun bölgelere ilerlemek ve Erzurum'da dâhil olmak üzere Karadeniz'den Tebriz'e kadar olan bölgeye kapanarak işgalini kolaylaştırmak için buradaki Ermeni ve diğer Hıristiyan gruplarını isyan ettirmek istiyordu.³¹⁸

Tüm bu amaçlar ve Doğu Anadolu'yu işgal etme gayesi ile hareket eden Rus Kafkas Ordusunun Türk-Rus Harbinin hemen öncesindeki sefer kuruluşu şu şekildeydi.

Sahil Grubu: Kumandanı General Yensin idi. 66. Tümenin 246. Alayı, bir hudut ve bir plaston taburu, bir istihkâm taburu, 66. Topçu Tugayından bir batarya ve süvari bölüğü 16 tabur, 1 süvari bölüğü, 8 top 2 istihkâm bölüğü, Batum'da, ayrıca Karadeniz sahilinde, 3. Kuban Plaston tugayı.

Oltu (İstomin) Grubu: Kumandanı General Stomin idi. 20. Tümenin Birinci Tugayı. Gorskomazoroski Kazak Alayı, yarım hudut taburu, süvari bölüğü, istihkâm bölüğü, 20. Tümen'den bir topçu taburu 8 ½ tabur, 7 süvari bölüğü, 24 top, 1 istihkâm bölüğü.

Sarıkamış Grubu: Kumandanı General Bergman'dır. 39. Piyade Tümeni (General Devit), 20. Tümenin ikinci Tugayı (General Andruski) ve 20. Tümen'in bir topçu taburu, 1. Koban Plaston Tugayı (General Prejevalski), 1. Kafkas Süvari Tümeni (General Baratof), 3. Kafkas Kazak Alayı ve hudut piyade ve süvari bölükleri (29 tabur, 32 süvari bölüğü, 96 top, 4 istihkâm bölüğü).

³¹⁶ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.31.

³¹⁷ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.225.

³¹⁸ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s.27.

Erivan Grubu: Kumandanı Abasyef idi. 66. Tümen'in 1. Tugayı (General Sabiski) ve topçu alayı, 2. Koban Plaston Tugayı, 2. Kazak Süvari Tümeni (Abasyef), Maveray-ı Hazar Kazak Süvari Tugayı, iki hudut taburu, bir hudut süvari alayı, bir istihkâm bölüğü (16 tabur, 41 süvari bölüğü, 58 top, 1 istihkâm bölüğü).

Azerbaycan Grubu: Kumandanı General Çernozubof idi. 2. Kafkas Avcı Tugayı, Dördüncü Kazak Süvari Tümeni (Çernozubof) bir hudut taburu (19 tabur, 24 top, 24 süvari bölüğü).

Kars Kalesi: Seyyar kuvvet 263'ncü Gobinski Alayı (4 tabur) ayrıca burada 6 taburlu 3. Avcı Tugayı teşkil edilmekte.

Ordu ihtiyatı: 2. Türkistan Kolordusu: General Sbisarenko (Dördüncü, Beşinci Türkistan Avcı Tugayları biri 12 diğeri 9 taburdur) Sibiry Kazak Tugayı (General Katilin) (21 tabur, 12 süvari bölüğü, 46 top, 5 süvari bölüğü).

Toplanan seyyar ordu kuvvetleri, 100 tabur, 117 süvari bölüğü, 256 top, 15 istihkâm bölüğü idi³¹⁹.

Buradan anlaşılacağı gibi Ruslar hem top hem de süvari sayısı açısından Türk Ordusuna bir üstünlüğü olmasına rağmen çok geniş bir alana dağınık bir şekilde kurulmuştu.

Merkezi Karargâhı Tiflis'te bulunan Rus Kafkas Ordusu'nun kumandanı Kafkasya Genel Valisi Kont Voronzoff Dashkof idi. Fakat Dashkof oldukça yaşlı ve askerlik bilgisine haiz olmadığı için onun yerine kısa süre sonra General Myshlayevski Ordu Kumandanı olmuştur. Ordunun Kurmay Başkanı ise Kafkasya Bölgesini çok iyi tanıyan General Yudenich idi. Yudenich, Kafkas Cephesinde bulunduğu sürece kendisiyle çalışmak üzere esaslı bir kadro oluşturmuştu.³²⁰

2. 3. 2. Harbin başlaması ve Ruslarla ilk çarpışmalar

29 Ekim 1914 Tarihinde Karadeniz'de meydana gelen hadiseler sonucunda Osmanlı Donanmasının, Sivastopol, Odessa, Novorosiski ve Kefe deniz üslerine taarruz etmesiyle Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki harp fiilen başlamış oluyordu.³²¹

³¹⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, I, s.101–102.

³²⁰ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.263.

³²¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.100.

Karadeniz’de meydana gelen bu hadiseler üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa hemen ertesi gün, 3. Ordu Kumandanlığına bir emir göndermiştir. Bu emirle tüm ordu birliklerinin harekâta ve muharebeye hazır olması bildirilmiştir. Bu emri derhal tebellüğ eden 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa, yine aynı gün, 11 numaralı Ordu emriyle 17. Fırka’nın İspir’den Erzurum’a doğru hareket etmesini, 33. Tümen’in Tutak’tan hareketle Karayazı üzerinden Erzurum’a gelmesini, 11. Kolordu’nun Erzurum’un doğusundaki Höyükler hattında tahkimata devam etmesini ve Van Seyyar Jandarma Tümeni’nin, hudut bölgelerini gözlemek için milis kuvvetlerini bıraktıktan sonra, Bargiri’ye yaklaşmasını tebliğ etmiştir.³²²

Bu emir 3. Ordu Kumandanının hazırlamış olduğu konuş planında çok büyük değişiklikler yapmaktaydı. Aksine bu yeni Emir Erzurum’u ordunun sıklet merkezi yaparak bu planın öngördüğü şekil için katkıda bulunuyordu. Ordu bu emir sonrasında 13. Kolordu’nun 37. Tümen’i müstesna olmak üzere şu şekli almış oluyordu:

- 17. Fırka İspir ve Koşmuşat mıntıkasında,
- 9. Kolordu Karargâhı ve 28. Tümen’i ile Erzurum’da,
- 9. Kolordu Karargâhı ve 29 Tümen’i ile Erzurum’un hemen Batısındaki ve Kuzeyindeki bölgelerde,
- 11. Kolordu Karargâhı ile Hasankale’de,
 - 34. Tümen’i ile Hasankale’nin Doğusunda,
 - 18. Tümen’i ile Hasankale ile Erzurum arasında,
 - 33. Tümen’i ile Tutak’ta,
- 2. Nizamiye Süvari Tümen’i, Karagöbek - Ahırcık mıntıkasında,
- 1. İhtiyat Süvari Tümen’i, Köprüköy - Emrekom – Horasan mıntıkasında,
- 4. İhtiyat Süvari Tümen’i, Velibaba - Husreviran mıntıkasında,
- 3. İhtiyat Süvari Tümen’i, Karaköse - Eleşkirt mıntıkasında,
- 2. İhtiyat Süvari Tümen’i Diyardin’de ve Van müstakil ihtiyat süvari livası Bargiri’de konuşlanmıştı.³²³

³²² Sabis, **Harp Hatıralarım**, II, s.131–132.

³²³ Kaymakam Selahattin, **Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans**, Askeri Mecmua’nın Tarih Kısmı, (1 Temmuz 1931), Sayı:22, s.13–14.

Türk ordusu bu şekilde konuşlanırken, diğer taraftan Rus Çarı II. Nikola bir savaş beyannamesi yayınlıyordu. Nikola'nın bu beyannamesinden hemen sonra Kafkas Genel Valisi Vorontsoff Dashkov, Rus Kafkas Ordusu'na hücum emri vermiştir.³²⁴

Bu emir üzerine Rus birlikleri 1 Kasım sabahı harekete geçerek Erzurum istikametinde 3. Ordu'nun hudut müfrezelerine karşı taarruza geçmişlerdir. Bunun üzerine Doğu Beyazid, Pasin-Karakilise, Kötek, Micingert, İd (Narman) tarafından ilerleyen Rus birlikleri ile Türk birlikleri arasında çarpışmalar başlamıştır.³²⁵

Ruslar bu ilk çarpışmalar sırasında bilhassa Kötek-Micingert-Köprüküy hattında gayri muntazam birliklerle ilerlemekteydiler. Esasen bu bölgelerdeki hudut güvenliğini sağlayan Türk birlikleri de yine bu bölgeden toplanan gönüllü efrattan oluşmaktaydı. Özellikle Kötek'teki 200 kişilik gönüllü birlik Horum bölgesinde Ruslara karşı başarılı mücadeleler vermiş olmasına rağmen sayıca üstün Ruslara fazla dayanamamış bir kısmı dağılmış diğer kısmı ise Köprüküy yönünde geri çekilmiştir. Kötek'ten sonra, Hanek ve Micingert'i de işgal eden Ruslar³²⁶,ın Horasan'ı hedef alan bu birlikleri Sarıkamış grubuna ait olan 39. Tümen ile birlikte hareket eden 20. Tümen'nin 2. Livası idi.³²⁷

Kafkas cephesinde üç koldan ilerleyen Rusların 1. Kafkas Kolordu'su Aras nehri kuzeyinden ve 11. Kazak Tümen'i ise Aras nehri güneyinden çok hızlı bir şekilde ilerleyerek 6 Kasım akşamına kadar Kırdabaz, Köprüküy, Badicivan, Teftikir, Narman-Kaleboğazı hattına yerleşmişlerdir.³²⁸

11. Kolordu Kumandanı Galip Paşa'nın 1 Kasım 1914 tarihinde ordu karargâhına gönderdiği rapora göre, Rus Orduları'nın Azap istikametinde ilerliyor olmaları, çetelerden oluşan Rus orduları'nın Zivin'i de alarak Azap-Köprüküy hatlarına yerleşmiştir. Ayrıca Hasankale-İd (Narman) hattında da düşmanın ağır toparla

³²⁴ M.Adil Özder, **Artvin Ve Çevresi Savaşları 1828–1921**, Ankara, 1971, s.108; Bu emir için bkz. Kurat, **Türkiye ve Rusya** s.264.

³²⁵ Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (**ATASE**), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör: 2810, Dosya: 24, Fihrist: 17–18.

³²⁶ **ATASE**, BDH, Kls. 2810, Dos. 24, Fih. 17–18.

³²⁷ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.28.

³²⁸ Miralay Baki, **“Harp Tarihi Tetkikleri III, Meydan Muharebeleri”**, Askeri Mecmua, (1 Kânunuevvel 1931), II, Sayı:83, s.867.

ilerlemektedir.³²⁹ Bu rapora göre Rusların bu harekâtlarının Erzurum'a doğru genel bir taarruz zannını doğurmakta idi.

Bu durum üzerine 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa, yaklaşan kış şartları ve henüz 3. Ordu'nun Ruslara taarruz edemeyecek kuvvette olmadığı kanaatindeydi. Dolayısı ile müdafaada kalmanın en doğru hareket olacağı fikriyle 3. Ordu birlikleriyle Rus taarruzunu Erzurum'un doğusunda durdurmayı planlıyordu.¹³³⁰

Hasan İzzet Paşa tam bu maksatlarla 3. Ordu birliklerine Rusların taarruzlarını bildirdikten sonra şu emri yayınladı:

1) Ordu Erzurum'un doğusunda durdurmayı muhabereyi kabul etmek üzere toplanacaktır.

2) 2. Nizamiye Süvari 2 Kasım 1914 akşamı Köprüköy'de bulunacak şekilde derhal hareket edecek ve Aras'ın kuzeyinde Köprüköy-Pazarçur-Kalender-Azap bölgesinde yerleşecektir. Ayrıca Sarıkamış-Hasankale-Erzurum ve Narman (İd)-Hasankale doğrultusundan gelecek düşman kollarını keşfedecektir.³³¹

Bu keşif sahası Aras'ın kuzeyindeki yüksek sırtlar ile güneyindeki tepeler arasındadır. 1. İhtiyat Süvari Tümeni Aras'ın güneyindeki Yağan-Emrekom –Komasor-Çamurla-Harçlı-Hasnikar-Tenzile bölgesine intikal edecektir. Mümkün mertebe 1. ve 4. İhtiyat Süvari Tümenleri ile Erzurum'a çekilecektir.³³²

3) 11. Kolordu beklemeksizin Höyükler mevziine çekilecek ve Höyükler mevziinin doğu ve batısında yerleşecektir. 33. Tümen vakit geçirmeden hareket edecek ve Karayazı-Palandöken-Erzurum doğrultusunda yürüyecektir. Kolordu Karargâhı Nebi köyüne gelecektir.

4) 9. Kolordu bir piyade alayı bir makineli tüfek bölüğü ve bir dağ topu taburunu Karagöbek'e gönderecek ve bu müfreze oradaki müstahkem mevki kıtalarıyla Gürcü Boğazı'nı müdafaa edecektir. 17. Tümen Üçkilise-Başovacık bölgesine gelecektir. Kolordu'nun geri kalan kısımları Erzurum'un batısındaki Köylere alınacaktır. Ilıca-Tepeköy hattı batısına geçilmeyecektir.³³³

³²⁹ ATASE, BDH, Kls.2810, Dos: 24, Fih. 5.

³³⁰ Kurat, **Türkiye ve Rsuya** s.132.

³³¹ Kolordu emile birlikte derhal bu keşif görevini yerine getirmeye başlamıştır. ATASE, Kls.2810, Dos:24, Fih:5.

³³² Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.104–105.

³³³ Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.105–106.

Bu emir üzerine 2. Nizamiye Süvari Tümeni, Yusuf İzzet Paşa emrindeki 9. Tugay'ı derhal düşman birliklerini keşif için Köprüköy'e göndermiş ve Aras'ın kuzeyinde çeşitli tertibatlar alınmıştır.³³⁴

Görüldüğü üzere 3. Ordu bu emir ile Ordu Karargâh merkezi olan Erzurum Müstahkem Mevkii'ni müdafaa etmek gayesiyle hemen bütün ağırlığı ile Erzurum doğusuna toplanmıştır.

3. Ordu bu şekilde Erzurum doğusunda toplanırken Rus tarafında ise harbin ilanından sonra fevkalade kuvvetli bir genel ihtiyat kuvveti hala Tiflis ve civarında bulunmaktaydı.³³⁵ Bunu üzerine General Myshlayevski, Sarıkamış'tan 100 km ötede önemli Türk kuvvetlerinin toplanmasından habersiz olmasına rağmen kendi savunmasının zayıflığını hissederek şu tertibatı almıştı;

1) Bütün ihtiyat Kuvvetlerini Sarıkamış'a sürmek,
2) Türk bölgesindeki, Eleşkirt, Beyazid, Karakilise, Dağar, Velibaba, İd (Narman) hattını işgal ederek, şimdiye kadar ki cepheyi küçültmek suretiyle takviyeye karar vermişti. Buna göre Kasım ayının ilk haftasında Gümrü ve Kars'tan Sarıkamış'a kuvvetler sevk edilmişti. Hattın işgali şöyle olacaktı.

- a) General İstomin'in tugayı Oltu'dan İd'e yürüyecekti
- b) General Devit kumandasındaki 39. Tümen Sarıkamış'tan Ardos-Horasan cephesine iki kol ile yürüyecekti.
- 3) General Prejevalski grubu Kağızman'dan Eleşkirt-Velibaba cephesine yerleşecekti
- 4) Erivan grubu: General Abaçiyev komutasında Kara kilise'ye doğru yürüyecekti.

Kafkas cephesindeki Rusların bu ilk taarruzlarını General Bergman sevk ve idare etmekteydi.³³⁶

3. Ordu birliklerinin Erzurum doğrultusuna toplanması ile önlerinde geniş bir hareket alanı bulan Rus birlikleri, 2 Kasım'dan itibaren Micینگert üzerinden ilerlemeye devam etmiştir.³³⁷

³³⁴ ATASE, BDH, Kls.2810, Dos:24, Fih.12.

³³⁵ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.227.

³³⁶ M.Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, (Çev: Bursalı Mehmed Nihat), İstanbul, 1927, s.333.

³³⁷ ATASE, BDH, Kls.2810, Dos.24, Fih.1.

3 Kasım'da Ruslar ilerlemeye devam etmiş ve Horum ve Kavaktepe mevkiilerini de işgal ederek buralarda tahkimatta bulunmuşlardır. Keçesor mıntikasına ilerleyen bu Rus birliği 12'li 3 alay piyade, 12 dört top, aynı miktarda makineli tüfekten ve bir bölük süvariden ibaret bir kuvvettir.³³⁸ Aynı gün içerisinde Rusların 1. Kazak Süvari Tümeni Aras nehri güneyinden ilerleyerek Velibaba'yı işgal ederken nehrin Kuzeyinden hareket eden Rus birlikleri 4 Kasım'da Horasan- Azap-Zars gibi kariyyeleri işgal etmiştir.³³⁹

1 Kasım 1914 tarihinde başlayan Rus taarruzu sonrasında ihtiyat süvari tümenleri ciddi bir muharebe yapmadan düşman askerinin topçu ateşleri karşısında dağılarak çekilmeye başlamıştır. Bu tümenler gruplar halinde firarlar başlamıştı. Ayrıca bunun yanında yapılan muharebelerde bazı birliklerin cephanelerinin tükenmekte olduğu raporları da gelmeye başlamıştır.³⁴⁰

Bu durumun sonucu olarak da Rusların işgali sırasında bölge ahalisi silahlı mücadele vermeye başlamıştır. Bu halk direnişinin en önemli örneklerinden birisi 4 Kasım akşamı Horasan ahalisinin Rus birliklerine verdiği mücadeledir.³⁴¹

Oltu bölgesinden ilerlemekte olan Stomin müfrezesi ise Kaleboğazı ve Narman doğrultusunda ilerlemeye devam etmiştir. 2 Kasım akşamında Kaleboğazı ve İşhan taburları devamlı takviye alan Rus kuvvetleri karşısında Yukarı Liskav-Kaledibi hattına, Piktir sınır taburu da Narman güneyi doğrultusunda çekilmeleri üzerine Rus kuvvetleri Erkek-Todan-Simserkis ve Şahmı hattına kadar ilerlemişlerdir.³⁴²

Kafkas Cephesinde ilk muharebeler ile Türk arazisinde belirtilen bölgeleri işgal eden Rus birlikleri, genel olarak vuruşma ve çatışmayı kabul etmeyen Türk birliklerinin geri çekilmesinden de istifade ederek Köprüköy istikametine doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. Bergman'ın komutasındaki Rus kuvvetleri bu istikamette yürürken bu sıralarda Başkumandanlık vekâleti, 3. Ordu'ya savunmayı bırakıp taarruza geçmesi için

³³⁸ ATASE, BDH, Kls.2810, Dos:24, Fih.13.

³³⁹ ATASE, BDH, Kls.2810, Dos:24, Fih.20–23.

³⁴⁰ Genelkurmay Başkanlığı **3. Ordu Harekâtı**, I, s.112–113.

³⁴¹ ATASE, BDH, Kls.2810, Dos:24, Fih.14.

³⁴² Genelkurmay **3. ordu Harekâtı**, I, s.111; Rusların Türk hudutlarını geçişleri ve adları geçen mevziileri ele geçirdiklerine dair Türk tarafından resmi bir bilgi verilmemiştir. Şiddetli sansür yüzünden askeri hareketler hakkında gazetelerde resmi tebliğlerin dışında herhangi bir haber yazılmadı. Sansür ve bununla ilgili kanun hakkında, bkz. Hıfzı Topuz, **II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, İstanbul, 2003, s.86.

emir vermiştir. Bundan sonra Köprük y'e varmış olan Rus kuvvetleri ile Türk kuvvetlerini karşı karşıya getirecek olan K pr k y muharebeleri meydana gelecektir.

2. 3. 3. K pr k y muharebeleri

5 Kasım günü Rus kuvvetleri Türk arazisinin ilk mühim ve müstahkem mevki olan K pr k y'e ilerlemeye başladılar. Bütün bu bölgede Ruslar herhangi önemli bir Türk mukavemeti ile karşılaşmadıklarından ilerleyişleri kolay olmuştur.

Ruslar, Osmanlı ihtiyat süvari t menlerini ve sınır taburlarını geriye doğru atarak K pr k y istikametinde yürümeye başladıkları zaman 3. Ordu Kumandanlığı, ilerleyen bu Rus Ordusu'na K pr k y mevkiinde taarruz etme emri almıştır. Böylece iki ordu K pr k y civarında bir muharebe yapmak durumuna gelmiřlerdir³⁴³.

3. Ordu'nun keşif kuvvetlerinden alınan raporlar doğrultusunda, ilerleyen Rus birliklerini Aras kuzeyinde iki piyade tugayı ve güneyinde ise bir piyade ve  c süvari alayı olarak tahmin ediliyordu³⁴⁴. Bu durum üzerine derhal karşı taarruza geçilmesini, uygun gören Başkomutanlık Vekâleti 4 Kasım tarihinde Enver Paşa'nın imzasıyla 3. Ordu Kumandanı Hasan  zzet Paşa'ya şu emri göndermişti.

“Bu ana kadar tüm subay ve erlerin tarafınızdan takdir edilecek biçimde hareketleri övgüye değerdir. Tümüne selam ederim. Geniş bir cepheden ilerlemekte olan düşman şimdilik herhalde sizden üstün görünmüyor. 10. Kolordunun Erzurum bölgesine varışı iki veya  c hafta kadar sürecektir. Bu zamanı kazanabilmek ve bazı başarılarla ordunun moralini g clendirmek için olabildiği takdirde düşmanın ayrı ayrı ilerleyen kollarını ezmenin uygun olacağını düşünüyorum. Süvari tümenleri ve  c sınıftan oluşan m frezelerle düşmanın harekâtını uzun süre durdurmak ve düşman hakkında alınacak tutsaklardan esaslı bilgiler edinilmesi isteğe değer. Azerbaycan yönünde sınırın İran tarafında Ruslara şiddetli saldırılar yapmak için oradaki aşiretlerle piyade kuvvetlerinin hızla ileriye kaydırılmaları uygundur”.

Başkomutan Vekili Enver³⁴⁵

³⁴³ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, s.108.

³⁴⁴ Genelkurmay Başkanlığı, **3. ordu Harek ti**, I, s.120.

³⁴⁵ Köprülü, şerif  lden, **Sarıka mış**, İstanbul, (Haz: Sami  nal), İstanbul, 2003, s.87.

Enver Paşa'nın bu emri üzerine 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa taarruz emir ve planını vermeden önce iki taraf kuvvetlerinin konuş ve kuruluşu şu şekildeydi:

9.Kolordu; 17. Tümen Karagöbek'in batısında Üçkilise Yaylası-Başovacık bölgesinde, 29. Tümen Karasu kuzeyinde, Sitavuk-Karaz bölgesinde, 28. Tümen ve Kolordu karargâhı Erzurum'da.

11. Kolordu; 18. ve 34. Tümenler Höyükler mevziinde tahkimatta 33. Tümen Sakaltutan Dağı güneyindeki Kızılkale-Tepecik bölgesinde yürüyüşte kolordu karargâhı Nebi köyünde.

13. Kolordu; 37. Tümen (dört piyade taburu, bir sahra ve iki dağ bataryası ve bir süvari bölüğü) Ağviran-Hınıs bölgesinde ve kolordu karargâhı Hınıs'ta.

2. Nizamiye Süvari Tümeni; Hekebat-Badicivan hattında mevzide.

İhtiyat Süvari Kolordusu, 1. ve 4. İhtiyat Süvari Tümenleri Çullu bölgesinde, 2. İhtiyat Süvari Tümeni Doğubayezid-Diyadin bölgesinde Rus Erivan Grubu karşısında bulunuyorlardı.

10. Kolordu, Bir kısmı denizden olmak üzere Erzurum bölgesine intikal etmek için hazırlık yapmakta idi. Ordunun diğer bölgelerdeki kıtalarının durumunda bir değişiklik yoktu. Ordunun Karargâhı Erzurum'da bulunuyordu³⁴⁶.

Rus kuvvetlerinin durumu ise şöyleydi:

Aras nehri kuzeyinde 39. Piyade Tümeni ve bu tümenin sağından da 20. piyade Tümeninin 2. Tugayı ilerlemekteydi. Ayrıca 39. Piyade Tümeninin kendi sağında 155. piyade alayı, merkezde 153. piyade alayı ve sol cenahında 156. piyade alayı ve Tümen ihtiyatında 154. piyade alayı bulunmakta idi³⁴⁷.

Aras nehri güneyinde 1. Kazak Süvari Tümeni, üç süvari alayı önde olarak ilerlemekte idi. Tümen 4 Kasım akşamına kadar Yağan-Emrekom hattına ulaşmıştı³⁴⁸.

Oltu bölgesinden sınırı geçen Stomin Müfrezesi Kaleboğazı ve Narman doğrultusunda ilerlemekte ve 1. Kafkas Kolordusu' nun sağ yanını korumakta idi. Bu müfreme 4 Kasım akşamına dek Narman ve Ardos hattına ulaşmış ve ileri birliklerini, Narman güneyindeki Erkek bölgesine kadar sürmüştü.

³⁴⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.122.

³⁴⁷ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.54.

³⁴⁸ **ATASE**, BDH, Kls.2810, Dos:24, F.12.

Erivan Müfrezesi ile irtibat yapmak üzere Albay Kulebyakin komutasındaki Karaderbent müfrezesi Velibaba'da, General Prejevalski komutasında olan 1. Koban Plaston Tugayı, 1. Kafkas Kolordusu'nun emrinde olarak Karaköse'yi ele geçirmek üzere Eleşkirt bölgesinde harekâtlarda bulunuyordu. 1. Kafkas Kolordusu karargâhı Karaorgan'da idi³⁴⁹.

Başkumandanlık vekâleti tarafından gelen emirden sonra 3. Ordu Kumandanı Hazan İzzet Paşa 5 Kasım akşamı 11. Kolordu'nun 6 Kasım akşamı bir ilerii yürüyüş yapacak surette hazırlanmasını emretmiş ve 9. Kolordu'nun 28. Tümeninin 6 Kasım günü Höyükler mevziine giderek 11. Kolordu'nun oradaki vazifesini deruhte etmesini tebliğ etmiştir. Ertesi gün 6 Kasım'da ise Hasan İzzet Paşa tarafından şu emir verilmiştir.

1) 8 Tabur piyade, 3 alay süvari ve iki bataryadan mürekkep bir düşman kuvveti Köprüköy batısında bulunmaktadır.

2) 7 Kasım'da aşağıdaki birlikler bu düşmana taarruz edeceklerdir.

a) 33 Tümen ile birlikte 9. Kolordu;

2. Nizamiye Süvari Tümeni

c) Süvari Kolordusu

d) 2. İhtiyat Süvari Tümen'i³⁵⁰

3) 11. Kolordu bugün öğleden sonra saat 4.00'de Hasankale istikametinde yürüyüşe başlayacak ve geceyi orada geçirecektir. Bu kolordu, 7 Kasım günü öğleden evvel saat 11.00'da kolbaşılarıyla Yağan-Köprüköy-Badicivan hattına vasıl olacak surette Hasankale'den yürüyüşe başlayacaktır.

Birlikler bu emir gereğince hareket ederek 11. Kolordunun 18. ve 34. Tümenleri gece yarısı Hasankale civarına gelmişlerdi. Ayrıca aynı gün ordu karargâhı da Erzurum'dan Hasankale'ye gideceği de bildirilmişti³⁵¹. Çünkü Aras nehrinin her iki tarafından ilerleyen Rus kuvvetlerine taarruza karar verilmesinden sonra Erzurum bölgesinde olan 3. Ordu Karargâh ve kıtaatlarının ileri alınması ve taarruz planlarının yapılması gerekiyordu.

³⁴⁹ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.54.

³⁵⁰ Emire göre bu Tümen 6 Kasım akşamı Velibaba'ya vasıl olacak ve ertesi sabah Velibaba'dan düşman gerisine taarruz edecekti.

³⁵¹ Sabis, **Harp Hatıralarım**, II, s.135–136.

3. Ordu tarafından muharebenin Köprüköy bölgesinde yapılacağı hesaplanarak bir taarruz planı hazırlanmıştı. Buna göre:

Aras Nehri kuzeyinde Köprüköy-Badicivan hattında 11. Kolordunun 18. ve 34. Tümenleriyle Rus kuvvetlerine taarruz ederek onları tespit ederken 33. Piyade, 1. ve 4. İhtiyat Süvari tümenleri ile güneyden ve 2. Nizamiye Süvari tümeniyle kuzeyden Rus kuvvetlerinin yan ve gerilerine kuşatıcı bir taarruz yapılacaktı³⁵².

6 Kasım sabahı 11. Kolordu'nun 18. ve 34. tümenleri Hasanbaba dağının batı eteklerine doğru sürüldüler ve 7 Kasım sabahı saat 7.00'da bu dağın iki tarafından toplu bir halde harekete geçtiler. 34. Fırka sağda, 18. Fırka ise solda bulunuyordu. 7 Kasım sabahı Höyükler hattında bulunan 28. Fırka (9. Kolordunun) bu iki tümeni ikinci hattan takip ediyordu. Ruslar ise Köprüköy batısındaki sırtlar-Badicivan hattında ve kısmen Güneybatı olmak üzere Badicivan'ın hemen kuzeybatısındaki sırtlarda bulunuyordu³⁵³.

34. Tümen kararlaştırılan bir saatte ileri karakol hattını geçti ve ilerlemeye başladı. 18. Tümen ise gerek yorgunluk ve gerekse hava şartları dolayısı ile yaklaşık üç buçuk saat gecikti. Bu zaman zarfında 34. Tümen beklemeye mecbur kaldı. Her iki Tümen bir hizaya geldikten sonra tam öğle vaktinde harekete geçti. Her iki tümenin birer alay öncüsü vardı. Keşif hususu ihmal edilmişti. Bu yüzden düşman hakkında malumat edinilememişti. Dolayısı ile 18. Tümen kıt'aları yandan şiddetli bir piyade ve topçu ateşine tutulmuşlar ve uğradıkları büyük zayıat sebebi ile geri dönmüşlerdir³⁵⁴.

8 Kasım sabahı her iki taraf tekrar karşılıklı ateşe başlamış ise de hiçbir taraf ilerleyememişti. Hasan İzzet Paşa 11. Kolordu Kumandanına durumu müsait görürse taarruz etmekte serbest olduğunu bildirmişti. 11. Kolordu, Rus kuvvetlerinde çekilme emareleri gördüğünden birliklerine öğleden evvel taarruza başlamak için emir vermiştir. Aynı saatlerde 28. Tümen Aras'ın batısında ilerlemekte olan düşman süvari tümenine taarruz etmiştir. Öğleden sonra düşman bütün cephede geriye çekilerek Köprüköy doğusundaki tepeye çekilmiş, orada bulunan asıl mevziyi müdafaaya başlamıştır. 9. Kolordu'nun Erzurum'un kuzeyindeki Karagöbek'te bulunan müfrezesi ise takviye olunarak Tortum civarına sürülmüştü. Rus Orduları içerisinde yer alan Ermeni

³⁵² Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.126.

³⁵³ Selahattin, **Büyük Harpte 10.Kolordu ve Sarıkamış**, s.15-16.

³⁵⁴ Selahattin, **Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış**, s.16.

çetelerinin oluşturdukları taburlar ise Doğu Bayezit, Diyadin, Karakilise cihetlerinde faaliyetlerde bulunarak Eleşkird'i işgal etmişlerdir³⁵⁵.

9 Kasım günü Rus kuvvetleri Köprüköy-Pazarçur savunmada kalarak mevzilerini tahkim etmişlerdir. Türk kuvvetlerinin önemli bir hareketleri görülmemesine rağmen Türk topçusunun isabetli atışları ile Rus birlikleri oldukça ağır kayıplar vermişlerdir. Aras nehri güneyinde 1. Kazak Süvari Tümeni üstün Türk kuvvetleri tarafından kuşatılmaya başladığından Emrekom-Mindivan bölgesine çekilmiş bulunuyordu³⁵⁶.

11 Kasım 1914 tarihinde şafakla beraber Türk taarruzları başlamıştı. Rusların 1. Kafkas Kolordusu Türk taarruzlarına karşı kıtaları inatla savunuyordu. Akşama doğru Türk hücumları Köprüköy'deki Rus mevziinin her iki yandan etkilemeye başlamıştı. Sağ yanda bulunan 80. Piyade Alayı'na taarruz eden Türk kuvvetleri bu alayın mevziini işgal etmişlerdi. Sol yanda ise 153. Alay'ın mevziine yükleniyorlardı³⁵⁷. Ruslar bütün kuvvetlerini bu muharebeye sokmuş olmalarına rağmen karşılarında iki kolordu (11. ve 9. Kolordu) bulunduğundan Rus kuvvetlerinin yüzde 40'ı telef olmuştur. Topçu cephanesinin de tükenmiş olması üzerine Ruslar Köprüköy'ü boşaltarak geri çekilmişlerdir³⁵⁸.

12 Kasım'da Ruslar geri çekilmeye devam ediyorlardı. 2. Nizamiye Süvari Tümeni piyade yardımıyla Köprüköy'ün kuzeyinde bulunan Koşa tepesini alarak Karabıyık'a kadar ilerledi. 29 Tümen Çermiksu'dan çekilen düşmanı Horum'a doğru sürdürdü. 83. Alay süngü hücumu ile Köprüköy doğusundaki 1905 rakımlı tepeyi tamamen aldı. İhtiyat Süvari Kolordusu Işkı-Harçlı hattında önemli bir oyalama muharebesi yaptı. Ruslar Aras kuzeyinden 79. Alayı güneye geçirerek Emrekom'u takviye ettiler. Ruslar Hoşap-Azap-Ardos hattına çekildiler. Aras güneyinde bulunan Kazak Tümeni ise Yüzcüviran-Ardı hattına çekildi³⁵⁹.

Ruslar 13 Kasım'da her taraftan çekilmeye başladılar. Çekilme sırasında Ruslar bazı yerlerde artçı muharebeler vermelerine rağmen çok fazla kayıp vermeden, başarılı bir şekilde gergi çekiliyorlardı. Rusların bu şekilde intizamla geri çekilmelerine Türk

³⁵⁵ Sabis, **Harp Hatıralarım**, II, s.139-140.

³⁵⁶ Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.159.

³⁵⁷ Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.175.

³⁵⁸ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.335.

³⁵⁹ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.34.

kuvvetlerinin ağır davranmaları sebep olmuştur. Türk kumandanlar hızlı hareket edememeleri muharebe için yayılmalarını çok engelliyordu³⁶⁰.

13 Kasım'dan itibaren Ruslar genel olarak doğu istikametinde çekilmekteydiler. Rus birliklerini takip eden Türk kuvvetleri ise şu şekilde konuşlanmıştır.

2. Nizamiye Süvari Tümeni Hoşap (Horum-u Ulya), Sıçankale, 29. Tümen Maslahat'a 18. Tümen Bedrevans'a ve 34. Tümen Heran'a ilerledi. 9. Kolordu kuzey tarafa alındı. Rus Türkistan Tugayı Türk süvarileri ve 29. Tümen ile teması girdi. 2. İhtiyat Süvari Tümeni Karaderbent civarından Alagöz'e gelip ihtiyat süvari kolordusu ile irtibat tesis etti ise de Tahir yolu Ruslara açılmış oldu. Karaköse ve Aras Rus grupları da irtibat teminine muvaffak oldular. Ruslar Karaköse'den Tutak'a yaklaştıklarından 3. İhtiyat Süvari Tümeni'ni takviye için 37. Tümen Köprüküy'den Tutak'a hareket emri aldı ve ertesi gün harekete geçti³⁶¹.

Başkumandanlık Vekâleti, düşmanın iki yandan kuşatılacak şekilde ve şiddetle takip edilerek yok edilmesini Sarıkamış-Kars doğrultusunda ileri bir harekâtla düşman arazisine girilmesini ısrarla istemiş olmasına rağmen, 3. ordu Kumandanlığı Tüm birliklerine düşmanı her tümeden bir takip kolu ile takip ettirme ve buldukları bölgede keşif yapma emri vermiştir.

Ayrıca 3. Ordu Kumandanlığı aynı gün verdiği emirle Kolordular tekrar esas teşkilatlarını almışlardı. Ancak süvari tümenininin 34. Piyade Tümeninde, bu tümenin de süvari tümeninde bulunan birer bataryalarının arazinin durumu nedeniyle şimdilik değiştirilmemesi 11. Kolorduya emir olunmuştur³⁶².

Rus birliklerinin geri çekilmeleri ile birlikte Türk ve Rus birliklerinin yeni bir müdafaa hattı oluşturmaya başlaması ile birlikte Köprüküy muharebeleri de son bulmuş oluyordu.

2. 3. 4. Azap muharebeleri

Köprüküy muharebeleri ile geri çekilen Ruslar 15 Kasım'da Azap-Elimi hattını tutmuş bulunuyorlardı. Rusların 2. Türkistan Kolordusu da bu bölgeye gelmeye

³⁶⁰ Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, s.23.

³⁶¹ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.35,

³⁶² Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.207-209,

başlamıştı. Diğer taraftan 3. Ordu ise tedrici bir surette ilerleyerek bu hattın karşısına gelmişti³⁶³.

15 Kasım 1914 tarihinde Rus birliklerini takip ve keşfetme görevi ile hareket eden 2. Nizamiye Süvari Tümeni'nin gönderdiği raporlar doğrultusunda düşmanın asıl mevzisinin Ardı-Dölek-Yüzviran hattının batı sırtları. Ardos-Hoşap hattının doğusunda bulunduğu anlaşılıyordu. Düşman mevziinin sol kanadı Ardı'da ve sağ kanadı Hoşap'ta bulunuyordu. Ayrıca Hoşap'ın batısında ve Gerek bölgesi güneyinde bulunan süvari tümeni karşısında bir kısım kuvveti de bulunmaktaydı³⁶⁴.

Bu raporlar ile birlikte Rusların artçı kuvvetleri ile Sanamer-Azap-Horasan hattında ve önemli birlikleri ile de Horum mevziinde yerleştiğini tahmin eden 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa 16 Kasım'da taarruza karar vermiş³⁶⁵ ve ordu birliklerine şu emri yayınlamıştır.

1- Düşman mevzii, Ardos'un 3 km batı tarafından başlayarak Zanzak batısından geçip Gerek'in 4 km batısına kadar uzanmaktadır. Bu düşman kuvveti takriben üç alay piyade, dört batarya tahmin edilmektedir.

2- Ordu Gençağa Çiftliği (Aras nehri kuzey kenarında) kuzeyindeki tepe-Horum dağı-Gerek hattına kadar ilerleyerek tesadüf edeceği düşmana şiddetle taarruz edecektir. Ardos-(Horum-u Ülya) yolu her iki kolordunun taarruz bölgesini ayıracaktır.

3- 1. Nizamiye Süvari Tümeni düşmanın kuzey tarafını ve gerilerini tazyik edecektir.

4- Süvari Kolordusu Aras'ın kuzeyindeki düşmanın güney ve gerilerini ve Aras'ın güneyinden ilerleyerek düşman kuvvetlerini ve 33.Tümenin ve ordunun sağ tarafını Velibaba-Tahir istikametine karşı temin edecektir. (Bu iki mevki de Aras'ın güneyindedir)

3. Ordu Kumandanı

Hasan İzzet³⁶⁶.

³⁶³ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.36.

³⁶⁴ Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.226–228.

³⁶⁵ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s.36.

³⁶⁶ Sabis, **Harp Hatıralarım**, II, s.157–158.

Horasan-Zanzak Sanamer-Hoşap hattına karşı ileri harekât kararı subay ve erler tarafından sevinçle karşılanmıştı. Hazırlanmış bir mevziye taarruz için esaslı bir hazırlığa ve keşfe ihtiyaç varken³⁶⁷ bunlar yapılmadığı gibi tümenlerin taarruz edeceği Azap doğu sırtları-Zanzak batı sırtları-Gerek doğu sırtları hattı Rusların dört piyade alayı ile dört bataryası tarafından işgal olunmuştu. Bu hattı Ruslar, oldukça kuvvetli surette tahkim etmişlerdi. 3. Ordunun 16 Kasım'da konuş durumundan harekete geçerek düşmana yaklaşması ve hiçbir hazırlık yapılmadan taarruza başlaması çok fazla istenmekteydi. Acele alınan kararlar ve verilen emirlerle ordu harekâta geçirilmişti. Nitekim uzun bir yürüyüşle düşmana yanaşarak Azap sırtlarına taarruza geçen 11. Kolordu'nun 34. ve 18. Tümenleri 39. Rus Tümeni'nin iki alayı tarafından durdurulmuş ve iki alayı ile geri atılmıştır. 9. Kolordu Alakilise-Gerek hattının doğusunda düşman ile teması sağlayarak 11. Kolordu'nun yanaşmasını beklemiş ve yalnız topçusuyla düşman mevzilerini dövmekle yetinmiştir³⁶⁸.

17 Kasım'da iki taraftan da taarruza devam edildi. 11 Kolordu Aras kuzeyinde düşman mevziinin 3 km.lik bir kısmına Azap'ın doğu ve kuzey sırtlarına girmeğe muvaffak oldu. Fakat burası açık arazi olduğu için taarruz çok kanlı oldu. 11. Kolordu, 33. Tümen'i de Aras'ı geçirerek kuzeyde kullanmak istiyordu. Hatta bir buçuk tabur Horasan civarından Aras'ı geçmiş Rusların gerilerine sarkmıştı. Fakat bu tümene yeni gelen 1. Plaston livası taarruz ederek geri atmıştı. Aras'ı geçenler ise geri alındı. Bu Tümen Yüzviran'a çekildi. Tümeden firar eden 30 kadar Ermeni efradı Ruslara iltica ile vaziyeti anlattıklarından düşmanın bu hareketine sebep olmuşlardır³⁶⁹.

Diğer taraftan 17 Kasım günü 34. Tümen akşama kadar mükerrer ileri hareketlerden sonra karşısındaki düşmanı tarda muvaffak olarak, akşam üzeri Azap'ın doğusundaki sırtları zaptetmiştir. 18. Tümen hiçbir muvaffakiyet elde edememiştir. 9. Kolordu dahi karşısındaki düşmanı geri atamamıştır. Horum Dağı'ndaki düşman sağ tarafı kuvvetli görünüyordu. Bu kolordu cephesini çok geniş ve kendi sol tarafını tehlikeli bulduğundan sol tarafını Gerek batısına geri çekmek için ordudan müsaade istemiştir³⁷⁰.

³⁶⁷ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, I, s.128.

³⁶⁸ Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.230-231.

³⁶⁹ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.37; Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.58-59.

³⁷⁰ Sabis, **Harp Hatıralarım**, II, s.160.

3. Ordu, Azap Muharebelerinin ilk günlerinde güçlü Rus mevzileri karşısında mühim başarı elde edememiştir. Bundan dolayı Başkumandanlık Vekâleti'ne Köprüköy Muharebeleri ile elde edilen imtiyazlı durumu yitirmemek için 3. Ordu'ya yardım meselesi gündeme gelmiştir. Başkumandanlık bu amaçla Batum'a çıkarma yapılması düşüncesini uygulamaya koymanın yollarını arıyordu. Özellikle 10. Kolordu'nun 3. Ordu emrine verilmesi sonrasında, 3. Ordu'nun Kars doğrultusunda ilerleyerek kesin bir başarı elde edebilmesi için Kafkas Harekâtı'nın denizden de takviye edilmesi ve bunun için de önce Batum'un ele geçirilmesi hem Başkumandanlık Vekâleti hem de müttefik Alman Genel Kurmay Başkanlığı tarafından gerekli görülmüştür. Bunun üzerine 1. Ordu'dan bir piyade tümeninin hazırlanarak deniz yolu ile Batum'a çıkarılması ile ilgili olarak söz konusu istekle alakalı emir 18 Kasım'da I. Ordu'ya ve Donanma Komutanlığı'na bildirilmiştir³⁷¹.

18 Kasım'da cephanenoksanlığından dolayı taarruza devadan artık vazgeçilmiştir. Bu günden itibaren kolordular tahkimatla meşgul olmuşlardır Öğleden sonra Aras güneyindeki düşman Kazak süvari Tümeninden iki alay nehrin kuzeyine geçerek 11. Kolordu'nun Aras kuzeyindeki sağ tarafına doğru taarruz hareketleri yapmış ise de topçu ateşi ile bu Rus kuvvetleri ricata mecbur edilmiştir. 9. Kolordu ise Zanzak batısındaki sırtları terk ederek geriye doğru çekilmiştir³⁷².

18 Kasım'da Rusların 4. Türkistan Avcı Tugayı, 3. Türk Ordusunun kuzey kanadın da bulunan 2. Tümen'e 17 Kasım'dan itibaren balattığı karşı taarruzları bugün de tekrarlamış ve bu tümenin sol kanadığını geri çekilmeye zorlamıştı. 1. Koban Plaston Tugayı, Aras nehri güneyi ve kuzeyinde gösteriş taarruzları yaparak 33. ve 18. Tümenlerin dikkatlerini üzerine çekmiş ve kıtaları ve bu kıtaları oyalamıştır. Cephenin diğer kesimlerinde topçu ve piyade ateş muharebeleri dışında önemli bir muharebe olmamıştır³⁷³. Görüldüğü üzere Rus kuvvetleri zayıf oldukları zamanlarda Türk kuvvetlerini oyalama harekâtları ile kendilerini çok fazla tehlikeye atmadan düzenli bir şekilde geri çekilme maharetini göstermişlerdir. Buna rağmen Türk birlikleri ise düşmana ezici bir darbe vurma girişiminde bulunamamışlardır. Bu durum ise Türk Ordusu'nun önemli bir başarı elde etmesini engellemiştir.

³⁷¹ Özdemir, **Sarıkamış Harekâtı**, s.106; Emir için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, s.264.

³⁷² Sabis, **Harp Hatıralarım**, II, s.160–161.

³⁷³ Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.278.

19 Kasım'da 3. ordu Kumandanlığı'ndan gelen bir emir ile 9. Kolordu Cephesi'nin solundaki 28. ve 29. Tümenleri cepheyi biraz daraltmak üzere geceleyin Alakilise-Stavut bölgesine çekerken aynı zamanda bütün kuvvetleri savunmaya dönük ve Rusları keşfe yönelik bir faaliyetle vazifelendirmiştir. Buna rağmen 19 Kasım günü cephede kuzeyde çekilme hareketi yapılırken, Aras Nehri güneyinde 33. Tümen kendi teşebbüsüyle Rusların Kırık-Ciceyrek hattı batısındaki süvari tümeniyle Plaston Taburuna taarruz ederek akşama kadar söz konusu hatta varabilmiştir³⁷⁴.

Bu durum 3. Ordu Kumandanlığı'nı Ordunun yanları hakkında endişelendirmiştir. Yine bugün Narman bölgesinden alınan mübalağalı haberlerin gelmesi bu endişeyi arttırmış ve cephe güneyinin emniyeti için 2. Nizamiye Süvari Tümeni'nin de Aras'ın güneyine geçirilmesine karar vermiştir³⁷⁵.

20 Kasım'da Aras güneyinde 33. Tümen Rus Plastonları taarruz etmiştir. Fakat gerek Tümenin mukavemeti ve gerekse 18. Tümen topçularının yandan yaptıkları takviye ateşleri sayesinde Rusların bu taarruzu püskürtüldü. Ruslar Müşkü-Kırık hattına çekildiler ve muharebe yerinde 300 telefata ile birçok tüfek bırakmışlardır.

21 Kasım'da 3. Ordu Başkumandanı Hasan İzzet Paşa mermi sarfiyatından ürkererek arayı açıp ateşi kestirmek üzere orduyu geride bir hatta çekmeğe ve yeni bir taarruz için 10. Kolordunun diğer iki Tümen'ini beklemeğe karar vermiştir³⁷⁶.

Ordu kumandanı ve Kurmay Başkanı Guze'nin yanlardan duydukları endişelerinin artması ile birlikte 10. Kolordunun tamamıyla gelmeden ve Ordu Cephanesi tamamlanmadan Rus Ordusu ile yakın muharebe temasında kalmayı tehlikeli bulmaktaydılar geri çekilmeye karar verilmiş olmakla bunu yapmak için de zaman beklemekteydiler³⁷⁷.

Rus kuvvetlerin sürekli olarak takviye alan, durumda zanneden 3. Ordu Kurmayları 10. Kolordu'nun geri kalan tümenlerinin gelişini beklemeden yani 30. Tümen gelir gelmez, düşmanı bir saldırıyla geriye atmaya çalışacaklardı. Eğer bu harekât başarıya ulaşmazsa, beklenen tümenler gelince amacın gerçekleşmesine

³⁷⁴ Genelkurmay Başkanlığı **3. Ordu Harekâtı**, I, s.283.

³⁷⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, I, s.132.

³⁷⁶ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.38.

³⁷⁷ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, I, s.133.

çalışacağını yani 31 ve 32. Tümenleri de teker teker eriteceğini İstanbul'a itiraf ederken aslında çok büyük bir yanlış yapmaktaydılar³⁷⁸.

Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın 3. Ordudan geri çekilme değil, aksine Rusları kesin bir şekilde mağlup ederek ileri harekâta geçmesini ısrarla istediği bir dönemde, kısmen mevcut olan cephe sıkıntısı abartılarak verilen geriye çekilme emrinin asıl sebebi, Höyükler mevziine aklı takılan 3. ordu Kumandanı'na herhangi bir tehlike anında geri çekilme teklifinde bulunan Kurmay Başkanının sabit fikirleridir. Nihayet bu fikir, 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın, Todaveren-Heran-Menevürt hattına çekilme kararı olarak verdiği ordu emri ile tatbik edilmeye başlamıştır³⁷⁹.

Ordunun geri çekilme kararından komutanları da dâhil subay ve erler memnun olmamışlardı. Özellikle iklim şartlarının çok elverişsiz olduğu bir dönemde hazırlıksız yapılan bu geri çekilme harekâtı, kıtaları muharebeden çok yormuş ve üzümüştü. Bu nedenle 21/22 Kasım gecesi Gecik'te 9. Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi Paşa ile Ordu Kumandanı Hassan İzzet Paşa arasında bazı tatsızlıklar meydana gelmiştir. Bunun üzerine Ahmet Fevzi Paşa emekli edilmiş yerine Başkomutanlık Vekâleti'nce 34. Tümen Kumandanı İhsan Paşa getirilmiştir³⁸⁰.

Geri çekilme hareketinde 9. ve 10. Kolordular büyük zararlar görmüşlerdir. Kıtaların muharebe güçleri kırılmıştır. Ruslar, başlangıçta gizli tutulan bu geri çekilmeyi ve ordunu durumunu öğrenerek 22 Kasım günü taarruza geçebilselerdi, 3. Ordu için çok tehlikeli bir durum söz konusu olabilirdi. Ordu Kumandanlığı çekilme kararında çok acele etmişti. Oysaki bu tarihte cepheye herhangi bir tehlike yoktu. Çünkü Ruslar mevzilerini tahkimat ile meşguldüler taarruz edeceklerine dair herhangi bir belirti yoktu³⁸¹.

22 Kasım'da ayrıca 3. Ordu birliklerinde değişiklik yaparak ihtiyat süvari kolordularını lağveden bir emir de çıkarmıştır. Buna göre çatışmalardan kaçan köylerde çapulculuk yapan ihtiyat süvari birlikleri kaldırılarak iki ihtiyat livası haline getirildi.

³⁷⁸ İlden, **Sarıkamış**, s.148.

³⁷⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, I, s.134.

³⁸⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Hareketi**, I, s.305; İlden, **Sarıkamış**, s.149; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, I, s.135.

³⁸¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.310.

Bu tertibat çok geç kalmış bir uygulama idi. Bunu daha harbin başında yapmak gerekiyordu³⁸².

3. Ordu, 22 Kasım'da başlattığı geri çekilme hareketini 23 Kasım'da Azap-Zanzak mevziinden kendi isteği ile yaptığı geri çekilmeyi tamamlamış ve 13 Kasım 1914 günü akşamı yeni mevziine tamamıyla yerleşmiş bulunuyordu. Böylece Azap muharebeleri de son bulmuş oluyordu.

Tıpkı Köprüköy muharebeleri gibi Azap Muharebeleri de tertip ve teşkili yönünden düşman mevziinin zaptı fikrinin hâkim olduğu bununla birlikte Rusya ile muvasalanın kesilerek Osmanlı arazisi içerisinde imhası fikrinin uygulamaya konulmadığı bir savaş olmuştur³⁸³.

Azap muharebelerinde 3. Ordu, subaylarından 69 şehit, 158 yaralı bulunmaktaydı. İki Ermeni kökenli subay ise firar etmişti. Erlerden, 1914 şehit, 6012 yaralı, 3069 esir 2792 firar vardı. 10.000 ihtiyat süvari eri de dağılarak köylerine gitmişlerdi³⁸⁴.

Rus Kafkas Ordusu Türk ordusunun kayıplarına nazaran daha ağır görünüyordu. Toplam 6.000 nefer kaybı olan Rus ordusunun 39. Tümenin de % 40'ının telef olduğu bilinmektedir³⁸⁵.

Azap Meydan Muharebelerinde maddi kuvvetin üstünlüğü, Rus kuvvetlerine büyük bir üstünlük temin etmişti. Türk Ordusu bu savaşlar sayesinde sarsılmış ve zafere olan itimadı azalmıştır. On binlerce insanın hayatına mal olmuş ve hakikatte kazanılmış olan Meydan Muharebesi Ordunun ricat kararı ile kaybedildi. Bu kararın tatbikine geçildiği andan itibaren 3. Ordu birlikleri cepheleri güçlkle tutmaya başlamıştır. Eğer ordunun ricat ettiği o gece dayanılmış olsaydı hem Meydan Muharebesi kazanılmış hem de Sarıkamış hadisesi meydana gelmemiş olacaktı³⁸⁶.

³⁸² Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.39.

³⁸³ Baki, "**Harp Tarihi Tetkikleri, Meydan Muharebeleri**" s.869.

³⁸⁴ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, I, s.135.

³⁸⁵ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.74-75; Allen-Muratoff tarafından bu rakamı 7.000 kişi olarak verilmiştir. Bkz. **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.229.

³⁸⁶ Recep Balkan, "**Azap Muharebelerinde Türk ve Rus Süvarilerininin Oparetif Hareketleri**", Askeri Mecmua, (Mart 1939) Sayı:112, s.91-92.

2. 3. 5. Sarıkamış harekâtı ve muharebeleri

Köprüköy ve Azap Muharebeleri sonrasında Kafkas Cephesi'nde ufak çapta dahi olsa 23 Kasım–13 Aralık tarihleri arasında Türk-Rus mücadeleleri yaşanmıştır. Fakat buna rağmen her iki taraf ordularının konuş ve kuruluşlarında çok büyük değişiklikler olmamıştır³⁸⁷.

3. Ordunun Köprüköy ve Azap muharebeleri sırasındaki sevk ve idaresini şiddetli ve tereddüt içerisinde cereyan etmesi, kazanılması pek mümkün olan muvaffakiyetlerin idaresizlik, yanlış ve acele kararlar yüzünden kaybedilmesi Başkumandanlık Vekâleti'nin dikkatini çekmişti.

Aynı zamanda özellikle 3. Ordu'nun Azap muharebeleri sırasında geri çekilmesinden sonra valiler ve siyasilere de ordu işlerine müdahale etmeye başladı. Erzurum Valisi Tahsin Bey, Teşkilat-ı Mahsusa Reisi ve İttihat ve Terakki sorumlu delegesi Bahaeddin Şakir Bey, ordu Komutanı ile bir anlaşmazlık hali içerisindeydiler. Van Valisi Cevdet Bey bölgenin güvenliği yönünden Van'daki kuvvetlerin ve Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de özel teşkilat artırılmasını istiyorlardı. Bu kişilerinin ordu işlerine karşımaları Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından sakıncalı görülerek yasaklanmış ve bunlardan Bahaeddin Şakir Bey ordu karargâhından uzaklaştırılmıştır³⁸⁸.

Maksadını aşmış bir hale gelen ve ehemmiyete şayan bir durum arz eden bu durumu yakından tetkik etmek, 3. Ordu'yu teftiş etmek ve Baş Kumandanlığa bilgi vermek üzere Başkumandan Vekili büyük Erkân-ı Harbiye İkinci Reisi olan Kaymakam Hafız Hakkı Bey'i 8 Aralık 1914'te Erzurum'a gönderdi³⁸⁹.

Hafız Hakkı Paşa, yaptığı incelemeler sonunda 3. Ordu'nun insan gücü yönünden Rus ordusundan çok daha üstün olduğunu 40 bin top mermisinin yola çıkarıldığını, yiyecek durumunun da geri çekilmekten ziyade ileri bir hareketle ve Rus arazisine girmekle düzelebileceğine inanmakta ve Hasan İzzet Paşa'yı bir harekât yapılması hususunda adeta zorlamaktaydı³⁹⁰.

Hafız Hakkı Paşa bu görüşünü Başkumandanlığa da naklederek 10. Kolordu'nun Erzurum'a gelmesini müteakip bir Kafkasya harekâtının mevzubahis olabileceğini

³⁸⁷ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, s.323–346.

³⁸⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, I, s.139.

³⁸⁹ Selahattin, **Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış**, s.24.

³⁹⁰ Genelkurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.348.

içeren bir rapor yazdı. Bu rapor Başkumandanlık tarafından da makul karşılanarak, Köprüköy ve onu takip eden Azap muharebelerinde görülen başarılar, özellikle 3. Ordu'nun 10. Kolordu ile takviye edilmesinden sonra büyük bir başarının elde edilebileceği fikri artık kuvvet kazanmaktaydı³⁹¹. Hafız Hakkı Paşa'nın planına göre Rus kuvvetlerinin Kars'a çekilmesine engel olmak için kuşatma sol kanadını Sarıkamış doğusunda önemli bir yer olan Selim Köyü'ne kadar uzatılacak ve ayrıca Ardahan doğrultusunda ilerleyecek bir kuvvetle de Kars'taki Rus kuvvetlerini tutulacaktı. Rus Ordusu yok edildikten sonra Kars Kalesi şiddetli taarruzlarla alınabilecekti³⁹².

Hafız Hakkı Paşa'nın Erzurum'a gelip bir taarruz harekâtı yapılacağını bildirmesi durumu Başkumandanlık tarafından da uygun karşılanmıştı. Fakat 3. Ordu yöneticileri arasında bir ihtilaf mevcuttu. Ordu Kurmay Başkanı Felix Guze bu harekâtın yapılması taraftarı olmasına rağmen Ordu kumandanı Hasan İzzet Paşa başlangıçta bu harekâta itiraz etmiş ve sonradan kabul etmiş görünmüştür. Fakat hakikatte ise Enver Paşa'ya çektiği hususi telgraflarda başından beri bu fikrin aleyhinde olduğu anlaşılmıştır³⁹³.

Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ve kurmaylarının bu düşüncelerine rağmen taarruz fikri ordu içerisinde büyük sevinçlere sebep olmuştur. Bu durum 9. Kolordu Kurmay Başkanı Şerif (İlden) şöyle anlatmaktadır:

“Bu taarruz fikrinden hepimiz sevinç duyduk. Bu andan itibaren ordu yeniden canlandı. Her tümen cephe gerisinde erlerine küçük ölçekte gece hücumu eğitimleri yaptırmaya başladı. Her tabur komutanı erlerin üzerinde üç günlük yedek erzak bulundurmak için elinden geleni yapmakla yükümlü tutuldu. Topçu ve piyade cephanesi Trabzon ve Bayburt'a kadar gelmişti. Kışın şiddetine bakmayarak kadınlar ve çocuklar güle oynaya Erzurum'a kadar sırtlarında ve kucaklarında cephane taşıyacak kadar çaba gösterdiler ve bu toprağın en büyük ve gerçek sahiplerinin ancak kendileri olduklarını tahammül sınırlarını aşan özverileriyle kanıtladılar. Depo taburlarında bir dereceye kadar yetişmiş olan erler birliklere dağıtılarak boşluklar dolduruldu. Halkın yardımlarından sağlanan 15–20 bin fanila, çorap, çamaşır gibi eşyalar Erzurumlular

³⁹¹ Selahattin, **Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış**, s.25.

³⁹² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, s.349.

³⁹³ Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, s.36.

tarafından orduya armağan edildi. Bu yardımlar sonucunda orduya neşe ve sağlamlık geldi”³⁹⁴.

Başkumandan Vekili Enver Paşa ise Hafız Hakkı Paşa tarafından yapılan taarruz teklifini kabul etti. Hafız Hakkı Paşa, Ruslar, Türklerin Oltu üzerinden kuşatma gibi bir hareketini beklemeyeceklerinden bu hareket tamamıyla bir baskın mahiyetine bürüneceğine ve Rusların mukavemet etmeden geri çekileceğine kanaat getirmişti. Bundan sonra harice karşı parlak bir başarı ile Kars çarçabuk elde edilebilecekti. Enver Paşa da onun bu taarruz planına katılmıştı. Öyle ki bu harekâttan biraz endişe eden 10. Kolordu Kumandanı azledilerek yerine İsmail Hakkı Paşa tayin edildi³⁹⁵.

Bu olaydan sonra taarruz harekâtına tamamiyle karar veren Enver Paşa, bu harekâta gerek Türkiye’deki Alman subaylarından istifade etmek ve gerekse de Ruslara karşı başarılı olan bu Alman subaylarını bu cephede değerlendirmek maksadı ile³⁹⁶ Liman Von Sanders’e giderek 3. Ordu Kumandanlığı’nı teklif etmiştir. Fakat Alman Genel Kurmay Başkanı Von Falkenhayn’ın da istemesine rağmen liman Von Sanders bu görevi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Enver Paşa 3. ordu Kumandanlığı görevini kendi üzerine alıp bizzat oraya gitmeye karar verdi. Genel Kurmay 2. Başkanı Brasart Von Schellendrof’u da Kurmay Başkanlığı’na atayarak beraberinde Kafkas Cephesi’ne götürmek için hazırlıklara girişti³⁹⁷.

5 Aralık tarihinde Schellendrof ile birlikte İstanbul’dan hareket eden Enver Paşa 12 Aralık’ta Erzurum’a gelmiş oradan derhal Köprüköy’de bulunan 3. Ordu Karargâhı’na geçmiş ve derhal komutayı eline almıştır³⁹⁸.

Sarıkamış kuşatma harekâtı için genel taarruz emri 15 Aralık 1914’te Enver Paşa’nın Köprüköy’deki genel karargâha gelmesi ile verilmişti. Konuş ve kuruluşa ait diğer tamamlayıcı emirler ise takip eden günlerde verilmiş ve 22 Aralık 1914 günü sabahına kadar Türk birlikleri aşağıdaki durumu almış bulunuyorlardı³⁹⁹.

³⁹⁴ İlden, **Sarıkamış**, s.161–162.

³⁹⁵ Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, s.36.

³⁹⁶ Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, , s.175.

³⁹⁷ Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, s.158.

³⁹⁸ Mehmed Emin, **Büyük Harpte Osmanlı Cepheleri Vekayi-i**, s.6.

³⁹⁹ Türk Ordusu’nun 15 Aralık tarihinden sonra aldığı durumu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.357–380.

Aras Nehri güneyinde: 33. Tümen'den bırakılan bir piyade alayı, bir jandarma taburu ve bir dağ bataryası ile güçlendirilmiş 2. Nizamiye Süvari Tümeni bulunuyordu. Ayrıca bu tümen emrine 12 cm.lik iki bataryadan 2 top verilmişti.

Süvari Tümeni 1. İhtiyat süvari Tugayı ile Kadıcelal'de 2. İhtiyat Süvari Tugayı ile Kızılca'da bu tugaydan bir süvari alayı Hasnikâr'da 21. Nizamiye Süvari Alayı Harçlı'da, 24. Nizamiye Süvari Alayı ile tümen karargâhı Işkı'da bulunuyordu. Kepenek'te iki süvari bölüğü, Karayazı ve Çavuş köyünde birer süvari bölüğü vardı. Süvari tümeninin kuzeyinde, Aras nehrine kadar olan bölgeyi 33. Tümen'den kalanlar tutuyordu. 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile 11. Kolordu arasında keşif ve muharebe için ara hattı Aras nehri idi⁴⁰⁰.

Aras Nehri kuzeyinde: 11. Kolordu, Aras nehri ile Karabıyık-Sıçankale-Gerek dağı doruk hattı arasındaki bölgede bulunuyordu.

18. Tümen; Aras Nehri ile Heran-Hopik yolu (dâhil) arasında ileri kıtaları Heran'ın hemen doğusundaki sırtlarda ve asıl kuvvetleriyle Heran'ın batısında,

34. Tümen; Heran-Hopik yolu ile (hariç) Menevürt arasındaki bölgede, ileri kıtaları Bedrevans-Menevürt arasında,

33. Tümen; Aşağı Çakmak-Hopik bölgesinde kolordu ihtiyatında, kolordu karargâhı Söğütlü'de idi.

9. Kolordu; Karabıyık-Sıçankale-Gerek dağı hattı ile Kargapazar silsilesi, Narman-Oltu arasındaki bölgede bulunuyordu. Kolordu bölgesi Tümenlere şu şekilde taksim edilmişti. Koşa-Ekrek-Yeniköy yolunun doğusundaki bölge 29. Tümen'e batısındaki bölge 28. Tümen'e verilmişti.

29. Tümen, Pırtanos-Kaşa, Eldenik bölgesinde, ileri kıtaları ile Kenzesor güneyindeki sırtlarda.

28. Tümen; Dazlak-Cansor-Ağnavut-Ekrek bölgesinde ileri kıtaları Erkek-Vekilhas hattı arasında inen sırt üzerinde.

17. Tümen, Karabıyık-Hızardereköy-Çermik bölgesinde ileri kıtaları Hızardere kuzeyinden Koziçan tepesine doğru. Kolordu karargâhı Koşa'da idi.

10. Kolordu; 9. kolordu'nun batısında Tortum-Oltu yolunun iki tarafında bulunuyordu. Kolordu'nun tümenlerinin durumları şöyle idi:

30. Tümen, Ahbisor-Mahrekom-Kaledibi-Ekrek bölgesinde.

⁴⁰⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.381.

31. Tümen, Nohurtap-Agasor-Hinzorik-Pethar bölgesinde.

32. Tümen, Bar-Tuzla-Kızılkilise-Şipek bölgesinde idi. Kolordu karargâhı ve bağlı birlikleri Tortum'da bulunuyordu.

Ştange Bey müfrezesi Artvin-Borçka dolaylarında olup, yürüyüşünü çabuklaştırması için emir almıştı.

3. Ordu Karargâhı Köprüköy'deydi. Fakat Enver Paşa ordu kurmay başkanı ve harekât şube müdürleriyle Koşa'ya gelmişti⁴⁰¹.

Ordunun bu kuruluş ile maksadı 11. Kolordu cephesinde Rusları sabit tutarak 9. ve 10. Kolordularla Rusların yan ve gerisine yetişerek geri çekilmelerine meydan vermeden mağlup ve esire etmektir. Başkumandanlık zaferden çok emin idi. En büyük düşüncesi düşmanın ihata çemberinden kurtulmamasını sağlamak idi. Bunun için daima 11. Kolordu'nun karşısındaki düşmana sıkı yapışarak ve taarruz ederek çekilmemesine çalışmak için emirler veriyordu⁴⁰².

Rus ordusu'nun konuş ve kuruluşu ise şu şekildeydi.

Aras Nehri Güneyinde: Yüzviran bölgesinde 1. Koban Plastun tugayı, Ardı mıntırasında 2. Koban Plaston Tugayı bulunmakta idi. Tahirhoca-Müşkü mıntıkasında 1. Kafkas Kazak Tümeni aksamı toplanmıştı. Sağ Kolu Eleşkirt ovasında bulunan 4. Kafkas Kolordusu ile İrtibatı sağlamak için Miralay Kulebyakin kumandasında Velibaba mıntıkasına yerleşmiş bir müfreze bulunmaktaydı. 20. Piyade Tümeni'nin 79. Alayından iki tabur, 20. Topçu Tugayı'nın sağ bataryası 1.Garskamozdofski Kazak Alayı ve Amazacpa'nın kumandasındaki 3. Ermeni taburu bulunmaktaydı.

Ayrıca Velibaba'da bulunan müfreze Tahir ve Eşekilyas'a bir öncü kuveti çıkardığı gibi 3. Ermeni taburu ise Alagöz kariyesindeydi⁴⁰³. Aras nehri güneyindeki Rus kuvvetinin takriben 8.500 tüfek, 2.200 kılıç ve Yüzviran-Ardı hattında bulunduğu tahmin edilen 4 top idi⁴⁰⁴.

Aras nehri kuzeyinde: Koçot dağından Sanamer köyüne kadar olan bölge 2. Türkistan Kolordusu'nun bölgesiydi. Kolordunun mevziinde 4. Türkistan Avcı Tugayı ve 5. Türkistan Tugayı'nın iki alayı kolordu ihtiyatında 17. Türkistan Avcı Alayı Horum'da ve 18. Türkistan Avcı Alayı Ağviran ve Karaorgan'da Türkistan

⁴⁰¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3.Ordu Harekâtı**, I, s.382.

⁴⁰² Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivin'den Peteriç'e**, Ankara, 1934, s.11.

⁴⁰³ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.85.

⁴⁰⁴ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.350.

kolordusunun solunda. 1. Kafkas Kolordusu bulunmakta idi. Önde ve mevzide Zanzak, Ardos, Zars'tan Aras suyuna kadar olan hattı 39. Piyade Tümenin alayları işgal etmişti. Ayrıca 155. Kobanski Alayı da burada bulunuyordu. Sarıkamış grubu karargâhı ise Micingert'te bulunuyordu⁴⁰⁵.

Sarıkamış harekâtını icraya memur olan 3. Ordunun muharip kuvveti 90.000 Rusların ki ise 60.000 idi. Ordu 22 Aralık sabahı 9. Kolordusu ile Pırtanos-Başkale genel hattından Piktir ve civarındaki yollar ile Bardız'a, 10. Kolordusu ile Tortum ve civarındaki yollar ile yine iki kol halinde Oltu istikametine doğru harekâta başladı. Bu kolordu Oltu'dan sonra yine Bardız cihetine dönecek ve çevirme hareketine 9. Kolordu'nun solundan iştirak edecekti⁴⁰⁶.

Türk Ordusu'nun harekete geçtiği Rus cephesinde ilk olarak Oltu grubu müfrezesinden alınan telgraf ile öğrenildi. Rus Erkânı Harbiye Reisi böyle bir hareketi bekliyordu. Ancak Sarıkamış Grubu Kumandanı General Bergmann bu konudaki haberleri fazla abartılı buluyordu. Ordu Erkan-ı Harbiyesi, Rus Başkumandanına bilgi verilmesi için bir heyetin Micingert'e gitmesi emrini verdi. 23 Aralık'ta Kafkas Ordusu Başkomutan Vekili General Mishlayevski, Kurmay Başkanı General Yudenich, Harekât Şubesi Müdürü Kurmay Albay Maslofski ve maiyetleri sürat treni ile Micingert'e hareket ettiler⁴⁰⁷.

Yudenich, 24 Aralık'ta Mishlaveyski ile Sarıkamış'a gelmişti. Yudenich, saat 11.00'da Sarıkamış'tan ayrıldı ve otomobil ile Sanamer'e gitti. Sarıkamış'taki durumun nazik olduğunu gören Yudenich, Karaorgan'dan geçerken durarak 18. Türkistan Piyade Alayı'nın bir taburunun derhal Sarıkamış'a ilerlemesini emretti. Yine 17. Türkistan Piyade Alayı'nın Yeniköy yakınında Albay Dovgirt'in idaresi altında bulunan 18. Alaya katılmasına dair emir verdi. 20. Piyade tugayını ise Sarıkamış'a gitme emrini verdi.⁴⁰⁸

23 Aralık günü 10. Kolordu'nun 30. ve 32. Tümenleri, Oltu geçitlerini tutmuş olan Rusların sağ ve sol kanadından kuşatacak şekilde taarruza başladılar. Öğleye kadar devam eden muharebeler sonrasında düşman Oltu doğusuna atılmış ve kasaba Türk

⁴⁰⁵ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.85.

⁴⁰⁶ Mehmed Emin, **Osmanlı Cepheleri Vekayi-i s.7**.

⁴⁰⁷ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.89.

⁴⁰⁸ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.243.

birlikleri tarafından işgal edilmişti. Oltu'da iki top iki makineli tüfek ele geçirilmiş ve 1.000 kadar Rus askeri esir edilmişti⁴⁰⁹.

Türk askerleri Oltu'ya girdikten sonra yağma faaliyeti başlamış oldu. Yağma esnasında Oltu'nun Rus askerleri için kuvvetli bir ikmal merkezi olduğu ortaya çıkmıştı. Askerler ellerine geçen her şeyi talan ettiler. Oysaki ikmal zorluğu çekmeye başlayan bir ordu için buradaki malzemenin önemi çok büyüktü. Zamanında tedbir alınsaydı Kolordu buradaki malzeme ile birkaç haftalık ihtiyacını karşılamış olacaktı⁴¹⁰.

24 Aralık'ta 10. Kolordu Tuzla'dan düşman artçılarını tard ettikten sonra Penek'te yeni bir mukavemet ile karşılaştılar. Burada beyhude oyalandı. Kolordu normal planına göre Oltu'dan sonra Vartanek-Başköy istikametine yürüyecekti. Fakat düşman tugayını tamamiyle mağlup etmek maksadıyla Kosor (Akşar) istikametine ilerledi. 24/25 Aralık gecesi Kosor Boğazı'nda baskın ile düşman artçıları perişan edildi. Kolordu, Sahra toplarını bir piyade ve bir istihkâm taburu muhafazasında terke mecbur olmuştu. Ancak kolordunun 32. Tümen'i Vartanek istikametine gönderilmişti. Bu hareketin neticesi olarak kolordu büyük kısmı Kosor üzerinden Allahüekber dağına aşarak ilerlemeği iltizam etti⁴¹¹. Ayrıca yine aynı günde 9. Kolordu'nun 29. Tümen'i Kemas bölgesinin yukarı sırtlarında rastladığı 300 kadar Rus askerini geri attıktan sonra akşama doğru Bardız'a girmişti. Tümenin öncü birliği olan 85. Alay Bardız yaylalarına çıkarılmış Yeniköy Koroğlu ve Sarıkamış yönlerinden gelen yolların güvenliğini sağlamakla görevlendirilmişti⁴¹². Bu günün akşamında Enver Paşa'da Bardız'a gelmiş ve bu andan itibaren yapılacak hareketin tanzim ve icrası için kumandanlarla görüşmeye başlamıştır⁴¹³.

Bronzart ve Feldmann gibi Türk Ordusu'nda bulunan Almanların da katılmış olduğu bu görüşmeler sonrasında Sarıkamış'ta Rusların iki bölükten çok kuvvetli olmadığı, 10. Kolordu'dan henüz haber alınmadığı ve Hafız Hakkı Bey'in en geç bir gün sonra Sarıkamış'a varacağı düşüncesiyle⁴¹⁴ derhal Sarıkamış'ın alınması fikrinde olduğu ortaya çıkmıştır.

⁴⁰⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.401.

⁴¹⁰ Ramazan Balcı, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, İstanbul, (Tarihsiz), s.157.

⁴¹¹ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.58.

⁴¹² Balcı, **Sarıkamış**, s.161.

⁴¹³ Arif Baytın, **İlk dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, İstanbul, 1944, s.74-75.

⁴¹⁴ İlden, **Sarıkamış**, s.202.

25 Aralık'ta Enver Paşa Sarıkamış'ın alınması için hemen bir emir verdi:

Sarıkamış'ın alınması vazifesini 29. ve 17. Tümenlere tevdi etmiş ve Sarıkamış'ı zapteder etmez buranın tahkimini emretmişti. Bu emre göre; 17. Tümen 29. Tümen'i aralıksız takip edecekti.

17. Fırka Süvarisi (Bardız-Sarıkamış) yolu dâhil bunun güneyini ve Bardız-Vartanek-Karakale) istikametini keşfedecek ve bu mıntıkanın daha güneyinin keşfi de kolordu süvarisine ait bulunacaktı⁴¹⁵. 9. Kolordu birlikleri, 25 Aralık 1914 günü Sarıkamış kuzeyinde mevzilenen iki Rus mustahfaz bölüğünü geri attıktan sonra Sarıkamış doğrultusunda taarruza geçmişlerdi. Türk Birlikleri, yaptıkları yoğun haber alma çalışmaları sonucunda Sarıkamış'taki Rus kuvvetlerinin durumunu tam olarak saptamışlar ve burada önemli bir muharip kuvvet olmadığını öğrenmişlerdi. Sarıkamış kritik bir duruma girmiş oluyordu. Bir rastlantı sonucu olarak 2. Türkistan Kolordusu'nun yeni bir teşkilat için Tiflis'e gönderdiği erlerle, bir obüs ve bir hafif topçu takımı 24 Aralık akşamı Sarıkamış'a gelmiş bulunuyordu. İvedi olarak bunlardan kurulan bir birlikle, yukarı Sarıkamış'ta Türklerin taarruzunu durdurulmuştur. Bu birlik harekât boyunca 23. Türkistan Avcı Alayı adıyla muharebelere katılmıştır⁴¹⁶.

27 Aralık 1914'te 10. kolordu hemen bütün birlikleri ile Allahüekber dağlarını aşmış bulunmaktaydı. 19. Süvari Alayı Novaselim (Selim)'i zapt etmiş, 30. Tümen ise Yolgeçmez ve Karahamza mıntıklarını almıştı. 31. Tümen Divik'e doğru hareket etmeye başlamış iken Bardız'daki 32. Tümen düşmanı tard ile Akmezar ve Çilhoroz'u aldı. Buradan çekilen Ruslar Çakırbaba dağına tutundular⁴¹⁷.

Ruslar bu tarihe kadar çok güçsüz oldukları ortaya çıkmıştır. Yapılan hemen bütün muharebelerde geriye çekilmek zorunda kalmışlardır. Bunun sebebi ise Rusların Batı Cephesi'nde bulunan takviye kuvvetlerinin henüz Doğu cephesine gelmemiş olmasının büyük etkisi vardır. Zaten savaş başladığında Ruslar, her ne kadar Doğu cephesine asker sevkiyatı yapmışlarsa da esasında Türkiye'nin savaşa girmeyeceğini ve tarafsızlığını sürdüreceği görüşünü benimsemişlerdir.

9. Kolordu Cephesi'nde ise çok büyük değişiklikler olmamıştı. 17. Tümen'in yapılan muharebelerden sonra 7 taburu kalmıştı. Bu taburların er mevcudu ise 300'e

⁴¹⁵ Selahattin, **10. Kolordu ve Sarıkamış**, s.42.

⁴¹⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, s.431.

⁴¹⁷ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.57.

düşmüştü. 29. Tümen ise 17. Tümen'den daha zor bir durumdaydı. Taburların er mevcutları daha azdı. Tümen, Bardız-Sarıkamış yolu doğrultusunda Çerkezköy bölgesine kadar ilerlemişti. Kolordunun 28. Tümeni 86. ve 83. Piyade alayları ile Çamurludağ bölgesinde muharebelere devam etmiştir⁴¹⁸.

Muharebelerde Türk Ordusu takviye birlikleri alamadığı için artık yıpranmaya başlamıştı. Nihayet 28 Aralık'ta 10. Kolordu'nun tamamı Sarıkamış önlerine gelmiş, 9. Kolordu'ya iltihak etmişti. Fakat artık orduda kuvvet kalmamıştı⁴¹⁹.

28 Aralık akşamı hala Sarıkamış'ın 4 km batısındaki tepelerde bulunan Başkumandan Vekili Enver Paşa, geceleyin verdiği ordu emrinde hülasa olarak şunları tebliğ etmişti.

“1- 9. ve 10. Kolorduların Sarıkamış'ta birleşmeleri temin olunduktan sonra düşman ordusunun ortadan kaldırılmasına çalışılacaktır.

2- 29 Aralık'ta kıtaların iskân, iaşe ve cephaneye ikmaliyle iştilal olunacak ve iyi, nitelikli subaylar kumandasında birkaç gün düşman içinde kalacak keşif kolları çıkarılarak ricat etmekte bulunan düşmanın arkası bırakılmayacaktır”⁴²⁰.

29 Aralık tarihi 3. Ordunun Kafkas Cephesi'ndeki başarılarının son noktasına eriştiği gün oldu. Enver Paşa ordunun ileri harekâtına katılmış ve operasyonun doğrudan komutasını üstlenmiş olmasına rağmen Türk hücumları bir sonucu ulaşacak gibi görünmüyordu⁴²¹.

Düşman birlikleri 9. Kolordu'nun sağ gerilerini tehdit etmeye başladı. Bu yüzden düşman birlikleri tarafından çok zor durumda bırakılan 84. Alaya 83. Alay takviye kuvveti olarak gönderilmiştir⁴²².

9. Kolordudan bugün (29 Aralık) 17. Tümen'e Taşlıtepe ve Çerkesköy'ün ele geçirilmesini istemişti. Sarıkamış'ın kilidi sayılabilecek bu tepelere her iki tarafta çok önem vermekteydi. 17. Tümen'in hareketine 29. Tümen ateşle yardım edecekti. Tümen Komutanlığı'na yeni atanan Kurmay Binbaşı Tahir'in idaresinde taşlı tepelere taarruz başladı. Ruslar bu tepeleri çember gibi saracak şekilde derin siperler kazmışlar, b ir bölük askerlerle devamlı takviye ediyorlardı. 29 Tümenin ve 17. Tümenin 51. ve 52.

⁴¹⁸ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, s.445.

⁴¹⁹ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.352.

⁴²⁰ Sabis, **Harp Hatıralarım**, II, s.290.

⁴²¹ Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum**, s.85.

⁴²² Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete**, s.111.

Alaylarının piyadeleri birçok defalar Çerkezköy'e hücumlar yaptılar, hatta köyün girişine kadar ilerlemelerine rağmen tepeleri ele geçirmek mümkün olmadı. Rusların inatla savundukları siperlerin topçu ateşi ile tahrip edilmesine karar verilerek 28. ve 17. Tümen bataryaları taşlı tepelere çevrildi. Uzun müddet tahrip atışlarına hedef olan siperlerde, Ruslar ağır kayıplar vermelerine rağmen siperleri ikmal etmeyi başardılar⁴²³.

Bu tarihten itibaren Sarıkamış'taki Rus birliklerine General Prejevalski komuta etmeye başladı. Emrinde yirmi piyade taburu ve bir kazak alayı vardı. Kuban plastonlarının beş taburundan ibaret kuvvetleri yeni erat idi. Elinde toplam 13.000 ile 14.000 kişi, 34 top ve birçok makineli tüfek vardı⁴²⁴.

Ruslar bu şekilde ikmal işleriyle her geçen gün ordularının mevcudunu yükseltmelerine rağmen Türk cephesinde durum oldukça vahimleşmeye başlıyordu. Özellikle soğuktan ve salgın hastalıklardan dolayı Türk askerleri büyük kayıplar vermeye başlamıştı.

29 Aralık'ta Sarıkamış'ta nihai muharebeler cereyan etmiş oluyordu. 10. Kolordu, birgün önceden taarruz için yığınaklar yapmış olan 31. Tümen'in sol kanadı, Sarıkamış'ın 4 mil kadar kuzey-doğusunda bulunan Yağlıbasan'daki demiryolunda bulunacak şekilde, Turnagel'in eteklerinde bulunuyordu. 28-29 gecesini 30. Tümen demiryolunu aştı ve Karakurt-Kars hattındaki Alisofu'yu aldı. Böylelikle Enver Paşa'nın hayali, hiç değilse teorik olarak gerçekleşmiş oluyordu⁴²⁵.

29 Aralık'tan sonra 30 ve 31 Aralık tarihinde Hafız Hakkı Paşa'nın taarruzlarında Sarıkamış alınmaya çalışılmış olmasına ve hatta bir defasında Sarıkamış'a Türk askerinin girmiş olmasına rağmen Ruslar kuvvetli mukavemet göstererek Türk birliklerini geri püskürtmüştür. Bu tarihlerden sonra Türk birlikleri için artık muvaffakiyet ümidi kalmamış olmasına rağmen Enver Paşa 11. Kolorduyu kullanmadan buna karar vermek istemiyordu⁴²⁶.

30 Aralık 1914 tarihi Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın dönüm günü olmuştur⁴²⁷. 29 Aralık günü muharebeleri sonucunda gerginlikten kurtulmuş olan Rusların 30 Aralık gününe ümit ile girdikleri görülür. Bu durum Karma Türkistan Kolordusu Kumandanı

⁴²³ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, s.97.

⁴²⁴ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.252.

⁴²⁵ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.251.

⁴²⁶ Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, s.44.

⁴²⁷ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, s.98.

General Yudenich'in 30 Aralık tarihinde General Bergmann'a gönderdiği rapordan anlaşılmaktadır. Raporda Rusların Türkler karşısında özellikle de Bardız-Sarıkamış hattında önemli başarılar kaydettiğinden bahsetmiştir⁴²⁸.

Bu arada Türk tarafında ise Türk ordusunda meydana gelen kayıplar ve başarısızlıktan dolayı Hafız Hakkı Paşa'nın raporunda kullanılan üslup ümitlerin tamamıyla yitirildiğini gösterir. Hatta kısmi bir geri çekilişi dahi düşündüğü ortaya çıkmaktadır⁴²⁹.

Sarıkamış muharebesinin bu günlerinde kolordular oldukça zayıflamıştı (bilhassa 9. ve 10. Kolordular). Perakendeleri toplayıp nizam içerisine sokmak çaresi de artık maksada vefa etmiyordu. Firar edenlere karşı alınan inzibati tedbirlere rağmen kimseyi avuç içine almak kabil olmuyordu. Bu vaziyet karşısında tüm umutlar II. Kolordu'ya bağlanmıştı. Bu kolordunun Horum'dan çekilerek Sarıkamış önlerine gelen düşmanın yan ve gerilerine ergeç müessir olacağına diğer taraftan da 10. Kolordu'nun kendisine çekidüzen vererek güvenilebilir bir hale geleceğine inanılıyor ve nihayete kadar sebata karar veriliyordu. İşte bu kanaatlere dayanan kararlar gelecek günler içinde devam eden vakaların amili olmuşlardır⁴³⁰.

30 Aralık tarihinden itibaren ateş üstünlüğünün Rus kuvvetlerine geçmesiyle ve Rusların Sarıkamış'a silah, top ve cephane ikmalî yapmalarıyla savaşın gidişatı değişmiş oldu. Bu tarihten sonra Ruslar ateş ve muharebe üstünlüğünü elde etmiş ve Türk orduları artık ilerlemeyerek siper savaşları yapmaya başlamıştır. Sarıkamış muharebesinin siper savaşları 2 Ocak 1915 tarihine kadar 4 gün sürmüştür ve Kars'tan sürekli olarak ordusunu ikmal eden Ruslara karşı başarı kaydedememiştir. Bunun üzerine Sarıkamış Muharebesi'nde 3 Ocak'tan itibaren geri çekilme başlamış ve 7 Ocak tarihine kadar 5 gün sürmüştür. Böylelikle salgın hastalıklar ve şiddetli soğğun Ruslar ile birlikte Türk ordusunda büyük kayıplara sebep olduğu Sarıkamış Muharebesi Allahüekber Dağı'ndan yapılacak olan manevra harekâtının da başarısızlığa uğraması sonucunda sona ermiştir⁴³¹.

⁴²⁸ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.128.

⁴²⁹ Özdemir, **Sarıkamış Harekâtı**, s.290

⁴³⁰ Selahattin, **10. Kolordu ve Sarıkamış**, s.83.

⁴³¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.491–534; Balcı, **Sarıkamış**, s.219–256; Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.293–338; Alptekin Müderrisoğlu, **Sarıkamış Dramı**, İstanbul, 2004, s.406–465.

Sarıkamış Muharebesi sonunda soğuk ve salgın hastalıklar sonucunda 118.000 mevcutlu 3. Türk Ordusu'nun 30.000 ölü ve 7.000 esir olmak üzere toplam 37.000 kaybının olduğu ve ordu karargâhı olan Erzurum'da toplanan 12.000 er ile birlikte toplam 42.000 er geri dönebilmiştir⁴³².

Bu tarihten sonra bu cephede Türk Ordusu kendisini eskisi gibi toparlayamamıştır. Buna bağlı olarak da Ruslar bu savaştan çok kısa bir zaman sonra başta Erzurum olmak üzere Doğu Anadolu'da önemli bölgeleri ele geçirerek bu bölgenin büyük bir bölümünü işgal etmişlerdir. Yine belki de bu savaşın sonucunda Anadolu'da genç nüfusun azalması sonucunda Ruslar ile birlikte gelen Ermeni çeteleri bu bölgede çok büyük mezalim ve yıkımlarını yaparken herhangi bir engelle karşılaşmamışlardır. Sarıkamış Harekâtı'nın özellikle Kafkas Cephesi'nin bundan sonraki savaşlarında çok büyük olumsuz etkilerinin olduğu görülecektir. Çünkü 3. Ordu artık eskisi gibi güçlü bir şekilde toplanması mümkün olmayacaktır.

⁴³² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. ordu Harekâtı**, I, s.535–537; Özellikle Salgın Hastalıklar sonucunda meydana gelen kayıplar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914–1918**, Ankara, 2005, s.117–153.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İŞGALİNDEN ÖNCE RUS KAFKAS ORDUSU'NUN ERZURUM TAARRUZLARI VE YAPILAN MUHAREBELER

3. 1. Sarıkamış Harekâtı Sonrasında Türk ve Rus Ordularının Durumları ve Takviye Faaliyetleri

3. 1. 1. 3. Ordunun durumu ve konusu

Kafkas Cephesi'nde Karadeniz olayından sora beklenen Rus taarruzu 1 Kasım 1914 gününden itibaren Türk sınırlarını aşarak Sarıkamış-Köprüköy doğrultusunda başlamıştı. Rusların yaptığı bu harekâtları karşısında 3. Ordu ilk muharebelerini Köprüköy'de ve Azap'ta vermişti. Bu muharebelerde Türk kuvvetleri başarı göstermiş olmalarına rağmen olumlu bir sonuç elde edilmemişti. Bu durum üzerine 3. Türk Ordusu kış aylarında Sarıkamış doğrultusunda bir kuşatma taarruzu yapmaya karar vermiştir. Harekâta geçidi ise de Sarıkamış dolaylarında ve Allahuekber Dağlarında soğuktan, donatımsızlıktan hastalıklardan ve nihayet açlıktan mahvolmasına kayıplar vererek büyük bir başarısızlığa uğramıştı.

Sarıkamış Muharebesinde esir ve şehit olmak üzere 3. Türk Ordusu 40.000 Kişi kaybetmişti. Yaralılar, hastalar ve firarilerle ordu mevcudu üçte bire inmişti. Bir taraftan da tifüs ve diğer salgın hastalıklar orduyu sarsmakta idiler. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa dahi tifüs hastalığından vefat etmişti. Bunun üzerine 3. Ordu Kumandanlığı'na 5. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa tayin edildi. Yeni Ordu Komutanı Sarıkamış'ta esir olan 9. Kolordu'yu yeniden kurmak, diğer kolorduları takviye etmek ve üstün Rus kuvvetlerinin taarruzlarına mukavemet etmek vazifesi ile karşı karşıya bulunuyordu.⁴³³

Sarıkamış muharebesinden sonra 3. Ordu'nun insan ve silah mevcudu da çok azalmıştı. Orduda 10.000 civarında tüfek, 600–700 kılıç, 30 kadar Top ve 16 makineli tüfek bulunuyordu.⁴³⁴

1914 Yılı sonundaki muhabereleler ile 3. Ordunun iyice zayıflaması ile meydana gelen otorite boşluğundan faydalanan Ermeniler ayaklanmaya başlamışlardı. Türklerin aşiret kuvvetleri dağılmış, dört ihtiyat süvari tümeninden zayıf mevcutlu bir tümen

⁴³³ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, II, Ankara, 1964, s.91.

⁴³⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *3. Ordu Harekâtı*, I, s.542.

kalmıştı. Kürtler de askeri mükellefiyetten muaf oldukları için Doğu Anadolu'nun insan kaynağı 3. Ordu'yu yeniden takviye etmek için kâfi gelmeyebilirdi.⁴³⁵

Sarıkamış savaşı sonrasında 3. Ordu mintikasında hızını arttıran salgın hastalıkların Ordunun yapılanmasında büyük bir öneme haiz olduğu görülür. Öyle ki eğitimlerini tamamlayıp talimgâhlardan gönderilen erlerden çok az kısmı Anadolu'daki salgın hastalıklara yakalanmadan birliklere ulaşabiliyordu. Hastalığın yanında beslenme ve barınma koşullarının da kötülüğünü firari olaylarının artmasına ve mevcudun azalmasına sebep oluyordu.

Sarıkamış faciasından sonra 3. Ordu'nun Genel Karargâhı olan Erzurum'da da salgın başlamıştır. 2 Haziran 1915 tarihli Almanya'nın Erzurum Konsolosluğu'nun telgrafında yazıldığına göre; Erzurum'da Ordugâhta toplanan askerlerin üçte biri hastadır. Diğer taraftan üçte biri de Ordu'ya katılmak için geri dönerken firar etmektedir.⁴³⁶

Bütün bu olumsuz durumlar daha savaşın ilk yılında 3. Ordu'nun askeri gücüne büyük bir darbe indirmiş ve Mevcudunun yok denecek kadar azalmasına sebep olmuştur.

3. Ordunun genel askeri konuş durumu ise 12 Ocak 1915'de verilen emir uyarınca şu şekildeydi:

Van Seyyar Jandarma Tümeni Kotur-Dilman bölgesinde, 13. Kolordu (Abdülkerim Bey müfrezesi) Ağrı-Eleşkirt güneyi bölgesinde 2. Süvari Tümeni Micingert'ten Aras nehrine kadar olan bölgede, 11. Kolordu Micingert- Zivin hattında 10. Kolordu Norşin- Çatak bölgesinde ve Osmanbey müfrezesi (Tuzla Müfrezesi) Oltu batısında bulunuyordu. Ordu, bulunduğu mevzide kalarak bu mevziyi şiddetle savunacaktı.

Abdülkadir Bey müfrezesine Velibaba üzerinden Ordu'nun sağ yanına katılması emri verilmişti. 2. Süvari Tümeni 11. Kolordu'nun sağ yanını koruyacaktı. 11. Kolordu ile 10. Kolordu arasında ki ara hattı Kesmesor- Yeniköy hattı idi. (Bu hat 10 Kolordu'ya dâhil idi.) Ordu'nun daha kuzeyinde Ardahan bölgesinde Stange Bey müfrezesi, Çoruh

⁴³⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, I, s.91.

⁴³⁶ Liman Von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, (Çev.M. Şevki Yazman), İstanbul, 1969, s.68-69.

ve kıyı bölgesinde Rıza Bey müfrezesi ve diğer müfrezeler vardı. Ordu Karargâhı ise Hedik'te bulunuyordu.⁴³⁷

Ordu Karargâhının Hedik'te (Hasankale'ye bağlı) bulunması ilk başta Enver Paşa'nın hoşuna gitmeyen bir durum olmuştur. Çünkü Enver Paşa, Karargâhın daha ileride olmasını istiyordu. Fakat Ordu Komutanı Rusların bu hattı dahi zorlama ihtimallerine karşılık Höyükler mevziini dahi düşündüğünü belirterek Enver Paşa'nın bu isteğini geçiştirdi.⁴³⁸

3. Türk Ordusu'nun bu denli zayıf düşmesi sonunda hemen hemen eşit derce de kayıp vermiş olmalarına rağmen Rus Kafkas Ordusunun kendisini kısa zamanda toplayıp başta Erzurum olmak üzere Doğu Anadolu'yu ele geçirmek için hazırlıklara başladı. Bu yüzden Sarıkamış Harekâtı sonrasında oldukça yıpranan 3.Ordu'da, Rusların bu muhtemel saldırıları başlamadan derhal yeniden yapılandırılma ve toparlanma faaliyetleri başlatılmıştır.

3. 1. 2. 3. Ordu'nun yeniden yapılandırılması ve takviyesi

Sarıkamış yenilgisinden sonra 3. Ordu süratle toparlanma bozulan teşkilatını yeniden kurma ve kaybolan gücünü yeniden kazanma çabası içine girmişti. Bu çaba içerisinde özellikle 9. Kolordunun yeniden kurulması ve bununla birlikte 10. Kolordu'nun geniş bir alana yayılmış olan personel ve cephanesinin belirli bölgelere toplatılarak bu Kolordu'yu yeniden kurmak faaliyetleri, büyük öneme haizdi.

3.Ordu'nun yeniden toparlanması için ilk teşebbüs 1915 yılı başında Enver Paşa'dan gelir. Başkomutan vekili ve aynı zamanda milli savunma Bakanı olan Enver Paşa, 1915 yılı başında doğum tarihleri itibari ile yükümlü olanların askere alınma ve tertip yerlerine gönderilmelerini düzenleyen çeşitli kademlerdeki sorumlulukların yetkilerini düzenleyen bir genelge yayınladı.

Buna Göre:

⁴³⁷ Maslofski, eserinde Rus kayıplarını 20.000 harp kaybı, 6.000'in üzerinde de hastalık ve donmadan olmak üzere toplam 26.000'in üzerinde gösterir. Bkz. Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, (Eserinin Tenkidi),(Çev: Kaymakam Nazmi) Gnkur. Basımevi, Ankara, 1935, s.144. Fakat bunun yanında 2-3 bin civarında esir olduğu var sayılırsa Rus kayıplarını yaklaşık 30-32 bin olduğu kabul edilebilir.

⁴³⁸ Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, Ankara (Gnkur. Basımevi), 1934, s.20.,

— Bir er hangi askerlik şubesinden askerlik kararı almış olursa olsun izimli bulunması, ihtiyata geçirilmiş olması veya mutahfaz'a götürülmesi hallerinde barış ve seferde silah altına çağrıldığı anda, hangi askere alma dairesi veya şubesi içerisindeyse o şubenin malı ve şubenin bağlı bulunduğu kolordu'nun tertip eri olacaklardır.

— Böylece kolordularca komutanları altındaki birliklerin sefer kadrolarını veya zayıatın kendi asker alma bölgesinden görecekları lüzum ve ihtiyata göre ikmal yapabilecektir.

— Kolordu, Tümen Komutanları veya vekillerince yalnız kendi asker alma bölgelerindeki eratı kendi emir ve Komutalarına alıp ihtiyaca göre dağıtımlarını yapabilecektir.

— Yetkileri dışında er kabul edip kullanacaklar hakkında cezai işlem uygulayacaktır.⁴³⁹ Görüldüğü üzere bu genelge ile özellikle büyük zayıata uğramış olan 3. Ordu'nun bir an önce toparlanması için sorumlulukları olağanüstü yetkilerle donatmak ve gereken tedbirlerin derhal alınması amaçlanmıştır.

Kolordular müfreze kuvvetine inmiş olduğu halde başlangıçta hiçbir kıta lağvedilmemişti. Kolorduların mevcutları çıkarılan bu yeni seferberlik kanunları ile tekrar eski kuvvetine çıkarılması ümit ediliyordu. Bu ümitler ile askere yeni alınan acemiler derhal silah altına alınmaya başlandı. Asker alma teşkilatları Almanya'daki teşkilata uygun olarak yapılmak olmasına rağmen bütün işler Almanya'da olduğu gibi mükemmelen yürütülüyordu. Eğitimler ise yeterli derecede verilemiyordu. Çünkü cephede devam eden çatışmalar ve salgın hastalıklar yüzünden Ordu nüfuzu sürekli azaldığı için kısa bir eğitimden sonra derhal cephe yolculuğu başlıyordu.⁴⁴⁰

Böylece 1915 yılının Ocak ayı sonlarına doğru Ordu 1310 doğumlularını eğitim taburlarında⁴⁴¹ topladı. Uygulama gereğince bunların Nisan sonunda birliklerine gönderilmeleri planlanmaktaydı. Ordu Komutanlığı bir yandan bu işleri yürütürken diğer yandan da 1311 ve 1312 doğumluların Nisan'ın son haftasından itibaren depo taburlarında bulunması için gereğinin yapılmasını askere alma daire ve şubelerinden

⁴³⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, X, Ankara (Gnkur.), 1985, s.204–205.

⁴⁴⁰ Felix Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (Çev: Kaymakam Hakkı), Askari Mecmua'nın Tarih Kısmı, S. 20, (1 Kanunisanı 1931), İstanbul, s.58–59.

⁴⁴¹ Bu birliklere genellikle Depo Taburu ismi verilmekteydi.

istemekteydi. Askere alma daireleri ise usulen durumu Milli Savunma Bakanlığı'na bildirmekle birlikte Ordu Kumandanlığının emrini de yerine getiriyorlardı.⁴⁴²

3. Ordu'ya asker alma işlemleri Kolorduların kendi ayrı bölgelerinde yapılmaktaydı. 3. Ordu'ya tertip veren 9., 10. ve 11. Kolorduların Asker alma dairelerindeki 1310 doğumlu olan yükümlülerin 1915 yılının ilk ayından itibaren çağrılmasına geçildi. 46 bin erden ancak 13 Nisan 1915 tarihine kadar 13 bin'i alınabildi. Gerisinin Çağrıya uymadıkları anlaşılmaktaydı.⁴⁴³

1915 Yılı başlarında 9., 10. ve 11. Kolorduların asker alma dairelerinden alınan malumata göre üç kolordunun kuvvetlendirilmesi için eldeki mevcut tahmini efrat kaynağı şu şekildeydi.

10. Kolordu Bölgesinde:

Doğum Tarihi	Eğitimli İhtiyat Efradı	Eğitimsiz İhtiyat Efradı
1285-1291	12893	29796
1292-1306	9178	49304
1306-1309	-	8170
1310	-	16686
Toplam	22701	103956

Her ikisinin toplamı 126.027'dir. Bu miktardan celbi kabul olmayan %25'lik bir kısmı çıkarmak gerekir. Bundan sonra kalabilecek miktar 94.500 olur.

11. Kolordu bölgesinde:

Tümen	Müslüman Nefer	G. Müslim Nefer
18	5100	986
34	5524	2275
33	4024	2048
Toplam	14679	5299

⁴⁴² Genel Kurmay Başkanlığı, **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.212.

⁴⁴³ Genel Kurmay Başkanlığı, **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.212.

11. Kolordu'da da yalnız Müslümanlardan istifade olunacaktır. Bunlarında %25'ini çıkarılması sonucunda 10.786 neferden istifade edilecekti.

9. Kolordu Bölgesinde:

Bu bölgedeki ahaliden askerlik yaşında olanların hemen tamamı alınmıştı. Yalnız 1310 doğumlulardan istifade edebilirdi. Bunlar da 15 bin kadar olup 2850 neferi bahriyeye mürettep olduğundan burada da 12.150 nefer kalacaktır.⁴⁴⁴

Yukarıda da belirtildiği şekilde ciddi çabalar sarf edilmesine rağmen 3. Ordu bölgelerinde savaşların etkin bir şekilde devam etmesi meydana gelen kayıpları bölge kaynakları destekleyemez olmuştu. Bu durumu Milli Savunma Bakanlığı'na duyuran 3. Ordu Komutanı, bölgesinde kadrolarını ikmal için eğitim görmüş 20 bin er ile 9., 10. ve 11. Kolorduların eksiklerinin tamamlanması için öncelikle 50 bin acemi erin gerekli görülecek bölgelerden tertiplenmesini ve Sivas, Erzincan eğitim birliklerine yollanmasını önermişti.⁴⁴⁵

Bu sıralarda 3. Ordu'yu takviye için Başkumandanlık Vekâleti tarafından diğer ordulardan da bolca bulunan ihtiyat efradı Kafkas Cephesi'nin harap olmuş üç kolordusunu takviye için görevlendirilmiştir. Özellikle 1.2. ve 4. Orduların hemen bütün Kolordularından muhtelif kıtaatlar alınmış ve bunlar birleştirilerek 3. Kuvve-i seferiye (yürüyüş Tümeni) olarak 3. Orduya dahil edilmiştir. Bu birliğin ismi daha sonra 51. Tümen olarak değiştirilmiştir.⁴⁴⁶

Ordu kumandanlığı, Mayıs ve Haziran aylarında talimgâhlardan en az 30 bin en fazla 50 bin nefer alınabileceğini hesap ediyordu. Hakikatte ise Ordu mevcudu ancak Haziran'dan itibaren artmaya başladı. Haziran'dan önce, ilan edilen bu küçük seferberlik ile orduya iltihak etmiş olan neferler yalnızca mevcut zayıfın yerini doldurmuştu.

1915 yılı başlarında talim ve eğitimlerini tamamlamış olan efrattan henüz kolorduların asker alma bölgelerinde mevcut olanlar 9. Kolordu'nun 17. Tümeni'ni yeniden teşkil etmek için Erzurum'un batısındaki bölgeye getirilmişlerdir. Erzurum'a

⁴⁴⁴ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.20–21.

⁴⁴⁵ Genel Kurmay Başkanlığı **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.213.

⁴⁴⁶ M. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, (Çev: Bursalı Mehmed Nihad), İstanbul, 1927, s.255–256.

gelmiş olan talimli efrat ile 28. Tümen az mevcutlu olarak yeniden teşkil olundu ve ordu ihtiyat birliği olarak Hasankale'ye gönderildi.⁴⁴⁷

Ordu'nun yeniden yapılandırılması faaliyetleri dahilinde Enver Paşa, Ordu'nun Höyükler mevkesine çekilmesinden hemen önce, İstanbul'da özel maksatla hazırlanıp İran'a gitmek üzere Diyarbakır'a ulaşmış bulunan 5. Kuvve-i Seferiye Tümenini Ordu emrine vermiştir. Bundan sonra 5. Kuvve-i Seferiye birlikleri Erzurum'a gitmek için harekete geçmişlerdir.⁴⁴⁸

Başkumandanlık özellikle 3. Ordu mıntıkasında çok fazla olan ve ordunun yenilenmesine karşı çok büyük bir engel teşkil eden firar olaylarını engellemek için de bir kanun çıkarılmıştır. Buna göre, kıtalar ordu komutanlığınca belirlenen önemli yol ve geçitlere bir subay komutasında atlı ve piyadelerden oluşan postalar çıkaracaklar ve bu postalarca yakalanan erlerin derhal soruşturmaları yapılacak suçlu görülenler derhal kurşuna dizilecek ve kurşuna dizilen erlerin miktarı her gün ordu komutanlığına bildirilecekti. Kıtaların fazla firar ve döküntü görülen alay ve tümen komutanları da ayrıca cezalandırılacaktı. Erlerin kaçmalarını ve dağılmalarını önlemek için gece istirahat etmeleri, soğuktan korunmaları, sıcak yemek yemeleri ve muharebe olmadığı geceler kıtaların büyük kısımlarının gerideki köylerde barınmaları sağlanacaktı. Bu hususlar alay ve tümen komutanları tarafından devamlı olarak kontrol ve takip olunacaktı.

Bazı kıtalar emirsiz olarak mevzilerini bırakmalarında, bu kıtaların komutanları derhal divan-ı Harbe verilecekti.⁴⁴⁹

3. Ordu'nun Subay ihtiyacı ise harp ve yedek subay okullarından ve yaşı müsait yedek Subaylar silah altına alınarak karşılanmaktaydı. Kuleli Askeri Lise'sini başarı ile bitiren subay namzetleri İstanbul'da 2. Kolordu Komutanlığı emrindeki eğitim merkezlerinde yetiştirilen yedek subaylarla kolordulara gönderilecek küçük rütbeli subay ihtiyacı kısmen tamamlanmaktaydı.

3. Ordu'daki astsubay ihtiyacını karşılamak için Erzincan'da bir Astsubay Okulu da açılmıştı. Bu okul Ağustos 1915'den itibaren öğrenci almaya başlamıştı.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.59.

⁴⁴⁸ 5. Kuvve-i Seferiye Birliği 5. Kolordu birliklerinden teşkil edilmiştir. Kumandanı ise Halil Paşa'dır. 5. Kuvve-i Seferiye'nin Erzurum'a gelmesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.573–575.

⁴⁴⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. ordu Harekâtı**, I, s.548.

Ayrıca Sarıkamış felaketi sonrasında bir takım subaylar özürleri olmadan işsiz olarak başta Erzurum olmak üzere bu bölgede başıboş dolaşmaktaydılar. Bu subaylar toparlanmak için Merkezlerden herkesin derhal bağlı olduğu kıtasına gitmesi emri verildi.⁴⁵¹

3. Orduya bunun dışında gönüllü birlikler de katılıyordu. Örneğin 22 Nisan 1915'te Sivas'taki toplanma merkezlerine 150 kadar Çeçen gönüllüsü gelmiş, bunlar Pakih sırtlarına gönderilmişlerdir.⁴⁵² Fakat bu gönüllü birlikleri savaşta çok faydalı olamadıkları görülmüştür. Çünkü gönüllü grupların hemen tamamı savaşçılık kabiliyetinden, askerlik talim ve terbiyesinden yoksun birliklerdi.

3. Ordu 1915 yılı başında Sarıkamış Harekâtı sonrasında uğradığı felaketten kurtulmak için bu şekilde kendisini toparlamaya ve muharebe üstünlüğünü elde eden Rusların çok kısa zaman içerisinde beklenen taarruzlarını karşılamak maksadıyla kuvvetlenmeye çalışmışlardır.⁴⁵³

3. 1. 3. Rus Kafkas Ordusu'nun durumu ve takviyesi

Sarıkamış Harekâtı sonrasında Rus Kafkas Ordusu Türk birliklerini geri atarak eski mevzileri olan Koçotdağ-Sanamer-Ardos-Zars-Yüzviran hattına yerleşmişlerdir. Rus Kafkas Ordusu için Sarıkamış Harekâtı bu hatta yerleşmesinden sonra Ordu'nun Kurmay Başkanı General Yurdeniç'in emriyle son bulmuştu.

Rus Kafkas Ordusu'nun tüm Sarıkamış muharebeleri sonucunda ordusu yorgun düşmüş ve ağır zayıya uğrayarak zayıflamıştır. Rus Ordusu bu muharebelerde 20 bin'in üzerinde maktul ve hastalık sonucu ölümler ile birlikte soğuktan donma sonucunda 6 bin'in üzerinde efrat kaybetmiştir.⁴⁵⁴ Buna Türklerin elindeki 2–3 bin civarında esir de eklenince Rus Kafkas Ordusu'nun 30–32 bin civarında kaybı olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁵⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, Ankara, 1993, II, s.697.

⁴⁵¹ Faik Tonguç, **Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları**, İstanbul, 2001, s.51.

⁴⁵² Tonguç, **Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları**, s.47.

⁴⁵³ 3. Ordunun diğer birlikleri ve kıtalarına (Bağdat Müfrezesi, 3. İhtiyat Süvari Tümeni, Van Seyyar Jandarma Tümeni, Hudut ve Menzil Müfettişlikleri, Stange Müfrezesi, depo taburları) ait daha detaylı bilgi için bkz. Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.22–31.

⁴⁵⁴ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.144.

Rus Ordusu'nun kayıpları dışında kalan efradında ise birlikler birbirine karışmış ve üç aydan beri devam eden harpten oldukça bitap düşmüştü. Özetle Rus Kıtaatı 11. Kolordu'nun mukavemetini kırıp Erzurum'u işgal edemeyecek kadar zayıflamıştır. Ordu'yu yeniden yapılandırmak için çeşitli faaliyetlere başlanmıştır. Yeni teşkil olunan 4. ve 5. Türkistan kolorduları harekete iştirak edebilecek hale geldikleri gibi 6. Türkistan Kolordusu'nun da teşkiline başlanmıştır.⁴⁵⁵

Sarıkamış Harekâtından hemen sonra Ruslar, ordu ihtiyatını batı cephesine göndermiş oldukları için Kafkas Cephesi'nde yeni ihtiyat birlikleri teşkil edilmeye başlandı. Bu yeni ihtiyat birlikleri ise şunlardı. 4. Koban Plastan Tugayı ve Don piyade Tugayı, 26 taburluk Kafkas Süvari Tümeni, 30 adet Kazak süvari bölüğü ve bu birliklerle Kars- Sarıkamış- Gümrü hattında toplanmış olan 58. toptan ibaret olan bir birlikti.

Yine bu dönemde Rus ordusunun da birçok küçük teşkilatlarda kurulmuş oluyordu. Bunlar da hareket yapan ordunun akşamına dahil edilmişlerdi. Teşkil edilen bu yeni birlikler Kafkas ordusunun geri hizmetlerini yerine getirecek; yoların inşa ve ıslahları, nakliye vesaiti ve teşkilatının düzenlenmesi, cephe gerilerinin muhafaza ve teminleri için tertibat gibi hizmetlerde bulunuyorlardı.⁴⁵⁶

Süvari birlikleri batı cephesinde yararlı olmadıklarından evvelce Kafkasya'dan bu bölgeye gönderilmiş olan Kafkas Süvari Tümeni tekrar Kafkas ordusuna irade olunmuştur. Ayrıca Kafkasya'da 100 kadar Druzhina/Drojbina/Dragon taburu kurulmuş ve bu taburların iyi durumda olanlarından 6–9 taburundan Druzhin (Dragon-Drojbina) Tugayları teşkil olunarak cephedeki birliklerin emrine verilmişti.⁴⁵⁷ Tüm bu düzenlemeler ile daha Mart- Nisan aylarında 120 bin kişilik bir muharip gücüne ulaşmış.⁴⁵⁸ Bunun yanında, 120 piyade taburu 117 Süvari bölüğü, 298 Top mevcudu bulunmaktaydı.⁴⁵⁹

Rus Kafkas Ordusunun 600 km'ye ulaşan hareket alanındaki gruplanması ve gruplardaki kuvvetlerin durumu ise şu şekildeydi.

⁴⁵⁵ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.354.

⁴⁵⁶ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.177–178.

⁴⁵⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.539.

⁴⁵⁸ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, s.355.

⁴⁵⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3.Ordu Harekâtı**, I, s.539.

Sahil Müfrezesi: Batum Müstahkem Mevki Komutanı General Liyorhof emrinde kale birliklerinden başka (3. Plaston Tugayının 3. Taburu, 19. Avcı Alayı, 66. Tümenin 264. Alayı 3. Gönüllü Piyade Taburu, 24 Top) ayrıca sekiz mustahfaz taburu ve iki deniz piyade taburu ile de takviye edilmişti.

2. Türkistan Kolordusu : (4. ve 5. Türkistan Tugayları, 3. Taburu Batum'da olan 3. Plaston Tugayı, Sibirya Kazak Süvari Tugayı). Bu kolordu da 109. Mustahfaz Drojin Taburu ile takviye edilerek kuvveti 35. Piyade Taburu, 22. Süvari Bölüğü 72 Top oldu. 2. Türkistan Kolordusu Oltu-Ardahan bölgesinde bulunuyordu. Oltu'nun kuzeyindeki Tavuskert dağlık bölgesindeki Türk Milli kuvvetlerine karşı hareket yapıyordu.

4. Kafkas Kolordusu: 66. Piyade ve 2. Kazak Tümeni ve hudut bölüklerinden oluşan bu kolordunun sıklet merkezi Karaköse olmak üzere Yukarı Murat Havzasında bulunuyordu. 11., 13. ve 25. özel Kuban Kazak bölükleri ile takviye edilmişti.

Azerbaycan Müfrezesi: Bu müfreze ise 2. Avcı Tugayı, 4. Kafkas Kazak Tümeni gibi Rus birliklerinden oluşuyordu. Bu müfreze Tebriz-Dilman Hattında bulunuyor ve Van Seyyar Jandarma Tümenine karşı mücadele ediyordu.⁴⁶⁰

Rus Kafkas Ordusu silah ve teçhizat açısından da kendini yenilemek zorunda kalmıştır. Çünkü Rus harp silahları teknolojik ve etkili olarak görülüyordu. Bundan dolayı ordunun yeniden toparlanma faaliyetleri arasında özellikle tüfek yönünden daha teknolojik tüfekler tedarik etmek kaydı ile de bir yenileşme faaliyeti başlatılmıştır.⁴⁶¹

Tüm bunların yanında Rus Ordusu iâşe, menzil ve lojistik hizmetler alanında da kendini yenilemeye çalışmıştır. Kars'tan Medernik'e, Sarıkamış'tan Karaorgan'a, Şahtahtı'ndan Beyazıt'e doğru geniş dekovil hatları yapıldığı gibi kolordu ve müfrezelerin ardında kalan yollar da tamir ve ıslah edilmiştir. Hatta bu yollara yenileri yapılmak suretiyle ihtiyaçlar doğrultusunda ilaveler yapılmıştır.

İrtibat hizmetleri açısından telgraf ve telefon hatları yenilenmiştir. Bu hatlara yeni ilaveler yapılarak çok geniş alana yayılmış personel arasındaki irtibat sağlıklı bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır.

Ordunun son durumu doğrultusunda menzil teşkilatı da elden geçirilmiş ve takviye edilmiştir. Yeni arabalar ve motorlu taşıtlar elde edilmiş bunun yanında bu

⁴⁶⁰ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.174–177. Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II, s.93.

⁴⁶¹ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.355.

vasıtaların ilerleyemeyeceği bölgeler için ise mekkâre⁴⁶² ve deve kolları kurulmuştur. 350 at, katır, vb. hayvan ile 150 kadar deveden oluşan bu hayvan kolları 19–29 ton arasında ikmal maddesini bir seferde taşıyabiliyordu.⁴⁶³

Rus Kafkas Ordusu, tüm bu hazırlıklarına 1915 yılı Ocak ayı ortasından itibaren başlamış ve Nisan ayı sonlarında tamamlamıştır. Bu dört aylık devrede kıtaların muharebe ve atış eğitimleri tamamlanmak suretiyle, Rus-Kafkas Ordusu özellikle Erzurum hedefi yönünde yapacağı muharebe ve taarruz için hazır bir duruma getirilmiş oluyordu.

3. 1. 4. Rus Kafkas Ordusu'nda emir ve komuta değişiklikler

Sarıkamış Harekâtı sonrasında Rus Kafkas ordusunun kumanda heyetinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler dâhilinde daha önce Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı olan General Yudenich, Orgeneralliğe yükseltilerek Mart ayının sonundan itibaren Kafkas Ordusu Başkumandanlığı'na tayin edilmiştir.⁴⁶⁴

Yudenich Mishlayevski'nin yerine Kafkas Ordusu Başkumandanı olduktan sonra onun boşalan yerine ise 4. Kafkas Ordusu Erkân-ı Harbiye Reisi General Tamilof getirilmiştir.

Yine bu değişiklikler ile 1. Kafkas Kolordusu Komutanı General Bergman batı cephesinde bir Kolordu kumandanlığına gönderilirken, Sibiry Kazak Tugayı komutanı General Kalitin 1. Kafkas Kolordusu Kumandanlığı'na getirilmiştir. Yudenich tarafından ilk olarak 1. Kafkas Kolordusu Kumandanlığı'na getirilmesi teklif edilen ve 1. Koban Plastun Tugayı Kumandanı olan General Prejevalski, Sarıkamış muhaberelelerinde yararlılıkları görüldüğü için özellikle Erzurum'un düşüşünde önemli görevler üstlenen, 2. Türkistan Kolordusu kumandanlığına getirilmiştir.⁴⁶⁵

Rus Kafkas Ordusu içerisinde meydana gelen tüm bu emir komuta değişiklikleri Tiflis'te bulunan Kafkas Genel Valisi Graf Vorontof Dashkov'un emir ve izinleri ile yapılmaktadır. Fakat Dashkov'un yaptığı bu atamalarda Prejevalski'nin çok etkili olduğu görülmektedir.

⁴⁶² Yük taşımak için kullanılan, at, deve vb. hayvanların tümüne birden verilen genel addr.

⁴⁶³ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.177–180.

⁴⁶⁴ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.354; Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.171.

⁴⁶⁵ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.171.

Rus Kafkas Ordusu'nun kumanda heyetinde bu gibi değişiklikler yapıldıktan hemen sonra Yudenich derhal yoğun bir çalışmaya başlayarak, Erzurum istikametinde yapılacak vasi miyastaki faaliyet ve harekâta başarı elde edebilmek için Rus Kafkas Ordusunu toparlamaya başlayacaktır.⁴⁶⁶

3. 2. Rus Kafkas Ordusu'nun 1915 Yılındaki Erzurum Taarruzları ve Tortum Muharebeleri

3. 2. 1. I. Tortum muharebeleri

Sarıkamış muharebesinden sonra yeniden takviye edilen ve Kafkas Cephesi'ndeki ilk konumunu alan, Rus Ordusu özellikle Erzurum hedefini elde etmek ve buradan hareketle Anadolu'nun içlerinden Akdeniz limanlarına ve Boğazlara ulaşabilmek amacı ile yapacağı taarruzlar için Nisan ayından itibaren hazırlıklar yapmaya başlamıştı. Bu hazırlıklar sonucunda Rusların Oltu cephesinde bulunan 2. Türkistan Kolordusu öncülüğünde Tortum istikameti üzerine başlattığı ve 1915 yılının ilk büyük taarruz harekâtı ile başlayan muharebeler Tortum muharebesidir.

Rus kaynaklarına göre, Oltu-Tortum hattındaki cepheyi düzeltmek ve 2. Türkistan Kolordusu'nu Aras vadisindeki 1. Türkistan Kolordusu ile aynı hizaya getirmek amacıyla⁴⁶⁷ yapılan I. Tortum taarruzunun asıl amacı Azerbaycan ve Murat havzasından yapılacak taarruz öncesinde Türk Ordusu'nun dikkatini cephenin kuzeyine çekmek ve kuzeyden yapılacak Erzurum kuşatma harekâtı için gerekli müsait alanı elde etmektir. Bu suretle ilk Tortum muharebesi Rusların Erzurum kuşatma harekât planlarının tatbikinde önemli bir başlangıç sayıldığını söylemek mümkündür.

3. 2. 1. 1. I. Tortum muharebesi öncesinde tarafların konuş ve kuruluşları

3. 2. 1. 1. 1. 3. Türk Ordusu'nun durumu, konuş ve kuruluşu

Kuzeyde Karadeniz sahili ile Çoruh vadisi bölgesinde, Stange Bey Müfrezesi, Jandarma ve hudut birlikleriyle Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinden müfrezeler bulundurmaktadır. 10 Kolordu, Tortum bölgesinde, Tortum Gölü, Akdağ-Karadağ-Narman hattında; 11. Kolordu Aras Vadisinde Köprüköy mevziinde 2. Nizamiye süvari Tümeni Aras nehri güneyinde; 3. İhtiyat Süvari Tümeni, Tutak ve Van Gölü Kuzeyi

⁴⁶⁶ Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, s.174.

⁴⁶⁷ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, II; s.98.

bölgesini Kuzeydoğu'ya karşı kapamakta; Van Jandarma Tümeni, Van bölgesinde, Saray ve Kotur'da; 1. Kuvve-i Seferiye Revandiz'de idi.⁴⁶⁸ Bu sıralarda kendisini yenilemekte olan 9. Kolordu, Erzurum – Hasankale'de, 5. Kuvve-i Seferiye ise KöprükÖy güneyindeki Emrekom bölgesinde ihtiyatta idi.⁴⁶⁹ Bununla birlikte 9. Kolordu'nun 28. Piyade Tümeni, ordu ihtiyatı olarak Hasankale bölgesinde bulunuyordu.

28. Piyade Tümeni'nin yeniden teşkilatlandırılması, 17. ve 29. piyade Tümenlerinin mevcutları ile desteklenerek hızlandırılmış, 17. piyade Tümeni Aşkale, 29. Piyade tümeni ılıca bölgelerinde yeniden teşkilatlandırılmalarını tamamlama ve eğitimlerini geliştirme çalışmalarıdır.⁴⁷⁰ Fakat 29. ve 17. Tümenler Tortum muharebesi'nin hemen öncesinde buldukları bu bölgelerde bırakılmışlardır. Rusların kuzeyde ve özellikle de Milo cephesindeki taarruzlarından dolayı 29. Piyade tümeni 7 Nisan 1915'te aldığı emir gereğince Ilıca'dan hareketle Tufanç-Karagöbek-Kızılkilise istikametinden Tortum'a doğru hareket etmiştir. 29 Tümeden boşalan Ilıca bölgesine ise 17. Tümen yerleşmeye başlamıştır.⁴⁷¹

3. Ordu'nun insan, silah ve teçhizat ikmal Osmanlı imparatorluğunun kaynaklarının yetersizliğinden dolayı çok ağır yürütmekteydi. Giyim eşyası, yiyecek, barınma ve sağlık hizmetlerinden özellikle ilacın eksikliğinden ikmal erleri hastalanmakta ve toplu ölümler devam etmekteydi. Diğer yandan bu kötü koşullar firar olaylarını da artırmaktaydı.

Tortum muharebeleri öncesinde Ordu'nun subay durumu da mevcut ve nitelik bakımından yeterli değildi. Birlikler, hayvan ve araç yokluğundan birlik ağırlıkları ile ikmal kol ve katarlarını tam olarak kuramamışlardı. Harekâtın devamı sırasında da yukarıda kısaca açıklanan yolculuklar hiçbir vakit giderilmemiş sıkıntı ve aksaklık devam etmiştir. Fakat buna rağmen muhtemel görünen bir Rus taarruzunu karşılamak üzere 10. ve 11. Kolordular buldukları hattı tahkim etmekle beraber gerilerde de mevziler hazırlanmışlardır.⁴⁷²

⁴⁶⁸ Genel Kurmay Başkanlığı, **3 Ordu Harekâtı**, I, s.619.

⁴⁶⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II, s.98.

⁴⁷⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.619.

⁴⁷¹ Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, (1935'de Akademide Verilen Konferanslar), Ankara (Gnkur.), 1936, s.896.

⁴⁷² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.620.

Tortum muharebeleri öncesinde (Nisan ayı başlarında) Rus hattının karşısındaki Türk kuvvetlerinin toplamı yaklaşık 175 Tabur idi bunun yanında yardımcı ve ihtiyat birlikleri de bulunmaktaydı. 3. Ordu'nun yardımcı kuvvetlerinin büyük bir kısmı Erzurum ve Bitlis istikametinde merkezleştirilmiştir olup, ordu ihtiyatı ise Erzurum'da bulunuyordu.⁴⁷³

3. 2. 1. 1. 2. Rus Kafkas Ordusu'nun durumu, konuş ve kuruluşu

Tortum muharebeleri öncesinde Rus Ordusu'nun harekât sahası sahil Oltu-Tortum, Sarıkamış, Erivan olmak üzere münferit istikametlerde cereyan ediyor olmasına rağmen Rus ordusunun ağırlık noktası sol tarafa intikal etmişti. 1915 yılı ilkbaharında Rusların batı cephesi hudutlarında meydana gelen vak'alar ve Rus ordularının aldığı yenilgiler sebebiyle Genel Karargâh, imkân dâhilinde görülen her fedakârlığa katlanarak batı cephesini takviyeye başlamıştır. Bu yüzden Rus ordusu Kafkas Cephesi'nde tedricen zayıflamıştır. Bununla birlikte yaz mevsimine doğru (Mayıs ayı başlarında) Rus Kafkas Ordusu yine üç kolordudan oluşuyor olduğu halde kolordulardaki tümenlerin hemen yarısı alınarak, bunların yerine 2. sınıf ihtiyatlardan vücudu getirilen teşkilat ikame edilmişti. Ayrıca sırf kazak fakat kuvvetli süvari kütlesi de bu cephede bırakılmıştı.⁴⁷⁴

Kafkas Cephesi'ndeki Rus kuvvetleri, Kars-Erzurum genel istikameti üzerinde bulunmaktaydı. Bu konum itibari ile 1. Kafkas Kolordusu'na faal bir vazife verilmemiştir. Bu yüzden kendisini toparlamakta olan bu kolordu cephesinde durum sakindir. 2. Türkistan Kolordusu ise 1915 yılı şubatında Kars'a gönderilmiş ve orada toplanmış bulunuyordu. İkmal işlemlerini de tam olarak tamamlanması üzerine Oltu bölgesine, Pasinler'deki 1. Kafkas Kolordusu'nun sağ tarafı arasındaki cephe kısmına sevk edilmişti. Yine başlangıçta bu kolorduya Oltu havalisinde sükûn ve inzibatı temin etmek vazifesi de verilmişti.⁴⁷⁵

11. Kolordu'nun karşısında konuşlanan 1. Rus-Kafkas Kolordusu'nun sağ tarafını takviye için görevlendirilen 2. Türkistan Kolordusu, 4. ve 5. Avcı Tugayları ile üç taburlu 3. Koban Plaston Tugayı, 264. Piyade Alayı ve hudut birliklerinden 21

⁴⁷³ A .M. Zayonçkovskiy, "**Büyük Harb (1914-1918), Kafkas Cephesi**", (Çeviren: Bnb.Latif), Askeri Mecmua, VI, (1 Haziran 1935), Sayı:97, s.457.

⁴⁷⁴ Zayançkovskiy, "**Büyük Harp Kafkas Cephesi**", s.467.

⁴⁷⁵ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.185-186.

piyade taburu, 27 top ve üç süvari alayından kurulu idi. 2. Türkistan Kolordusu, biri ihtiyatta olmak üzere dört alay ile Oltu batısındaki Akdağ doğusu- Kaleboğazı hattında taarruza hazırlanmıştı. Birer Alay da yanlarda Pitkir-Vaşkan'da, plaston tugayı ise kuzeyde İşhan'da bulunuyordu.⁴⁷⁶

Karadeniz sahilinde General Liyahof komutasında "Sahil Müfrezesi" bulunmaktadır. Bu müfreze 3. Plaston Tugayı'ndan üç tabur, drojin tugayı (8 tabur), 264. Piyade Alayı (66. Tümenden), 19. Türkistan Alayı, hudut taburları (3 adet) olmak üzere yaklaşık bir kolordu gücüne sahiptir. (30 Tabur).

4. Kafkas Kolordusu ise Eleşkirt, Diyardin ve Doğu Bayezit ovalarında bulunuyordu. Aktif bir görevi olmayan ve küçük müsademeler haricinde çok büyük muharebelere girişmiş olan⁴⁷⁷ 4. Kolordu'nun diğer kolordulara uzak olmasının nedeni Azerbaycan Müfrezesi'nin bu kolordunun emrinden alınmasıdır. Azerbaycan Müfrezesi bağımsızdır.⁴⁷⁸

3. 2. 1. 2. Türk ve Rus Orduları'nın harekât planları

3. 2. 1. 2. 1. Türk Ordusu'nun harekât planı

Kafkas Cephesi'nde daha önce almış olduğu yenilgi ve uğradığı kayıplardan dolayı, 3. Ordu, şimdilik bir taarruz hareketi düşünmemektedir. Ordu tam olarak derlenip toparlanma ve savunma hatları hazırlamakla uğraşmaktadır. Bu durum özellikle bu cephede Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi gücüyle orantılı olmayan geniş kapsamlı stratejik taarruz hareketlerine kalkışması durumunu daha da ağırlaştırmıştır. 1915 yılından itibaren Osmanlı Ordularının savaş politikası, artık ne mümkün ise onu korumayı ve kurtarmayı hedef alan bir savunma politikasıdır⁴⁷⁹. 3. Ordu da, genel olarak bu istikamette stratejisi izlemeye başlamış ve bu doğrultuda Lazistan'da (Rize ve civarı) faaliyette bulunmaktadır. Bununla birlikte 5. Kuvve-i Seferiye de İran Azerbaycan'ında görevlendirilmiş iken Aras Cephesi'ndeki kritik durum nedeni ile bu cepheye alınmış ve İran Azerbaycan'ındaki görev 1. Kuvve-i Seferiye'ye verilmiştir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II, s.99.

⁴⁷⁷ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.187.

⁴⁷⁸ Genel Kurmay Başkanlığı, **3.Ordu Harekâtı**, I, s.621-622.

⁴⁷⁹ Fahri Çeliker, "**Birinci Dünya Harbinde Türk Savaş Politikası**", Askeri Tarih Dergisi (ATD), S:4, (Eylül 1977), Ankara, s.37.

⁴⁸⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.622.

3. 2. 1. 2. 2. Rus-Kafkas Ordusu'nun harekât planı

Rus Ordusunun genel olarak planı Erzurum ve doğusundaki Türk kuvvetlerinin kuzeyden ve güneyden gerilerine düşerek imha etmeyi amaçlamaktaydı.

Rus Kafkas Ordusu'nun kumandanı General Yudenich'in maksadı Rus Ordusu cephesine göre biraz geride kalmış olan 4. Kafkas-Rus Kolordusu'nu Şiryandağ⁴⁸¹ Malazgirt-Vangölü hattına alıp, 1. Kolordu ile bir hizaya getirmektir. Bu suretle cephe 100 km kısalacak ve müstakbel harekât için bir çıkış noktası olacaktır.⁴⁸²

Rus ordusu 4. Kolordu Şiryandağ-Malazgirt-Vangölü (Adilcevaz) hattına sürüldükten sonra Vangölü cihetinde büyük süvari kuvvetlerini toplayıp Türk kuvvetlerinin yan ve gerilerini vurmaya kararındaydı. Yudenich'in 22 Süvari bölüğü vardı. Güneyden yapılacak olan bu taarruzda Ruslara Ermeni çeteleri ve bir kısım Kürt aşiret çeteleri de yardım etmişlerdir.⁴⁸³

Türk kuvvetlerini kuzeyden vurmaya ve ihtiyatlarını sarf ettirmek gibi harekâtın asıl amacını 2. Türkistan Kolordusu üstlenmişti. 2. Türkistan Kolordusu Tortum üzerine taarruz ile Erzurum'u kuzeyden tehdit ve tazyik edecekti. Güneyde Ermeni isyanı ve hazırlık hareketleri ile Türk ordu kuvvetlerinin dikkati bu yöne çekilecek, kuzeyden de bu harekât devam edecekti. Her iki tarafında Rus ordusu muvaffak olduğu takdirde Türk Ordu birliklerinin büyük bir kısmı imha edilmiş olacaktır.⁴⁸⁴

Ayrıca, 2. Türkistan Kolordusu Erzurum'un kuzeyden önemli bir geniş kapısı olan Gürcü Boğazı'nı tazyik ederken 3. Plaston Tugayı ile takviye olunan Sibiry Kazak Tugayı Tortum Başovacık üzerinden Serçeme vadisiyle şimalden inerek Ilıca-Karabıyık yolunu kesecekti. Bu sırada 4. Rus Kafkas Kolordusu ile beraber Muş Ovasını istila edecek olan külliyetli süvari kuvvetleri güneyden Altunan üzerinden gelen Rus birliklerinin bu noktada birleşmesiyle Türk Ordusu'nun arkası tamamen kesilip batı yolu kapatılmış olacaktır. Bu sırada 11. Kolordu dahi Rusların 1. Kafkas Kolordusu tarafından tespit ve tevkif edilecekti.⁴⁸⁵

⁴⁸¹ Şirindağ, Mirgemir, İle Tutak arasında doğu-batı istikametinde uzanır. Üzerinde Mızrak ve Kılıçgediği bölgeleri vardır.

⁴⁸² Çakmak, *Şark Cephesi Hareketleri*, s.87, Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, s.195.

⁴⁸³ Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, s.199.

⁴⁸⁴ Çakmak, *Şark Cephesi Hareketleri*, s.88.

⁴⁸⁵ Çakmak, *Şark Cephesi Hareketleri*, s.88-89.

Rusların Nisan-Mayıs aylarında bu şekilde taarruza geçmesinin başka bir amacı ise müttefikleri olan İngiltere ve Fransa'ya asker çıkarmaları olmuştur. Müttefiklerinin bu hareketi Rusları da harekete geçirmiş ve dolayısı ile taarruz fikrini uyandırmıştı. Rus başkomutanlığı bu maksatla Rus ordusunun takviye etti ve amaçlar ile ilkbaharda Erzurum üzerine taarruz etti.⁴⁸⁶

Rus Ordusu böyle mühim bir harekâtı başarabilmek için mütemadiyen kuvvetini artırmakla ve geride menzil hatlarını tanzim etmekle meşgul oluyordu. 100 taburdan fazla Drojin (redif) birliği teşkil edildi. Bu Drojin Taburlarının en iyilerini (6 tugay ve ayrıca 8 tabur ki toplam 47 Tabur) cepheye göndermişlerdir. Bu kuvvetlerin 8 taburunu ise sahil müfrezesine göndermişlerdir. İkinci derecede olarak değerlendirilen taburları ise, (7 tugay, 39 tabur) menzil ve demiryolu muhafızı gibi kullandılar ve birçok Drojin taburlarını da Kafkasya içerisindeki ikinci derecedeki kale ve tahkimatla görevlendirdikleri gibi, inzibat için istihdam ile kalelerde ve gerilerde bulunan muvazzaf ve talimli efradı da cepheye gönderdiler. Her Drojin tugayında 6–7 tabur, yarım batarya 4 top ve bir bölük süvari bulunuyordu. Bu suretle Rus Kafkas ordusu tedricen birinci hatta 183 tabur, 242 süvari bölüğü, 344 top, 1 hava müfrezesi ve 15 istihkâm bölüğü ulaşmıştır.⁴⁸⁷

3. 2. 1. 3. Harekât ve muharebeler

14 Nisan'dan itibaren Kaleboğazı mıntikasında faaliyetlerini artıran ve önemli mevzileri ele geçirmeye başlayan Ruslar Polinç-Kaleboğazı-Hasköy hattında tahkimata başlamışlardı. Bunun üzerine 10. Kolordu Komutanlığı ise Ruslar Kaleboğazı- Hasköy-Vaşkan hattına taarruz ederse hakiki mevcudu iki tabur kadar olan 30. Piyade Tümeni ile Kiğik-Ardus hazırlanmış mevziinde Vaşkan müfrezesi ile de Hatha'da savunma yapacağını bildirmişti.⁴⁸⁸

25 Nisan 1915'te Masrik dağı kuzeyinden ilerleyen Ruslar 27 Nisan'da 10. Kolordu sol tarafında bulunan Vaşkan ve diğer bir önemli Rus kuvveti ise Hasköy ve İnce köylerini işgal etti. Bu durum üzerine bir kısım müfrezelerimiz ise Hatha'ya çekildi. Ayrıca yine bu sırada yeni teşkil edilmekte olan 9. Kolordu'nun 29. Piyade

⁴⁸⁶ Necati Ökse, "I. Dünya Harbinde 3. Türk Ordusu'nun Harekâtı", Askeri Tarih Bülteni (ATB), S:7, (Şubat 1979), Ankara, s.26.

⁴⁸⁷ Çakmak, Şark Cephesi Hareketleri, s.89.

⁴⁸⁸ Genel Kurmay Başkanlığı, 3. Ordu Harekâtı, I, s.626.

Tümeni ise geçici olarak 10. Kolordu emrine verildi. Bu cephede Rus faaliyetinin artması üzerine 29. Piyade Tümeni'nden 87. Piyade Alayı ile iki top, 28 Nisan'da ileri sürülerek Şamhi-Tutmaç hattına getirildi. 1 Mayıs 1915'te ise 29. Tümen karargâhı ile 85. Piyade Alayı ve Tümen'in diğer birlikleri Şamhi-Tutmaç hattına geldiler⁴⁸⁹

10. Kolordu, 31. ve 32. Piyade Tümenleri ile Narman deresini 30. Piyade Tümeni ve 29. Piyade Tümeni ile Kaleboğazını kapayacak şekilde tertiplenmişti. Bu kolordu karşısında ise dört Rus piyade alayı, kuvvet çoğunluğu ile Kaleboğazı iki tarafında ve hudut üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca Oltu'da bir piyade Alayı bulunmakta, Baraz'dan gelen diğer bir piyade alayı da Çıtak istikametinde ilerlemektedir. Vaşkan müfrezesi ise artan Rus baskıları sonucunda Tiyu-Zihik hattına çekilerek Tortum Gölü kuzeyini kapatmıştır.⁴⁹⁰

2 Mayıs'ta Ruslar Hatha'yı işgal ile Utfa gediğine yaklaştı. Türk askeri Tortum çayı ve Tortum Gölü batısına çekildi. Kaleboğazı'ndaki 30. Tümen cephesinde düşman faaliyeti görülmeye başlamıştır. Bu durum üzerine 10. Kolordu kumandanı Yusuf İzzet Paşa, harekâtı bizzat idare için Arduş'a gitti.⁴⁹¹ Cepheye geldikten sonra Rusların büyük bir taarruz hazırlığı içerisinde olduğunu anlayan Yusuf İzzet Paşa, Narman-Kaleboğazı hattını tahliye ederek Sivridağı bölgesine çekildi. Yusuf İzzet Paşa, bu harekâtıyla ordunun sol tarafını Tortum Gölü'ne dayayarak Sivridağ mıntıkasında mukavemet etmeyi planlıyordu.⁴⁹²

Kozahor'da ileri mevzide iken Rus tarafına kaçan 88. Piyade Alayı'na mensup bir Teğmenin verdiği bilgiler doğrultusunda Rusların taarruz ihtimalinin iyice artması üzerine 2 Mayıs 1915'te 10. Kolordu Komutanlığı, bir Rus taarruzu halinde Kolordu'nun harekât planını açıklayan bir emir yayınladı. Bu emir şu şekildedir:

—29. Piyade Tümeni tüm kuvvetiyle 10. Kolordu'ya bağlanmıştır.

—Kolordu, bulunduğu mevzileri müdafaa ve muhafaza ederek 15 güne kadar gelecek olan ikmal erlerinin gelmesiyle birliklerimizin teşkil ve düzenlenmesi için zaman kazanacaktır.

—Düşmanın genel bir taarruzu halinde:

⁴⁸⁹ Çakmak, *Şark Cephesi Hareketleri*, s.91; Genel Kurmay, Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.626.

⁴⁹⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3 Ordu Harekâtı**, I, s.627.

⁴⁹¹ Çakmak, *Şark Cephesi Hareketleri*, s.91–92.

⁴⁹² Guze, *Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.66.

32. Piyade Tümeni 19. Süvari Alayı'nı emrine alarak düşmanı Lafsor Yaylası-Kürdikan-Kornis-Şose hattında durduracak ve kuvvetlerinin çoğu ile Kâmhıs mevziini muhafaza edecektir. Şekerli ikinci savunma hattıdır.

—31. Piyade Tümeni, Kuruçalı mevzii ile Samikale'nin kuzeyindeki mevziide düşmanı karşılayacak ve burayı inatla savunacaktır. Sormik mevzisi ikinci hattadır.

—30. Piyade Tümeni ilk mukavemetini Polinç-Kiğik mevzisi Urucum mevzisi hattında yapılacaktır. Kiğik grubu son derece inatla savunacaktır. Arduz mevzisi Tümenin ikinci savunma hattıdır.

—Vaşkan müfrezesi 86. Piyade Alayı ve piyade taburu ile birlikte Hatha gediğini son ana kadar elinde bulunduracak, Hatha, Utfa ve Vaşkan-Tiyu-Hars yolları muhafaza edilecektir. Aşbesan müfrezesi Aşbesan' da inatla savunma yapacak ve Aşbesan-Yusufeli (Keskim) yolunu muhafaza edecektir.

—29. Piyade Tümeninden Tutmaç'ta bulunan iki Alay ve 31. Piyade Tümeni'nden bir alay bir sahra bataryası ve istihdam taburunu (Narman civarında) kolordu ihtiyatıdır.⁴⁹³

Tortum bölgesinde beklenen genel Rus taarruzu, 5 Mayıs 1915'te başladı. Rusların 13. ve 16. Türkistan Alayları, 5 Mayıs sabahı Kaleboğazı kuzeyinden, ince-Akdağ üzerinden taarruz ederek ilerlemeye başladı.⁴⁹⁴ Bunun üzerine o bölgeye yakın bulunan 30. Piyade Tümeni Arduz'da bulunan ve 200–250 er civarında muharip mevcudu ile zayıf bir durumdaki 90. Piyade Alayı'nı bu yöne sevk etti.⁴⁹⁵

Akdağ bölgesine sevk edilen 90. Piyade Alayı bölgeye kısa zamanda ulaşmıştır. Fakat burada yoğun bir sis altında Ruslarla muharebe yapmada çok zorluk çekmiştir. Rus kuvvetleri topçu ve yoğun makineli tüfeklerle baskısını artırarak ilerleyerek ve 90. Piyade Alayı'nın üzerine yüklenmeye başlamıştı. Bu arada 90. Piyade Alayı'nın sağındaki Kiğik bölgesinde ise 88. Piyade Alayı bulunmaktaydı. Rusların 90. Alay ile yaptıkları muharebe 3 saat sürmüş ve 90. Alayı'nın geri çekilmesiyle ateş kesilmiştir. Rus birliklerinin ileri harekâtları sonucunda 90. Piyade Alayı'nın ardından zayıf mevcutlu

⁴⁹³ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.627–628.

⁴⁹⁴ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.92; Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.42.

⁴⁹⁵ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.628.

88. Piyade Alayı da geri çekilmek zorunda kalmış ve bu iki alay Arduz ve kuzeyindeki eski mevzilerine atılmıştır.⁴⁹⁶

Rus kuvvetlerinin ilerlemelerinin durdurulamaması üzerine 3. Ordu Kumandanlığı, Ilıca'da bulunan 17. Piyade Tümeni'nin derhal Tortum istikametinde yürüyüşe başlamasını ve kolordu karargâhının da hazır olmasını, 9. Kolordu'ya bir emir ile tebliğ etti.⁴⁹⁷

Akdağ gediğinin Rusların eline geçmesi üzerine İslamkötek (İnanmış) boynu önem kazanmıştır. Bu yüzden 10. Kolordu Kumandanlığı özellikle Tetmaç-İslamkötek-Stanis hattını müdafaa etmek üzere tertibat almaya başlamıştır. 17. Tümen, Tortum istikametinde yürürken⁴⁹⁸ 29. Piyade Tümeni'ne ise akşamüzeri şu emir verilmişti:

“Tetmaç'ta bulunan piyade taburlarıyla tümen istihkâm bölüğü bu gece İslamkötek köyüne gönderilecek. 5 Mayıs gecesi bir piyade bölüğü ile Tümen istihkâm bölüğü İslamkünkü gediğini Arap gediğine karşı ve temin edecek”⁴⁹⁹

Tortum muharebelerinde önemli vazifeler üstlenen 10. Kolordu'nun birliklerinin 6 Mayıs'taki buldukları mevziler ve genel kuvvesi şu şekildeydi:

Kıgık Mıntıkası		Arduz Mevzisi		İslamkötek Gediği	
Birlik	Er	Birlik	Er	Birlik	Er
88. Piyade Alayı	500	89. Piyade Alayı	150	87.Pyd. A'ndan Bir Tb.	240
Samikale'den Gelecek Tabur	300	90. Piyd.Alayı	300	Tmn. İsth.Bl.	60
Murat Bey Atlıları	170	85.Pyd. Alayı	1238	Niz.Sv.	150
Dağ Bataryası Sv.Makinelı Tüfek.	2	Dağ Bataryası	1	-----	
		Sahra Bataryası	1		
		Makinelı Tüfek	3		
TOPLAM	820		1688		450

⁴⁹⁶ Tonguç, **Bir Yedek Subayın Anıları**, s.51–52.

⁴⁹⁷ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, II, İstanbul, 1990, s.409.

⁴⁹⁸ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.42.

⁴⁹⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.629.

Tüm Bunlarla birlikte, Utfa gediğinde 90. Alayı'nın 3. Taburu ile iki makineli tüfek, Eskisor'da, Bekir Bey Müfrezesi'nin 140 atlısı Tiya'da 86. Piyade Alayı ve iki top bulunmaktadır.⁵⁰⁰

6 Mayıs'ta 14. Türkistan Alayı, Kaleboğazı güneyinden taarruzla Kozahor'daki 30. Tümen'in 88. Alayı'nı Kiğik'e attı. 32. Tümen cephesinde nümayiş taarruzları devam etti. Sivri deresi kuzeyi 29. Tümen'e ve güneyi 30. Tümen'e verildi.⁵⁰¹ Fakat Rusların ileri harekâtı devam etmiştir. Bundan dolayı Ordu Kumandanlığı tarafından 28. Tümen'e derhal Hasankale istikametinde Koşa-Çermiksu istikametinde ilerleyerek 10. Kolordu'nun sağ tarafına doğru harekât etmesi emri verilmiştir.⁵⁰²

Rusların 3 Alay kadar bir kuvvetle Arduş-Kiğik arasındaki bölgeden Sivrideresi boyunca ilerlemekte olduğunu gören 10. Kolordu Komutanı, henüz piyade muharebesine tutuşmamış 90. Piyade Alayı ile Kiğik bölgesinin takviye edilmesi için bir emir verdi. Ayrıca bu emirde Sivri deresi'yle Kiğik bölgesindeki kuvvetlerin 30. Tümen komutanı ve Arduş mevziindeki kuvvetlerin de 29. Tümen komutanı tarafından sevk ve idare edilmesi tebliğ ediliyordu. 170 mevcutlu Murat Bey Atlıları Kiğik'e yetişmiş bulunduğundan mevcudu 100 kişiye kadar düşmüş bulunan 90. Piyade Alayı'nın Kiğik bölgesine gönderilmesinden vazgeçilmiştir. Paline gediğinden Kiğik istikametindeki Rus taarruzu akşama kadar bir ilerleme kaydedemedi. Bu şekilde özellikle Kiğik bölgesindeki durumun önem kazanması nedeniyle 10. Kolordu Komutanı karargâhını Arduş'dan Tetmaç'a nakletti.⁵⁰³

Narman Cephesinde ise 32. Piyade Tümen'i 6 Mayıs'ta Genzesur'a gelmiş ve buradan da Erkek bölgesine hareket emri almıştı. Erkek hattına gelen 32. Piyade Tümeni İhtiyat birliklerini Erkek geçidine yerleştirmiştir.⁵⁰⁴

10. Kolordu Cephesi'nde Rus taarruzu devam ederken 11. Kolordu ise kendi cephesinde bir Rus hareketi için Savunma durumunda beklemektedir.

7 Mayıs'ta Ruslar Kiğik- Arduş'u zapt ile 30. Fırkayı Sinanis-Tutmaç'a attılar. 29. Tümen Arduş-İslamkötek hattını müdafaa ediyordu. 31. Tümen'den bir tabur ile 10.

⁵⁰⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.630.

⁵⁰¹ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.92.

⁵⁰² Sabis, **Harp Hatıralarım**; II, s.409; Guze, **Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.66. Ayrıca bu emirde 5. Kuvve-i Seferiyye'ye verilecek bir dağ bataryasının da hareket edeceği bildirilmiştir.

⁵⁰³ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.631.

⁵⁰⁴ Halil Ataman, **Esaret Yılları**, İstanbul, 1990, s.54-56.

Kolordu istihdam taburu ve dört Mitralyöz de Şahmi-Kotmar arasını müdafaa ediyordu. Ayrıca yine bu gün Erzurum'daki 9. Kolordu Karargâhı ile birlikte Hasankale'deki 3. Ordu Karargâhı sol tarafına hareketle Tortum'a doğru hareket ettiler.⁵⁰⁵

Ardus ile İslamkötek arasındaki kuvvetlerle Emin Bey Müfrezesinin bu gün ve yarın(7-8 Mayıs) buldukları mevzileri muhafaza etmeleri 29. Tümen Kumandanlığı'na emredildi. Sivridersi ve Kişik bölgesi 30. Tümen komutanı'nın emrinde 32. Piyade Tümeni'nin bir alayını 7 Mayıs akşamı Aha'ya gönderecekti Kişik bölgesinde görevlendirilen 30. Piyade Tümen'in alayları 118 ve 97 mevcuttuydu.

Kişik mıntıkası komutanı Binbaşı Rasim 7 Mayıs sabahı Tetmaç'a gelerek Kişik mıntikasının Rusların işgaline düştüğünü resmi bir rapor ile bildirdi. Bununla birlikte Ardus mıntikasında Rus taarruzu durdurulmuş buna karşı Sivrideresi doğrusundan, Kişik-Sinansi yolu ile Henike ve Şahmı istikametlerinden Kaleboğazı'ndaki kuvvetlerimizin gerisine Rus taarruzu artmıştır. 90. Piyade Alay'ında mevzide ancak 40 kadar er kalmıştır. Rus süvarisi Tetmaç bölgesini de işgal etmek üzeredir.⁵⁰⁶

Rusların Kaleboğazı mıntikasındaki bu faaliyetleri ile Kaleboğazı birliklerini batıya atmak suretiyle yürüttükleri bu faaliyetleri Narman bölgesindeki 10. Kolordu'nun diğer birliklerinden ayırmayı amaçlamaktaydı.

10. Kolordu kumandanı Yusuf İzzet Paşa ise Tortum istikametini müdafaa'ya karar vermiş ve bu hususta Ordu Kumandanlığı'nın müsaadesini isteyerek aynı gün olumlu cevap almıştır. 7/8 Mayıs gecesinde 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa 5. Kuvve-i Seferiye-nin bağlı kıtaları ile Badicivan-Ügümi hattına yerleşmesi gerektiğini ve bu kuvvetin ordu ihtiyatı olduğunu bildiren emir yayınlamış ve kendisinin de 8 Mayıs'tan itibaren Erzurum-Karagöbek yoluyla Tortum'a hareket edeceğini bildirmiştir.⁵⁰⁷

8 Mayıs gününde bir gün önceden başlayan elverişsiz hava şartları devam etmekteydi. Kar yağışı tüm şiddetiyle yağmaya devam ederek Türk birliklerinin bulunduğu Sivridağ sırtları (2000 m) ve civarındaki 2500 m'ye kadar yükselen dağ ve

⁵⁰⁵ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.92.

⁵⁰⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3.Ordu Harekâtı**, I, s.633.

⁵⁰⁷ Sabis, **Harp Hatıralarım**, II, s.410.

vadileri kısa zamanda karla doldurmuştu.⁵⁰⁸ Bu durum ise Türk Ordu birliklerinin hareketlerini kısıtlıyor ve başarılarını olumsuz yönde etkiliyordu.

8 Mayıs'ta 32. Tümen Simserkiz-Kutummar hattını, 31. Tümen ise Sivrigediğini tutmaktaydı. Ordu kumandanlığı Tortum müdafaa cephesini iki bölgeye ayırarak Simserkiz-Kotumar (2500 m) hattını müdafaa etmek vazifesini 10. Kolordu'ya verdi.

9. Kolordu'nun 29. Tümeni daha evvel Tortum Kuzeyinde Kisha'ya getirilerek bu tümenin iki alayı ile Tortum Gölü bölgesindeki hudut birliklerini takviye edilmişti. 9. Kolordu, bu tümenin kalan kısmı ve yeni gelen 17. Tümen ile birlikte Kızıldağ mevzisini tuttu bu suretle mevzi iki kolordudan dört buçuk tümenle tutulmuştu⁵⁰⁹

7/8 Mayıs gecesini Kiğik-Sinansi arasında mevzide olaysız geçirmiş olan 89. Piyade Alayı (130 mevcutlu) Haneki'den Sivrigediği istikametinde yürüyüştür. 88. Piyade Alayı ise 89. Piyade Alayı'nı takip ile Kızıldağ karşısındaki 2500 m. Rakımlı dağın sağındaki Cinasor köyünün kuzey sırtlarını işgal ederek, tahkimata başlamıştır.⁵¹⁰

9 Mayıs 1915'te bir gün önce Erkek civarında hareket etmiş olan 28. Tümen Tudan'a yürüdü. 10. Kolordu 2500 m rakımlı Kotumar-Ziyarettepe-Sivrigediği hattını tutmuş bulunmaktaydı. 9. Kolordu Ahpisor tepesini müdafaa etmekteydi. 1960 adet Tüfek mevcudu bulunan 32. Tümen Karapınar-Simserkiz hattını, 31. Tümen ise Sivridağı şarkında Kotumar-Ziyarettepe'yi tutuyordu. 17. Tümen Tortum'dan Ahpisor mıntikasına geldi.

10. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, karargâhını Yukarı Liskav köyüne getirdi⁵¹¹ 9. Kolordu kuzeyinde bulunan Erkins bölgesinde Hod Hudut taburu Vaşkan'dan çekilen mürettep hudut taburu ve Piktir taburu 40 Kişilik Rus keşif kuvvetini imha ederek Aşbaşan'a yerleşti. Bu sırada Ruslar yaklaşık dört Alay ile yeniden Sivrigediği'ne taarruz etmeye hazırlanıyordu⁵¹²

29. Tümen ise Bahaeddin Bey'in kumandasında bir kısım takip ve manevralar yaparak bazen vadilerden geçip, dağlara tırmanmak suretiyle yürüyüş halindeydi. Üç alayın birerli kolda sağa sola yürüyüş yapması, Rusların, 29. Tümen'e kuvvet gediğini sanmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Rus kuvvetleri 29. Tümen'i takip harekâtını

⁵⁰⁸ Guze, **Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.66.

⁵⁰⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II, s.100.

⁵¹⁰ Tonguç, **Bir Yedek Subayın Anıları**, s.52.

⁵¹¹ Tonguç, **Bir Yedek Subayın Anıları**, s.50.

⁵¹² Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.92-93.

bırakarak biraz da geri çekilerek bulunduğu mevzileri tahkime başlamıştır. Bahattin Bey, Tümen birliklerine çekilmekte olan Rus birliklerinin takibini ve Ahpisor gediğinin yeniden işgal edilmesini emretmiştir. Apisor'u işgal ederek kuzeyde konuşlanan 29. Tümen bu harekâtı ile Erzurum istikameti önlerine kadar ilerlemek isteyen Rus kuvvetlerini çekilmek zorunda bırakmıştı⁵¹³

10 Mayıs günü Ruslar Tortum cephesindeki tazyiklerini artırmışlardır. Rusların 10. Kolordu'ya ve sol tarafındaki mevzilerde bulunan 9. Kolorduya taarruz etmişler ve bu taarruzları 12 Mayıs'a kadar devam etmiştir.

10 Mayıs günü sabahın erken saatlerinde Rus birlikleri Tuzladağ'a top çıkarmakta oldukları görüldü. Tuzladağ'ın Kotumar köyü kuzeydoğusundaki tepeyi Ruslardan evvel ele geçirmek maksadıyla 31. Piyade Tümeninden bir biri peşi sıra gönderilen üç tabur her ne kadar tepeyi ele geçirmişse de düşmanın bir piyade ve bir süvari alayının taarruzu karşısında çoğu bir gün evvel katılan acemi erlerden olan ve zaten az olan cephanelerini hesapsız harcayan taburlar cephe yetersizliğinden dolayı geri çekilmişlerdir. Çekilen taburlar tepenin 2 km kadar güneyinde güçlkle durdurulabilmişlerdir. Tuzladağ'daki muharebe akşam saatlerine kadar devam etmiştir. Muharebe sonunda üç taburun mevcudu 734'ten 433'e düşmüştür.

30. Tümen komutanlığı ise 10 Mayıs'ta Rusların bir alay kadar piyadesinin Tetmaç'tan Tepeler hattını takiben Ahpisor gediğine ilerlediğini ve bir taburun sırttan takiben Ahpisor gediğine ilerlediğini ve bir taburun sırttan güneye aştığını rapor etti. Yine 30. Tümen Komutanlığı saat 23.25'te Rusların bir tabur kadar piyadesinin sırttan güneye doğru inmekte ve Kızıldağ'daki 17. Tümen birlikleriyle 2500 rakımlı tepeye karşı mevzi almakta olduğunu bildirdi.⁵¹⁴

32. Tümen ise 94., 95. ve 96. Alayları ile Kotumar-Karapınar hattının hemen doğusundaki mevzii işgal etmişti. Ayrıca Kotumar köyü'nün kuzey ve doğusundaki dişli tepelerde savunma hattı kurulacağı ve bu bölgelerde tutunacaktı. Böylelikle ricat hali son bulmuş olacaktı. Hat kurulduktan sonra istihkâmcıların açtığı yoldan yoplar da geldi. Bir gün sonra, Rus birlikleri 32. Tümen'in mezkûr alaylarının Kotumar'ın doğu ve kuzeyinde kurmuş olduğu cephenin karşısında bir cephe kurdu.⁵¹⁵

⁵¹³ Tonguç, **Bir Yedek Subayın Anıları**, s.53.

⁵¹⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.643-644

⁵¹⁵ Ataman, **Esaret Yılları**, s.59.

Tüm Bunlarla Birlikte 10. Kolordu Komutanlığı, 32. Piyade Tümeni'ne “Bir piyade alayını ve iki topu Karapınar-Simserkiz–Liskav-Simserkis yolları kavşağı ile Kotumar köyü arasındaki Simserkis vadisine hâkim bir mevzide bırakarak. Kalan kuvvetiyle 12 Mayıs 1915'te saat 09.00'da 31. Tümen'in asıl mevzisinin sağ gerisinde bulunmak üzere hareketini” emretmişti.⁵¹⁶

10 Mayıs günü meydana gelen diğer bir önemli olay ise özellikle Erzurum-Tortum yolunun öneminden dolayı ve Ermenilerin faaliyetlerinden dolayı güvenlik gerekçesiyle bölgedeki Ermeniler Erzurum'a nakledilmeye başlanmıştır.⁵¹⁷

11 Mayıs günü, Rus 2. Türkistan Kolordusu ağırlık merkezi Sivri gediğinde olmak üzere üç alay ile 30. ve 31. Tümenlerin cephesine taarruz ediyordu. 10. Kolordu'nun sağında bulunan 32. Tümen cephesine herhangi bir Rus taarruzu olmadığı gibi 28. Tümen de bunun gerisine doğru gelmekte idi. 32. Tümen karşısında Rus kuvveti bulunmaması Rus sol kanadında bulunan kuvvetin güneyden gelecek Türk mukabil taarruzlarına karşı yan tarafı korumak vazifesi almasından ileri geliyordu.⁵¹⁸

9. Kolordu Komutanlığı, 11 Mayıs'ta yazdığı raporunda mevzii kanatlarından ilerlemek isteyen Rus birliklerinin ateş ile durdurulduğunu bildirmiş ise de 29. Tümen komutanı, aynı gün Rusların taarruz ederek tümen birliklerinin buldukları mevzileri işgal ettiklerini bildirmiştir. Fakat aynı gün yapılan muhaberele ve yazışmalar sonunda Rus birliklerinin elinden yeniden eski mevzilerini aldıklarını, bu muharebelerde 17. Tümen komutanlığının müdahalesinin çok yararı olduğu bildirilmiştir.

Rus birlikleri 9. ve 10. Kolordu arasındaki açıklıktan girerek sağ kanattaki 17. Piyade Tümeni'nin 49. Piyade Alayı'nı kuşatma girişiminde bulunmuştur. 11 Mayıs Akşamı iki kolordu arasına giren Ruslar, gece herhangi bir harekette bulunmamıştır. 9. Kolordu komutanının duruma müdahale edecek ihtiyatı yoktur. Komutanlıklar arasında irtibat o kadar yetersiz ve zayıftı ki 9. Kolordu Komutanı düşmanın iki kolordu arasındaki açıklıktan girdiğini, 11 Mayıs'ta saat 21.45'de orduya rapor ettiği halde 3. Ordu komutanlığı 9. Kolordu'nun bu raporunu almamış olacak ki 12 Mayıs 1915 saat 02.30'da “İki kolordu arasındaki açıklığın kapatılıp kapatılmadığını sormuş ve bu gece

⁵¹⁶ Genel Kurmay, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.644.

⁵¹⁷ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Şifre Kalemî (DH. ŞFR)** Bel:53-48.

⁵¹⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II, s.100.

Rusların buradan bir hareket yapması olasılığına karşı gerekli tedbirlerin alınmasını” 10. Kolorduya emretmiştir.⁵¹⁹ 11. Kolordu cephesinde ise sükunet vardır.

12 Mayıs'ta 32. Tümen Karapınar'dan Kotumar'a gelip Tuzladağı karşısında Simserkis-Sivriidağı arasını tuttu. 31. Tümen Sivri gediğinin iki tarafını işgal etti. 30. Tümen 2500 m Rakımlı Tepede bulunuyordu. 28. Tümen dahi Karapınar'a geldi. Narman cephesinde ise Narman'dan ilerleyen Rus birlikleri Erkek-Sapanlı hattına yerleştiler, Diğer taraftan Rus birlikleri Sivrigediği-2500 m Rakımlı Tepe hattına yüklenmeye başladılar fakat başarılı olamadılar. Sol taraftan zorlayarak Ahpisor yaylasını zapt ederek Ahpisor'a taarruz eden Ruslar, 9. Kolordu'nun sol tarafını sıkıştırıyorlardı. 17. Tümen cephesinden takviye ile müdafaa ederken 30. Tümen'in 2500 m Rakımlı Tepeden düşmanın yar ve gerilerine yaptığı taarruz üzerine Ruslar çekilmeye mecbur oldular. Cephedeki 11. Kolordu ile Çermiksu'daki ordu ihtiyatından Pasinler grubu teşkil edildi. Teşkil olunan bu birlik Abdülkerim Paşa'nın kumandasına verilmişti.⁵²⁰

Sonuçta 12 Mayıs günü Rus birlikleri Kızıldağ'ı işgal etmişler ve 17. Tümen'in de geri çekilmesine sebep olmuşlardı. Fakat bu duruma rağmen Tortum çayı doğusundaki tepelerde durdurmayı başarmışlardı. Sol taraftaki cephe ise Tortum Gölü'nün güney bölgesine kadar uzanıyordu.⁵²¹

13 Mayıs'ta Rus taarruzları gevşemişti. Fakat buna rağmen saat 07.00'dan itibaren Rus Topçusu, Sivrigediği ve çevresine ateşe tutmaya başladı. 90. Piyade Alayı Sivrigediği sol tarafındaki mevzilerini 91. Piyade Alayı'na teslim etmektedir. 13 Mayıs 1915 tarihinde saat 12.00 sıralarında Rus topçu ateşi şiddetlendi. 90. Piyade Alayı mevzi gerisinde toplanmış ve 2500'deki tümenine katılmak üzere saat 12.50'de yürüyüşe geçmiştir.

Aynı gün 30. Piyade Tümeni mevzi ileri birlikleri Sivrideresi'nden bir Rus piyade alayının Sivrigediği istikametinde ilerlemekte olduğunu bildirdi. Bu durumda 10. Kolordu Komutanı, Sivrigediği'ne yönelen bu Rus taarruzunu karşılamak ve geri atmak için:

⁵¹⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.646-647.

⁵²⁰ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.93.

⁵²¹ Guze, **Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.66.

90. Piyade Alayı'nı yoldan geri çevirdi, Tümenine göndermedi. 32. Piyade Tümeni'ne mevzide bir alay (96. Piyade Alayı) bırakarak iki piyade alayı ve makineli tüfekleriyle, Sivrigediği gerisinde toplanmasını emretti. 32. Piyade Tümeni mevzide yalnız bir piyade alayı kalmış olacağından, bir piyade alayının 32. Tümeni'nin ihtiyatı olmak üzere, 28. Piyade Tümeni'nden, Kotumar'a gönderilmesini istedi ve durum orduya bildirdi. Ayrıca 10. Kolordu Sivrigediği gerisinde kuvvet toplamaktadır⁵²²

Rus ateşi akşama doğru şiddetini artırmıştır. Fakat Ruslar Sivrigediği'nin hemen batısındaki tepede bulunan mevzilere yaklaşmış olmalarına rağmen 10. Kolordu emrindeki 31. Tümen ve bağlı birlikler tarafından geri atılmıştır. Bu sırada 17. Tümen ise Tortum Deresi ve batısındaki mevzileri ele geçirerek Rusların 5 Mayıs'ta başlatmış oldukları Tortum cephesindeki ilerleyişlerini durdurarak geri atmıştır.

Rus birlikleri 13 Mayıs muharebeleri ile tard olunup geri atılmasından sonra 14 Mayıs'tan itibaren 9. ve 10. Kolordular cephesinde düşman Kızıldağ, Tuzladağ ve Narman bölgesinde, 17. Piyade Tümeni Kızıldağ istikametinde düşmanın yanına taarruz ederek 10. Kolordu'ya yardım edecektir. Bu durum'da 29. Piyade Tümeni bir kısım kuvveti ile Tortumkale deresinin kuzey ve güney yamaçlarını işgal ile elde bulundurmaya devam ederken bir kısım kuvvetini Ahpisor deresi boyunca ilerletecek ve bir piyade taburunu kolordu ihtiyatı olarak Ekrek'e gönderecekti.

Tortum mıntıkasındaki bu durumu dikkate alan Hasankale'deki Ordu Kurmay Başkanı Temsilcisi Kurmay Yarbay Ali İhsan Bey, 11. Kolordu'da ve Hasankale'de bulunan ihtiyaç fazlası silah ve cephanenin Erzurum'a gönderilmesini, Hasankale doğrultusundaki köylerin boşaltılmasını 11. Kolordu Komutanlığı'na bildirdi. Fakat 11. Kolordu Kumandanı Aldülkerim Paşa⁵²³ bu tedbiri uygun bulmayarak uygulanmasını durdurdu.

15 Mayıs sabahında ise Sivrideresi batısındaki yamaç ve mevzileri tahkim etmekte olmasına rağmen 3. Ordu komutanlığı, Sivrigediği'ne düşmanın taarruzunun artması olasılığı üzerine 28. Tümen'in 10. Kolordu emrine verildiğini bildirerek, Rusların 10. Kolordu'ya taarruz etmesi halinde komşu birliklerin 10. Kolordu'ya

⁵²² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.651.

⁵²³ İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi**, Ankara, 1993, s.112.

yardımlarını Kızıldağ- Şahmı hattının 9. ve 10. Kolorduların ara hattı bulunduğunu emretmiştir.⁵²⁴

Böylece aktif olarak 5 Mayıs 1915'te Rusların taarruzu ile başlayan Erzurum'u kuzeyden kuşatma ve işgal etmeye yönelik yapılan I. Tortum muharebeleri Rusların tard olması ile 13 Mayıs'ta son bulmuştur.

3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, Rusların 2. Türkistan Kolordusu'na karşı beş tümeden fazla bir kuvvet toplamak ve kendisinde Tortum'a giderek muharebeyi bizzat idare etmek suretiyle bir başarı kazanmıştır. Ayrıca Aras vadisindeki Rus birliklerinin de atıl kalması da bu başarıya etki yapmıştır. Ancak bununla birlikte Ruslar da Türk ihtiyat kuvvetlerini Tortum'a ve Murat havzasına yapacakları harekâtlardan uzaklaştırmaya muvaffak olmuşlardır.⁵²⁵

Tortum muharebesi Kafkas Cephesi'ndeki önemli ve 3. Ordu'nun başarılı muharebelerinden birisidir. Bu muharebe ile Erzurum'u kuzeyden elde etmek isteyen Ruslar tard edilmiş ve muharebelerden önceki konumlarına geri çekilmeye zorlanmıştır. Bu muharebe de Mahmut Kamil Paşa oldukça akıllıca bir şekilde orduya muharebe alanında toplanması başarı açısından oldukça mühim olmuştur. Ayrıca 5. Kuvve-i Seferiye ile 28. Tümen birlikte Koşa üzerinden Narman istikametinde taarruz etmiş olsalardı, daha da başarılı sonuçlar elde edilmiş olabilirdi.

Bu muharebeler 3. Ordu'nun sonucunda ölü ve yaralı olarak kaybı 1.000 kişi olup, Rusların zayıyatı ise 1.500 kişidir.⁵²⁶

3. 2. 2. II. Tortum (Kireçli Dağ) muharebesi

Rus Kafkas Orduları Başkumandanı Yudenich, Vangölü kuzey bölgesindeki Malazgirt-Ahlat hattını elde etmek ve kuvvetlerini bu bölgede toplayarak Erzurum'un güneyinden hareketle batısına doğru geniş bir kuşatma hareketi hazırlamaya çalışıyordu.

I. Tortum muharebesinde 2. Türkistan Kolordusu beş Türk tümenini tutmaya muvaffak olabilmişti. Rus planına göre; güneyden Erzurum'un batısına doğru yapılacak harekât için Tortum bölgesinde bulunan Türk kuvvetlerini tesbit etmek ve kuzeydeki Türk kuvvetlerinin güneye kaydırılmasına mani olarak Erzurum üzerine kuzeyden de

⁵²⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, s.656.

⁵²⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II; s.101.

⁵²⁶ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II, s.101.

baskı yapmak gerekiyordu. İşte bu durum gereği Rus Ordularının Tortum cephesinde yeniden bir taarruza girişmelerine sebep olmuştur.

I. Tortum Muharebesi'ni takiben 10 Haziran 1915'te Rus Kafkas Ordusu'nun 2. Türkistan Kolordusu tarafından yapılan ağırlık merkeziyle 3. Ordu'nun Pasinler (Hasankale) grubu ile Tortum grubu arasına zayıf mevcutlu yalnız iki süvari alayı tarafından örtülen ve Tortum grubunun Erzurum ile bağlantısını kesmeyi amaçlayan, çok hassas bir bölgeye Kireçli Dağ'a yöneltmiştir.

Çünkü Tortum-Erzurum yolunu doğruya karşı koruyan yegâne geçiş bölgesi Kireçli Dağ mevkisidir ve savunma olanağı zordur. Tortum-Erzurum yoluna ise 6 km. uzaklığındadır

II. Tortum (Kireçli Dağ) Muharebesi'nde her iki taraf içinde muharebenin kaderi dağ bölgesinde belli olacaktı. Zayıf Türk kuvvetlerinin üstün Rus kuvvetlerine karşı kahramanca savunma yapması, Albay Abdülkerim Bey kuvvetlerinin Rus kuvvetlerinin yan ve gerisine ilerlemesi sonucunda, Kireçli Dağ'daki muharebe Türk zaferiyle sonuçlanmış ve Rus kuvvetleri okça zayıf vererek asıl mevzilerine çekilmişlerdir.

3. 2. 2. 1. Muharebe öncesi tarafların durumu, konuş ve kuruluşları

3. 2. 2. 1. 1. Türk Tortum grubunun durumu, konuş ve kuruluşu

3. Ordu, 58.962 muharip mevcuduyla, Van Gölü kenarındaki Tatvan'dan Karadeniz kıyısındaki Arhavi'ye kadar kuş uçuşu yaklaşık 350 km'lik cepheyi savunmaktadır.

27 Nisan 1915'ten 13 Mayıs 1915 tarihine devam eden I. Tortum Muharebesinde adım adım savunma yaparak üstün Rus Ordusu'na karşı önemli başarılar kaydeden Tortum Grubu'ndan 10. Kolordu; 32. Piyade Tümeni ile Kotumar'ın doğu ve kuzeyindeki tepeleri, 31. Piyade Tümeni, Sivrigediği ile buranın batısındaki mevzileri, 30. Piyade Tümeni ise 31. Piyade Tümeni ile birlikte 2500 m Rakımlı Tepe doğusu arasındaki hatları savunmaktadır.⁵²⁷

9. Kolordu'nun 17. Piyade Tümeni 2500 m Rakımlı Tepeyi, 29. Piyade Tümeni ise gruplar halinde, 2500 m Rakımlı Tepe'den Tortum Gölü'ne kadar olan geniş bölgeyi

⁵²⁷ A. Naci Kır, "İkinci Tortum (Kireçli Dağ) Muharebesi", ATB, Sayı:20, (Şubat 1986), Ankara, s.72.

savunmaktadır. 9. Kolordunun 28. Piyade Tümeni ordu ihtiyat olarak Karapınar'da bulunmaktadır.

11. Kolordu'nun sol kanadı Kaziçan Tepesi ile 10. Kolordu'nun sağ kanadı Simserkis (Değirmensuyu) arasında, yaklaşık 25km'lik bir açıklık 11. Kolordu'nun, Koşa'da bulunan 20. Süvari Alayı tarafından gözetlenmekteydi. Bu aralık arazide önemli Rus kuvvetleri de bulunmamaktadır.

10. Kolordu Karargâhı Yukarı Liskav'da, 9. Kolordu Karargâhı Ospethan'da, 3. Ordu Genel Karargâhı ise Tortum'da bulunmaktaydı.⁵²⁸

8 Mayıs 1915'te Kaleboğazı'ndan Rus taarruzlarını durdurmak için eldeki mevcut bütün kuvvetler Tortum Vadisine sevk olunarak Rus ilerlemesi durdurulmuştur.⁵²⁹

II. Tortum Muharebesi öncesinde Tortum Grubunun kuvveti şu şekildedir:⁵³⁰

Birlik	Muharip Subay	Muharip Er	Makinalı Tüfek	Top
10.Kolordu	378	8758	12	20(2Shr.18Dağ Topu)
9. Kolordu	299	9303	7	16 (Dağ)
28.Piy.Tmn.	138	3197	8	8 (2 Sahra, 4 Dağ, 2 Rus)
Toplam	815	21258	27	44

3. Ordu'nun diğer birlikleri genel olarak şu şekildeydi: 36. Tümen Van Gölü güneyinde, 1. ve 5. Kuvve-i Seferiyyeler, Ahlat-Bulanık hattı batısındaki Van Gölü ile Murat nehri arasındaydı. 3. İhtiyat Süvari Tümeni birkaç hudut taburu ile Murat nehri-Çakmak Dağı arasındaki geniş bir sahayı korumaktaydı.

11. Kolordu ise 2. Süvari Tümeni ile birlikte Aras havzasındaki Yüzviran-Heran-Koziçan Tepesi hattında bulunuyordu.⁵³¹

⁵²⁸ Kır, "İkinci Tortum Muharebesi", s.72-73

⁵²⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.660.

⁵³⁰ Kır, "İkinci Tortum Muharebesi", s.73.

3. 2. 2. 1. 2. Rus 2. Türkistan kolordusunun durumu, konuş ve kuruluşu

Üç piyade ve bir süvari tugayından kurulu olan 2. Türkistan Kolordusu 23. Avcı ve 264. Piyade alayları ile takviye olundu. Emrine bir mustahfaz Tugayı da verilmiş ise de bu Tugay geri bölgenin emniyetine memur edildiği için Tortum muharebesine katılan kuvvetler 22 piyade taburu, 22 süvari bölüğü ve 72 toptan ibaretti.⁵³²

Kolordu Karargâhı Oltu'dadır. İki Alayı Sibiry Kazak Tugayı Kolordu sol kanadında Şekerli bölgesindedir. 5. Türkistan Avcı Tugayı'nı oluşturan 17. , 18. ve 23. Türkistan Avcı Alayları Narman civarındadır. 264. Piyade Alayı da bu bölgededir.

4. Türkistan Avcı Tugayı birlikleri 14. Türkistan Avcı Tugayı Sivrideresi'nin doğusundaki Şahmı civarında, 13. ve 16. Türkistan Avcı Alayları ise Sivrideresi'nin batısındaki Kızıldağ ile İslamkötek arasındadır. 10. ve 9. Kolordularla temasta bulunan Rus ileri karakolları Sapanlı-Tuzludağ-Çineçur kuzeyi-(Kızıldağ ile Güllübağdat Dağı arasında) Tepeler hattındadır.

Üç piyade taburu, iki süvari bölüğü bulunan 3. Plaston Tugayı ise Tortum Gölü kuzeyindedir.⁵³³

3. 2. 2. 2. Rus Ordusu'nun harekât planı

Ruslar özellikle 2. Türkistan Kolordusu ile bütün Türk Tortum Grubu Cephesi'ne aynı zamanda bütün şiddetiyle taarruz ederek, Türk kuvvetlerini tesbit etmek, Narman bölgesindeki piyade ve süvari birliklerinden oluşan siklet merkeziyle 10. ve 11. Kolordular arasındaki boşluktan faydalanarak Tortum-Erzurum anayolunu kesmek ve Tortum cephesindeki 30., 31., 32., 17. ve 29. Piyade Tümenlerinden ibaret olan beş piyade tümenini güney yanından kuşatarak Erzurum yolundan ayırmak, bu Türk kuvvetlerini kuzeydeki dağlık bölgeye atmaktır.⁵³⁴

3. 2. 2. 3. Harekât ve muharebeler

Rus birlikleri 10 Haziran 1915'de bütün Tortum Cephesi üzerine şiddetli Top ve Tüfek ateşine başlayarak taarruza geçti. Ruslar, yeni kuvvetleriyle ilk olarak cephenin

⁵³¹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II; s.106.

⁵³² Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II, s.106.

⁵³³ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.660.

⁵³⁴ Kır, **"İkinci Tortum Muharebesi"**, s.74.

güneyinden Narman bölgesi üzerinden Devre Dağı–2500 m Rakımlı Tepe-Kireçli Dağ istikametinde şiddetli hücumla girişmişler ve Sivri gediği’ni zorlamaya başlamışlardı.

Rus birlikleri, özellikle 31. Tümen cephesinde bazı önemli mevzileri ele geçirmiş olmasına rağmen mezkûr Tümen’in mukabil taarruzları sonucunda bu bölgeler tekrar geri alınmıştır. Narman (İd)’dan bir piyade alayı, bir mitralyöz bölüğü bir batarya ve bir Süvari bölüğü Tudan-Simserskis’e, Erkek’ten iki tabur ve bir süvari alayı Ağnavut üzerine taarruza başladı. Bu taarruzlar sonucunda öğleye kadar Tudan-Simserskis-Başkale hattını tuttu. 28. Tümen’in Tudan’daki Alayı muharebe ederek 2500 Rakımlı Tepe’ye çekildi. Bunun sağındaki 19. Süvari Alayı Kördemir-2500 m Rakımlı Tepe hattına çekildi.⁵³⁵

Ruslar bu cephede 10. Kolordu’ya 14. Türkistan Alayı, 9. Kolordu’ya ise, 13. ve 16. Türkistan Avcı Alayları ile taarruz ederken Narman bölgesindeki Rus kuvvetlerinden iki piyade alayı ile iki süvari alayı Erkek deresi ile Narman (İd) deresi arasından bir piyade alayıyla birkaç süvari bölüğü de Erkek deresi doğu sırtlarından ilerlemeye başladı.⁵³⁶

Bir süvari bölüğü Boğazkale mıntikasını müdafaa ederken diğer taraftan da Rusların Ahpisor yaylasında 29. Tümen’e yaptığı taarruzlar mukabil taarruzlarla püskürtülüyordu. Ruslar, Kızıldağ’a çekildi. İkinci defa 31. Tümen’e vaki hücumları püskürtüldü. Kuzeyde Rusların 4. Türkistan Tümeni’nin 13. ve 16. Alaylarına ait 12 Top ve 14 mitralyözünü görülmüştü. Alaylar 2500 kişi mevcutlu idi. 30. Tümen’den Karapınar’a üç Tabur gönderildi. Bizim Milo müfrezesi (Artvin) Erkenis’te, 29. Tümen Obornes-Vihik hattında, 17.Tümen 2500 m Rakımlı Tepe’de 10. Kolordu (30., 31., 32. Tümenler Simserskis-2500 m Rakımlı Tepe hattında, 28. Tümen Karapınar-2800m Rakımlı tepe hattındaydı. 30. Tümen’den bir alay Karapınar’a gönderilmiş idi. 20. Alay Erkek güneyinde Hohor’da Rusların yan gerisinde bulunuyordu. Düşman Tortum Gölü doğusundaydı.⁵³⁷

Bu muharebe ve harekâtların devam ettiği sırada Tortum Cephesinde Türk Ordusu’nun iaşesi de çok kıt bir duruma gelmiş ve sıkıntı başlamıştı. Ayrıca olumsuz hava şartları da Türk Ordu birliklerinin başarılarına olumsuz tesir etmekteydi. Bu

⁵³⁵ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.99.

⁵³⁶ Kır, “**İkinci Tortum Muharebesi**”, s.75.

⁵³⁷ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.99–100. Cephelerde askerlere dağıtılan özel bir yiyecek, asker ekmeği.

cephede meydana gelen durumu 90. Alay'da yedek subay olarak görev yapan Faik Tonguç şu şekilde ifade etmektedir:

“Taşlıtepe’de, 2. Takım kumandanı olarak ben de orta siperlerde bulunuyorum. Düşmanın ateş gücü bizden çok üstündü. Düşman piyadesinin sayıca yüksek olmasından başka iki makineli tüfeği de bizi pek sıkıştırıyordu. Bunlardan başka askerlerimize dün akşam verilen tayından⁵³⁸ beri yiyecek hiçbir şey verilmemişti. Bu sabah yağsız bir parça bulgur çorbası ancak verilebildi. Açlığın tesiriyle bazı neferler, nişan almak, silah atmak söyle dursun, kuru gürültü yapmak için bile mekanizmayı çevirecek gücü bileğinde bulamıyordu. Yüreğim sızlayarak bu durumu bölük kumandanına bildiriyor birer parça ekmek bulup gönderilmesini rica ediyorum. Ekmek işine kimsenin elinden bir şey gelmeyeceğini biliyorum.”

“Bize yönelik ateşin yoğunluğundan başka bir de doğayla boğuşuyorduk. Sabahtan beri yağın ince yağmur, berbat bir sis nemli bir soğuk iliklerimize kadar işliyordu. Sefaletin her çeşiti, açlık, Moskof, doğanın zulmü bizi hedef tutmuş, bize saldırıyordu. Bilinmezdi ki, bu saldırılara nasıl dayanabiliyorduk. Düşman tarafından kalkan bir sis bulutu bize kadar geliyor, sanki doğa da düşmana kolaylık gösteriyordu....”⁵³⁹

11 Haziran 1915 günü Tortum Grubu'nun en buhranlı günüdür. 19. Süvari Alayı 10 Haziran 1915 akşamı Boğakale'ye gelmişken, Rus Sibiry Kazak Tugayı gece ilerlemesine devamla 11 Haziran 1915 sabahı erken saatlerde Görmezi-Çivilikaya üzerinden Hizoriklere sarkmıştır. Rusların bu girme hareketini gören 19. Süvari Alayı Başviran Köyü üzerinden Hizoriklere ilerleyerek saat 07.00'da Rus süvarileriyle muharebeye başladı. Silah sesleri Hizorik köylülerini telaşa düşürdü. Köylüler Erzurum-Tortum yolundaki ulaştırmanın kesilmesine neden oldu. Bu durum ile birlikte 9. Kolordu kumandanlığı tarafından Hizorikler istikametine bir dağ bataryasından oluşan müfreze gönderildi.⁵⁴⁰

Hozirikler istikametine giren Rus kuvvetlerinin Gürcü Boğazı'ndan Erzurum'a bir baskına karşı gerekli tedbirleri almayı önemli gören Ordu komutanlığı, tehlikenin artması karşısında emniyet tedbirlerini arttırmayı zorunlu gördü. Alınacak emniyet

⁵³⁸ Cephelerde askerlere dağıtılan özel bir yiyecek, asker ekmeği.

⁵³⁹ Tonguç, **Bir Yedek Subayın Anıları**, s.56.

⁵⁴⁰ Kır, **“İkinci Tortum Muharebesi”**, s.77. Hozirik köyleri (Yukarı Hozirik, Aşağı Hozirik), 3. Ordu Karargahı'nın bulunduğu Tortum'a 8, Tortum Erzurum yoluna 3 km kadar uzaklıkta kuzeydedir..

tedbirleri ile halkı heyecan ve telaşa sokmamak için Erzurum'da bulunan 2400 kişilik milis kuvveti manevra bahanesiyle Erzurum'dan çıkarılarak 1000 kişi ile Erzurum istikametini kapayacak şekilde Karagöbek Tabyası ile civarına, 600 kişi ile de Höyükler mevzisinin işgal edilmesi için bu bölgeye gönderildi. Çobandede'de küçük bir emniyet kıtası bulundurulması Erzurum Müstahkem Mevkii Komutanlığı'na emredildi. Buna ilaveten Erzurum ve Erzincan Seyyar Jandarma Taburları'nın da Karagöbek'e gönderilmesi Erzurum Müstahkem Mevkii Komutanlığı ile Menzil Müfettişliğine bildirildi.⁵⁴¹

Tortum bölgesinde meydana gelen tehlike sonucunda derhal Erzurum'un önemli giriş yollarına tertibat alınmış olması Rusların doğu cephesindeki asıl hedefleri olan Erzurum'un, Anadolu için hayati bir önem taşıdığı'nın önemli bir göstergesidir.

12 Haziran saat 01.30'dan itibaren, 10. Kolordu cephesini yarmak maksadıyla dokuz top ile desteklenen 14. ve 16. Türkistan Avcı Alayları taarruza geçerek, 31. Piyade Tümeni bölgesinde, Sivrigediği'nde bir taburluk mevzi kısmını ele geçirmiştir. Fakat saat 18.00'da yapılan bir karşı taarruzla mevzi geri alınmış ve muharebe saat 20.00'a kadar devam etmiştir. 30. ve 29. Piyade Tümenleri cephesindeki Rus taarruzları da geri atıldı.

5250 Muharip piyade, 20 Top ve 10 Makineli Tüfekte muharebeye giren 10. Kolordu'nun zayıtı, 5 subay, 440 er şehit, 28 subay, 711 yaralı ve 1 subay 406 er esir veya kayıptır.

28. Piyade Tümeni karşısındaki Rus kuvvetlerinin 11/12 Haziran gecesi Todan istikametinde geri çekildiği öğrenildi. Ordu Komutanlığı 13 Haziran 1915'te buldukları hatta kalmaları için emir verdi.⁵⁴²

12 Haziran 1915 saat 11.00'da

- 84. Piyade Alayı (İki Taburlu) Çivilikaya kuzey ve kuzeybatı sırtlarında,
- 83. Piyade Alayı (İki Taburlu) Dura Dağı Doğu sırtlarında,
- 88. Piyade Alayı (İki Tabur) ve 89. Piyade Alayı'ndan bir tabur 2800m.

Rakımlı Tepe'de,

- 84. Piyade Alayı'nın 3. Taburu Karapınar doğu sırtlarında,
- 82. Piyade Alayı erlerini toplamak üzere Karapınar'dadır.

⁵⁴¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, I, s.667; **Kır**, “**İkinci Tortum Muharebesi**”, s.78

⁵⁴² **Kır**, “**İkinci Tortum Muharebesi**”, s.80.

Bizzat Pasinler Grubu Komutanı Albay Abdülkerim Bey'in komutasında bulunan 34. Piyade Tümeni 12 Haziran akşamında Başkale güneybatı sırtlarına gelmiştir.⁵⁴³

19. Süvari Alayı, 17. ve 29. Piyade Tümenlerinden 28. Piyade Tümeni'ni takviyeye gönderilen birliklerle Ziyarettepe-Narman hattının güneyindeki 10. Kolordu birlikleri 9. Kolordu'nun emrine girecektir.

17. Tümen'in asıl mevziisinde kalan birlikleri 30. Piyade Tümeni emrine girecek ve 10. Kolordu bölgesi 2500 m Rakımlı Tepe batısındaki bir taburluk kuvveti 29. Tümen emrine girecektir. 29. Piyade Tümeni Ordu emrindedir.

19. Süvari Alayı çekilmekte olan düşmanın sol yanını keşif ederek Başkale istikametinde ilerleyerek 11. Kolordu Tümeni ile irtibatı sağlayacaktır. 28. Tümen cephesinde Rusların taarruzu da başarıyla tard edilmiş ve Rus birlikleri geri çekilmiştir. Rusların toplam zayıtı 1300 insan olmakla beraber çok sayıda cephaneye ve teçhizat da bırakarak geri çekilmiştir.

Rus birlikleri 12 Haziran 1915 günü de 10. Kolordu cephesini yarma girişiminde bulunmuştur. Ruslar, saat 03.45'ten itibaren 14. ve 16. Türkistan Alayları ile 31. Tümen'e özellikle de Sivri Gediği'ne taarruza başlamıştır. 30. Piyade Tümeni'ne iki bölük taarruz etmektedir. Saat 08.30'da 31. Tümen bölgesinde ve Sivri gediği batısında bir taburluk mevzii kesimi Rusların eline geçmiştir. 30. Piyade Tümeni ihtiyat taburu ile Karapınar'dan buraya bir piyade taburu sevk edilmiştir. Rus birlikleri, Sivri Gediği'nin iki tarafından Top ve makineli tüfek ateşine maruz kalmaları sonucunda bir hayli zayıt ermişlerdir. Bunun yanında mevziye giren Rus birlikleri geriden takviye alamamaktadır. Saat 18.00'da 31. Piyade Tümeni kendi ihtiyatı ile (bir piyade Alayı) karşı taarruza geçerek süngü hücumu ile Rusları geri atmış ve mevziilerini tekrar ele geçirmiştir.⁵⁴⁴

29. Tümen ise Obornes Gediğinde muharebe ederken bunun kuzeyinde ise Kaleboğazı hudut taburu muharebe etmekteydi. Rus birlikleri bu bölgede cepheden ve güneyden gördüğü taarruz karşısında tazyike uğrayıp, Kireçli Dağ ve Devre Dağı mıntıklarında birçok zayıt vermiş ve geri çekilmiştir. Todan-Ağnavut hattında

⁵⁴³ Kır, "İkinci Tortum Muharebesi", s.81.

⁵⁴⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, 3. Ordu Harekâtı, I, s.670-680,

süvarileri artçı bırakıp akşama kadar Şekerli-Narman hattına kadar çekilen Rus birliklerini Türk birlikleri takip etmektedir.⁵⁴⁵

13 Haziran 1915'te Rus birliklerini takipte olan süvarilerimiz Todan doğusuna varınca Şekerli-İd (Narman) grubundan topçu ateşi ile taarruza uğramışlardır. Bu durum üzerine takibe son vermişlerdir. 34. Tümen de aynı gün Erkek-Hohor hattına kadar ilerlemiştir. Ordu Karargâhı Karapınar'a gelmiştir.⁵⁴⁶

13 Haziran 1915'te 3. Ordu Komutanı erken saatlerde taarruz etme kararını almıştır. 10. Kolordu ve 29. Piyade Tümeni mevziilerini savunurken, Albay Remzi Bey komutasındaki 9. Kolordu birlikleri (17. Piyade Tümeni sağda Vihas Yaylasına 28. Piyade Tümeni solda Todan'a) saat 09.00'da Karapınar-Başkale hattını geçebilecek şekilde hareketle Vihas Yaylası-Todan hattına, Albay Abdülkerim Bey komutasındaki 34. Piyade Tümeni ise 13 Haziran'da saat 09.00 itibariyle Dazlak Yaylası-Başkale hattını geçerek Hohor (Güllü)-Vihas yaylasına ilerleyecekti. 3. Ordu Karargâhı da zaten bu amaçla Karapınar'a gelmişti. Fakat özellikle 34. Piyade Tümeninin gerilerine düşecek şekilde ilerlemekte olduğunu gören Rus kuvvetleri 12/13 Haziran gecesi Şekerli-Beldeçur-Aha hattında zayıf süvari birliklerini bırakarak telaşla Narman istikametine çekilmesi⁵⁴⁷ 3. Ordunun taarruz fikrinden vazgeçmesine sebep olmuştur.

Çünkü Rus kuvvetleri Şekerli-Narman- Aha-Tuzla Dağ mevzisinde iken, 3. Ordu birliklerinin kuzeyde ilerlemelerini Ordu komutanı tehlikeli bulmaktadır. Arazi yapısı bakımından savunmaya kolaylık, taarruza zorluk gösteren Koziçan Tepesi-Verintap yaylası-Kenzesor güney sırtları Hohor-Koşa Dağı-Telli Dağ 3. Ordu elinde bulundukça, Ruslar Çermiksu-Dazlak Yaylası-Boğazkale hattını güneye aşma cesaretlerini gösteremez.

Ayrıca, Kenzesor-Hohor-Telli Dağ hattı Erkek ve Narman dereleri arasındaki mıntıkayı tamamiyle bir yan mevzii olarak tehdit teşkil eder. Bu nedenlerle 9. Kolordu ve 34. Piyade Tümeni'ne ikinci bir emre kadar ileri birlikleriyle Erkek-Todan hattını, büyük kısımları ile de Kenzesor-Hohor-Ağnavut güney sırtları-Karapınar doğu sırtlarını kuzeye geçmemeleri emrolundu.⁵⁴⁸ Bununla birlikte Rusların, Türk menzil hatlarına sarkmaları göz önüne alınarak Erzurum'daki Jandarmalardan ve Milislerden iki tabur

⁵⁴⁵ Çakmak, *Şark Cephesi Hareketleri*, s.101.

⁵⁴⁶ Çakmak, *Şark Cephesi Hareketleri*, s.101.

⁵⁴⁷ Kır, "*İkinci Tortum Muharebesi*", s.81.

⁵⁴⁸ Kır, "*İkinci Tortum Muharebesi*", s.82.

Karagöbeğe gönderilmiş ve burada bulunan diğer kuvvetlere Ali İhsan Paşa'nın kumandasına verilmiştir.⁵⁴⁹

Bundan sonraki günlerde yalnız münferit muharebeler oldu. Bu muharebelerde en sol tarafta bulunan 29. Fırka kısmen Kızıldağ'ın Kuzeyine düşen birkaç tepeyi Ruslardan almaya muvaffak oldu. Bu tazyik dolayısı ile Ruslar 20–21 Haziran geceleri Tuzladağ mıntıkasındaki mevzilerini tahliye ederek Karadağ-Akdağ hattına çekildiler. Türk Birlikleri, Rusları 2800 m Rakımlı Tepe-Azap Gediği güneyi-Güllü Bağdat Dağı–Erkek Yaylası hattına kadar takip ettiler.⁵⁵⁰ Böylelikle Rusların taarruzu ile başlayan Tortum muharebeleri son bulmuş oldu.

Rus Ordusu'nun kuzeyden yaptığı bu taarruzlar Osmanlı Ordusu tarafından durdurulmuş olmasına rağmen Ruslar, sol cenahtan yaptıkları taarruzlarla ilerlemişlerdir. Bu durum ise Boğazlar ve Irak cephesinde çok şiddetli muharebelerin cereyan ettiği sırada Osmanlı Genelkurmayı'nın Suriye cephesinden bu bölgeye kuvvet göndermesi sonucunu doğurmuştur. Bu suretle Suriye ve Irak cephesine yükü azalan İngilizler, Kütülamare istikametinde ilerlemeye başlamışlardır.⁵⁵¹ Yani, Tortum Cephesi üzerinden taarruza geçen Rus birlikleri, Erzurum hedefini elde edememelerine rağmen müttefikleri olan İngilizlerin Suriye ve Irak cephesinde önemli kazançlar elde etmelerine vesile olmuşlardır.

Bu olumsuz duruma rağmen 3. Ordu Kurmay Başkanı Felix Guze'nin ifadesiyle her Rütbe sahibinde canlılık belirmesine neden olan Tortum muharebeleri, Rusların 1915 yılı başlarından itibaren Erzurum'u hedef alan taarruzlarına karşı Türk Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde elde etmiş olduğu en önemli başarılarından biridir.

Tortum muharebeleri aynı zamanda özellikle Sarıkamış Harekâtı sonrasında 3. Ordunun silah, teçhizat ve diğer muharebe vasıtaları açısından çok yetersiz olduğu bir dönemde meydana gelmiştir. Buna rağmen, Sarıkamış Harekâtındaki hatalar da göz önüne alınarak kumandan Mahmut Kamil Paşa, Ordu kuvvetlerini muharebe meydanında toplaması ve oldukça ihtiyatlı hareket takip etmesi bu başarının elde edilmesinde önemli bir etken olmuştur.

⁵⁴⁹ Sabis, **Harp Hatıralarım**”,II, s.444.

⁵⁵⁰ Guze, **Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.69.

⁵⁵¹ Fazıl Bilge, “**Büyük Harpde Rus ordusu Müttefiklerine Ne Derecede Yardımda Bulunmuştur ve Bu Yardım, Harbin İtilaf Orduları Tarafından Kazanılmasında Amil Olmuş mudur?**” Askeri Mecmua, VI, (1 Haziran 1935), S:97, s.411–412.

Tortum muharebeleri sonucunda ölü ve yaralı olarak Türk ordusunun zayıtı 1000 kişi iken Rusların zayıtı ise 1500 kişidir.⁵⁵²

3. 3. Rus Kafkas Ordusu'nun 1916 Yılı Başındaki Erzurum Taarruzu ve II. Azap-Köprüköy Muharebeleri

3. 3. 1. Rus taarruz planı ve yapılan hazırlıklar

3. 3. 1. 1. Taarruz fikrinin doğuşu

Rus Kafkas Ordusu, sağ taraf kuvvetlerinin vasıtası ile 1915 yılının başlangıcından itibaren yıl ortasında kadar devam eden Erzurum üzerine yapmış olduğu taarruzları Tortum Cephesinde başarısızlık ile sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Rus tarafında 1915 yılı sonlarından itibaren özellikle Kafkas Orduları Başkumandanı Yudenich öncülüğünde Erzurum üzerine yeni ve kat'i bir taarruz yapılması fikri oluşmaya başlamıştır. Yeni bir Erzurum taarruzu fikri gelişmesinde Rusların geçmişten getirdiği bir takım siyasi ve iktisadi emellerin yanında bu dönemde meydana gelen bir takım askeri ve yeni siyasi gelişmelerin de önemli etkileri olmuştur.

Taarruz fikrine sebep olan en önemli siyasi gelişmelerin başında Bulgaristan'ın Avusturya-Macaristan, Almanya ve onların müttefiki olan Osmanlı Devleti ile imzalanmış olduğu ittifak antlaşması gelmektedir.⁵⁵³

6 Eylül 1915 tarihinde imzalanmış olan bu muahede sayesinde Almanya ile Türkiye arasındaki karayolu sağlanmış oluyor ve Türk Ordusu'nun Almanya'dan ikmal edilebilmesi imkânı ortaya çıkmış oluyordu. Rusya ise bu olayla birlikte Kafkas Cephesi'nde Türk Ordularının güçlenmesinden ve Erzurum'u elde etme hedefinin tehlikeye düşeceğinden endişelenmeye başlayarak, derhal Erzurum üzerine bir taarruz hazırlıklarına girişmiştir.

Rusya'yı endişelendiren diğer bir olay ise Çanakkale'de yenilgiye uğrayan İngiliz ve Fransızların 1915 yılı Ekiminde Gelibolu Yarımadası'nın boşaltmak için müşterek bir karara varmış olmaları idi. Çünkü bu durum ile birlikte Gelibolu cephesi kapanacak ve büyük miktarda bir Türk Ordusu serbest kalmış olacaktı. Serbest kalan bu birliklerin Kafkas Cephesi'ne gönderilmesi ihtimali çok yüksekti.

⁵⁵² Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, II, S. 101

⁵⁵³ Bu muahede ile Bulgaristan I. Dünya Savaşı'na ittifak devletleri safında girmiştir. Bu antlaşma ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/2, Ankara, 1982, s.480-488.

Gelibolu Cephesi'nin kapanmasından sonra Rus ajanları tarafından bilhassa General Yudenich'e Gelibolu'daki Türk kuvvetleri'nin Kafkas Cephesi'ne gelebileceği haberleri gelmeye başladı. Bunun üzerine General Yudenich, 3. Ordu'nun bu takviye birliklerini alarak iki misli bir kuvvete ulaşmasını beklemeden, derhal bir taarruz yapılması kanaatine varmıştı.⁵⁵⁴ Yudenich'in planına göre Rus Kafkas Ordusu, 3. Ordu'ya takviye kuvvetleri gelmeden önce taarruza geçmeliydi. Ayrıca Türk Ordusu'nu önemli bir dayanak noktasından mahrum bırakmak amacıyla önemli bir stratejik konumda olan Erzurum Kalesi alınmalı ve peyderpey gelecek Türk takviye kuvvetleri toplanma vakti bulamadan mağlup edilmeliydi. Yapılacak bu harekât ise kış engelini rağmen derhal yapılmalıydı.

Aslında yaklaşmakta olan kış mevsimine rağmen Yudenich nezdinde Rus tarafında erken bir Erzurum taarruz fikrinin uyanmasının asıl sebebi Rus ordusunun büyük bir yenilgiye uğraması endişesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü batı cephesinden boş kalan kuvvetler buraya geldiğinde güçlenen Türk Ordusu'nun Ruslara taarruz edeceği ve Rus ordularının büyük bir yenilgiye uğrayacağı aşikâr bir durumdu. Bu yüzden Rus orduları pasif bir şekilde o zamanı beklemektense taarruz etmeliydi.

Bütün bu hesaplar doğrultusunda yapılacak olan harekâtın zamanı Aralık ayı ortaları olarak tesbit ve tayin edilmiştir. Kasım ayı ortalarında bu harekâta karar veren Yudenich'in harekâtı bu zamanda başlatmak istemesinde gelecekte meydana gelebilecek mezkûr durumun çok büyük etkisi vardır. Harekâta İsa bayramından evvel ve yeni yılbaşından önce başlamaya karar verilmiştir. Çünkü Türkler, Rusların bu güçlere çok önem verdiklerini bildiklerinden taarruza bu günlerde başlayabileceklerine ihtimal vermeyeceklerdi.⁵⁵⁵ Yudenich, bu vesileyle Batı cephesinden gelecek olan kuvvetlerin Nisan ve Mayıs ayından evvel toplanması mümkün olamayacağını bildiği için 3. Ordu'ya 15 Ocak'a kadar kesin ve kat'i darbeyi vurmak amacı ile tüm askeri hazırlıklara derhal başladı.⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.285–286.

⁵⁵⁵ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.287.

⁵⁵⁶ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.301.

3.3.1.2. Rus taarruz planı

Harekât bölgesinde özellikle kış mevsiminde büyük askeri manevralara müsait olmayan Murat ve Çoruh vadileri bulunmaktaydı. Bu yüzden kış harekâtında ulaştırma kolaylığı sağlayan yolları ihtiva etmesi ve arazi yapısı bakımından Aras vadisi daha uygun bir yapıya sahiptir. Yudenich, taarruz planını bu durumu göz önüne alarak geliştirmiştir.

Yudenich taarruz planını o zamanki durumun ortaya çıkardığı bazı gerçeklerden ilham alarak hazırlamıştır. 3. Ordu kuvvetleri, Pasinler ovası ile Oltu-Erzurum istikametini kapayacak şekilde 75 mil uzunluğunda olan cephe üzerindeki müstahkem mevkilere son derece dikkatli bir şekilde yerleştirilmişti. Sağ ve sol olmak üzere iki yan kanat yüksek ve sarp dağlara dayandırılmıştı. Kuzeyde Pontik dağlarının geçilmesi güç yamaçları, güneyde ise 3000 m yükseklikteki Bingöl dağ silsileleri vardı. Kış mevsiminin en etkili olarak hüküm sürdüğü Doğu Anadolu'nun bu kesiminde Erzurum'a yönelik dışarıdan bir çevirme harekâtının yapılması düşünülemezdi. Fakat hattın uzun oluşu ve özellikle Rus kuvvetlerine karşı zayıf oluşu iyi seçilmemiş olan bir bölgeden bir yarma harekâtının yapılmasına imkân verilebilirdi.

Yudenich, böyle bir yarma harekâtının 10. Kolordu'nun sağdan 11. Kolordu'nun sol kanadıyla birleştiği Oltu çayı vadisiyle Pasinler ovasını ayıran dağların arasındaki mıntıkadan yapılmasının daha kolay olabileceğini düşündü.⁵⁵⁷

Yarma harekâtına karar verilen nokta tam olarak Rus Kafkas Ordusu'nun 2. Türkistan Kolordusu ve 1. Kafkas Kolordusu'nun bulunduğu nokta olan, Pasinler ovasının kuzeyindeki dağ silsileleri ile güneydeki Çilligöl Dağı arasındaki bölgede bulunan Köprüköy üzerine yapılacaktı. Buradan Erzurum önlerine çıkmak burayı müdafaa eden Türk birliklerinin zayıf oluşundan dolayı çok kolay olabilecekti.

Beyan edilen tüm bu hususlardan dolayı Rus Kafkas Ordusu Kumandanı General Yudenich tarafından aşağıdaki harekât planı hazırlanmış ve tasvip edilmişti:

Bütün cepheden, yani Oltu yollarından, Pasinler ve Eleşkirt Ovalarından kat'i taarruza geçilecekti. Taarruza iki gün evvel 2. Türkistan kolordusu tarafından başlanacaktı. Cephenin geri kalan kısımlarına bundan sonra taarruz edilecekti. 1. Kafkas Kolordusu tüm kuvvet ve şiddetiyle hücum edecek ve bu suretle 2. Türkistan kolordusu

⁵⁵⁷ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.301302

cephesindeki taarruzun bir nümâyîş niteliğini taşıyacağını asıl darbenin 1. Kafkas Kolordusu cephesinden yapılacağı fikir ve düşüncesi ile harekât edilecekti.⁵⁵⁸

1. Kafkas Kolordusu'nun hücumunu müteakip Türklerin dikkatleri 1. Kafkas Kolordusu mıntikasına çekilmiş olduğu anda ordu ihtiyat kıtaları tarafından, Türk birliklerinin zayıf olduğu yani 1. Kafkas ve 2. Türkistan Kolorduları'nın toplanmış olduğu saha üzerine ani ve gayet şiddetli bir taarruz yapılacak ve cephenin yarılması sağlanacaktı.

Bu bölgedeki Türk birliklerine diğer cephe ve mıntikalardan takviye birlikleri gönderilmesinin engellenmesi için Rusların Erzurum istikametinde taarruza geçmelerini müteakip sahil mıntikasında Sahil Müfrezesinin, bütün 4. Kafkas Kolordusu'nun ve Azerbaycan Van Müfrezeleri'nin aynı anda şiddetle taarruza geçmeleri kararlaştırılmıştı. Yarma harekâtının icrasına ordu ihtiyatlarında olup, önceki harekâtlarda önemli başarılar elde etmiş olan ve eksiklerini tamamlamamış olan 4. Kafkas Tugayı de memur edilmişti. Yarma harekâtının başlangıç noktası Sanamer kariyesi olarak belirlenmişti.⁵⁵⁹

Taarruz üç safhada yapılacaktı.

İlk iki gün: 2. Türkistan Kolordusu tarafından Tortum gölünden Çakırbaba kadar uzanan cephe boyunca yap taarruz yapılacaktı. Bu taarruzun başlıca gayesi, kararlaştırılan Rus harekât istikameti üzerinde yanlış bir kanaat uyandırmaktı.

İlk iki günü takip eden diğer iki gün: Son Türk ihtiyatlarını harbe sokmak düşüncesiyle Aras'ın iki kıyısından 39. Rus Tümenini bütün hatlarıyla ileri sürülecekti.

Beşinci gün: Altıncı gün Köprüköy'e sevk edilmek üzere, kuzey doğudan güney batı istikametinde olmak üzere bir avcı kolordusu ile yarma harekâtına girişilecekti.

Yarma harekâtının nereden yapılması konusu büyük bir dikkatle incelenmişti. 4. Kafkas Avcı Tümeni kumandanı, General Vorobyev'e, Sanamer-Eğrek mıntikasında toplanarak, cephenin en dar olduğu Kızılarkale-Maslahat-Elimi hattından, taarruza geçmesi emredildi ve Generalin harekâtı iki yan kol tarafından emniyete alındı. General Voloshinov Petrichenko⁵⁶⁰ Kocutdağ ve Sıçankale bölgesinden kuzey istikametinde ilerleyecekti. Koziçan-Pertanos bölgesini elde bulundurmakla, Vorobyev kuvvetlerinin,

⁵⁵⁸ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.288.

⁵⁵⁹ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.289.

⁵⁶⁰ 18.Türkistan Alayı, 264. Georgiyevskis ve Don Piyade Tugayı ile.

Türk kuzey kısmından gelebilecek her hangi bir yan taarruzuna karşı emniyeti sağlanmış oluyordu. Voloshinov Petrichenko'nun sağ kanadı tutan kolu, umumi taarruzun üçüncü günü harekâta katılacak ve beşinci gün Koziçan ele geçirilecekti. Aynı zamanda sol yan kol (155'nci Kubinski) Zanzak'tan Alakilise'ye ve büyük önemi olan Çilligöl dağının ovaya inen burunları istikametinde ileri harekete geçecekti. Maslahat-Elimi yarma harekâtından sonra, karar verildiği üzere, Vorobyev, güneyden sol kanat üzerine gelmesi muhtemel bir taarruza karşı daha emin görülen Çilligöl dağının kuzeye bakan yamaçları istikametinde bir taarruz geliştirecekti. Bunun için de, Vorobyev ilk hamleye ve iki yan kolla, güneyde Çilligöl ve kuzeyde Koziçan gibi giriş mevkiilerini emniyet altında bulundurmaya zorundaydı. Aslında karar verilen esas taarruz da buydu; bunun dışında kalanlar şaşkırtma harekâtıydı⁵⁶¹

2. Türkistan Kolordusu'nu kumanda eden General Prejevalski, kuvvetlerini 10 Ocak'tan evvel sağa ve sola yaydı. Oltu ve Todaveren arasındaki Tortum Çayı boyunca, Kazaklar ve Plastonlar 10. Kolordu'nun faaliyetlerini gözetmeye başladılar. Sivriçayın iki kıyısı boyunca yerleştirilmiş olan 30. ve 32. Türk Tümenleri'nin karşısına, sadece gösteri hareketlerinde bulunan 13. ve 15. Türkistan Alayları yerleştirildi. 31. Tümen'in elinde bulundurduğu mevki Sivriçay ve Oltu çayı arasındaki yüksek ve sarp Karadağ ana savunma merkeziydi.

Prejevalski, esas hareketi Karadağ üzerine çevirdi. Bu mevki ele geçirmiş olmanın, Oltu ve Sivri vadisindeki bütün Türk mevzilerinin tehlikeye girmesi demek olacağını düşündü ve diğer bütün şaşkırtma hareketlerinden daha tesirli olacağını bildiği için Türk ihtiyatlarını ortadan çevirmeyi kararlaştırdı. Yudenich'in planladığı gibi, harekâtın esas gayesi buydu.

Karadağ'a yapılacak taarruz 17. Türkistan taburlarından birinin takviyesini alan 14. Türkistan tarafından yapılacaktı. Aynı anda, 17. Türkistan Alayı'nın diğer taburları, Oltu çayının sol kıyısını müdafaa etmekte olan 31. Tümeni'nin esas kuvvetlerini üzerine çekmeye çalışacaktı. Prjevalski 16. Türkistan Alayı'nın iki taburunu ihtiyat olarak ayırdı ve 20. Alay ile 16. Alay'ın diğer iki taburuna kumanda etmekte olan Albay Treskin'e de özel vazife verdi. Treskin, Oltu çayının doğu yönüne rastlayan Şekerli-Virintap bölgesinde toplanacak ve kuzeyden Koziçan dağına hücumu kalkması emri verilen Voloshinov Petrichenko kuvvetlerinin sağ kolunun iştirakle Karşin-Hohor

⁵⁶¹ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.308–309.

istikametinden müesir bir hücumla geçecekti. Çakırbaba dağlarının Koziçan sırtıyla Karşin'deki Oltu çayı arasındaki sahayı kaplayan bu bölge, Partanos ve Koziçan-dağındaki birkaç tabur, Karşin-Eğrek-Hohor bölgesindeki kuvvetler ve 11. Kolordu'nun 34. Tümen'i tarafından müdafaa edilmekteydi.⁵⁶²

3.3.1.3. Taarruz hazırlıkları

1915 yılı Eylül ayında Grandük Nikola Nikolayeviç Kafkas'ya Genel Valisi ve Rus Kafkas Orduları Başkumandanı oldu. Şimdiye kadar orduyu kumanda etmiş olan General Yudenich ise Ordu Erkan-ı Harbiye Reisliği vazifesini üzerine aldı. Bu durum ise Rusların bu cephede eskiye nazaran daha kuvvetli vasıtalarla muharebeye girişmek niyetinde olduklarının bir işareti idi.⁵⁶³

Rus orduları tarafından Erzurum üzerine yapılacak olan taarruzun ana hatları şu şekilde kararlaştırılmıştı.

- 1- İcap eden esas hareket vaziyetini almak üzere grupların değiştirilmesi,
- 2- Tüm kıtalara kışlık elbise sağlanması,
- 3- Bu yeni gruplara göre geri hizmetlerin tanzimi.

Rus Ordusu Erzurum taarruzu hazırlıklarını tamamlamaya çalışırken özellikle ihtiyattaki birliklerin eğitimlerinin geliştirilmesine büyük ölçüde önem verildi.

Harekât hazırlığına başlanır başlanmaz Baş Kumandan Nikola Nikolayeviç'in emir ve talebi üzerine İran'da bir kuvve-i seferiye kolordusunun teşkili icap ettiğinden süvari kıtaatınca birlikler oldukça değiştirilmiş sebebi ise bir kuvve-i seferiye için bir kısım süvarinin ayrılması zaruretinden ileri gelmekteydi.

Hareket hazırlığı dolayısı ile 1 Aralık 1915'de 4. Kafkas Kolordusu Kumandanı General Davit'e kolordu ihtiyatında bulunmak üzere 66. Piyade Tümeninin istihbarat maksadıyla Kağızma'a gönderilmesi emredilmiştir.

4. Kafkas Avcı Tümeni ile 1. Kafkas havan topçu taburu ordu ihtiyatında olarak Aralık ayı sonlarına kadar buldukları mahallede kalmışlardı. 6 Ocak'ta Ordu Erkan-ı Harbiyesi'nin gizli emir ve talimatıyla Sarıkamış-Karakurt hattından yürüyüş ile Sanamer'e doğru yola çıkmışlardır. En nihayet harekâta rastlayan günlerde 2. Türkistan

⁵⁶² Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.309

⁵⁶³ Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.74; Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.361.

Kolordusu cephesinden ve Şekerli mıntıkasında Sibiry Kazak Tugayı alınarak Sanamer'e sevk edilmişti. 2. Türkistan Kolordusu'ndan ordu ihtiyatına alınan Sibiry Kazak Tugayı yerine 5. Kazak Tümeninden iki Alayı 2. Türkistan Kolordusu emrine verildi. 5. Kafkas Süvari Tümeni üç Alaylı 16 bölüklü kaldı.

General Abasiyef komutasındaki 2. Kafkas Kazak Tümeni altı süvari alayı iki batarya ile 4. Kafkas Kolordusu emrine verildi.

Yine aynı dönemlerde Sarıkamış mıntıkasında kolordu ihtiyatında bulunmakta olan 1. Kafkas Kazak Tümeni 1. Kafkas Kolordusu'ndan alınarak Bakü yolu ile Enzeli'ye, İran Kuvve-i Seferiye Kolordusuna gönderilmişti. 1. Kafkas Kolordusu'ndan ayrılan 1. Kafkas Kazak Tümeni yerine mezkûr kolorduya 4. Kafkas Kolordusu'ndan Maveray-ı Hazar Kazak Tugayı gönderilmiş ve bu tugay 5. Kafkas Kazak Tümeni namını alarak 1. Kafkas Kolordusu'na iltihak etti.⁵⁶⁴

Rus birlikleri kış şartlarına göre mükemmel bir şekilde donatıldı. Her nefer sağlam deriden bir çift çizmeye, kalın yün dolak ve sargıya ve dizlere kadar kısa kürk ve bir çift keçe çizme verildi. Ayrıca her ere yün gömlek geniş pantolon, enseyi de örten geniş kaputlar verilmişti.⁵⁶⁵

Harekâtın yapılması kararlaştırılan çıplak dağ yamaçlarında odun bulmanın imkânsızlığı da düşünülerek çok önceden Soğanlı çam ormanlarından kısa kütükler şeklinde ağaçlar kesilmek suretiyle develerle taşınarak depolara yerleştirilmiştir. Her Askerin vaktinde getireceği iki kütük sayesinde bir yıl önce “top-yolu” üzerinde ilerleyen terliksiz Türk askerinin soğuktan titrediği ve donarak hayatını kaybettiği gibi onlar sıkıntı çekmeyecekti.

Cephane ikmal maddeleri, istenilen miktarda cepheye getirildi. Fakat taarruza hazırlanıldığı şüphesini uyandırmamak için bunların nakil işi yavaş ve aralıklı yapıyordu. Bu yığıma işi ise Doğu Anadolu bölgesindeki sert kışı geçirmek amacı ile yapıldığı açıklanmıştı.

Hazırlıklar ilerledikçe Yudenich, gizlilik konusunda daha büyük bir titizlik gösteriyordu. Kıtalar, subaylar ve hatta albay ve tugay komutanlarının bir kısmı dahi yeni harekâtın başlamak üzere olduğunun farkında değillerdi. Yudenich, bu konuda

⁵⁶⁴ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.290–291.

⁵⁶⁵ Rus askerleri bu malzemeleri sırtlarında taşıyorlardı. Kısa kürk giymiş oldukları için harekât ve yürüyüşlerin de herhangi bir zorluk çekmiyorlardı.

sadece birkaç kolordu ve tümen kumandanlarına itimat etmişti. Normal bir gizleme temin edebilmek için kıtalara Aralık'ta Subay ve asker gruplarını cephede kutlanacak olan, ananevi Noel hazırlıklarını tamamlamak ve alış veriş yapmak üzere Tiflis'e gönderilmesi emri verildi. Bunun yanında Noel'den sonra kış harekâtına daha müsait olan İran'a büyük miktarda Rus kuvvetlerinin gönderileceği şayiaları kasten yayılıyordu.⁵⁶⁶

Ruslar taarruz hazırlıkları dâhilinde yollar konusunda da önemli çalışmalar yaptılar. Özellikle Sarıkamış'tan Pasinler Ovasına ve Kars'tan Merdenek'e, Oltu üzerinden 2. Türkistan Kolordusunun bulunduğu bölgeye giden yollar, oluşturulan yol onarım ve kar temizleme müfrezeleri ile onarılarak devamlı açık tutulması sağlandı. Kars'tan Merdenek'e kadar hayvan ile çekilen dar bir demiryolu hattı yazdan beri çalışmaktadır. Sarıkamış'tan Karaorgan'a kadar dar bir demiryolu yapımına da çalışılmaktadır. Mevsim ve arazi durumu gereğince deve ve mekkâre kollarının teşkili de hızla tamamlandı.⁵⁶⁷

Ruslar tarafından büyük Erzurum harekâtı öncesinde yapılan hazırlıklar içerisinde, harekâtın sağlıklı yapılabilmesi için hususi suretle mükemmel bir de telefon şebekesi dahi tesis edilmişti.⁵⁶⁸

Yudenich, ayrıca diğer cephelerden Kafkas Cephesi'ne maddi yardım olanakları sağlamanın yanında bolca silah teçhizat, 10 uçaklık bir filo ve 150 kamyonluk bir vesait filosu nu da bu cepheye getirtmiştir. 1915 senesi son günlerde Kafkas Cephesi'ndeki Yudenich ordusu 107 taburu ve 60 Süvari bölüğüne ulaşmıştı.⁵⁶⁹

Yudenich, 31 Aralık'ta hazırlıkların tamamlandığına kanaat getirdi. Bundan hemen sonra 3. Ordu'ya karşı ve onun kısmi imhasını teşkil edecek darbenin vurulması maksadıyla Erzurum'a takviye kuvvetlerinin gelmesinden evvel yapılacak taarruz teklifini Grandük Nikola Nikolayeviç'e arz etmek üzere Tiflis'e gitti. Büyük Dük, bu şekildeki bir harekâtın akıllıca bir teşebbüs olmayacağı kanaatindeydi. Fakat General Yanushkevich ve Palitsin gibi askeri müşavirler buna hiçbir ihtirazda bulunmamışlardır. Bu durum tam vaktinde, Çarlık ordusunun Genelkurmay Başkanı olan General Alexeyev tarafından Grandük'ün dikkatini Türklerin Irak'ta İngilizlere karşı

⁵⁶⁶ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.302–303.

⁵⁶⁷ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.292–293.

⁵⁶⁸ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.302.

⁵⁶⁹ Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.362.

kazandıkları yeni başarılarla çeken ve bu başarıları Kafkas Cephesi'nden Irak'a takviye kuvvetlerinin gelişi ile izah eden bir telgrafla aydınlandı. Alexeyev, Gelibolu'dan boşalan Türk Tümenleri'nin Avrupa'da görülebileceği ve zaten zor bir durumda olan Rusları burada hezimete uğratabileceği endişesiyle Kafkasya'daki Rus birliklerinin batı cephesine naklini istiyordu. Fakat Grandük Nikola Alexeyev'in planından ziyade Yudenich'in taarrz planını kabul ve tasvip etti. Yudenich, Büyük Dük'ün tasvibini alıp cepheye dönerken, General Prejevalski komutasındaki 2. Türkistan Kolordusu'nu, 1. Kafkas Kolordusu'nu, onların kurmaylarını ve General Vorobyev'i Kars'ta buluşmak üzere davet etti. Orada taarruz planını izah ettiği halde 9 Ocak 1916 gününe kadar kolordu Kumandanlarına bununla ilgili hiçbir yazılı emir gönderilmedi. 2. Türkistan Kolordusu taarruza 10 Ocakta, 1. Kafkas Kolordusu ve Vorobyev'in Avcı Piyade Tümeni ise 12 Ocak'ta taarruza geçecekti.⁵⁷⁰

3. 3. 2. II. Azap-Köprüköy muharebeleri

Rusların Yudenich öncülüğünde başlattıkları büyük Erzurum taarruzu için başlattıkları hazırlıklar 1915 yılı Aralık ayı sonlarında tamamlanmıştır. Grandük Nikola'nın da tasvibinin alınmasıyla Ruslar, 1916 yılı başlarında harekete geçerek Azap- Köprüköy bölgesinden 10 Ocak 1916'da taarruza geçmişlerdir.

3. 3. 2. 1. Türk ve Rus Orduları'nın durumu, konuş ve kuruluşları

3. 3. 2. 1. 1. Türk ordusunun durumu, konuş ve kuruluşu

3. Ordu, 9., 10. ve 11. Kolorduları ile 36. Piyade, 2. Nizamiye, 3. İhtiyat Süvari Tümenlerinden ve Van, Güney, Çoruh (Milo), Karadeniz sahil müfrezesi ile Erzurum Müstahkem Mevkii Komutanlığı birliklerinden kurulu idi.⁵⁷¹

9. Kolordu: 17.,28. ve 29. Piyade Tümenleri ile 8. Piyade Alayı'nın 1. Taburu, 9. İstihkâm Taburu (dört bölüklü), bir telgraf bölüğü, bir Köprücük treni ile 25. Nizamiye Süvari Alayın'dan (Dört Bölüklü),

10. Kolordu: 30., 31. ve 32. Piyade Tümenleri, Tokat Jandarma, İşhan, Kaleboğazı, Piktir Hudut ve Gönüllü Taburları ile, 10. istihkam Taburu, bir telgraf bölüğü, 19. Nizamiye Süvari Alayından,

⁵⁷⁰ Allen-Muratoff, Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, s.303-304.

⁵⁷¹ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, III, Ankara, 1965, s.3.

11. Kolordu: 18.,33. ve 34. Piyade Tümenleri, Bağdat Alayı (piyade), Mecingert ve Kötek Hudut Taburları, 11. İstihkam Taburu, bir telgraf bölüğü, 20. Nizamiye Süvari (Beş Bölüklü) ve 6. İhtiyat Süvari Alayı'ndan ibarettir.

Her Kolorduda nakliye katar komutanlığı (hafif ve ağır erzak kolları), ikişer cephane taburu (piyade ve topçu cephane kolları), kolordu hastanesi (9. ve 10. Kolordularda dörder, 11. Kolorduda da üç) dörder sahra emekçi kolları vardır.

Bu üç Kolordudan başka 3. Ordu Komutanlığı emrinde bulunan birlikler şunlardır:

2. ve 3. İhtiyat Piyade Alayları, Dir ve Baçirge Hudut Taburları ile bir atlı jandarma bölüğü ve dokuz toptan oluşan "Van Gölü Cenup Müfrezesi". Her biri dörder alaydan kurulu bir nizamiye ve ihtiyat süvari tugayı, 25. İhtiyat Süvari Alayı, mürettep hudut taburu ve bir süvari sahra bataryasından oluşan 2. Nizamiye Süvari Tümeni.⁵⁷²

İkişer Taburlu 106.,107. ve 108. Piyade Alayları, Osman Bey Müfrezesi ve bir topçu taburundan oluşan 36. Piyade Tümeni, iki süvari tugayı (8.,10.,11.,12.,15. ve 16. Süvari Alayları), 1. İhtiyat Piyade Alayı ve bir topçu taburundan ibaret 3. ihtiyat Süvari Tümeni (Murat Şimal Mıntıka Komutanlığı), Üçer taburlu 1 ve 2. Milo (Çoruh) Müfrezesi.

Lazistan ve Havalisi Komutanlığı'nın Lazistan Müfrezesi; 8. Piyade Alayı 3. Taburu, Trabzon 3. Seyyar Jandarma ve Hopa Hudut Taburu ile Teşkilat'ı mahsusa birlikleri, üç taburlu bir alay, bağımsız bir tabur ile bir bölük, sekiz top ve altı makineli tüfek, bir süvari takımı ve sahil birlikleri (Trabzon ve Giresun Jandarma Alayları, Gümüşhane ve Depo Jandarma Taburları, Dört Mantelli ve altı 15'lik kale Topu) ve Erzurum Müstahkem Mevkii Komutanlığı ile ordu Menzil Müfettişliği'dir.⁵⁷³

3. Ordunun tüm bu birliklerinin II. Azap-Köprüköy savaşı öncesindeki konuş durumu ise şu şekildeydi.

Van gölü Cenup Müfrezesi: 2. ve 3. Piyade Alayı (beş Tabur), Dokuz Top ve bir atlı Jandarma bölüğü, Van gölü güneyinde, Reşadiye yöresinde Kuskunkıran belinde.

⁵⁷² Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı**, II, Ankara, 1993, s.1.

⁵⁷³ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.2.

Murat Güney Mıntıkası: 2. Nizamiye Süvari Tümeni (üç nizamiye beş ihtiyat süvari alayı, mürettep hudut ve 107. Piyade Alayı'nın 2. Taburu beş makineli tüfek, bir süvari sahra bataryası) Kormuç ve Nazik gölü arasında; 36. Piyade Tümeni (106. Piyade Alayı'nın 2. Taburu, Van Jandarma Taburu, Müstakil Reşat Efendi Çete Bölüğü, iki makineli tüfek, sekiz top) Tırtop Gediği-Kop(Bulanık) batısı-Murat nehri hattında. 2. Nizamiye Süvari Tümeni Karargâhı Karmuç'ta 36. Piyade Tümeni Karargâhı Abri'dedir. Murat Cenup Müfrezesi Komutanı 2. Nizamiye Süvari Tümeni Komutanıdır.

Murat Kuzey Mıntıkası: 3. ihtiyat Süvari Tümeni , (altı süvari alayı, 106. Piyade Alayı ve 1. İhtiyat Piyade Alayı (ikisi beş tabur, dokuz top) altı mantelli top, üç dağ topu ve üç makineli tüfek) , Murat nehri ile Göksu dersi arasında, Karaağıl-Simoçerkeş-Muryam-Güzelbaba Dağ-Karakopeç-Koh tepesi hattında. Tümen karargâhı Karaçoban'dadır.⁵⁷⁴

9. Kolordu: 29. Piyade Tümeni güneyde, 28. Piyade Tümeni Kuzeyde olmak üzere İsakomu-Kırnako-Çakmak dağı-Karataş dağı-Alagöz-Endek deresi batı sırtları-Aras hattında; 29. Piyade Tümeni'nin beş piyade taburu Karayazı Düzünde, Kazbil-Aşağı Söylemez bölgesinde; 29. Piyade Tümen karargâhı Arzı'dadır.

9. Kolordu emrinde bulunan 8. piyade Alayı'nın 1. Taburu Turnagöl'de (Turnagöl Müfrezesi), 29. ve 28. Piyade Tümenleri arasındaki Güzeldere istikametini kapatmakta; 17. Piyade Tümeni, kolordu ihtiyatı olarak Çatal Viran-Vagaver-Kızılca-Ekrek bölgesinde; 9. Kolordu Karargâhı Avnik'te.

11. Kolordu: Güneyden itibaren 18.,33. ve 34. Tümenleri ile Aras nehri ile Erkek deresi arasında, Zars-Ardos-Molla Melik-Kızlar kalesi-Koziçan tepesi-Varintap-Kenzesur-Erkek hattında; Mecingert ve Kötek Taburları 34. Tümen Emrinde mevziidedir.

Bağdat Alayı (üç tabur), 11. İstihkâm Taburu 34. Topçu Alayı'ndan 1. Sahra Bataryası, dört mantelli top, 18. Topçu Alayı'ndan 7. Dağ Bataryası, 20. Nizamiye ve 6. ihtiyat Süvari Alayları kolordu ihtiyatı olarak Bedrevans civarında. 18. Piyade Tümen karargâhı Azap'ta, 33. Piyade Tümen Karargâhı Kalender'de, 34. Piyade Tümen Karargâhı Pırtanos'ta, 11. Kolordu Karargâhı Bedrevans'tadır.

⁵⁷⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, 3. Ordu Harekâtı, II, s.2.

10. Kolordu: Güneyden kuzeye doğru 31.,32. ve 30. Piyade Tümenleri ile Vahas-Beldeçur-Aha-Karadağ-Sinansi-Arap gediği-Güllü Bağdat Dağı-Hatha gediği-Tiyu hattında; Piktir Hudut Taburu ile gönüllülerden oluşan, 10. Kolordu emrindeki Asbeşan Müfrezesi de Tortum gölü ile Çoruh nehri arasını kapamakta; 88. Piyade Alayı Ahpisor'da, 94. Piyade Alayı Liskav'da kolordu hattında; 31. Piyade Tümen Karargâhı Sapanlı'da 32. Piyade Tümen Karargâhı Henike'de 30. Piyade Tümen Karargâhı Miletur'da 10. Kolordu Karargâhı Yukarı Liskav'da dır.⁵⁷⁵

Milo (Çoruh) Müfrezesi: 1. ve 2. Milo Alayı (altı tabur), İki dağ topu (17. Topçu Alayı 5. Bataryadan) ve dört Rus makineli tüfeğinden oluşan müfreme, Çoruh nehri batısında Erkenis ile Lazistan Müfrezesi arasını kapamakta.

Lazistan Müfrezesi: Kükürttepe ile Karadeniz arasında Arhavi deresi batı sırtlarında.

Sahil Birlikleri: Çoğu ile Trabzon civarında (Trabzon Seyyar Jandarma Alayı 1. ve 2. Taburları, Gümüşhane Seyyar Jandarma Taburu, jandarma depo taburu, altı adet 15'lik kale topu ile dört monteli top) olmak üzere Giresun Seyyar Jandarma Alayı'nın 1. Taburu Rize'de, 2. Taburu Giresun'da 3. Taburu Samsun'da bulunmaktadır.

Teşkilatını ve eğitimini geliştirmek üzere 108. Piyade Alayı Erzurum'da bulunmaktadır. Ordunun bundan başka ihtiyatı yoktur. Ordu Karargâhı Erzurum'dadır.⁵⁷⁶

Bu Ordu birliklerinin Erzurum'a yönelik Rus taarruzlarını durdurmak için mücadele ettiği II. Azap – Köprüköy muharebeleri öncesinde kuvvet durumu ise şu şekildeydi.⁵⁷⁷

⁵⁷⁵ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.3; Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.362.

⁵⁷⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.3-4.

⁵⁷⁷ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.70.

Kıtaat	Pyd.ve İs. Tb.	Sv.A. veya Bl.	Subay	Tüfek	Nefer	Mt.Top	Sıra Dağ	Adi Sahra	Adi Dağ
Lazistar Mz.	7	Mızrakl Tk.	91	5042	5527	6	4	2	2
Sahil Kıtası	7	-	61	4441	5161	-	-	6	6.15cm.
Toplam	14	1Tk.	152	9483	10688	6	4	8	8

10. Kolordu

Milo Mz.	6	-	57	3270	3554	4	-	2	-	-
Eşmeşan Mz.	Müfreze	-	3	605	578	-	-	-	-	-
30.F.	11	-	95	4477	5484	5	2	8	-	-
31.F.	9	-	97	3969	4556	7	8	8	4	-
32.F.	9	-	96	2405	2827	4	2	8	-	-
19.Sv.A.	-	1	14	330	322	4	-	-	-	-
Yekün	29	1	305	11786	13767	20	12	24	4	-

11.Kolordu:

18.Tmn.	9	-	97	3272	3974	4	4	-	16	6
33.Tmn.	9	-	87	3733	4777	4	4	4	2	3 (Obüs)
34.Tmn.	11	-	121	3771	4714	8	4	5	4	-
K.O.İht.	4	-	39	141	1548	-	-	4	-	-
20.Sv.A.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ve 6.İht.A.	-	2	34	333	340	-	-	-	-	-
Toplam	33	2	378	12519	15353	16	12	13	22	3+6

9.Kolordu

17.Tmn.	9	-	111	4160	4282	6	6	4	-	-
28.Tmn.	9	-	106	3251	3698	6	4	10	4	-
29.Tmn.	9	-	84	3517	3529	5	-	5	-	-
Tunagöl Mz.	1	-	14	797	892	2	-	-	-	-
Toplam	28	-	315	11725	12401	19	10	19	4	-
3.İht.Sv.Tmn.	5	6	163	3537	3781	3	-	3	6	-
2.Sv.Tmn.	2	2	110	1465	1830	5	4	-	-	-
Van Gölü cenup müfrezesi ve teşkilatlanma mahsusa	2	-	90	1879	2700	2	-	2	-	7
36.(*) Tmn.	1	-	17	471	514	2	-	2	-	7
Toplam	123	13	1587	56135	64598	77	38	69	42	22

Tabyalardan da anlaşılacağı üzere II. Azap–Köprüköy muharebeleri öncesinde 3. Ordu, 123 tabur, 13 alay, 1587 subay, 56135 tüfek, 64598 nefer, 77 mitralyöz, 38 sahra, 69 dağ ve sahra topuna sahiptir.⁵⁷⁸

Rus taarruzunun hemen öncesinde 3. Ordu'da emir komuta da önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Ordu kumandanı Mahmut Kamil Paşa, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın isteği üzerine, İlbaharda yapılması düşünülen taarruzun

* 36. Tümen'in kuvvet durumu şöyle idi. 78 subay, 1.559 nefer, 751 tüfek, 2 makineli tüfek, 2 sahra dağ bataryası, 4 adi dağ bataryası.

⁵⁷⁸ Genel Kurmay Başkanlığı'nın 3. Ordu Harekâtı adlı eserinde tabur sayısı 118, alay sayısı 10, top sayısı 180 olarak gösterilmiştir. Ayrıca Erzurum Müstahkem Mevkii ve Ordu geri teşkilleri hariç toplam insan sayısı 101.294 olarak gösterilmiş bunun 74.057'sinin muharip olduğu belirtilmiştir. Bunlarla birlikte 77 adet makineli tüfek olduğu da belirtilmiştir. (Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.4). Fevzi Çakmak ise eserinde 3. Ordunun tüm insan sayısını 80.226, bunun 64.600'ünü muharip olarak göstermiştir. Tüfek sayısını 56.195 olarak gösterirken tabur sayısını 121 ve makineli tüfek sayısını ise 77 olarak göstermiştir. Çakmak, Şark Cephesi Hareketleri, s.123.

ayrıntılarını hakkında görüşmek üzere 7 Ocak 1916'da Erzurum'dan karayolu ile İstanbul'a doğru hareket etti.⁵⁷⁹

Mahmut Kamil Paşa, en fazla üç hafta cepheden uzak kalacağı düşüncesiyle Ordu kumandanlığı için her hangi bir kimseyi vekil tayin etmedi. Fakat Ordu komutanı adına yazışmaları yapması için imza yetkisini Erkan-ı Harbiye Reisi Aziz Samih Bey'e bıraktı.⁵⁸⁰ Mahmut Kamil Paşa'nın bu hareketi askeri hişyerarşiyle bağdaşmıyordu. Bu duruma ilk tepki 11. Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa'dan gelmekle beraber Mahmut Kamil Paşa daha Refahiye'de iken ordunun idaresinin Ordu Kurmay Başkanlığı'na bırakılmasının uygun olmayacağı hakkında Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından uyarıldı.⁵⁸¹

Bunun üzerine Mahmut Kamil Paşa 8 Ocak'ta Ordu Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne çektiği emir ile 3. Ordu Kumandanlığına Abdülkerim Paşa'yı vekâleten atadı.⁵⁸²

Mahmut Kamil Paşa'nın emrine göre, Abdülkerim Paşa, askeri harekâtın gerektireceği durum haricinde ordu tertibatında herhangi bir değişiklik yapmayacak, acele olmayan önemli tayin, atama ve nişan gibi durumlarda herhangi bir işlem yapmayacaktı. Ayrıca Başkumandanlık Vekâleti ve Harbiye Nezareti ile herhangi önemli yazışmaları izin dâhilinde yapacaktı.⁵⁸³

Abdülkerim Paşa'nın kısıtlı yetkilerle bu göreve getirildiği gece Rusların Azap-Köprüküy üzerine taarruzu başladı.

⁵⁷⁹ Mahmut Kamil Paşa'nın İstanbul'a gidişinin sebebi hakkında çelişkili bilgiler mevcuttur. Aziz Samih, bunun sebebini Enver paşa'nın gayr-i müsait emirleri ve nasihatleri olarak gösterirken (Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.69). Çakmak, Mahmut Kamil Paşa'nın Rusların sessiz kalmalarını tehlikeli bir durum olarak gördüğü için İstanbul'a gittiğini belirtmiştir. (**Çakmak, Şark Cephesi Hareketleri**, s.121).

⁵⁸⁰ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.69. Aziz Samih Bey Felix Guze'nin 1915 Kasım'ın da tıfüse yakalanıp gitmesi sonucunda Ordu Kurmay Başkanı olmuştur.

⁵⁸¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.5.

⁵⁸² Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.69.

⁵⁸³ **ATASE**, BDH, Kls.144, Dos.58, F.49.

3. 3. 2. 1. 2. Rus Kafkas ordusunun durumu, konuş ve kuruluşu

Batum'daki birliklerin de dâhil olduğu sahil müfrezesi, 2. Türkistan, 1. ve 4. Kafkas Kolorduları ile Azerbaycan-Van müfrezesi ve ordu ihtiyatından oluşan Rus Kafkas Ordusu birliklerinin kuruluşu şu şekildeydi.⁵⁸⁴

Sahil müfrezesi (ve Batum Kalesi) 2. Türkistan, 1. ve 4. Kafkas Kolorduları ile Azerbaycan-Van müfrezesi ve ordu ihtiyatından oluşan Rus Kafkas Ordusu'nun;

Sahil Müfrezesi ve Batum Kalesi: Beş Tabur Piyade (19. Türkistan ve Hudut Alayları) sekiz taburlu bir müstahfaz tugayı ile üç Plaston taburu, üç kale topçu taburu, üç seyyar batarya (24 top), dört istihkâm bölüğü, üç süvari bölüğü ve bir gönüllü Gürcü taburudur.

2. Türkistan Kolordusu: 4 ve 5. Türkistan Avcı Tümenleri ile 3. Koban Plaston ve 109. Müstahfaz Tugayı, üç süvari alayı, üç özel süvari bölüğü, bir obüs ve istihkâm taburu (43 piyade taburu 21 süvari bölüğü, 66 top, üç istihkâm bölüğü).

1. Kafkas Kolordusu: 39. Piyade Tümeni, Don Plaston Tugayı ile 2. ve 33. Müstahfaz Tugayları, 5. Kafkas Süvari Tümeni, bir süvari alayı bir ve 6. Ermeni Taburları, dört süvari bölüğü, ikisi havan olmak üzere dokuz batarya topçu, dört istihkâm bölüğü (35. Piyade Taburu, 26 süvari bölüğü, 86 top, beş istihkâm bölüğü)

4. Kafkas Kolordusu: 2. Kafkas Avcı ve 2. Kazak Tümenleriyle 1. Müstahfaz Tugayı, 2. Hudut Süvari Alayı, üç özel süvari bölüğü, Bir istihkâm taburu (22 tabur Koban, Plaston, hudut, Ermeni, Gürcü, 43 süvari bölüğü, 42 top, bir istihkâm bölüğü).

Azerbaycan-Van Müfrezesi (Kolordusu) : 4. Kafkas Kazak Tümeni, 4. Koban Plaston ve 49. Müstahfaz Tugayları, 2 ve 3. Mevera-yı Baykal Süvari Tugayları, iki hudut alayı (birisini süvari), dört Ermeni ve bir Gürcü Taburu (26 tabur Koban, Plaston, Hudut, Ermeni, Gürcü, 53 süvari bölüğü, 32 top, bir istihkâm bölüğü).

Bu kuvvetler bir süvari Alayı, iki müstahfaz ve iki Ermeni taburu ile bir batarya Van Gölü güney Müfrezesi'ndedir.

Ordu ihtiyatları: 4. Kafkas Avcı ve 60. Piyade Tümenleri ile Sibirya Kazak Tugayı, 3. Labinski Kazak Alayı, 3. Kafkas Atlı Hudut Alayı, bir özel Süvari bölüğü ve

⁵⁸⁴ 10 tabur piyade, 63. süvari bölüğü ile 34 toptan oluşan İran Kuvve-i Seferiye Kolordusu bu kuruluşu dâhil edilmemiştir.

bir hava müfrezesi (28 Tabur, 22 Bölük Süvari, 84 Top 12'si obüs, bir hava müfrezesi).⁵⁸⁵

Belirtilen bütün bu Rus Kafkas Ordusunun buldukları mntıklar ise şu şekildeydi;

Batum Kalesi Sahil Müfrezesi: Dört piyade taburu ile üç kale topçu taburu ve istihkâm taburu Batum'da 16 piyade taburu, üç süvari bölüğü, 24 top Arhavi ile Artvin-Kaçkar dağı hattı arasındaki bölgede.

2. Türkistan Kolordusu: Kaçkar dağı ile Erkek deresi arasındaki bölgede, İşhan-Akdağ-Karadağ doğusu-Narman batısı-Koziçan tepesi kuzeyi hattında, kolordu karargâhı Oltu'da.

1. Kafkas Kolordusu: Koziçan tepesi ile Aras nehri güneyinde Mingemir dağı arasında; Koziçan tepesi doğrusu-Azap-Horasan-Mirgemir dağı hattında. Kolordu karargâhı Karaorgan'da.

4. Kafkas Kolordusu: Mingemir dağı ile Van Gölü arasında, Altun taht tepesi doğrusu-Kopal doğrusu-Güzelbaba dağı doğrusu-Kop (Bulanık) Haçlı ve Nazik gölleri-Yakup ağa dağı güneyi-Adilcevaz hattında. Kolordu karargâhı Karaköse'de.

Azerbaycan-Van Müfrezesi: Bir süvari alayı ile iki Ermeni ve müstahfaz taburu ile altı toptan oluşan bir müfreze, Van Gölü güneyinde, Reşadiye doğrusunda, kolordunun diğer kısımları İran Azerbaycanı'nda.

Ordu ihtiyatları: 4. Kafkas Avcı Tümeni Sarıkamış'ta, 66. Piyade Tümeni Kağızman'da, Sibiry Kazak Tugayı Narman'dan Sarıkamış'a doğru yürüyüş halinde, Hava Müfrezesi Kars'ta.⁵⁸⁶

II. Azap-Köprüköy taarruzu öncesinde Rus Kafkas Ordusu birliklerinin kuvvet durumu ise şu şekildeydi:⁵⁸⁷

⁵⁸⁵ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.6; Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.296-299; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, III, s.3-4.

⁵⁸⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.5-6; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, III, s.4.

⁵⁸⁷ **Maslofski'nin eserine Atı Zeyil** (Kuruluşlar), İstanbul, 1935, 16. Zeyil, s.38-42.

Birlik	Piyade Tb.	Süvari Bl.	Top(Seyyar)
Sahil Müfrezesi	16	3	24
2. Türkistan Kolordusu	43	21	66
1. Kafkas Kolordusu	35	26	86
4. Kafkas Kolordusu	22	43	42
Van Gölü Cenup Müfrezesi	4	6	6
Ordu İhtiyatı	28	22	84
Toplam	148	121	308

Rus Piyade Taburları 900 Kişilik, süvari bölükleri 150 muharip er esasına göre kurulmuştu. Buna göre Rus Kafkas Ordusu'nun 148 piyade taburu ve 121 süvari bölüğündeki toplam muharip gücü 151.350 dir.⁵⁸⁸

3. 3. 2. 2. Harekât ve muharebeler

Tüm hazırlık ve planlarını tamamlayan Rus birlikleri 8–9 Ocak gecelerinden itibaren küçük çapta da olsa ilk taarruzlarına başladılar. Rusların ilk taarruzları 8–9 Ocak gecesi Kaleboğazı mıntıkasından Aras Köyüne odun almak için giden bir müfrezemizi pusuya düşürmek suretiyle taarruz etmiştir.⁵⁸⁹ Bundan sonra Ruslar asıl taarruzlarını yapmaya başlayacaklardır.

10 Ocak 1916'da, 43 piyade taburu, 21 süvari bölüğü, 66 top, 39.000 piyade tüfeğinden oluşan ve karargâhı Oltu'da bulunan 2. Türkistan Kolordusu, 30 Piyade Taburu, 40 Top, 19.822 Piyade Tüfeğinden ibaret bulunan 10. Kolordu'ya taarruz etmiştir. 4. 30'dan itibaren hafif topçu ateşiyle başlayan 2. Türkistan Kolordusu'nun bu taarruzu ile 10. Kolordu Cephesi'nden Karadağ-Kiçik ve Güllü-Bağdat Dağı bölgesinde şiddetli muharebeler başlamış oldu.

⁵⁸⁸ Daha sonraki dönemlerde (1916 yılı başında) Rus taburları 1000 kişilik mevcutlardan oluşmaktadır. İhtiyat birliklerinin de gelmesiyle dört alaylı bir Rus taburunun 5.500 muharip gücüne sahip olduğu görülmüştür: Ayrıca belirtilen bu rakama Azerbaycan-Van Müfrezesi'nin İran Kuvve-i Seferiye Kolordusu'nun; Kars ve Batum birliklerinin mevcudu da eklendiğinde Rus muharip kuvveti 197.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁸⁹ ATASE, BDH, Kls.514, Dos.2006, F.3.

4. Türkistan Avcı Tümeni ise, 30. Piyade Tümeni Cephesi'nde 16. Piyade Alayı ile Arap gediğine, 13. Piyade Alayı ile Sivri Deresi batı yamaçlarına karşı taarruz etti. Ayrıca mezkûr tümenin 14. Piyade Alayı 32. Piyade Tümeni Cephesi'ndeki Karadağ bölgesine taarruz etti. 15. Piyade Alayı ise Oltu bölgesinde ihtiyatta bulunmaktaydı.⁵⁹⁰

Rusların bu taarruzları, asıl büyük taarruz öncesinde yapılan birer gösteriş taarruzu mahiyetindeydiler. Fakat Ruslar bu durumu göz ardı edercesine özellikle 2. Türkistan Kolordusu bölgesinde şiddetli hücumlar yapmışlardır. Karşılarındaki Türk kıtaları ise beklenmeyen bu taarruz durumunda ihtiyat birlikleri dâhil hemen bütün kuvvetlerini ileri sürdüler.⁵⁹¹ Böylelikle Rusların sol taraftan yapmış olduğu bu taarruzları özellikle şiddetli muharebelerin cereyan ettiği Karadağ bölgesinde Türk birlikleri tarafından başarıyla tard edildi. Bunun üzerine Rus birlikleri 10–11 Ocak gecesinden itibaren tesviye ettikleri birlikleriyle Aras cephesi güneyindeki Karataş Dağı ile Milo (Çoruh) Cephesindeki İşhayan (İşhan) arasında kalan 150 km'lik bir cepheden başarısızlık ile sonuçlanacak yeni bir taarruza geçmiştir.⁵⁹²

Karadağ bölgesinde muharebelerin şiddetle devam ettiği sırada Rus birlikleri 10–11 Ocak gecesini Aras nehri kuzey ve güneyindeki değişik bölgelerden de taarruza geçmişlerdir. Rus piyade birlikleri Aras'ın güneyinde Tahir-Velibaba istikametleri ile yine nehrin kuzeyindeki Köték-Narman boğazı istikametlerinden bölgelerde bulunan Türk ileri mevzii birliklerine şiddetle taarruz etmişlerdir. Fakat karşılarındaki Türk kuvvetleri bu taarruzları büyük bir başarıyla tard ederek Rusları, çok sayıda silah, esir ve makineli tüfek bırakmak suretiyle tekrar eski mevziilerine sürmüşlerdir.⁵⁹³

Bu arada Rus birlikleri, Aras nehri kuzeyindeki Erkek deresi boyunca ilerlemeye başlamışlardır. Bu durumun yarattığı tehlikeyi gören 3. Ordu Komutanlığı 11. Kolordu'ya gerektiğinde 34. Piyade Tümeni ile bu yöne yardıma hazır bulunmasını emretti. 3. Ordu Komutanlığı ayrıca, 10. ve 11. Kolordu için merkezi bir yer olan ve Sıçankale-Koziçan tepe-Çilligöl dağı üzerinden Hasankale'ye inen önemli bir ilerleme istikametini kapayan Karabıyık'ta bir ordu ihtiyatı teşkilini emretti. İki taburlu olan 101. Piyade Alayı, üç taburlu olan Bağdat Alayı, 33. Piyade Tümeni'nden bir piyade alayı

⁵⁹⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.9–10.

⁵⁹¹ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.124–125.

⁵⁹² **ATASE**, BDH, Kls.267, Dos.1101, F.004.

⁵⁹³ **ATASE**, BDH, Kls.267, Dos.1101, F.003.

Masra'daki 11. İstihkâm Taburu ile 20. Nizamiye ve 6. İhtiyat Süvari Alayları bu ihtiyat birliklerini oluşturacaktır.⁵⁹⁴

11 Ocak 1916'da 10. Kolordu bölgesindeki muharebeler devam etmiştir. Fakat Rusların bu bölgede Karadağ-Kiçik ve Güllü-Bağdat dağı mevziilerine yönelttiği taarruzunu devam ettirmeyerek durdurdu. Bu sırada Ruslar Narman (İd) bölgesinden taarruza yeniden başladılar. Fakat Ruslar, bu taarruzlarını da akşam üzeri durdurmuşlardır⁵⁹⁵.

9. Kolordu Cephesinde bir Rus taarruz veya harekât görülmediğinden 3. Ordu Komutanlığı 9. Kolordu'nun ihtiyatı olan 17. Piyade Tümeni'nin hemen 10. Kolordu bölgesine hareket etmesi emrini vermiştir. 9. Kolordu Kumandanlığı ise 17. Kolordu'nun boşaltacağı ve 28. Piyade Alayını gönderecekti.

Erzurum'da bulunan 108. Piyade Alayı 9. Kolordu emrine verildi. 108. Piyade Alayı 29. Piyade Tümenine yardım edebilmek üzere Karayazı düzünden 9. Kolordu gerisine açılan yol üzerinde Mescitli'de bulunacaktır.

17. Tümen, karargâhı ve süvari bölüğü ile birlikte 11–12 Ocak 1916 gecesi Tenzile ve Erkek'e gelmiştir. Tümen'in araçları iaşe bölgesine dağılmış olduğu için Tümen'in tüm iaşesi erlerin çantalarındaki maddelerdir. İaşe⁵⁹⁶ açısından zayıf bir durumda olan 17. Tümen, 12 Ocak'ta Hasankale'ye yürüyecektir.⁵⁹⁷

Rus birlikleri, 10–11 Ocak taarruzlarında önemli bir başarı kaydedememişlerdi. Fakat Prejevalski⁵⁹⁸ Komutasındaki 2. Türkistan Kolordusu ağır kayıplara uğramasına rağmen Rus taarruz planının ilk ve önemli kısmını tamamlamış ve 10. Kolordu'nun Tortum Gölü'nden Oltu çayına kadar uzanan bir savunma hattı oluşmasını sağlamıştır.

⁵⁹⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.10.

⁵⁹⁵ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.71.

⁵⁹⁶ I. Dünya Savaşı sırasında 3. Ordu'nun iaşesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tuncay Öğün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Ankara,1999

⁵⁹⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.10–11.

⁵⁹⁸ 2. Türkistan Kolordusu'nun Komutanı olan General Prejevalski, I. Dünya Savaşı öncesinde uzun bir süre Erzurum'da Rus konsolosluğu yapmıştır. Bu yüzden bölge arazisini çok iyi bilmekteydi. Mehmet Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, İstanbul, 1338, s.80.

2. Türkistan Kolordusu'nun şaşırtma hareketinin yegâne faydalı neticesi Oltu çayı'nın doğusunda elde edildi. Çünkü 31. ve 34. Tümenlerin hemen tamamı Karadağ ve civarındaki bölgelere toplanmıştı.⁵⁹⁹

Buradan da anlaşılacağı üzere Rus taarruz planı en önemli aşamasını başarıyla kaydetmişti. Özellikle Aras nehrinin güney ve kuzey bölgesinde yapılan şaşırtıcı Rus taarruzları sonucunda Türk birlikleri, güneyde başta Mescitli mıntıkası olmak üzere civar bölgelerde toplanırken Kuzey de ise Karadağ mıntikasında toplanmıştır. Bu durum ise özellikle Elimi–Maslahat hattında Azap–Köprüküy istikametine uzanan bir boşluğun oluşması sonucunu doğurmuştur.

3. 3. 2. 2. 1. Yarma taarruzu (12 Ocak 1916)

General Prejevalski'nin ortaya çıkardığı sonuçtan oldukça memnun kalan Yudenich, 12 Ocak günü şafak vakti harekâtın ikinci safhasını yani yarma taarruzunu başlatıyordu.

Taarruzun tertibi şu şekilde olacaktı.

- a) Taarruz Koçut dağı–Çilligöl Dağı hattı üzerinden Köprüküy genel istikametine yapıldı. Don Tugayı sağ yanını koruyarak 2. Türkistan Kolordusu ile irtibatı muhafaza edecek, 39. Tümen'in Zanzak'taki 155. Alayı'da güneyden Stavut üzerine taarruz edecekti.
- b) Asıl yarma vazifesi 4. Türkistan Kolordusu'na verildi. 66. Tümen bunun gerisinde ihtiyat ta tutularak, yarma harekâtında bir derinlik vücuda getirildi. Sibiry Kazak Süvari Tugayı da cephe yarıldıktan sonra açılan gedikten Köprüküy istikametinde ilerleyecekti.
- c) 4. Avcı Tümeni, sağ “kuzey” yolu 15. Alay ve 16. Alay Kızlarkale, Maslahat arasından Koçutdağı güney sırtlarındaki Türk mevziilerine; sol (güney) kol (14. Alay) Maslahat, Elimi arasından Çilligöl dağı kuzeyine doğru taarruz edeceklerdi. 16. Alay'ın iki taburu Tümen ihtiyatında bulunuyor sağ (kuzey) kolun taarruzu da 36 top ile desteklenecekti.⁶⁰⁰

12 Ocak'taki yarma taarruzu 4. Türkistan Avcı Tümenine verilmişti. Fakat öncesinde bu harekâtın yapılabilmesi için Koçutdağ bölgesinin alınması gerekiyordu

⁵⁹⁹ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.310.

⁶⁰⁰ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, III, s.10.

bundan dolayı bu vazifenin verildiği 1. Kafkas Kolordusu buraya 155. Alayı'nı sevk etti fakat ne 155. Alayı ne de Azapköy Yaylası üzerine taarruz eden 39. Tümen'in 153. Alayı da herhangi bir başarı elde edememişti.

Bu sırada 153. Alayın solunda Aras nehri güneyinde bulunan 154. Alay Tayhocalar bölgesine ve buradaki 28. Tümen'e taarruz etmiştir. Fakat 154. Alay'da ağır bir zayıyata uğramıştır. Alayın özellikle subay zayıyatı çok fazla olmuştur. Öyle ki alayın papazı elinde haç ile olayın önüne geçerek ordunun gayretini artırmaya çalışmıştır.⁶⁰¹

28. Tümenin Aras nehrine yakın kısmındaki 83. Piyade Alayı'nın 3. Taburu, üç Rus taburunun taarruzuna uğrayarak çekilmek zorunda kaldı. Bir dağ taburu Ruslara kaptırdı.

Rus taarruzu aralıksız bir şekilde 28. Piyade Tümeni Cephesinde bütün şiddeti ile devam etmekte ve 28. Piyade Tümeni olağan üstü kahramanlıkla mevzisini muhafaza etmektedir. Rus taarruzları durdurulmuştur. Kritik bir arazi kesimini kapayan Turnagöl Müfrezesi'ne iki Rus taburunun taarruzu ilerleyemedi. Ordu Komutanlığı, kaybedilen mevzi kısmının karşı taarruzla geri alınmasını emretti. Bir tedbir olmak üzere 10. Kolordu bölgesine gönderilmekte olan 17. Piyade Tümeni (49. Piyade Alayı hariç) tekrar Harçlı'da 17. Tümen Komutanı emrinde toplanacaktı.⁶⁰²

1. Kafkas Kolordusu'nun yaptığı bu taarruzları müteakip yarma harekâtını yapmak üzere 4. Kafkas Avcı Tümeni'nin taarruzu başladı. Bu Tümen belirlenen ve yukarıda da belirtilen plan doğrultusunda sağ ve sol olmak üzere iki koldan ilerlemeye başladı.

Sağ kol, General Putinsef kumandasında 15. Kafkas Avcı Alayı ile 16. Kafkas Avcı Alayı'nın iki taburu ve iki dağ bataryası bulunduğu halde Koçut dağının güney istikameti üzerine hareket etti. Sol kol ise General Vasiliyev Kumandasında 14. Kafkas Avcı Alayı, bir dağ bataryası ile Elimi üzerine taarruza geçti.

Topçu desteği ile ilerleyen Sağ kol önemli mevziileri işgal etmesine rağmen, sol kol ise çok az ilerleyebilmiş Elimi'nin 500 m yakınına kadar sokulabildi.⁶⁰³

3. Ordu'nun diğer cephelerinde kayda değer bir olay olmadı. Karabıyık ve Dazlak yaylasına Rusların sarkması halinde 10. ve 11. Kolorduların durumu tehlikeye düşeceğinden, 3. Ordu Komutanlığı, cephesi kısmen sükûnetli bulunan 10. Kolordu

⁶⁰¹ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.306–307.

⁶⁰² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.12.

⁶⁰³ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.307–308; Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.126.

Komutanlığı'na, bütün olanaklarını kullanarak 11. Kolordu sol yanınada bulunan 34. Piyade Tümeni'ne yardım yapmasını emretti. Hasankale'de bulunan 49. Piyade Alayı, 11. Kolordu emrinde olarak, Karabıyık bölgesine hareket edecek. 11. Kolordu Komutanı, gerekirse 49. Piyade Alayı'nı Azap istikametinde çevirebilecek⁶⁰⁴

12 Ocak'taki muharebelerde Yarma kuvvetinin sağ kolunun Koçut Dağ güneyine kadar ilerlemesi haricinde Rus birlikleri her hangi büyük bir başarı elde edememişlerdir. Bu gün yapılmış olan muharebeler Türk tarihine kaydedilmesi gereken, ezici bir çoğunluğa rağmen yokluklar içerisindeki Türk askerinin şerefli bir mücadele tablosudur.

13 Ocak 1916'da Ruslar Mingemir dağından Tortum Gölü'ne kadar bütün cephede taarruza geçti. Fakat buna rağmen Türk birliklerinin mukavemeti de pek şiddetli bir durum arz etmekteydi. Ruslar ağır kayıplar vermekteydiler özellikle 39. Tümeni'nin 5.500 mevcutlu alayları eriyordu.⁶⁰⁵

29. Piyade Tümeni Cephesin'nde Rusların yalnız keşif kolu faaliyeti devam ederken, 154. Piyade Alayı, 5. Kafkas Avcı Alayı ve altı Drojin taburundan oluşan Rus birlikleri 28. Piyade Tümeni'nin sıklet merkezi ile Alagöz ile Endek arasından taarruza geçti. Endek mevziinde bir kısım mevzilere giren bu birlikler kısa zamanda geri atıldı. Bu olaydan sonra 28. Piyade Tümeni 1. Tümen'in iki alayı ile birlikte Erdek batısı-Müşkü-Ciceyrek doğusu-Kırık batısı-Aras hattına yerleşti⁶⁰⁶

Yarma harekâtını gerçekleştirmek azminde olan Rus komutanlığı 18. Piyade Tümeni cephesine, 34. Tümen Cephesine ve 10. Kolordu cephesine doğru taarruza geçti. Rus birlikleri buraya 34. Tümen'in bulunduğu Koziçan tepesinde üç bölüğümüzü esir almış olmalarına rağmen,⁶⁰⁷ Kar ve fırtına harekâtı zorlaştırmaktaydı. Bu harekât Vorobyev Komutasındaki 4. Kafkas Avcı Tümeni tarafından düzenlenmişti. Vorobyev Elimi civarında durmuş bulunan sol kolu, ihtiyatta bulunan 16. Kafkas Avcı Alayından iki taburla takviye ettiği halde, Türk karşı taarruzları karşısında bu kol bir adım bile ilerleyememiştir. Diğer taraftan 153. Alay'da bir hayli zayıf vermişti.⁶⁰⁸ Yudenich'in emriyle 4. Türkistan Avcı Tümeni 263. Alay ve 1. Kafkas Kolordusu'nu da 261. Alay

⁶⁰⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3.Ordu Harekâtı**, II, s.15.

⁶⁰⁵ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.126.

⁶⁰⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.17.

⁶⁰⁷ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.71.

⁶⁰⁸ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.126.

ile takviye ettikten sonra Rusların yeni yıl gecesine rastlayan 13 Ocak gecesini yeni taarruz emri verdi⁶⁰⁹

Ayrıca bu gün 11. Kolordu 33. ve 18. Piyade Tümenleri Rusların işgal etmiş olduğu mevzileri geri almak gayesi ile Alakilise bölgesine bir taarruz hareketi başlattılar. Fakat devam eden kar fırtınasından dolayı bir gün önce kaybedilmiş bulunan 33. Piyade Tümen bölgesindeki Kızılarkale batısı, Elimi doğusundaki 97. Piyade Alayı, 1. Tabur mevzii ile 34. Piyade Tümeni bölgesinde, Koçot dağındaki Kötek Hudut tabur mevzisi geri alınamadı.

13. Ocak'ta 10. Kolordu Cephesinde 2. Türkistan Kolordusu'nun saat 01.30'da başlayan taarruzunda özellikle 32. Piyade Tümeni bölgesinde Karadağ'a yönelik iki taarruzu geri atıldı. Arazinin sarplığı kar ve tipinin devam etmesi ayrıca 10. Kolordu birliklerinin Kahramanca mücadelesi sayesinde kolordu'nun diğer cephesindeki taarruzlar da ilerleyemedi.

10. Kolordu, gerektiğinde 34. Piyade Tümenine yardımda kullanılmak üzere, Hohor'daki 19. Süvari Alayı ile 90. Piyade Alayı'nın 2. Taburunu 31. Piyade Tümeni emrine verdi.⁶¹⁰

Görüldüğü üzere 13 Ocak'ta meydana gelen harekât ve muharebelerinde 11. Kolordu Cephesi hariç diğer bütün cephelerde Rus kuvvetlerinin herhangi bir başarısı kaydedilmemiştir. Bu tarihe kadar Türk yapılan muharebelerde genelde Türk Ordusu galip gelmiştir.

14 Ocak'ta Yudenich, bütün ordu ihtiyatları ile genel ve kati taarruza karar verdi. 3. Ordu Komutanlığı Rus taarruzunu Pasinler istikametinden geleceği tahmin etmekteydiler. Bu yüzden Sanamer-Elimi-Maslahat-Koçot dağı hattına önem vermişlerdir.⁶¹¹

11. Kolordu Cephesi'nde: Rus 4. Kafkas Avcı Tümeni sağ kolu 12 Ocak 1916'da Koçot dağı ve civarını (Kötek Hudut Taburu'nun bulunduğu ileri mevzii kesimini) ele geçirerek, yarma için sağ taraf emniyete alınmış olduğundan, 4. Kafkas Avcı Tümen Komutanı 13 Ocak 1916'da obüs taburu ile iki sahra bataryası ve emrine verilmiş bulunan 261. Piyade Alayı ile sol kolu takviye etmiş, böylelikle 3. Ordu'nun, bu sol

⁶⁰⁹ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.310.

⁶¹⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II; s.17-18.

⁶¹¹ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.126.

kolu çevirmeye yönelik karşı taarruzları önlemiştir. Ayrıca bu kol kuvveti topçu ateş desteği ile güçlenmiş olarak durdurulmuş bulunan taarruzunu Elimi üzerinden Çilli göl dağı kuzey yamaçlarına yürütme olanağını bulmuştur.

18. Piyade Tümeni'nin Azap doğusundaki mevziilerini ele geçiren Ruslar, üç piyade alayı ile 33. Piyade Tümeni sağ kanadına taarruz ederken; bir piyade alayı ile Alakilise'den, bir piyade Alayı ile Elimi'den taarruza devam ettiler. 33. Piyade Tümeni'nin zayıtı çok ağırdır. 33. Piyade Tümen Komutan Vekili ile kolordu topçu komutanı da şehitler arasındadır. 33. Piyade Tümeni saat 10.00'da Mollamelik doğu kuzey sırtları ile Sitavut (Bahçe) doğu sırtlarına çekilmektedir.

34. Piyade Tümeni Cephesinde 2 ½ Piyade Koziçan tepesi doğusundaki Kötek Hudut Taburu Müfrezesine her iki taraftan taarruz ederken, Koziçan tepesinden Erkek deresine kadar üç Rus piyade alayı (264., 18. ve 23.) gecedan beri taarruz etmektedir.⁶¹²

14 Ocak 1916 akşam üzeri, 18. Piyade Tümeni, Aras-Haran doğusu-Kalender doğu güneyi; 33. Piyade Tümeni, Aras-Haran doğrusu-Kalender doğusu-Mollamelik batısı-Sitavut batısı Çilligöl dağı; 34. Piyade Tümeni, Koziçan tepesi-Eldenik-Hohor (Güllülü) kuzey sırtlarına çekilmiş bulunmaktadır. Rus taarruzu durdurulmuş ve Ruslar terk edilen 1. savunma hattını henüz geçmemişlerdi. 11. Kolordu mevziinin kritik kısmı, Kalender ile Erkek arasındaki Çilligöl dağı, Karabıyık, Koziçan tepesi, Koşa dağı, Dazlak yaylasından oluşan platodur. Rusların, 11. Kolordu gerisine düşmek için bu kritik arazi kesimini ele geçirme taarruzlarına devamını kesinlikle beklemek lazımdır.

11. Kolordu Cephesi'nde bir Rus süvari Alayı Aras vadisinden, bir diğeri de Erkek deresi vadisinden taarruz etmektedir. 13 batarya ile desteklenen 13. Piyade Alayı ve iki süvari alayının taarruzu ile 1. savunma hattı yarılan 11. Kolordu, gündüz 2. Savunma hattına çekilmek zorunda kaldı.

11. Kolordu karşısındaki Rus birlikleri 152, 153, 155, 261, 262, 263, 264. Piyade Alayları; 14, 15, 16. Kafkas Avcı Alayları ile 18. ve 23. Türkistan Avcı Alayları ve Don Plaston Tugayı (Dört taburlu) ile 13 Batarya ve iki süvari alayıdır.

Cephede gece gündüz, kanlı ve şiddetli muharebeler devam ederken, Erzurum'da 3. Ordu Komutan Vekili Abdülkerim Paşa nihayet ordu kurmay başkan vekili ve şube müdürleri ile saat 13.00'te Hasankale'ye geldi.⁶¹³

⁶¹² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II; s.20-21.

⁶¹³ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.21-22.

10. Kolordu Cephesi'nde: 10. Kolordu Cephesi'nde Rus taarruzu Erkek (Demirciler) vadisi boyunca ilerleme çabasında ise de durduruldu. 10. Kolordu eski mevziinde savunmasına devam etmektedir. Ruslar özellikle 11. Kolordu sol kandındaki 134. Piyade Tümeni Cephesi'ndeki taarruzlarına gece de devam etmekte olduğundan, 10. Kolordu, Ordu Komutanlığı emri ile 11. Kolordu'ya yardım yapacaktır. Bunun için 10. Kolordu'dan 90. Piyade Alay Komutanı Yarbay Reşit Bey komutasında 90. Piyade Alayı, alayın 2. Taburu, Tokat Seyyar Jandarma Taburu, bir dağ bataryası ve süvari bölüğünden oluşan bir müfreze, 15 Ocak 1916 öğleyin Koşa, (Toygarlı)'da bulunacak şekilde harekete geçirildi. Bu kuvvetleri verdikten sonra, 10. Kolordu'nun emrinde ihtiyat kuvveti olarak 200 mevcutlu yalnız bir piyade taburu kalmaktadır.

9. Kolordu Komutanı, 11. Kolordu'nun 2. savunma hattında savunmasını devam ettirebileceğinden kuşkuludur. 11. Kolordu Hopik doğusundaki 3. savunma hattı'na çekilmesi halinde, 9. Kolordu'nun bulunduğu hatta kalmasının düşünülemeyeceği ve kolordu'nun Postlubadağı-İnce Boncuk tepesi-Todeveran-Komasor hattına çekilmesinin gerektiği görüşünde olduğundan, böyle bir harekete hazır olmak üzere muharebede gerekli olmayan ağırlıklarla eşya ve erzak kollarının şimdiden Işkı, Emrekom civarına gönderilmesini emretti.⁶¹⁴

Ayrıca II. Azap-Köprüküy savaşlarında önemli muharebe ve gelişmelerin meydana geldiği 14 Ocak'ta cephe yarıldıktan ve Ordu 2. Savunma hattına çekildikten sonra Sibiry Kazak Tugayı yarma noktasından içeri girerek Köprüküy istikametinde ilerlemeye başladı. 15/16 gecesini Köprüküy'e girmiş ise de kötü hava koşullarından dolayı çekilmişlerdir.⁶¹⁵ Rusların bu son taarruzlarının artık geçici olmadığı anlaşılınca hem durumun yarattığı tehlikeden hem de cepheye yakın olmanın getireceği avantajlardan dolayı Ordu Karargâhı Hasankale'ye nakledildi.⁶¹⁶

15 Ocak'ta Rus taarruzları tüm şiddetiyle devam etti. General Vorobyev kumandasındaki 4. Kafkas Avcı Tümeni Stavut'u işgal etti ve aynı gece Hızardere'ye uzandı. Bu, yarma hareketinin önemli bir safhasıydı. Çünkü Hızardere'den, Pazarçur'a, Pazarçur'dan Köprüküy'e giden 10 mil (16 km) uzunluğunda iyi bir yol vardı. Harekâtın başlamasından pek az evvel Yudenich, General Vorobyev'e yüksek

⁶¹⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.24.

⁶¹⁵ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.127.

⁶¹⁶ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.71.

dağlardaki güç kış şartlarına hakikaten uyabilmek yegâne atlı kuvvet ispat eden Sibiry Kazak Tugayı'nı da göndermişti. Bu tugay Hızardere'deki öncü piyade kuvvetleri ile birleşti.⁶¹⁷

Özellikle 14 Ocak'a kadar Türkler karşısında önemli bir ilerleme kaydedemeyen ve çok sayıda esir ve kayıp veren Rus yarma kuvvetleri,⁶¹⁸ taarruz harekâtlarında kati neticeyi 15 Ocak'ta almaya başlamışlardır. Voloshinov-Petrichenco Koziçan Dağını müdafaa eden Türk mevziileri üzerine geliştirdiği taarruza devam etti. Olumsuz kış şartlarına rağmen 264. Georgievskis Tümeninin ve bir Don Piyade Tümeni'nin iki taburu tahkim edilmiş olan bu tepe üzerine baskılarını artırıyorlardı.⁶¹⁹

Koziçan tepe mıntikasındaki savunma müdafaasını yapan birlik 11. Kolordu Komutanlığı'nın 34. Tümeniydi. Rusların Azap-Köprüköy yarması için önemli bir konuma sahip olan Koziçan Tepe'de Rus baskısı artması üzerine, 11.Kolordu Komutanı, elinde ne kadar kuvvet varsa hepsini Rus sıklet merkezinin yöneldiği Çilligöl dağı-Karabıyık-Koziçan tepesi bölgesine göndermiş, böylelikle 34. Piyade Tümeni bölgesinde 20. Piyade Taburu ile iki süvari Alayı (tümenin dokuz taburu, Kötök ve Mecingert Hudut Taburları,108. Piyade Alayı'ndan bir, Bağdat Alayı ile 49. ve 52. Piyade Alaylarından ikişer tabur, Erzincan Seyyar Jandarma Taburu, istihkâm inşaat taburu, 20. Süvari Alayı ile 6. İhtiyat Süvari alayı) bulunmaktadır. 10. Kolordu'dan Reşit Bey Müfrezesi (90. Piyade Alayı'nın 2. ve 3. Taburları ile dağ top takımı ve bir süvari bölüğü) 34. Piyade bölgesine yardım için hazırlanmaktadır.

Ruslar Koziçan tepesinde her taraftan yanaşmış, 10. Kolordu'dan yardıma gelen birlikler, zayıyatı karşılamak üzere mevziilere dağıtılmış ve elde ihtiyat kalmamıştır. Vasıta azlığından ve geriden cephaneye getirilmediğinden dolayı savunma yalnız süngü muharebesine dayanacaktır. Çok şiddetli soğuk vardır.

Tüm bu tahkimat çalışmalarına rağmen Rusların Don Piyade tümeni ile tahkim edilmiş olan 264. Georgievskis Tümeni Koziçan tepesini işgal etmiştir. Bunun üzerine 34. Piyade Tümeni 15 Ocak 1916 Akşamı Koziçan tepesi bırakarak Çilligöl dağı-

⁶¹⁷ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.313.

⁶¹⁸ **ATASE**, BDH, Kls. 267, Dos. 1101, F. 4-9.

⁶¹⁹ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.313.

Karabiyik doğusu-Karabiyik kuzeyi-Pırtanos (Çimenli) güneyi-Koşa dağı hattına çekildi.⁶²⁰

Vorobyev kumandasındaki 4. Kafkas Avcı Tümeni, üç alayı ile 66. Piyade Tümeni'nin 261. ve 263. Alayları ile Çilligöl dağı, kuzeyinden adım adım ilerleyerek yarma sahasını derinleştiriyordu. Yarma meydana gelir gelmez 2. Sibiry Kazak Tugayı bu gedikten ileri harekâtle Köprüköl'e gidecek ve buradaki Köprüyü yıkacaktı. Bu köprü özellikle Aras nehri güneyindeki Türk birliklerinin askeri ve takviye faaliyetleri için çok önemli bir geçiş noktasıydı. Bununla birlikte Erzurum'a giden önemli yolların kavşak noktası olduğu için Ruslar açısından yıkılması gerekiyordu. Fakat 15/16 Ocak gecesi Köprüköl önlerine gelen Sibiry Tugayı, hava şartlarının durumu iyi olmamasından dolayı geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶²¹ 15 Ocak'ta Ruslar bu gün Aras kenarındaki 28. Tümen cephesinde Vandek, Şükür ve Turnagöl üzerine taarruz ettiler. Bu taarruzla mezkûr Türk birlikleri yerlerinde tutulmak isteniyordu. 18. ve 33. Tümen bölgelerinde sükûnet vardır.⁶²²

16 Ocak'ta Artık Ruslar yarma harekâtını tamamen ilerletmişlerdir. Bu günün sabahında, Vorobyev'in Piyadeleri yeniden ileri harekâta geçtiler Çermiksu, Serboğan, Pazarçur'u işgal ettiler Buradan ilerleyen Rus birlikleri Dazlak yaylasını da işgal etmişlerdi. Buranın düşürülmesiyle 10. Kolordu ile Hasankale'deki 34. Tümen arasındaki ulaştırma hattı kesilmiş oldu. Aras nehrinin sağ (güney) kısımlarındaki bölgelerde de Ruslar Türk kuvvetlerini geri püskürtmeyi başardı.⁶²³

II. Azap-Köprüköl savaşları sırasında 16 Ocak'ta meydana gelen gelişmelerin en önemlisi şüphesiz Ordu'nun Erzurum istikametinde geri çekilme kararının alınıp uygulanmasıdır.

Rus birlikleri Yarma harekâtını başarıyla yürütmeye başlamaları ile özellikle şiddetli muharebelerin cereyan ettiği Azap-Köprüköl hattında bulunan 11. Kolordu'nun bütün kuvvetleri 16 Ocak'ta Hopik-Masra-Menevrt-Hızardere-Koşa dağı hattına çekilmeye başlamıştır.⁶²⁴ Özellikle 11. Kolordu ile başlayan bu çekilme hareketi büyük

⁶²⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.27.

⁶²¹ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.311-312.

⁶²² Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.72.

⁶²³ Allen-Muratoff, **Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, s.314.

⁶²⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.28-30.

bir çekiliş harekâtının başlayacağını işaret etmiş, nitekim hemen aynı gün bütün ordu birliklerine 3. Ordu Komutanlığı tarafından Erzurum yönünde çekilme emri verilmiştir.

3. 3. 2. 2. 2. Türk birliklerinin Erzurum yönünde çekilmeye başlaması (16 Ocak 1916) ve yapılan muhabereleler

11. Kolordu Komutanı'nın Rusların dün gece Karabıyık'a yaptığı taarruza katılan bütün kuvvetlerinin Karabıyık, Hızardere Koşa üzerinden taarruzlarına devamlı ilerlemekte olduklarını çok zayıf verdiklerinden mevcutları azalan birlikler cansiperane savunmalarına rağmen Rus kuvvetlerinin Hasankale'ye doğru Sarıkamış-Erzurum ana yoluna sarkmasından korktuğunu bildirmesi üzerine 3. Ordu Komutanı, 16 Ocak'ta saat 13.20'de vatanın tek taşını terk etmemek için yapılan bütün fedakârlıklar gaye noktasına ulaştığından ordunun selameti için bütün birliklerin, şimdiden Erzurum üzerine hareketini emretti.

3. Ordu Komutanlığı, bu çekilme emrini 11. Kolordu Komutanlığı'na telefonla, diğer kolordulara telgrafla bildirdiğinden bir yanlışlık olmaması için 18.30'yazılı olarak da tekrarladı. Tekrarlanan bu çekilme emrinin altına 3. Ordu Komutan Vekili Abdülkerim Paşa, mavi kalemle, "Acı bir onur verici anı. Çünkü bütün ordu namusunun gerektirdiği yiğitliği, tarihlere altın harflerle yazılacak derecede gösterdi. En sonunda bu kararı verdi" diye yazmıştır.⁶²⁵

Ordu, bu emri aldıktan sonra bütün birlikleriyle birlikte Erzurum yönünde geri çekilmeye başladı.

Fakat 11. Kolordu'nun hiç ihtiyatı bulunmaması ve düşmanla sıkı temasta olması nedeniyle ordu emrine uyararak hemen gündüz çekilmeye başlaması mümkün değildi. Rus birlikleri kuvvetli topçu ateşiyle 17. Piyade Tümeni'ne şiddetle taarruz etmişlerdi. 28. Tümen ise küçük çaptaki muharebeler yaparak Harçlı-Işkı-Pececik-Tenzile hattı üzerinden geri çekilmeye başlamıştır. 17. Piyade Tümeni Komakor-Emrekom-Yağan-Kırdabaz istikametinde çekilmeye başlamıştır. 17. Tümen'in Bayraktar ve Turnagöl Müfrezeleride geri çekilme emrinin alınmasından hemen sonra Çatalveren üzerinden Erzurum istikametine ilerlemeye başlamıştır. Tümen karargâhı aynı günün gece yarısında Tenzile'ye gelmiştir.⁶²⁶

⁶²⁵ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.32.

⁶²⁶ **ATASE**, BDH, Kls. 284, Dos. 154, F. 002/006-008.

Ordu çekilme emrine göre, Gürcü boğazı ve batısından Erzurum ve batısına yönelik Rus ilerlemesini önlemekle görevli ve şimdilik Han Ahmet-Kireçlidağ-Ziyarettepe-Kızıldağ hattına çekilecek olan 10. Kolordu'nun çekilme emrine göre; Kolordu sağ kanadındaki 31. Piyade Tümeni mevziilerinde kalacak emrinde bulunan Dazlak yaylası-Tellidağ hattındaki Yarbay Reşit Bey Müfrezesi ile (iki piyade taburu, bir makineli tüfek takımı, bir dağ top takımı, bir süvari bölüğü) sağındaki 34. Piyade Tümeni ile irtibatı sağlayacak. Bu müfrezenin gerektiğinde, 34. Piyade Tümeni'nin sol yanına yardımı olağanüstü bir önem taşımaktadır.

Cephenin ortasında bulunan 32. Piyade Tümeni ise şimdilik mevzisinde kalacak üç taburdan oluşan bir kuvvetle bu gece (16–17 Ocak) Sivrigediği'nde bir himaye mevzii alacaktır.

Düşmanla temasta zayıf birlikler bırakarak büyük kısmı ile İslamkötek'te toplanacak olan 30. Piyade Tümeni, Erzurum gerisinde açılan Tortumkale-Ovacık yolunu ve Ovacık'tan Bayburt'a Gâvur dağı batı yamaçlarından Erzurum gerisine giden yolları kapayacaktı.

10. Kolordu Komutanı, daha evvel bazı çekilme hazırlıkları yapmış birliklerdeki fazla silah vesaire eşya ve tabur kasaları ile alay sancaklarının, telaşa neden olmadan Tortum deresi batı kıyısına taşınmasını emretmiştir.⁶²⁷

Ordu birlikleri tebliğ edilen emir ile Erzurum istikametine ilerlemeye başladığı sırada 17 Ocak'tan itibaren Ruslar yeniden taarruza başlamıştır. Rus birlikleri özellikle ordunun geri çekilme yolu olan Koşa-Pertanos ve Hızardere-Çermiksu-Menevürt hattı arasındaki bölgelerde 3. Ordu'nun geri çekilen birliklerine şiddetli bir şekilde taarruz etmiştir. Bu bölgelerde yapılan muharebelerin birçoğunda Türk birlikleri cephaneleri kalmadığı için süngü vaziyetine yanaşmışlardır.⁶²⁸ Geceye doğru taarruzlarını artırarak ilerleyen Rus birlikleri Menevürt, Hızardere, Çermiksu ve Koşa mıntıklarını işgal ederek Köprüköy istikametinde ilerlemelerine devam etmişlerdir.

18 Ocak'ta Rusların taarruzlarının şiddetini artırmaları üzerine 11. Kolordu bu günün akşamında Menevürt-Hızardere-Çermiksu-Pertanus hattı üzerinde bir yerde durarak birliklerinin daha fazla zayıat vermesini önleyebilmek için Rus taarruzlarını durdurmaya çalışacaktı.

⁶²⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.35.

⁶²⁸ **ATASE**, BDH, Kls. 514, Dos. 2006, F. 10.

9. ve 11. Kolorduların artçı birlikleri kolordularını takip ile Menevürt-Koşa hattı güneyindeki Yıkık mevziine kadar olan Tenzile-Kırdabaz-1905 m'lik Tepe hattında bulunmaktaydılar. 3. Ordu birlikleri 17 Ocak tarihinde Rus artçı kuvvetlerinin takibat ve şiddetli taarruzlarına rağmen, bırakmış oldukları Köprüköy civarındaki mıntikalardan Hertev-Hasankale hattına doğru ilerlemelerine devam etmektedirler.⁶²⁹

10. Kolordu sağındaki 11. Kolordu'nun 34. Piyade Tümeni tamamen erimiş bir haldeydi. Reşit Bey Müfrezesi Telli üzerinden kolordu sağına yönelen Rus taarruzunu durdurma gücünde değildir.

Kolordunun durumunu tehlikeli gören 10. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa daha emniyetli bir durumda savunmaya devam etmek üzere, bu gece (17-18 Ocak 1916) 31. Piyade Tümeni ile Başkale güney sırtları-Başkale ile Çivili (Çöplü) kaya arasındaki tepeler-2800 m rakımlı tepe hattına, 32. Piyade Tümeni ile Sivri sırtlarına (Sivri gediği'ne), 30. Piyade Tümeni ile de 2500 m rakımlı Ahpisor (Akarsu) yaylası hattına çekilmeyi emretti.

11. ve 10. Kolordu komutanları cephelerindeki durum gereği çekilme emri vermişlerdir. 9. Kolordu ileride kalmıştır.

Gelişen bu durum karşısında 3. Ordu Komutanı, saat 15.30'da 9. Kolordu artçılarının, evvelce bildirildiği üzere Sakaltutan dağı kuzey yamaçları-Hertev (Otlukkapı) hattına, büyük kısmının Ebulkasım (Bolkasım)-Alvar hattına çekilmesini, kolordu karargâhının Çakmak'ta bulunmasını, 11. Kolordu'nun da en az yorulmuş birlikleri ile Hasanbaba dağı-Manastır-2634 m rakımlı Tepe-Ziyarettepe hattını tutmasını, büyük kısmını Sos-Gülceğiz-Çiftlik-Küçük Toy Erzimik (Ovaköy) bölgesine çekmesini, karargâhını Korucuk'ta bulundurmasını emretti.

11. Kolordu'nun büyük kısmı bu gece (17-18 Ocak) tümü ile geri bölgelere ulaşınca kadar Hasanbaba dağı-Manastır-Ziyarettepe hattındaki artçı mevzii yerinde kalacaktı. Bu nedenle 11. Kolordu komutanı Hasankale'de kalacaktır.

3. Ordu Komutanı, 10. Kolordu'nun yukarıda değinilen hatta çekilmesini emretmekle beraber, Han Ahmet'ten Malikum deresini takiben güneye, Hasankale batısına açılan ilerleme istikametini ve 10. ve 11. Kolordular arasını kapamak üzere Han Ahmet'e bir müfreze bırakmasını ayrıca istemektedir.

⁶²⁹ ATASE, BDH, Kls. 514, Dos. 2006, F. 10-01.

Ordu Karargâhı artık Hasankale’de kalamazdı. Ordu komutanı ve karargâhı, kızaklarla saat 15.00’te Hasankale’den hareketle saat 19.00’da Erzurum’a vardılar.

Hasankale-Erzurum yolu, göç eden halk araçları ve birlik ağırlıkları ile doludur. Yol boyu açlıktan, yorgunluktan ve soğuktan ölmüş hayvan ölüleri ile doludur.

10. Kolordu Komutanı’na göre, 11. Kolordu şimdiye kadar verdiği muharebelerde fazla hırpalanmış, zayıf vermiş ve Erzurum’u savunmada önemli görevler üstlenen kolordunun gücü iyice azalmıştır. Bu mevsimde, 10. Kolordu bölgesinden Erzurum’un batısına açılan Tortumkale-Ovacık yolu piyadenin bile hareketine zorluk gösterecek bir halde bulunur. Utfa ve Çoruh Müfrezeleri bu yönü kapamaya yeterlidir. Zaten Rusların şu anda baş hedefi, doğrudan Erzurum’dur. Bu nedenle 30. Piyade Tümeni Tortumkale-Ovacık yolunu kapamaya bir tabur ayırmalı ve kalan bütün kuvveti ile Erzurum’un savunmasına katılmalıdır.⁶³⁰

18 Ocak’ta artık Rus birliklerinin taarruz ve muharebeleri oldukça şiddetlenmişti. Rusların üç tabur piyade ve bir alay süvarisi Kızılviran-Sansor istikametinde ilerleyerek Miyadin’i işgal etmiştir. Ayrıca Köprü köy-Hasankale Caddesi üzerinden bir Rus birliği ilerlemekte olduğu görülmüştür. İlerleyen bu Rus birlikleri Türk Ordu birlikleri tarafından Hasanbaba Dağı-Manastır-Ziyaretepe hattında karşılanacaktır.

Önlerinde güçlü Türk birlikleri bulunmayan Ruslar aynı gün ileri harekâtla Aras’ın kuzeyindeki cephede Sansor (Taşlıgüney)’u işgal ederek Hasanbaba-Ziyaretepe hattına gelmiştir. Burada kendilerini karşılayan 11. Kolordu birlikleri Ruslara şiddetle karşı koymuş olmalarına rağmen bu hattı Rus işgalinden kurtaramamışlardır. 11. Kolordu Kumandan Vekili askerin bir felakete uğramaması için kendi irade ve yetkisi ile Erzurum üzerine çekilme emri vermiştir.⁶³¹

Bu arada 18 Ocak 1916’ya kadar yapılan muharebelerde 13’ü subay olmak üzere 913 Şehit ve 22’si subay olmak üzere 2522 nefer yaralı kaybı olan 9. Kolordu, ihtiyat birlikleri ile birlikte Hasankale hattında ilerleyerek Alvar’a gelmiştir. Burayı karargâh olarak kullanmak üzere tahkime başlayan kolordu’nun 2. Alayı ise Hertev’e

⁶³⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, 38, 39–40. Özellikle Rusların Badicivan’a yaklaştığı bir sırada ordu karargâhının Erzurum’a alınması ordunun varlığına güven duyguları ile bağlı, bölge halkının da bu istikamette göç etmesine sebep olmuştur.

⁶³¹ **ATASE**, BDH, Kls. 514, Dos. 2006, F.11–01; Kls. 2841, Dos. 154, F.004–10.

gönderilmiştir. Ayrıca Kireçli Kom, Kortu ve Hasankale'nin doğusundaki bir kısım yerler de topçu kuvveti ile takviye edilmiştir.⁶³²

Süratle ilerleyen Sibiry Kazakları taarruzlarını devamlı Köprüköy'ü işgal etmişlerdir. Burada bir tabur piyade bırakmak suretiyle ilerlemeye devam eden Rus birlikleri, Badicivan mıntikasını işgal ederek Erzurum yönünde ilerlemeye devam etmişlerdir. Bölgeden çekilmekte olan Türk birliklerinin son ihtiyat birliği de Abdülvahit Seyfi Bey kumandasında geri çekilmeye başlayarak bu bölgeleri tamamiyle Ruslara terk etmişlerdir. Aras'ın kuzeyindeki diğer artçı birlikleri ise Erzurum'a gitmek üzere Karaorgan'a gelmişlerdir.⁶³³

18 Ocak akşamında, yarım harekâtını başarı ile tamamlamış olan Rusların artık şiddetli taarruzları da hafiflemiş bulunuyordu. 3. Ordunun zayıf birlikleri 300 km'lik bir sahayı üstün Rus birliklerine karşı koruyamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. II. Azap-Köprüköy muharebelerinin bu şekilde başarısızlıkla sonuçlanması durumu artık Rusların Erzurum'a doğru ilerlemelerinin önünü açmış oluyordu. Nitekim böyle de oldu ve küçük çaptaki bir kısım muharebelerle ilerleyen Ruslar Erzurum önlerine dayanmaya başlamıştı.

II. Azap-Köprüköy muharebelerinin kaybedilmesi Ruslara Erzurum kapılarını açmış olmasına rağmen sayıca az ve güçsüz Türk askerinin burada yaptığı savunma ve kahramanlık Türk tarihine altın harflerle yazılması gereken olaylardan biridir.

⁶³² ATASE, BDH, Kls. 2841, Dos. 154, F. 004-03.

⁶³³ ATASE, BDH, Kls.2841, Dos. 154, F.004-11.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ERZURUM'UN RUS İŞGALİNE DÜŞMESİ VE İLK İŞGAL GÜNLERİ

4. 1. II. Azap-Köprüköy Muharebeleri'nden Sonra 3. Ordu'nun Erzurum Müstahkem Mevkii'ne Çekilişi ve Tertiplenmesi

4. 1. 1. Erzurum'un coğrafi ve stratejik konumu

Erzurum, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde yer alan, Erzurum-Kars coğrafya bölgesinin batı yanında yer almaktadır.⁶³⁴ Aynı adı taşıyan, Çoban dede dağları altından Aşkale boğazına kadar uzanan genişliği 13 km uzunluğu ise yaklaşık 50 km yi bulan 520 km⁶³⁵ lik geniş bir ovanın güney kenarındaki Palandöken dağlarının eteklerinde kurulmuş olan Erzurum, oldukça yaygın bir şehirdir. Şehrin ovaya yakın kısımlarının deniz seviyesinden yüksekliği 1850 m civarında olduğu halde yukarı kısımlara doğru 1950–2000 m'ye kadar çıkar.⁶³⁶ Kuzeyinde Rize ve Artvin, batısında Bayburt ve Erzincan, güneyinde Bingöl ve Muş, doğusunda, Kars ve Ağrı, kuzeydoğusunda ise Ardahan illeri yer almaktadır.

Erzurum, coğrafi konumu itibarıyla etrafının yüksek dağlarla çevrili olmasına rağmen tarih boyunca askeri ve ticari yönden önemini hiç kaybetmeyen doğudan batıya açılan iki önemli tabii yolun kavşak noktasında bulunmaktadır. Kuzeydoğu Anadolu'da dağlar birleşerek yoğunlaşması sebebiyle doğudan batıya açılan ve Erzurum'dan geçen iki önemli yol şunlardır:

I- Orta Asya'dan gelip Doğu Beyazid ve Ağrı tarihiyle Erzurum'a oradan da Erzincan'a bir dağ silsilesini aşarak Sivas ve Orta Anadolu'ya giren yol,

II- Urmiye gölü tarihiyle Erzurum bölgesindeki Kotur vadisine oradan da Güney'e doğru ilerleyerek bir kolu orta Anadolu'ya diğer kolu Akdeniz'e uzanan yol.⁶³⁷

⁶³⁴ Ahmet Necdet Sözer, “Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikler”, 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, I, Erzurum, 1974, s.27.

⁶³⁵ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989, s.336.

⁶³⁶ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, (Tarih yok), s.98–99; Besim Darkot, “Erzurum”, İA, İstanbul, IV, s.340; Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1936, s.6; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s.9.

⁶³⁷ Hamit Zübeyir Koşay, “Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi Prehistor ve Prehistuarı”, 50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, Erzurum, 1973, s.39; Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s.100.

İran Kafkasya ve Orta Asya'dan gelen ticaret yollarının Erzurum üzerinden muhtelif şehirleri ile bağlantıları ise şunlardır;

- a) Erzurum-Sivas-Tokat-Amasya-Sinop
- b) Erzurum-Erzincan-Sivas-Kayseri-Aksaray-Konya-Antalya-Alanya
- c) Erzurum-Erzincan-Sivas- Tokat-Amasya-Bursa-İstanbul
- d) Erzurum-Trabzon⁶³⁸

Bu yollar sayesinde Erzurum daha ilk çağlardan itibaren önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Erzurum'un önemli bir ticaret merkezi olmasında Çin'den başlayarak Orta Asya'ya oradan Anadolu ve Akdenize ulaşan tarihi İpek yolu'nun da büyük bir katkısı bulunmaktadır.⁶³⁹

XI. yüzyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nin Selçuklu hâkimiyeti altına girmesiyle, İpek yolu üzerinde kendisini belli eden ticari merkezler arasında Erzurum önemli bir merkez konumundaydı. İpek yolu ile Tebriz ve Kafkaslar uzantısıyla Anadolu'ya gelen tüccarlar Erzurum'a ulaştıktan sonra mallarını Trabzon üzerinden batıya taşımaktaydılar. XII. Yüzyılın sonlarına doğru Selahaddin Eyyübi tarafından Kudüs'ün fethedilmesi üzerine Latin tüccarlar, Doğu Akdeniz'den Asya içlerine gidecek alternatif yol arayışı içine girmişlerdi. Tüccarların gayretleri sonucunda, Payas (Yumurtalık)-Sivas-Erzincan-Erzurum-Tebriz yolu keşfedilmiştir. Tüccarların bu yeni yolu kullanmaları ile Erzurum'un uluslararası ticaretteki önemi bir kat daha artmış oldu.⁶⁴⁰

Bu şekilde önemli yoların Avrasya'nın kilidi konumunda olan Erzurum'dan geçmesi bu bölgeyi tarihi süreç içerisinde önemli bir ticari merkez konumuna yükseltmiştir.⁶⁴¹ Erzurum en parlak devrinde kuzey İran'dan gelen bir ticaret hareketinin, denize erişmek üzere Anadolu'nun iç kısımlarına, bilhassa güneyde Halep üzerinden Akdeniz'e ve kuzeyde Kop geçidi üzerinden Trabzon ve Karadeniz'e doğru çatallandığı bir mevkide çok mühim bir durak ve mübadele merkezi olmuştur. Aynı

⁶³⁸ Yusuf Halaçoğlu, **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)**, Ankara, 2002, s.86–94.

⁶³⁹ Bilgehan Pamuk, “**The Silk Road and Erzurum in The Ottoman Periods (16–17 th Centuries)**” 1st International Silk Road Symposium, İzmir, 2004, s.172; Hans Wilhelm Haussing, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, (Çev: Müjdat Karayerli), İstanbul, 2000, s.92–100.

⁶⁴⁰ Pamuk, “**The Silk Road and Erzurum in The Ottoman Periods**”, s.173.

⁶⁴¹ Selami Kılıç, “**Tarihi Süreç İçinde Erzurum'un Stratejik Önemi**”, Beyaz Doğu, Sayı:2 (Nisan-Mayıs-Haziran 2005), Erzurum, s.31.

zamanda şehir bu dönemde dericilik, kürkçülük, dokumacılık gibi önemli sanayi kollarına da sahip bulunuyordu.⁶⁴²

Bu yollara hâkim vaziyette bulunması Erzurum'a yalnız ticareti değil aynı zamanda askeri ve siyasi yönden de önemli bir kale misyonu yüklemekteydi. Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısını teşkil etmekte olduğundan, ilk ve orta çağlardan itibaren Anadolu'yu elde etmek isteyen istila ordularına karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tayin eden başlıca kale olmak bakımından, büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Roma-İran, daha sonra Bizans-Selçuklu İmparatorlukları'nın hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Bununla birlikte Yeniçağ'ın mühim bir kısmında Osmanlı Devleti'nin İran ile yaptığı askeri faaliyetlerde bir üs görevi yapmıştır.⁶⁴³

Asya Türkiyesi'nin başkenti olan Erzurum,⁶⁴⁴ XIX. Yüzyıldan itibaren bu yüksek yaylaya hâkim olarak bütün Anadolu'ya hâkim olmak siyaseti güden⁶⁴⁵ Rus Taarruzlarına doğrudan göğüs geren bir serhat şehri olmuştur. Gerçekten de Doğu Anadolu'nun merkezi olan Erzurum, Batı Asya'nın stratejik düğüm noktası durumundaydı. Erzurum ve Kars gibi bölgelere Halep'e oradan da Akdeniz'e ulaşabilirdi.⁶⁴⁶

Anadolu'yu bilen bölgenin tarih ve coğrafyası üzerine araştırma ve inceleme yapanların saptadıkları bir gerçek vardır: “Erzurum ve çevresine egemen olan milletler bütün Anadolu'ya egemen olurlar, bölgeyi ellerinden çıkaran milletler ise, er veya geç Anadolu'nun öteki kısımlarındaki egemenliklerini de kaybederler. Bu gerçek, Doğu Anadolu ve Erzurum coğrafyasının stratejik öneminden kaynaklanmaktadır.”⁶⁴⁷ Bu

⁶⁴² Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, s.101.

⁶⁴³ Darkot, “**Erzurum**”, İA, s.340.

⁶⁴⁴ Aleksander Sergeyeviç Puşkin, **Erzurum Yolculuğu**, (Çev: Z. Baştımar), Ankara, 1961, s.61.

⁶⁴⁵ Edgar Granville, **Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları**,(Çev: Orhan Arıman), Ankara, 1967, s.58.

⁶⁴⁶ Süleyman Hatipoğlu, “**Rusya'nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti**” Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara, 1992, s.245.

⁶⁴⁷ Kılıç, “**Erzurum'un Stratejik Önemi**”, s.31; Erzurum'un doğu-batı kuzey güney bölgeleri ile bağlantısını sağlayarak stratejik açıdan önemini ön plana çıkaran yollar Rusların da gözünden kaçmamıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'daki askeri faaliyetler için kullanmak amacıyla bu yolların güzergâhlarının tanıtımını yapan önemli çalışmalar yapmış ve savaş esnasında

konumundan dolayı Erzurum, Çarlık Rusya'nın Kafkasya ve Doğu Anadolu politikasının olmazsa olmazı olmuştur.

Rusya'nın bu politikalarından dolayı Osmanlı'nın Kafkasya'daki nüfuz ve hâkimiyet bekçisi olan Erzurum⁶⁴⁸ Aynı zamanda Almanların dikkatinden de kaçmamış ve Almanya'nın Doğudaki yayılmacı politikasının önemli merkezlerinden biri olmuştur. Berlin'de tasarlanan ancak İstanbul'dan eyleme sokulacak olan "Büyük Oyun" un Doğu'daki uzantılarından birisi de Erzurum'daki Alman Konsolosluğu idi. Bu nedenle Erzurum'a gönderilen Alman diplomatları özenle seçiliyor bölgedeki Alman çıkarları doğrultusunda neyi niçin nasıl yapacağını bilincinde olan çok yönlü, üstün nitelikli kişiler olmasına dikkat ediliyordu.⁶⁴⁹

Erzurum'un stratejik açıdan önemli oluşunun bir değer sebebi de yüksek dağlarla çevrili oluşundan dolayı müstahkem bir konuma sahip oluşu ve gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı koyabilecek, Anadolu'nun giriş kapısını müdafaa edebilecek bir durumda oluşudur.⁶⁵⁰ Son derece sarp, sağlam ve kuvvetli bir üs olan Erzurum'un iç kalesi de aynı sağlamlıkta tahkim edilmiştir.⁶⁵¹

Erzurum yerleşme ve özellikle de tarım açısından önemli olan Akarsu yatakları açısından da oldukça zengindir. Şehir Çoruh, Aras ve Fırat havzalarının birleşme alanındadır. Üç havza, ana akarsu kaynaklarını Erzurum dağlarından alır. Fırat ırmağının önemli bir kolu olan Oltu çayı ve Mescit dağlarından doğan Tortum çayı Erzurum ve çevresine hayat vermektedir.⁶⁵² Görüldüğü gibi tarih en eski dönemlerinden beri gerek jeostratejik gerekse jeopolitik açıdan önemli bir konuma sahip olan bu stratejik konumunu asla yitirmeyen Erzurum, Avrasya'nın önde gelen merkezlerinden birisi olmuştur. Oldukça yüksek rakımlı ve önemli yolların kesişme noktasında bulunan bu coğrafya, tarih süreç içerisinde sürekli olarak Anadolu'ya hâkim olmak isteyen milletlerin mücadele sahası olmuş müstahkem bir mevkidir. Erzurum

bu yolları kullanmışlardır. Bkz. **Askeri Coğrafya Kafkaslar Ötesinin Batı Kısımının Harp Sahnesi** (Ruşçadan Çevrilmiştir) Genelkurmay Başkanlığı, Basımevi, İstanbul, 1947, s.234–257.

⁶⁴⁸ Halil İnalçık, "**Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği**", İA, İstanbul, IV, s.355.

⁶⁴⁹ Kılıç, "**Erzurum'un Stratejik Önemi**", s.32.

⁶⁵⁰ İsmail Kayabalı-Cemender Arslanoğlu, "**Kuzey Doğu Anadolu ve Çevresinin Stratejik Önemi**", Türk Kültürü (TK) S:126, (Nisan 1973), s.324.

⁶⁵¹ **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, II, İstanbul, 1315, s.205.

⁶⁵² Hayati Doğanay, İbrahim Güner, Hakkı Yazıcı, "**Coğrafya**", EİY, s.100–101.

stratejik konumunun bölgesine önemli oluşundan dolayı tarihte başta Rusya olmak üzere çok çeşitli milletlerin dikkatlerini çeken ve onlar tarafından işgale, mezalime uğramış bir şehrimizdir. Anadolu üzerinde emelleri bulunan bu milletlerin Erzurum ve Doğu Anadolu coğrafyası için izledikleri siyasetler dün olduğu gibi bu günde aynıdır. Bununla birlikte Erzurum güneşin doğduğu yerden Anadolu içlerine uzanan bütün hareketlenmelere ev sahipliği yapmış ve yapmaktadır.

Görüldüğü gibi tarih en eski dönemlerinden beri gerek jeostratejik gerekse jeopolitik açıdan önemli bir konuma sahip olan bu stratejik konumunu asla yitirmeyen Erzurum, Avrasya'nın önde gelen merkezlerinden birisi olmuştur. Oldukça yüksek rakımlı ve önemli yolların kesişme noktasında bulunan bu coğrafya, tarih süreci içerisinde sürekli olarak Anadolu'ya hâkim olmak isteyen milletlerin mücadele sahası olmuş müstahkem bir mevkiidir. Erzurum stratejik konumunun bölgesine önemli oluşundan dolayı tarihte başta Rusya olmak üzere çok çeşitli milletlerin dikkatlerini çeken ve onlar tarafından işgale, mezalime uğramış bir şehirdir. Anadolu üzerinde emelleri bulunan bu milletlerin Erzurum ve Doğu Anadolu coğrafyası için izledikleri siyasetler dün olduğu gibi bu günde aynıdır. Bununla birlikte Erzurum güneşin doğduğu yerden Anadolu içlerine uzanan bütün hareketlenmelere ev sahipliği yapmış ve yapmaktadır.

4. 1. 2. Erzurum müstahkem mevki savunma hatları

II. Azap-Köprüköy Muharebesi'nin son günlerinde özellikle 11. Kolordu başta olmak üzere Türk Birlikleri'nin Rus kuvvetleri karşısında güç bir durumda kalması üzerine 3. Ordu Komutanı Abdülkerim Paşa, 16 Ocak 1916'da tüm ordu birliklerinin Erzurum müstahkem mevkiine çekilmesi emrini vermiştir.⁶⁵³ Bu emir üzerine 3. Ordu tüm birlikleriyle Ruslar tarafından daha fazla zayiata uğramamak için derhal Erzurum Müstahkem Mevkii (hazırlanmış mevki) önlerine doğru çekilmeye başladı. Bu sırada Rus kuvvetleri ise 19 Ocak 1916'da Hasankale'yi, 20 Ocak'ta Hasankale'nin batı ve

⁶⁵³ **ATASE**, BDH, Kls. 2841, Dos. 154, F. 002- 008. Müstahkem, etrafı kale, siper gibi savunmaya yönelik yapılarla donatılmış, sağlamlaştırılmış, Hazırlanmış, istihkâm edilmiş yer, mevzii anlamına gelmektedir. Erzurum'un Müstahkem Mevkii olarak adlandırılmasının sebebi, etrafında çok sayıda savunma amaçlı Tabyanın bulunuyor olmasıdır.

kuzeyindeki Korucuk ve Ezirmik gibi bölgeleri işgal etmiş ve takip hareketini kısmen yavaşlatarak tahkimata başlamıştır.⁶⁵⁴

3. Ordu Erzurum Hazırlanmış Mevkii'ne çekildikten sonra 4 savunma bölgesi belirlenmiş ve ordu birlikleri, bu savunma hatları üzerinde tertiplenmiştir. Erzurum Müstahkem Mevkii'nin müdafaası için belirlenen savunma hatları şu şekildedir;

1. Savunma Hattı: Palandöken-Çeperlihöyük tepesi Güllü dağ-Höyükler-Uzun Ahmet Dolangez Tabyası-Küçük Tuy köyü kuzey batısındaki kale-Kargapazarı güney yamaçları, 2132 m rakımlı Güllük tepe-2301 m rakımlı yaylanın gediği, 2576 m rakımlı Mahoğlu tepe-Kargapazarı batı yamacında Taşlıgüney tepeleri-Çatal deresi güney sırtları-Karagöbek-Gâvur dağları hattı.

2. Savunma Hattı: Palandöken Dağı-3076 rakımlı Kân başı-2733 m rakımlı tepe-2584 m rakımlı Gezginci tepesi-2566 rakımlı Karakayalar-Toparladere Mezarlığı-Hamza çayırı-2094 m rakımlı Kurtlukaya-Çilligöl-Çobandede Tabya-Köse Mehmet gediği kuzeyindeki tepeler-Köşk köyü-Tafta Tabya Akdağ köyü-2963 m rakımlı Dumlu tepe-Gavur dağları hattı.

3. Savunma Hattı: 2436 m rakımlı Kavaklık (Eğerli dağ'ın yaklaşık 2 km kadar kuzeybatısında)-2794 m rakımlı Gölcükgöz tepesi-2742 m rakımlı Namlıkar tepesi (Gez Tabyanın 2 km kadar güneybatısında)-Gez Tabya-Toparlık Tabya-Ağziaçık Tabya-Sivişli-Vank-1896 m rakımlı Dolamaç bayırı (Soğuk Çermik'in 2 km kadar güneyinde). Bu savunma hattında 10. Kolordu ise; cephe doğuya karşı, kuzeyden güneye doğru, 3963 m rakımlı Dumlu tepe-Harapköy-Umudum-Karaz köyü hattını tutacaktır. Müdürge ile Tufanç arasında bir bataklık bulunması nedeni ile 3. savunma hattında 11. Kolordu ile 10. Kolordu arasında bir açıklık bulunmaktadır.

4. Savunma Hattı: Erzurum şehrinin çevre savunmasıdır. Büyük ve Küçük Kiremitlik- Ahali Tabya-Top dağı (Aziziye ve Mecidiye Tabyaları) hattıdır.⁶⁵⁵

4. 1. 2. Erzurum mevkii müstahkem mevkiinin durumu

3. Ordu Erzurum Müstahkem Mevkiinin müdafaası için belirlediği savunma mevziilerinin genel olarak durumu şu şekildedir:

⁶⁵⁴ ATASE, BDH, Kls. 514, Dos. 2006, F.13.

⁶⁵⁵ Genel Kurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi** 3. Ordu **Harekâtı**, II Ankara, 1993, s. 55-56

1. (Asıl) savunma hattında bir metre kar ile örtülmüş boy siperleri ile bu hatta mevzilendirilmiş kale toplarından başka bir şey yoktur. Bunlar da Palandöken Tabyaları'nda 10 adet 8,7 cm'lik mantelli, 12 adet 8 cm'lik mantelli 6 adet 7,5 cm'lik mantelli; Höyükler mıntıkasında 16 adet 8,7 cm'lik mantelli, 4 adet 12 cm'lik mantelli; Uzun Ahmet mıntıkasında 12 adet 8,7 cm'lik mantelli, 6 adet 12 cm'lik mantelli ; Karagöbek'te: 12 adet 9 cm'lik mantelli , 4 adet 8,7 cm'lik mantelli top vardır.

Ordu çekilme kararı verdikten sonra siperleri temizleme faaliyeti, kuvvet azlığından yeterli düzeye getirilememiştir.

2. ve 3. savunma hatlarında hazırlanmış siperler yoktur. 1. savunma hattı üzerindeki barınaklar yetersizdir. Malzeme yokluğundan tel engeller de yapılamamıştır. Gece ısı -25^C'ye kadar düşmektedir.

Köse Mehmet gediğinden Karagöbek kadarki kısımda ve Kargapazarı dağında tahkimat yoktur. Sadece Karagöbek civarında toprak tahkimat vardır.

Karakayalar civarında mevzilendirilmiş 4 adet 8,7 cm'lik mantelli top ile Toparladere Mezarlığı civarındaki 12 adet 15 cm'lik kısa sehpalı toplar, 1. savunma hattı muharebesini destekleyebilirler.

2. savunma hattı üzerinde, Kavaktepe ve Çobandede mıntıkasında; 36 adet 8,7 cm'lik, 8 adet 12 cm'lik sehpalı, 8 adet 15 cm'lik kısa, sehpalı top vardır. Bu toplardan dördü 12 cm'lik olmak üzere 16 top hem Gürcü Boğazı'na hem de doğuya, cepheye ateş edebilecek şekilde mevzilendirilmiştir.

Tafta Tabya'da ise 8 cm'lik 6 ve 8,7 cm'lik 10 top mevziidedir.

2. savunma hattı üzerindeki Toparлак, Ağzıaçık, Sivişli Tabyaları'ndaki topların da ateş edebilir hale getirilmesini 3. ordu Komutanlığı gerekli görmekte ise de bu tabyalardaki topların mürettebatı yoktur.

Ateş faaliyetlerini sekteye uğratmayacak şekilde 1. savunma hattı üzerindeki bataryalardan alınacak erlere 2. savunma hattı üzerindeki Toparлак, Ağzıaçık, Sivişli, Tabyalarındaki topların, ateş edebilir hale getirilmesi çaresine başvurulmasını Ordu Komutanlığı istedi.

3. savunma hattı üzerinde, Toparлак, Ağzıaçık mıntıkları ile Sivişli Tabya ve civarında, 12 adet 7,5 cm'lik 16 adet 8 cm'lik, 27 adet 9 cm'lik kızaklı uzun top bulunmaktadır.

Ordu Komutanlığı, depolarda mevcut 24 adet 8 cm'lik, 24 adet 8 cm'lik, 24 adet 9 cm'lik adi ve 6 adet çemberli, 12 adet 7,5 cm'lik topu 2. savunma hattına mevziilendirmiştir.⁶⁵⁶

Erzurum Müstahkem Mevkii savunma hatlarında doğuya ve kuzeye yönelik olarak gelişebilecek bir muharebeyi ateşleriyle destekleyebilecek toplam 4 adet 15 cm'lik uzun, 20 adet 15 cm'lik kısa top bulunmaktaydı. Fakat bu toplar eski olup ateş tesiri ve menzil açısından oldukça yetersiz durumdaydılar. Bu yüzden savunma hatlarından ve Rusların kuzey ve doğu istikametindeki mevziiler zayıf bir durumdaydı.

4. 1. 3. 3. Ordu'nun Erzurum müstahkem mevkii mevziilerini işgali ve tertiplenmesi

3. Ordu Komutanlığı emrine göre, 1. (asıl) savunma hatlarının, Korucuk-Erzurum şosesi (dâhil)-Deveboynu-Paşapınarı-Kars Kapısı hattının güneyini (sağını) 9. Kolordu; 9. Kolordu'nun solunda (Kuzeyinde Kargapazarı dağı- Mahoğlu tepe-Hins (Dumlu) köyü) hattına kadar olan kısmı 11. Kolordu; 11. Kolordu'nun solunu, 1. (asıl) savunma hattının kuzey kısmını, Kargapazarı-Karagöbek-Gâvur Dağı kısmını 10. Kolordu işgal ve tahkim ederek savunacaktır.⁶⁵⁷

3. Ordu bu emir üzerine, Rus birliklerinin Hasankale ile Korucuk arasındaki hatta yerleştiği ve cephelerdeki taarruzların sükûnete uğradığı 20 Ocak 1916'dan itibaren Erzurum Müstahkem Mevkisindeki belirlenmiş olan savunma mevziilerine yerleşmeye başlayıp kıtaatını tanzim ederek hazırlamaya başlamıştır.⁶⁵⁸

Ayrıca 9. ve 11. Kolorduların Erzurum Müstahkem Mevkii mevziilerine emniyetle çekilerek tertiplenmesi için 10. Kolordu'ya 19 Ocak 1916 günü Kızılkilise ve civarını tutarak Gürcü Boğazı mıntikasından muhtemel bir Rus girişini durdurma görevi verilmiştir. Bu görev üzerine hareket eden 10. Kolordu 20 Ocak'ta Erzurum Müstahkem Mevkii cephesinin kuzeydoğusundaki Karakoyun ve Gürcü Boğazı kuzeyini işgal ve tahkim etmiştir. Bu sırada Ruslar Korucuk'un batısındaki Hins köyünü işgal etmiş ve Korucuk'a yeni bir kısım ordu birliklerini yerleştirerek tahkimata başlamıştı.⁶⁵⁹ Bu yüzden 19 Ocak'ta harekete geçerek Erzurum Müstahkem Mevkii yönünde ilerleyen 9.

⁶⁵⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 55–57

⁶⁵⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 57

⁶⁵⁸ **ATASE**, BDH, Kls. 514, Dos.2006, F. 13–01

⁶⁵⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 58

ve 10. Kolordular herhangi bir Rus taarruzu ile karşılaşmadan ileri karakollarını Gerdekkaya-Karaveled-Korucuk köyü batısı-Pertek hattında bırakarak çekilebilmişlerdir.

3. Ordu Komutanı, giyim ve beslenmelerinin mükemmel oluşu, taarruz kollarını her gün değiştirebilme olanağına sahip olmaları nedeni ile, bütün şiddetiyle devam eden bu kış mevsiminde Rusların, Kargapazarı gibi çetin bir arazi kesiminden taarruzla, tarihi bir olayı tekrarlama cesaretini göstererek, mevziin derinliği en az olan kısımdan, Köse Mehmet gediği kuzeyinden, yarılması olasılığını önlemek için, 11. Kolordu'nun Kargapazarı dağına(dahil) kadar olan 1. (asıl) savunma mevziini işgal ve tahkim ederek, savunmakla beraber, mevziye derinlik vermek için Çobandede Tabyası ve Köse Mehmet gediği kuzeyini, Güney tepeye (dahil) kadar kısmını da işgal ve tahkim ederek avunmasını, Kargapazarı dağı üzerinden Köse Mehmet gediği kuzeyinden bir Rus yarmasına karşı kuzey yandan etki yapması için de 10. Kolordu'nun sağ yanını, Sarp tepe ile 3034 rakımlı Havuzlar başı sırtını işgal ve tahkim edip savunmasını emretti.⁶⁶⁰

20 Ocak 1916 günü 9. Kolordu, 28. Tümeni ile Palandöken sırtları-Oyuk tepe-Güllü dağ güney kısmını; 17. Piyade Tümeni ile Güllü dağ-Höyükler-Korucuk-Erzurum yolu (dâhil) hattını işgal etti. Palandöken dağına 83. Piyade Alayı'nın 2. Taburu görevlendirildi. Palandöken Müfreze Komutanı, Kurmay Binbaşı Vasıf Bey'dir. 9. Kolordu'ya uzaklığı nedeni ile Palandöken Müfrezesi Ordu Komutanlığı'na bağlandı.

9. Kolordu Karargâhı Toparlık'ta, 28. Piyade Tümeni Karargâhı Yıkılan ve 17. Piyade Tümen Karargâhı Höyüklerdedir.

11. Kolordu, mevziinin Uzun Ahmet'e (dâhil) kadar olan kısmını 33. Piyade Tümeni ile diğer kısmını da 34. Piyade Tümeni ile işgal ve tahkim ederek savunma için

⁶⁶⁰ Yaklaşık 17-18 km'lik alana yayılan Köse Mehmet Gediği, kuzeyindeki 4 km kadar uzayan tepeler hattında hiç tahkimat yoktu ve bu hat, 11. Kolordunun asıl savunma mevziini teşkil etmekteydi. Buranın müdafaası 34. Tümen'e verilmiş olmasına rağmen Tümen önceki muharebelerde oldukça yorgun düşmüş, silah, teçhizat ve mevcudu da oldukça azalmıştı. Bu yüzden kolordu komutanı bu durumdaki bir tümenin Köse Mehmet Gediğinde bulunmasından endişeyle 34. Tümen ile 29. Tümen'i değiştirme kararı almış ve bu yönde emir vermiştir. Fakat esasında tabur mevcudu 80-90 kişiye düşen ve Erzurum'un 6 km kadar kuzeydoğusundaki Soğukçermik mntikasında olduğu tahmin edilen 29. Piyade Tümeni'nin de durumu 34.Tümen'den farklı değildi, Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.59

tertiplenmiş, 18. Piyade Tümeni Kolordu ihtiyatı olarak Çillingöl civarında bulunmaktadır.⁶⁶¹

10. Kolordu, 19. Süvari Alayı ile toplam muharip mevcudu 130 nefer olan iki piyade taburu ve bir makineli tüfek takımını, Gürcü Boğazını ileriden kapamak üzere Kızıl kilise civarında bırakarak, 20 Ocak 1916 günü 31. Piyade Tümeni ile Kargapazarı dağı ve Gürcü Boğazı deresi (hariç) arasında olmak üzere, Köşk deresi iki tarafından; 32. Piyade Tümeni ile Gürcü Boğazı deresiyle (dâhil) Karagöbek-Tafta yolu arasında; 30. Piyade Tümeni ile de 32. Piyade Tümeni'nin solunda Güngörmez köyü kuzeyindeki Gâvur dağına kadar olan 1. (asıl) savunma hattını işgal etti. 10. Kolordu muharebe ileri kolları, Kargapazarı dağında 3030 rakımlı tepe, Havuzlarbaşı (2766)-Abdullah Efendi Kom'unun 1 km kadar kuzeyi-Taşlıgüney tepe kuzeyindeki 2750 m rakımlı tepe-Karagöbek kuzeyindeki tepededir. 31. Piyade Tümeni'nden bir Piyade Alayı Köşk köyünde 32. Piyade Alayı'ndan takviyeli 95. Piyade Alayı ise ordu ihtiyatı olarak Köse Mehmet köyüne gidecektir.

10. Kolordu, bu hattın işgalinden sonra Kargapazarı dağlarına da bir birlik çıkarmıştır. Fakat kesik arazi yüzünden buraya hayvan çıkarılması oldukça güçtü. Bu yüzden Kargapazarı'ndaki birliğe yiyecek ve yakacak gönderilemiyor bu da birliğin her gün önemli ölçüde zayıflamasına sebep oluyordu.⁶⁶²

3. Ordu birlikleri Erzurum Müstahkem Mevkii'deki mevzilere konuşlanma işini tamamlamak üzereydi. Fakat özellikle Erzurum savunması için birinci dereceden önemli olan çoğu mevziler zayıf birlikler tarafında tutulmaktaydı. Bunlardan biriside Rusların Erzurum taarruzu sırasında oldukça mühim muharebelerin cereyan ettiği Palandöken geçit mıntıkasıydı. Palandöken geçidi burada bulunan zayıf ve teçhizatsız bir birlik tarafından savunulacaktı.

25 Ocak'ta Palandöken mıntıka kumandanı Binbaşı Vasıf Bey 3. Ordu kumandanlığına bir rapor gönderdi. Vasıf Bey raporda; Palandöken mıntıkasının arazi şartları açısından elverişsiz olduğunu, buradaki birliklerin özellikle top açısından zayıf bulunduğunu, Ruslar tarafından buraya yapılacak bir taarruzda eldeki mevcut topların oldukça zayıf, eski ve ateş tesiri olamadığını, fakat Erzurum'un savunulması ve müdafaa için zaman kazanılması açısından bu bölgenin önemli olduğunu ve buradan

⁶⁶¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.60-61

⁶⁶² **ATASE**, BDH, Kls. 2919, Dos. A 501, F. 006

ilerleyerek düşmanın Kazık geçit deresinden ilerleyerek çok kolay bir şekilde Erzurum Ovasına inebileceğini bildirmiştir.

Vasıf Bey ayrıca raporunda, Rusların Palandöken mıntikasını işgal etmesi halinde yalnızca Erzurum Ovasının değil Hins-Erzurum caddesinin de tehlikeye düşeceğini, buradan da hareketle, Hayta Kalesi ile Yerli dağ arasındaki geçitleri ve Abdurrahman Gazi hazretlerinin Solundaki Kapu kaya mevziisinden Erzurum'a rahatça girebileceğini bildirerek hiç olmazsa buraya takviye piyade kuvveti gönderilmesini ve taburun mevcudunun en az 1000 kişiye çıkarılması gerektiğini ancak bu şekilde burada sağlam bir müdafaa yapılabileceğini bildirmiştir.⁶⁶³

Palandöken mıntika Komutanı Vasıf Bey'in bu raporu ve takviye kuvvet talebi üzerine Ordu Kumandanlığı hemen aynı gün (25 Ocak) seri bir hareketle en geç 26 Ocak'ta Palandöken Müfreze Komutanlığı'nın emrine girmek üzere takviye kuvvetler gönderilmesine dair emir çıkarılmış ve mezkûr bölgeye takviye kuvvetleri göndermiştir.⁶⁶⁴

Erzurum Müstahkem Mevkii bölgesindeki mevziilere yerleştirilmiş olan hemen bütün kuvvetlerin ileri karakol birlikleri de mevcuttu. Bu birlikler herhangi bir Rus taarruzu sırasında kolorduların ve bağlı oldukları gerilerindeki birliklerin vakit kazanıp müdafaa tedbirleri almasını sağlamaktaydı.

25 Ocak'ta tüm ileri karakol birliklerine da emir yayınlayan Ordu komutanlığı tüm ileri karakol birliklerini yerlerini almaya ve bilhassa Uzun Ahmet-Höyükler bölgesindeki birliklerin düşman durumunu bildirmesini ve dikkatli olmasını istiyordu.⁶⁶⁵

4. 1. 4. Erzurum müstahkem mevkisinin tahkimi

Erzurum, bulunduğu stratejik konumunun önemli oluşundan dolayı ilk kuruluşundan beri bir "**Kale Şehri**" veya "**Serhat Şehri**" olarak anılmış, şehri ele

⁶⁶³ ATASE, BDH, Kls. 2919, Dos. A 501, F. 006–02 Ordu Komutanlığı Palandöken müfreze kumandanlığına Güllü'deki 1. , 4. ve 10. Alaylar'ın mevcut olduğu ihtiyat Süvari tugayı ile Tokat ve Erzincan Seyyar Jandarma Taburlarını göndermiştir. Bu kuvvetlerle birlikte Palandöken Müfrezesinin üç piyade taburunun toplam mevcudu 850 civarında muharip'e ulaştı.

⁶⁶⁴ ATASE, BDH, Kls. 2919, Dos. A 501, F. 005

⁶⁶⁵ Tabya, Askeri birliklerin oturduğu, barındığı, malzeme ve silahlarının depo edildiği, koruma ve savunma amaçlı olarak, şehirlerin yakın ve uzak çevrelerinde münasip yerlere kurulmuş istihkâm yapılarına denir. Tahsin (Akgün) Aşıroğlu, **Erzurum Tabyaları**, Erzurum 1996, s.6

geçiren idareler tarafından devamlı suretle tahkim edilerek tarihinin hemen her devrinde stratejik bir üs olarak vazife yapmıştır.⁶⁶⁶

Şehir ilk defa bu günkü iç kale ve çevresinde kurulmuştur. Şehir daha sonra genişleyerek çift katlı surlarla tahkim edilmiştir. 1514 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Erzurum, 1535 yılından itibaren doğu seferlerinde stratejik askeri bir üs olarak kullanılan kullanılmıştır. Şehir, bu dönemde surların dışına taşmak suretiyle genişlemeye başlamıştır. Erzurum'un bu fiziki yayılmasına bağlı olarak XIX. yüzyıldan sonra yeniden tahkimi düşünülmüş ve şehrin müdafaası için kullanılmak üzere tabyalar inşa edilmiştir.⁶⁶⁷

Erzurum'un bilinen en eski tabyası şehri yaklaşık 500 m geriden bir duvar şeklinde kuşatan, fazla sağlam olmayan ve İran tehdidine karşı parça parça yapılmış olan Toprak Tabya'dır.

Fakat daha sonraki kısa zaman dilimi içerisinde Erzurum'u bu şekilde zayıf bir tabyanın korumayacağı düşüncesi ve bölgenin Rus tehdidi altına girmesi ile yeni tabyalar yapılmasına karar verilmiştir. Bu karar doğrultusunda Erzurum'un savunulmasında önemli bir mevzii olan Top Dağında (şimdiki Aziziye ve Mecidiye Tabyaları'nın bulunduğu dağ) şu an ayakta olmayan yeni bir tabya inşa edilmiştir. Ne var ki II. Mahmut (1808–1839) zamanında yapılan bu tabyanın, 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda herhangi bir varlık gösterememesi, Erzurum'a yeni sağlam tabyaların yapılması gerektiği fikrini doğurmuştur.⁶⁶⁸

Bu durum üzerine, Osmanlı Padişahı Sultan Abdülmecit (1839–1861) tarafından, 1853–1856 yılları arasında devam eden Kırım Harbi esnasında Top dağı mevziisine Mecidiye Tabyası ve şehrin güneybatısındaki tepeye Büyük Kiremitlik Tabyası inşa edildi. Bu Tabyaların inşa edilmesinde dönemin Erzurum Valisi Zarif Mustafa Paşanın büyük emekleri geçmiştir.

Sultan Abdülaziz zamanında (1861–1876) Erzurum Valisi Fosfor Mustafa Paşa başkanlığında kurulan bir komisyon, Erzurum, Kars ve Ardahan şehirlerinde yaptıkları tetkik ve tespitler sonunda bir rapor hazırladı. Bu raporda önce yapılan tabyalar örnek

⁶⁶⁶ Tahkim/tahkimat sağlamlaştırma anlamına gelir.

⁶⁶⁷ Tabya, askeri birliklerin barındığı, malzeme ve silahlarının depo edildiği, koruma ve savunma amaçlı olarak, şehirlerin yakın ve uzak çevrelerinde münasip yerlere kurulmuş istihkâm yapılarına denir. Tahsin (Akgün) Aşıroğlu, **Erzurum Tabyaları**, Erzurum, 1996, s.6

⁶⁶⁸ Nusret Çam, **Erzurum Tabyaları**, Ankara, 1993, s.1

alınarak mevcut tabyaların ıslah ve takviyesi ile beraber, yeni yapılacak olan tabyaların yerleri planları tespit edildi ve yeni tabyaların yapılmasına başlandı. 1867 yılında başlayan Aziziye, Küçük Kiremitlik ve Toprak (Ahali) Tabyaları'nın yapımı beş yıl devam etmiş ve 1872 yılında tamamlanmıştır.⁶⁶⁹

Erzurum'un tabyalar yapılmak suretiyle tahkimi daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Cephesi kumandanlığı yapmış olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın görüşleri doğrultusunda Sahaf Paşa başkanlığındaki bir heyet 1884 yılında Erzurum'un iyi, bir şekilde savunulabilmesi için Gürcü ve Palandöken Boğazlarıyla Deveboynu dağlarının ve civarındaki tepelerin tahkim edilmesi ve bunun içinde yeni tabyaların yapılması gerektiğini kararlaştırmıştır. Bunun üzerine bu bölgelere yeni tabyalar yapılmaya başlanmıştır. 1884 yılında yapımına başlanan ve 1896 yılında tamamlanan bu yeni tabyalar şunlardır.

Kuzeyde, Gürcü Boğazı'nı tutmak için: Erzurum'un yaklaşık 20 km kuzeyindeki Tafta ve 5 km ilerisinde bulunan Karagöbek tabyaları.

Doğuda, Deveboynu dağlarını ve civarındaki tepeleri tutmak için: Kuzeyden itibaren, Çobandede dağında Çobandede, onun güney doğusunda ve Tuy köylerinin, en güneyinde ise Büyük Höyük ve Küçük Höyük tabyaları. Bu altı tabya 15 km genişliğe sahip olan Pasinler ovasını tamamen kontrol altında tutmakta olup, Erzurum'un savunulmasında birinci kuşağı teşkil etmektedirler. Bunların gerisinde ise yine kuzeyden itibaren Sivişli, Ağzıaçık, Toparlak ve Gez Tabyaları ise ikinci kuşağı meydana getirmektedirler.

Güneyde Palandöken geçidini tutmak için ise günümüzde televizyon kulesinin bulunduğu Ejder Tepesi'nin güneybatısında ve Tekman yolunun batısında Büyük Palandöken ve Küçük Palandöken tabyaları inşa edilmiştir.

Bütün bu tabyalar, 1884 ila 1896 yılları arasında on iki yılda altı milyon altın harcanarak inşa edilmiştir. Ne var ki, askerlerin bütün ihtiyaçları dikkate alınarak yapılan bu tabyalar, inşaat bittiği halde Rusları kuşkulandırmamak için bir müddet boş bırakılmıştır. Bu durum II. Meşrutiyete kadar (1908) devam etmiştir.⁶⁷⁰

⁶⁶⁹ Aşıroğlu, **Erzurum Tabyaları**, s.5–6; Haşim Karpuz, “**Erzurum'un Tahkimatı ve Tabyaları**”, ATB, S:16 (Şubat 1984), s.74.

⁶⁷⁰ Çam, **Erzurum Tabyaları**, s.3; Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, Ankara, 1934, s. 80

Erzurum şehri etrafındaki önemli geçit bölgelerinde inşa edilen tüm bu Tabyalardan dolayı 1914 yılı başlarında kalesi ile birlikte “**Erzurum Müstahkem Mevkii**” olarak adlandırıldı. I. Dünya Savaşı arifesinde ilan edilen seferberlik ile birlikte Erzurum Müstahkem Mevkisi ve Kalesi’nin tahkimine yönelik çalışmalar da başlamış oldu.⁶⁷¹

Erzurum Kalesi ve Müstahkem Mevkisinde yapılacak tahkimata dair ilk iş olarak Gez, Çiftlik, Kan, Şih, Soğukçermik gibi Erzurum Kalesi’nin önemli destek noktalarında siper kazılmaya başlandı. Bu işleri yapmak için kalede de bir inşaat taburu vardı.⁶⁷²

Ayrıca Kale etrafındaki savunma hatları olan Tabyalara da tabur halinde kuvvetler yerleştirildi. Albay Alaattin Komutasındaki bu taburlar 27 Eylül 1914 tarihli emir ile Tabyalar çevresine şu şekilde yerleştirilmişti:

—Karahisar, Bayburt Jandarma Taburları: Tafta ve Karagöbek Tabyalarına,
 —Bitlis Jandarma Alayı: Çoban dede, Çilli göl Tabyalarına,
 —Gümüşhane Jandarma Taburları, Sivişli destek noktası-Ağzıaçık hattına;
 —Diyarbakır Jandarma Alayı; Gez, Kân ve Toparlık Tabyalarına,
 —Elazığ Jandarma Alayı; Palandöken Tabyalarına yerleştirilmişti. Ayrıca bu arada mevziiler etrafına tel örgü çekmek suretiyle engeller yapılmasına da ağırlık verildi.

Erzurum Kalesi ve Müstahkem Mevkisinde seferberliğin başlangıcından muharebenin başlamasına kadar geçen üç aylık süre içerisinde ise;

- 1- Sivişli, Yassı tepe, Müdürge destek noktaları birer bölüklük kuvvetlerle tahkim edilerek etrafına sığınaklar ve tel örgüler çekildi.
- 2- Soğukçermik, Şih, Kan, Çiftlik ve Gez destek noktalarında mevzi kazım işleri yapıldı.
- 3- Dolambaç bayırı, Top Dağı kuzey eteklerinde 250 mangalık⁶⁷³ piyade siperleri yapıldı.
- 4- Palandöken Tabyaları ve önlerinde 150 mangalık siperler yapıldı.
- 5- Tafta Tabyalarında 50, Karagöbek’te 50 Mangalık siperler kazıldı.

⁶⁷¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.52–53

⁶⁷² Vehbi Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, Ankara 1942, s. 110; Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s. 81

⁶⁷³ Manga 11 neferden oluşan en küçük askeri birliktir.

6- Gez yaylası, Toparlak ve Ağzıaçık Tabyaları'nda 400 Mangalılık siperler kazıldı.

7- Ayrıca Çilli göl, Hamam Deresi Tabyaları'na ise birer Tümenlik mevziiler kazıldı.⁶⁷⁴

Erzurum Müstahkem Mevkisi ve Kalesi 22 Ağustos 1914 yılındaki 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın emriyle bu şekilde tahkim edilirken mevzii ve hatlar Top yönünden de tahkim edilmişti. Topların Tabya ve mevzii hatlarına göre dağılımı şu şekildedir.⁶⁷⁵

Palandöken Grubu

2 Mantelli Batarya (7,5 cm)
2 Adi Krup Bataryası (7,5 cm)
1 Sehpalı Uzun Batarya (12 cm)

Top sayısı

8
12
4

Toplam: 24

Toparlak Grubu

1 Mantelli Batarya
3 Kısa Batarya(15 cm)
1 Sehpalı Krup Batarya (12 cm)
1 Kızaklı Batarya (15 cm)

Top sayısı

6
12
6
4

Toplam:28

Hövükler Grubu

1 Sehpalı Krup Batarya (12 cm)
3 Mantelli Batarya

Top Sayısı

4
12

Toplam: 16

Uzun Ahmet Grubu

1 Sehpalı Batarya (12 cm)
3 Mantelli Batarya(8,7 cm)

Top Sayısı

4
16

Toplam: 20

⁶⁷⁴ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s. 111–112

⁶⁷⁵ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.118–119

Kabak tepe illigöl Grubu

3 Mantelli Batarya (8,7 cm)

Top Sayısı

8

Cobandede Grubu

1 Sehpalı Krup Batarya (15 cm)

Top Sayısı

4

1 Sehpalı Krup Batarya (12 cm)

4

2 Makineli Batarya

8

Toplam: 16**Deveboynu Grubu**

2 Mantelli Batarya

Top Sayısı

8

Sivışli Grubu

1 Mantelli Batarya (8,7 cm)

Top Sayısı

4

2 Adi Krup Batarya (7,5 cm)

12

2 Brödüvekari Batarya (7,5 cm)

12

1 Mantelli Batarya

Toplam: 32**Tafta Grubu**

2 Mantelli Batarya

Top Sayısı

8

Karagöbek Grubu

1 Sehpalı Batarya (15 cm)

Top Sayısı

4

2 Mantelli Batarya

8

1 Sehpalı Batarya (12 cm)

4

Toplam: 16**Genel Toplam: 186**

Erzurum Müstahkem Mevkisinin depoda bulunan toplarında bu miktara eklendiğinde top sayısı 308'e yükseltmektedir.⁶⁷⁶

⁶⁷⁶ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.29

3. Ordu'nun Ocak 1916'da Erzurum'a girmesiyle Erzurum Müstahkem Mevkii Toplarının büyük bir çoğunluğunun Çobandede Tabyası arasındaki mıntikalarda mevzilendirilmiştir.

3. Ordu birlikleri Erzurum'a girdiklerinde Erzurum'un Müstahkem Mevkii oluşu savunulmaya hazır oluşu itibari ile tahkimat konusunda çok önemli ve büyük faaliyetlerde bulunmamışlardır. Ancak birçoğu tamamlanmasına rağmen Siper ve Mevzii kazım işlemlerine devam edilmiştir.⁶⁷⁷

4. 2. Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum Taarruz Hazırlık ve Planları

4. 2. 1. Taarruz fikrinin doğuşu

3. Ordu'nun Erzurum Müstahkem Mevkisine çekilip tertiplendiği sırada Rus cephelerinde II. Azap yarmasının başarı ile sonuçlanmış olmasından olsa gerek bir iyimserlik havası esiyordu. Fakat bunun yanında kumanda merkezindeki bir kısım kumandanlar da Erzurum üzerine bir taarruz yapılması fikri ısrarla savunuluyordu.

Bunun üzerine Yudenich, Erzurum'a çekilen 3. Ordu'nun gerçek durumu hakkında daha ayrıntılı malumat elde edebilmek için birlikte çalıştığı ve güvendiği harekât başkanı olan Albay Maslofski'yi tetkiklerde bulunması için Hasankale ve Erzurum yakınlarına gönderdi. Kazak keşif kollarının ve Ermeni ajanlarının faaliyetine rağmen şimdide Maslofski 20 kadar uçak ile Erzurum Mevziilerini gözetleme fırsatını elde etmiş oluyordu. Tetkiklerini tamamlayan Maslofski, Erzurum'un her hangi bir taarruza karşı hazırlıklı olmadığı yönünde bir rapor hazırlaması üzerine taarruz fikirleri güçlenmeye başladı. Maslofski bilhassa Vorobyev kumandasındaki keşif kollarının raporlarına da itimat etmişti. Tüm bu raporlara göre Deveboynu Dağlarının kuzeyinde bulunan Karasu'yu Aras'tan ayıran yüksek Kargapazarı Dağları Türkler tarafından aşılması imkânsız bir doğal engel olarak görüldüğü için işgal edilmemiş oluşu Rusların bu yönden ilerleyerek Erzurum'u işgal edebileceği kesin gibi görünüyordu.

Emrindeki kumandanların tam desteğini alan Yudenich, Büyük Dük'ten Erzurum'a taarruz için kendisine salahiyyet verilmesi üzerine ricada bulundu. Oldukça büyük bir muhalefete karşılaştı; Büyük Dük, bilhassa, Kars'taki sekiz milyonluk son cephaneye stokunun kullanılmasına itiraz etti. Fakat fikir Stavka'ya atfedilince, Alexeyev, Yudenich'in düşüncelerine tam bir inanç beyan etti. Nihayet 23 Ocak günü, bütün

⁶⁷⁷ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.81.

mesuliyeti alan Yudenich'e istediği selahiyet verildi. Yudenich'in karargâhında bulunan kurmay heyeti derhal hazırlık çalışmalarına başladı.⁶⁷⁸

4. 2. 2. Taarruz hazırlıkları

Ruslar, Yudenich öncülüğünde Türk Ordusu'nun takviye almasına vakit kalmadan derhal taarruz etme düşüncesiyle hareket ederek hazırlıklarını asgari sürede tamamlamak zorundaydılar.

Hazırlıkların hemen başında General Yudenich mahiyetinde Erkan-ı Harbiye Reisi ile hareket ve istihbarat kısım amirleri bulunduğu halde Deveboynu mevziilerini bizzat tahkik ve tetkik etti. Bundan sonra derhal bu bölgelere iletişimin sağlıklı sağlanması için telefon ve telgraf hatlarının çekilmesini temin etti.

2. Türkistan Kolordusu, 10. Kolordu elinde bulunan Kızılkilise mevziisini ve güneyindeki Gürcü Boğazı'nı ele geçirerek asıl mevzii ile temas hazırlığı içerisine girerek kendi önünden çekilen kolorduyu takibe başladı. Bu sırada 4. Kafkas Kolordusunun bağlı birlikleri de süratle harekete geçirilerek Kargapazarı yaylaları elde edilmiştir. Burada bulunan Türk orduları bu duruma mukavemet etmişler ve Erzurum genel taarruzuna kadar buradaki mücadeleler devam etmiştir.⁶⁷⁹

Aslında başlanan taarruz hazırlıkları Ruslar açısından geç kalınmış bir faaliyetti. Çünkü Ocak ayının 2. haftasında yaptıkları Azap yarma hareketleri sonucunda Hasankale-Köprükoy hattını elde etmişler ve planlarının sonraki aşamasına göre 23 Ocak'ta Erzurum'u işgal edeceklerdi.⁶⁸⁰ Fakat bu gerçekleşmemiş Ruslar tahkimatla meşgul olarak ilerlemelerini yavaşlatmışlardır.

⁶⁷⁸ W. E. D. Allen-Paul Muratoff, **1828–1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966, s.318–319; Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi** (Eserinin Tenkidi), (Çev: Kaymakam Nazmi), Ankara, 1935, s.313–315

⁶⁷⁹ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.329–330.

⁶⁸⁰ M. Philips Price, **War and Revolution in Asiatic Russia**, New York, (Tarihsiz), s.72 Bu savaşlar sırasında Kafkas Cephesinde Rusların Tarafında bulunan İngiliz gazeteci M.P. Price, aslında 23 Ocak'ta Rus komutanlarından Prezevalski ve Tamiloff'un Erzurum'a girdiğini burada incelemelerde bulduklarını ve Abdülkerim Paşa'nın Enver Paşa'ya gönderdiği Ordunun durumunun kötü olduğuna ve Erzurum'un düşeceğine dair bilgilerin yazıldığı bir telgrafi bulduklarından bahseder. Price, **War and Revolution in Asiatic Russia**, s. 73 Fakat özellikle Rusların Hasankale'yi ve Köprükoy'ü ele geçirmesine inanmayan ve çok büyük mutluluk

Hasankale ovası ve Deveboynu geçidi arasında bulunan mevziilere yerleşmeye başlayan Rus birlikleri bu hatta bulunan şoşenin kuzeyine 33. Mushtahfaz Tugayı'nın 4 taburu, onun güneyinde General Çikovani komutasındaki 5. Kafkas Avcı Alayı Palandöken silsilesinin güneyine doğru gönderilmişti. 66. Piyade Tümeni ve Don Piyade Tugayı ise Ordu İhtiyatı olarak Hasankale civarında toplanmış ve süvari kıtaatı ise onların gerilerinde toplanmıştı.

Kars Kalesinden muhasara Toplarının nakli başlatıldı. Asıl toplar ile teferruatı, Kafkas otomobil bölüğü vasıtası ile ve diğer cephaneye ve teçhizat ise Malakan gruplarının⁶⁸¹ taşıtları ile taşınmıştır. Toplar istenilen vakitte mevziilere yerleştirilmiş olmasına rağmen diğer cephanenin bir kısmı Erzurum taarruzunun başladığı gün cepheye yetişebilmiştir.⁶⁸²

Tüm bu hazırlıkların yanında General Yudenich, kuvvetlerini muhabere meydanına sevk ve toplanmaları, esas mevziileri almaları için;

“1- 2. Türkistan Kolordu'nun Kızılkilise mevziilerini işgal edecektir. Ayrıca taarruz esnasında pek gerilerde kalmış olan kolordu merkez sağ tarafı ileri sevk edilerek Deveboynu mevziilerine karşı müsait ve muvafık mevziiler alacaktır.

2- 1. Kafkas Kolordusu, Deveboynu cephesi karşısındaki ileri mevziileri almış olan 4. Kafkas Avcı Tümeni'nin tebdili ve bu tümenin Kargapazarı Dağlarını ve eteklerindeki mevziilerini işgal edecek. Bütün 39. Piyade Tümeni Kolordu'nun sağ tarafında Müceldi-Tuzcu-Hasankale mıntığında toplanacaktır. Kolordunun geri kalan kısmı, 39. Piyade Tümeni'nin güneyindeki Palandöken dağlarının güney eteklerini işgal edecektir.

3- 4. Kafkas Kolordusu'nun 5. ve 6. Kafkas Avcı Alayları Ordu ihtiyatına verilecektir.” Şeklinde bir emir yayınlamıştır.⁶⁸³

içerisinde olan Yudenich'e rapor vermek için Erzurum'a yapılan bu keşif hareketi hakkında Türk kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁶⁸¹ Dini İnançlarını Tevrat'tan alan Ruslardır. D.Anadolu'da Rus Malakan bu dönemde yaklaşık 15 kadardı. Bu köylüler Savaş sırasında Rus Ordularına yardımlar da bulunmuşlardır, Fahrettin Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, İstanbul 1954, s. 19–20

⁶⁸² Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, 329; M. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, (Çev: Bursalı Mehmed Nihat), İstanbul, 1927, s.365–366

⁶⁸³ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, 328

1 Şubat'ta 1916'da Hasankale ile Karaorgan ve diğer birlikleri arasındaki muharebe şebekesi tamamlandıktan, General Yudenich, bir kısım karargâh subayları ile ordu karargâhını Karaorgan'dan Hasankale'ye taşıdı.

Erzurum taarruzu hazırlıkları dâhilinde Rus Ordu birlikleri belirlenmiş bu mevziilere yerleşirken silah, cephaneye, teçhizat yanında diğer ağır silahları da parçalara ayırmak suretiyle askerlerin el ve omuzlarında taşınmıştır. Her taraf karlarla kaplı olduğu ve yoğun kış şartlarının hâkim olduğu tabiatta erlerin yaptığı bu iş çok zor şartlar altında yapılmış ve 12 günde tamamlanmıştır.⁶⁸⁴

4. 2. 3. Taarruz planı

Rus Ordusu II. Azap Muharebesi'nde 3. Türk Ordusu takviye almadan önce onu tamamen etkisiz hale getirmeyi ve Rusya'nın siyasi politikaları içerisinde önemli bir yeri olan, stratejik konum itibarıyla "Anadolu'nun kilidi" olan Erzurum'u elde etmeyi amaçlamış fakat amacına ulaşamamıştır.

İsteklerini elde edemeyen Ruslar, bu defa 1916 yılının Ocak ayı sonu Şubat ayı başlarından itibaren Türklerin Doğu Anadolu'daki dayanağı, idare merkezi, 3. Ordu'nun üssü ve iâşe merkezi olan, ayrıca Çarlık Rusya'nın tarihi siyasi politikaları içerisinde önemli bir yeri olan Erzurum üzerine yeni bir taarruz planı geliştirmeye başlamışlardır.⁶⁸⁵

Rus taarruz planı basit, basit olduğu kadar da daha önce başarılı olmuş, II. Azap-Köprüküy yarma taarruzuna benzemektedir.

II. Azap-Köprüküy harekâtı, Enver Paşa'nın hemen bir yıl önceki Sarıkamış'ta uygulamış olduğu fakat bir takım sebeplerden dolayı başarıya ulaşamayan hareketinin aynısıdır.⁶⁸⁶ Bu yüzden Erzurum taarruz planının ilham kaynağı Türk askeri taktiklerinden alınmıştır demek yerine bir tespit olacaktır.

Yudenich, Erzurum taarruzunun harekât planını Ordu Kumanda heyetine, Türk cephesinin müdafaasız bırakılan kesimi olan Kargapazarı sisliyeri üzerinden yapılması şeklinde teklif etti. Çünkü güç arazi şartlarının ve korkunç bir kış mevsiminin hüküm sürdüğübu bölgeyi Türkler aşılmaz olarak kabul ediyorlar ve buradan bir taarruz

⁶⁸⁴ Price, *War and Revolution, in Asiatic Russia* s. 76–77

⁶⁸⁵ Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, s.336

⁶⁸⁶ Price, *War and Revolution İn Asiatic Russia*, s. 70

beklemiyorlardı. Bu hareketi yapacak olan birlik ise yine Vorobyev kumandasındaki 4. Kafkas Piyade Tümeni'ydi. Bu Tümenin sağındaki Voloshinov-Petrichenko'nun emrine verilen Don Piyade Tümeni Kandil dağının sarp yamaçlarına gönderilmişti.⁶⁸⁷

Fakat yine esas taarruz General Prejevalski komutasındaki 2. Türkistan Kolordusu tarafından yapılacaktı. Bu maksatla 2. Türkistan Kolordusu Deveboynu mevziilerini kuzeyden çevirmek maksadıyla sevk edilmiş ve bir tümenden fazla kuvvet ise Kargapazarı dağları cihetinden darbe tevcihi için zayıf olarak müdafaa edilen Çobandede ve Tafta istihkâmları arasındaki bölgelere gönderilmiştir. Bütün bu bölgelere Rus birlikleri konuşlandıktan sonra mevcutları son derece dolgun olan 39. Piyade Tümeni'nin üç Alayı (155. Piyade Alayı 1. Kafkas Kolordusu emrine verilmiştir.) Deveboynu mevziisinin sol tarafına atılacaklar ve bu alaylar Erzurum üzerine asıl harekâtı yapacak olan kuvvetlerin mihverini teşkil edeceklerdir.⁶⁸⁸

Görüldüğü gibi, bu planın Köprüköy muharebe planına tezat teşkil eden tarafı Vorobyev tarafından geliştirilecek taarruzun esas taarruz olmayışıdır. Vorobyev kumandasındaki tümenin vazifesi, asıl taarruzu yapacak olan kıtaların işini kolaylaştıracak bir şaşırtma harekâtı olacaktı. Esas taarruz ise Gürcü Boğazı geçidinden Prejevalski emrindeki birlikler tarafından yapılacaktı. Prejevalski'ye verilen bu görev oldukça zordu bundan dolayı Voloshinov-Petrichenko kolorduları Kargapazarı yamaçları üzerinden Erzurum ovasının giriş kapısı olan Tafta geçidi⁶⁸⁹ üzerinden Türk birlikleri üzerine indirilecekti. Bu harekâtla aynı anda Prejevalski emrindeki piyadelerin bir kısmı aynı taktikle Dumlu Dağı'nın yüksek tepelerini aşarak Gürcü Boğazı'nın batısında bulunan Türk birliklerinin üzerine inceklerdi. Yapılacak olan bu harekâtlar silsilesi ile Erzurum Ovasına bir geçit açmak isteniyor, Rus birliklerini Karasu ovasına indirmekle Deveboynu Tabyaları'nın önemini kaybetmesi ve Türklerin bu bölgeleri tahliye etmesi hedefleniyordu.

Rus planına göre, Deveboynu üzerine bir şaşırtma hareketi yapmak elzemdi. Çünkü Mahmut Kamil Paşa'nın ihtiyat kuvvetlerine sahip olduğu biliniyordu ve Yudenich, bu birliklerin Çobandede yakınında toplandığı düşünüyordu. Esasında bunlar Sivişli bölgesinde bekletiliyordu. Aynen Köprüköy'de olduğu gibi ihtiyatları ricate

⁶⁸⁷ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.328

⁶⁸⁸ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.327

⁶⁸⁹ Price, **War and Revulotion İn Asiatic Russia**, s.76

zorlamamak için 39. Tümen Çobandede ve Dolangez Tabyaları'na karşı ciddi bir taarruza geçmek üzere vazifelendirildi.⁶⁹⁰

Rus birlikleri, Yudenich öncülüğünde Erzurum taarruzuna çok büyük bir önem vermekteydiler. Öyle ki harekât plan ve hazırlığı esnasında taarruz sırasında önemli vazifeler yerine getirmiş olan bir uçak filosu dahi kurmuştur. Bu birliğin özellikle keşif uçuşları Rus birliklerinin başarılarında önemli bir etken olmuştur.⁶⁹¹

Taarruzun yaklaştığı son günlerde Yudenich, gayet sinirliydi. Ortalıkta Erzurum'a takviye kuvvetlerinin geldiği rivayetleri (hakikat olmadığı sonradan anlaşılan) dolaşıyordu. Yudenich, Kars ikinci kademe silahları henüz gelmediği ve geri hazırlıklar tamamiyle ikmal olunmadığı halde taarruzu daha fazla geciktirmemeye karar verdi. 8 Şubat günü Yudenich'in karargâhında olağan üstü bir hareket göze çarpıyordu. Yudenich, kumandanlarının hepsini kendilerine daha önceden tebliğ edilen planı tekrar gözden geçirmek üzere yemeğe davet etti ve yemeğin hitamında da şunları söyledi : “..... ve şimdi, beyler, vazifelerimizin başına. Hepiniz emirlerimi duydunuz sanırım. 10' unda taarruza geçeceğiz”. Arkasından ortalığı derin bir sessizlik kapladı. Aralarından biri, biraz daha gecikmenin lüzumunu izaha çalıştı; diğerleri de münakaşaya katılmak üzereydiler, fakat Yudenich, derhal müdahale ederek sert bir ifadeyle “Peki, öyleyse 11'nde taarruza geçiyoruz”. diyerek misafirlerinin yanından ayrıldı.⁶⁹²

4. 3. Rus Genel Taarruzuna Kadar Erzurum Müstahkem Mevkii de Meydana Gelen Harekât ve Muharebeler

Rus birlikleri bir yandan Erzurum taarruzuna hazırlanırken diğer taraftan da ufak tefek dahi olsa taarruzlara devam ediyorlar ve plan dâhilindeki mevziileri almaya çalışıyorlardı.

23 Ocak'tan itibaren azalan Rus taarruzları nadirde olsa devam etmekteydi. Rus birlikleri özellikle mevziilerine yerleşmekte olan 10. ve 11. Kolordular cephelerine taarruzlarda bulunmaktaydılar.

⁶⁹⁰ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s. 328

⁶⁹¹ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.336- 337

⁶⁹² Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s. 329

25 Ocak 1916'da 33. Tümen cephesinde bu tümene bağlı ileri karakollara bir alay piyade ve bir miktar süvariden ibaret olan Rus birlikleri 25 Ocak 1916'da şiddetli taarruz etmiştir. Fakat Rus birlikleri Türk ileri karakolların top ateşiyle önemli miktarda telefata vererek geri çekilmiş ve Çiftlik kariyesinin şarkında toplanarak yeniden taarruz hazırlıklarına başlamıştır.⁶⁹³

Ruslar birlikleri, 9. ve 11. Kolorduların asıl mevziilerine yanaşma girişimlerinde bulunurken, 10. Kolordu Cephesi'nde, özellikle 31. Piyade Tümeni kesiminde (Köşk deresi iki tarafında) mahdut hedefli taarruzlarda bulunmaktadır. Köse Mehmet gediği kuzeyindeki tepeler hattında savunmayı pekleştirmek amacıyla 29. Piyade Tümen Komutanı, 26 Ocak 1916'da 95. Piyade Alayı'nın bir taburunu Köse Mehmet gediğinde bırakarak, gediğin kuzeyindeki tepeleri tahkime memur etti.

10. Kolordu'nun Tortumkale'deki Ovacık Müfrezesi, 4. Türkistan Avcı Tümen'in taarruzu sonunda, Gâvur dağı geçitlerinde de tutunamayarak, 27 Ocak 1916'da 400 kadar muharip mevcudu ile 10. Kolordu'nun kuzey batısındaki, Arapkent köyüne kadar çekildi. Bu çekilmeye müfrezenin 115 kadar eri donarak öldü. Aynı tarihte Ovacık Müfrezesi, 3. Ordu asıl mevzii ile Çoruh Müfrezesi arasını kapama görevini yapamayacak durumdaydı. Bundan dolayı Ordu sol yanında tehlikeli bir durum oluşmuştur.⁶⁹⁴

3. Ordu'nun Erzurum Müstahkem Mevki'ine çekilmeye başladığı zaman Rus süvarileri 24 Ocak 1916'da Çullu mıntikasını işgal etmiş bu sırada piyade kuvvetleri de Pertek ve Karaveled mıntikalarını işgal ederek tahkimat yapmaya başlanmışlardır. Fakat Rusların tahkimat ile meşgul olduğu sırada Türk birliklerinin topçu atışı ve piyade birlikleri Çiftlik Köyü'nün 1 km kadar doğusuna sürülmüşlerdir.

Bu arada Ruslar, Tortum Cephesinde de harekete geçerek Tortum Gölü güneybatısında bulunan Üngüzek (Dikyar) köyü yakınlarında görünmeye başlamışlardır. Fakat şimdilik burada herhangi bir müsademe olmamış,⁶⁹⁵ muhtemelen Rus birlikleri diğer birçok cephelerde olduğu gibi büyük Erzurum taarruzu öncesinde tahkimat işleriyle meşgul olmuştur.

⁶⁹³ ATASE, BDH, Kls.2919, Dos. 501, F.005

⁶⁹⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.77

⁶⁹⁵ ATASE, BDH, Kls. 514, Dos. 2006, F.002

25 Ocak'ta Rus birlikleri Tortum cephesinde önemli bir konumda bulunan Kisha köyünü işgal etmiştir. Bunun üzerine Çoruh müfrezesi Rus birliklerini tard etmesi ve geri püskürtmesi için bir tabur piyade ve gönüllü birliklerinden oluşan bir birlik göndermiştir. Aynı gün Tortumkale mevzisindeki birlikler Ovacık Müfrezesine, Tortum Müfrezesi de Çoruh Müfrezesine tabi olarak hareket etmeleri yönünde emir tebliğ edilmiştir.⁶⁹⁶

26 Ocak'ta Rus birlikleri güneyde Murat nehri cephesinden taarruza geçerek Hınıs'ın güneyindeki Sevik bölgesine yerleşmiştir. Ayrıca aynı gün 33. Tümen'in ileri karakollarına taarruz eden Ruslar mezkûr kolordunun bir kısım karakollarını geri almıştır. Hatta 17. Tümen'in ileri karakolları dahi bu taarruzla geri çekilmeye mecbur kalmış düşman birlikleri Türk ileri karakollarına önemli miktarda zayıat vererek topçu birlikleriyle birlikte Korucuk istikametinde çekilmeye zorlanmıştır. Pusudere mıntikasının doğusu ve kuzey doğusu Rus birliklerinin eline geçmiştir.⁶⁹⁷ Bunun haricinde 26 Ocak'ta Kafkas Cephesi'nde herhangi bir büyük muharebe olmamıştır. Murat kuzeyindeki Türk müfrezeleri ile düşman süvarisi arasındaki müsademeler devam etmiştir.⁶⁹⁸

Üngüzek (Dikyar)' teki Kaleboğazı Hudut Taburu 27–28 Ocak 1916 gecesi ve 30 Ocak 1916 günü taarruza uğradı. Tabur komutanı yaralandı ve taburun cephanesi tükendi. Ovacık Müfrezesi de çekilmiş bulunduğundan sağından kuşatılarak Çoruh nehri üzerinde atılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine müfreme komutanı, ordunun kuzey yanını korumak maksadı ile Koçan boğazına çekilme kararını verdi. 3. Ordu Komutanlığı da müfrezeden, ordunun sol yanını emniyete almasını ve İspir'e giden yolun kapatılmasını istemişti.

27–28 Ocak 1915 gecesi, çok iyi Türkçe konuşan Rus erlerinden oluşan bir birlik, 30. Piyade Tümeni'ne Korneş⁶⁹⁹ (Güvenlik) köyü civarında baskın yapmış, tümen komutanı ile sekiz karargâh subayı, tümen topçu komutanı ve üç topçu subayını, bir veteriner, bir kamacı, iki cephane kol subayı, iki hekim, iki eczacı, 200 kadar er esir olmuş ve üç top Rusların eline geçmiştir.

⁶⁹⁶ ATASE, BDH, Kls.2919, Dos.A501, F.10

⁶⁹⁷ ATASE, BDH, Kls. 514, Dos. 2006, F.21

⁶⁹⁸ ATASE, BDH, Kls. 267, Dos.1101, F.16

⁶⁹⁹ Korneş, Narman-Piktir yolu üzerinde, Piktir'in 7.km kadar güneyindedir.

29–30 Ocak 1916 gecesi ise, 31. Piyade Tümeni bölgesindeki, Zagki⁷⁰⁰ güneyinde 40 erden oluşan bir bölüğün tesis ettiği muharebe ileri karakoluna, çok güzel Türkçe konuşan 200 kadar Ermeni'den oluşan bir Rus birliği baskın yaparak bölük komutanı ile bölüğün yarısını esir ettiler.⁷⁰¹

30 Ocak 1916 günü Ruslar, Vihik'i işgal etti. Müfreze Komutanı Binbaşı Halit (Karşılalan) karnından yaralandığı halde görevine devam etmiştir.

En çok Rus baskınına uğrayan 10. Kolordu Cephesi'dir. 10. Kolordu Cephesi Kargapazarı dağından Ovacık köyüne kadar, mühim tabii arızalarla ayrılmış, çok geniş bir sahada, az mevcutlu birlikler adeta serpilmiş bir durumdadır. Arazi durumu, bir mıntıkadan diğer mıntıkaya kısa zamanda kuvvet yardımına olanak vermemektedir. Gündüz topçu ateşi desteğinde az kuvvet ile düşmana karşı koymak mümkün olmakta ise de, gece baskınlarında karşı koyma harekâtı süngüye dayanmaktadır. 10. Kolordu Komutanı tabur mevcutlarının hiç olmazsa 500 muharibe çıkarılmasını ve ordu ihtiyatının 10. Kolordu bölgesinde bulunmasını önermektedir. Rusların, kati netice almak için harekete geçme olasılığının çok fazla bulunduğu 10. Kolordu bölgesini savunan birlikler gece de tahkimatla meşgul olduğundan ve barınma güçlükleri nedeni ile çok yorgun olduklarından çok fazla günlük zayıat vermektedirler.⁷⁰²

10. Kolordunun Gavur Dağlarında bulunan 30.Tümen Cephesi'nde de muharebeler şiddetlenmişti. Ruslar özellikle Karagöbek Tabyaları'nı hemen her gün ateş altına almaktaydı. Bu durum da Rusların kısa bir zaman içerisinde taarruza geçeceğinin işareti olarak değerlendiriliyordu. Özellikle 89. Alay karşısındaki Rus birlikleri yaklaşık 4000 olarak tahmin edilmekteydi. Fakat diğer cephelerde olduğu gibi burada da Türk birlikleri Ruslara şiddetle mukabele ediyorlardı.⁷⁰³

27–28 Ocak'ta 10. Kolordu, özellikle Kargapazarı silsilesindeki düşman miktar ve harekâtlarını keşfetmek üzere keşif birlikleri göndermiştir. Keşif kuvvetlerinden gelen rapora göre; bir kısım Rus birlikleri, Kargapazarı silsilesinin şarkındaki Deliler suyunun sol sahilindeki kariyeler ve civarına yayılmış bulunmakta oldukları anlaşılmıştır. Ayrıca 10. Kolordu bu bölgede gerek Rusların sessizliğinden gerekse havaların müsait olmasından dolayı ikmal işlerine başlamıştır. Çünkü bu mıntıkada

⁷⁰⁰ Zagki, Gürcü Boğazı doğusunda Karagöbek'in 5 km. kadar kuzeydoğusundadır.

⁷⁰¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 78–79

⁷⁰² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.79

⁷⁰³ Faik Tonguç, **Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları**, İstanbul, 2001, s.123–125

düşmanın dağıtılabilmesi için takviye kıtaatına ihtiyaç duyulmaktaydı. Böylece gayri müsait bir durumda olduğu görülen düşmana Küçük Tuy ve Kargapazarı hattında önemli ve kati bir darbe vurulabilirdi.⁷⁰⁴

29 Ocakta Ruslar Murat Cephesinde Hınıs güneyindeki Karaağaç bölgesini işgal etmişlerdir. Burada Hacı Ömer kariyesi batısında bulunan ihtiyat süvari tugayı düşman ile bir müddet müsademe ettikten sonra bu bölgedeki aileleri kayıt altına alarak etrafın dağılması üzerine Taşkesen'e çekilmişlerdir.

9. ve 11. Kolordular cephesinde sükûnet başlamıştır. Fakat buna rağmen Ruslar Gürcü Boğazı doğusunda bulunan Zagki güneyindeki Taşlıtepe mevziilerini işgal etmiş ve burayı iki tabur piyade, iki bölük süvari ve bir batarya ile tahkimata başlamıştır.⁷⁰⁵

6 Şubat'ta Rus birlikleri Lazistan Cephesi'nden de hareket ederek gemilerle sahile indirilen Rus birlikleri Sümela'ya doğru ileri harekâta başladılar. Bir alay Rus piyadesi Ardese ile eski Trabzon yolu arasındaki derenin batısına doğru ilerlemeye başlamıştır.

10. Kolordu Cephesi'nde, Rus birliklerinin Gâvur Dağı cephesinde başlatmış oldukları taarruzları Üçkilise istikametine doğru ilerlemektedir. İki tabur piyade bir miktar süvari ve toptan olduğu tahmin edilen bu birliklere, Üçkilise ve Kodati yaylaları arasında toplanan Türk birlikleri mukavemet etti.

Çoruh müfrezesi cephesinde önemli muharebeler olmuş buradaki Rus birlikleri Artvin istikametine ilerlemeye başlamışlardır.

6 Şubat'ta Palandöken Müfrezesi de Hasan Ağa komu doğusunda ileri müfreze birliklerine yönelik olarak taarruza uğramıştır.⁷⁰⁶

8-9 Şubat'tan itibaren artık Ruslar, 11 Şubat'ta yapacakları büyük Erzurum taarruzu öncesinde hazırlıklara girişmiş olmalarından olmalı artık taarruzlarına ara vermişler ve tüm yerleştikleri mevziilerde tahkimata başlamışlardır. Bundan sonra artık Ruslar tarihi, siyasi hedeflerini gerçekleştirmek için 11 Şubat'tan itibaren büyük Erzurum taarruzunu başlatacaklardır.

8 Şubat 1916'da 10. Kolordu Cephesinde, 31. Piyade Tümeni ve Ovacık Müfrezesi mıntıklarında, yani kolordunun iki kanadında fazla etkili olmamakla birlikte

⁷⁰⁴ ATASE, BDH, Kls. 2841, Dos.154, F.006

⁷⁰⁵ ATASE, BDH, Kls. 514, Dos. 2006, F.24

⁷⁰⁶ ATASE, BDH, Kls. 514, Dos. 2006, F.30

Rus taarruzu devam etti. 31. Piyade Tümeni bölgesinde Kargapazarı dağı batı yamaçlarındaki Karapınar sırtları Rus birliklerinin eline geçti. Böylelikle 31. Tümen'in Kargapazarı eteklerindeki geniş cephesi ikiye bölünmüştür. 31. Piyade Tümeni bu tehlikeli durumu düzeltmek için 9 Şubat 1916'da karşı taarruz yapmışsa da Karapınar sırtlarını geri alamamıştır. Buradaki Rus birlikleri ise takviye almaktadır.

Ovacık Müfrezesi Cephesi'nde 8 ve 9 Şubat 1916 günü, Rus taarruzları sıklet merkezi ile Üçkilise gediğine yöneldi. Müfreze, kuvvetlerinin çoğunu bu yöne kaydırarak, birkaç defa tekrarladığı karşı taarruzda, Rusları Üçkilise'den atamamışsa da Karaçağıl dağındaki 32. Piyade Tümeni'nden 96. Piyade Alayı'nın da yardımıyla Üçkilise Ruslardan geri alındı.

9 Şubat 1916'da Ovacık Müfrezesi, birliklerinin büyük bir çoğunluğu ile Üçkilise'ye yöneldiğinden zayıf kuvvetlerle tutulan Ovacık köyü üzerinden 3. Ordu gerisine açılan ilerleme istikameti üzerindeki 3060 m rakımlı boyun, Rusların eline geçti. 3. Ordu Komutanlığı, 3060 m rakımlı boyun noktasının Ruslardan geri alınmasını, İspirdeki, Çoruh Müfreze Komutanlığı'na emretti.

Ruslar, 9. ve 11. Kolordu karşısında tahkimat yapmakta olduğundan, 3. Ordu Komutanlığı bunu, Rusların Erzurum hazırlanmış mevziilerine taarruz etmeyecekleri kanısını yaratmak veya kendi taarruz hazırlıklarını bozmak maksadı ile 3. Ordu'nun bir girişimini önlemek maksadını güttüğü şeklinde yorumlamaktadır.⁷⁰⁷

Rus 4. Kafkas Avcı Tümeni ileri kısımları ile 10 Şubat 1916 saat 04.30'da Kargapazarı dağı batı yamaçlarındaki 31. Piyade Tümeni mevzii kısmına, Kargapazarı sırtı kuzeyindeki Haramikaya sırtı (2994 rakımlı) ile Havuzlar başı sırtındaki (3034 rakımlı) tepedeki 93. Piyade Alayı'na süngü hücumu yaparak Haramikaya ve Havuzlarbaşı sırtını ele geçirdi. Rus kuvvetleri 10 ve 11. Kolorduların arasına girerek tehlikeli bir durum oluşmaktadır. 92. Piyade Alayı mevcudu 150'ye düşmüş. 10. Kolordu bu tehlikeli durumu giderme gücünde değildir. 3. Ordu Komutanı bu tehlikeli durumun giderilmesi için, Köse Mehmet gediği kuzeyinde mevzide bulunan 54. Piyade Alayı'nın 10. Kolordu emrine verdi ise de, mevziide bulunan 54. Piyade Alayı'nın duruma müdahalesi geç kalabileceğinden, 11. Kolordu Komutanı, ihtiyatındaki 18. Piyade Tümeni'nden 53. Piyade Alayı'nı, 10. Kolordu emrine gönderdi.

⁷⁰⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.85

31. Piyade Tümeni Cephesi doğu kesimi, 10–11 Şubat 1916 gecesi, emir ile Deve Yatağı-Sultan Murat tepesi-Mezarlık tepe-Köşk yaylası-Köşk Hödek başı hattına çekildi. Tümen, bu hattı savunmakla görevlendirildi. Rus birlikleri, Karapınar sırtı, Haramikaya sırtı ve Havuzlarbaşı'na sırtında yerleşerek tahkim etmişlerdir.

Ovacık Müfrezesi Cephesinde, Üçkilise gediğinde 10 Şubat 1916 akşamına kadar devam eden muharebe sonunda Rus ilerlemesi durduruldu.⁷⁰⁸

4. 4. Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum Taarruzu Öncesinde Tarafların Durumu, Konuş ve Kuruluşu

Rus Kafkas ordusu Kumandanı Yudenich, tüm hazırlıkların tamamlanmasından sonra vakit kaybetmek istemeyerek 11 Şubat 1916'da Erzurum üzerine kati ve genel bir taarruza geçmiştir. 5 gün süren ve Erzurum'un Rus işgaline düştüğü bu harekât ve muharebelerden önce Türk ve Rus ordularının konuş, kuruluş ve kuvve açısından durumları şu şekildeydi.

4. 4. 1. 3. Ordu'nun durumu, konuş ve kuruluşu

4. 4. 1. 1. 3. Ordu'nun sıhhi durumu

Sarıkamış felaketi ile bozulan 3. Ordu'daki sıhhi durum⁷⁰⁹ 1916 yılında oldukça iyi bir seviyeye gelmiştir. Özellikle 1915 yazında geri sıhhiye teşkilatı çok kuvvetlendirildi. Mevsimden istifade edilerek Erzurum'da bir kısım hasta çadırlarda tesis edilmiş olan hastanelere ve nekahethanelere⁷¹⁰ çıkarıldı. Erzurum civarında Ilıca'da çadırlarda 1600 yataklı bir nekarathane, binalarda 400 yataklı bir hastane tesis olundu. Yatak sayısı Trabzon'da 1500'e Erzincan'da 5000'e Sivas'ta 1000'e çıkarıldı. Az zamanda iyi olamayacaklar Erzurum'dan Erzincan'a ve bir kısmı da Erzincan'dan Sivas'a sevk edildi. Bayburt'tan dahi bu gibi hastalar Erzincan'a gönderildi. Erzurum'daki hasta mevcudu azaltıldı, hastaneler temizlendi.

⁷⁰⁸ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 86

⁷⁰⁹ Sarıkamış Harekâtı sonrasındaki 3. Ordudaki sıhhi durum ve bulaşıcı hastalıkların orduya vermiş olduğu büyük tahribat için bkz. Tevfik salim (Sağlam), **Sıhhi Harp Tetkikleri Büyük Harbte Kafkas Cephesi'ndeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik**", Askeri Mecmua, VI, (1 Haziran 1935), S:97, s.487–504.

⁷¹⁰ Hastalık öncesinde ve sonrasındaki zayıflık durumunu ortadan kaldırmak amacıyla özel tıbbi bir bakımın uygulandığı karantina merkezleridir.

Eylül'de gelecek kış için şu mühim karar verildi:

- 1- Yatak sayısı Erzurum'da 10.000'e Erzurum ilerisinde Nortab ve Karagöbek menzil hastanelerinde 500'e çıkarılacak, kışın Erzurum'dan geriye hasta ve yaralı gönderilmeyecek;
- 2- Cephede seyryarlar kış için takviye edilecek, yatak sayıları 500'e çıkarılacak. Bu veçhile hastaneler de ayrıca tomar halinde 200 yataklık malzeme yaralıları için hazır bulundurulacak.

Bu kararı almaya sebep, kışın hasta ve yaralı nakliyatı pek güç ve pek çok zayıat olduğundan, gelecek kışta mümkün olduğu kadar bundan sakınmak ve geriye az hasta ve yaralı sevk etmektir. Bundan başka hastaların cepheye yakın tutulması iyileşenlerin kışınlarına kısa zamanda dönebilmelerini temin edecekti. Cephede iâşenin güç olmaması, geride Erzurum gibi büyük ve hazırlanmış bir hastane şehrinin mevcudiyeti bu projenin tatbikine imkân veriyordu. Yalnız cephe gerisinde herhangi bir geri çekilme mecburiyetinde bunların nakillerinin güç ve belki imkânsız olması ve bu yüzden birçoklarının düşman eline düşmesi tehlikesi idi. Daimi nakliye yaparak birçok insanın ölmesine izin vermektense bu mahzuru göze almak daha makuldü. 1916 yılı başında meydana gelen muharebelerde bırakmak mecburiyetinde kalınan hasta ve yaralıların nispeten pek az olması bu kararın doğruluğunu ispat etmiştir.⁷¹¹

Bu proje mucibinde cephe menzil hastanelerini kuvvetlendirmek için geniş mikyasta hastane levazımı hazırlamak icap ediyordu. Her yatak için 1 minder kılıfı, 2 yorgan veya battaniye, 2 çarşaf, 1 yastık, 2 yastık kılıfı, 2 yorgan kılıfı, 3 çamaşır, 2 entari, 1 elbise torbası, 2 takke, 2 havlu vermek üzere sıhhiye deposu mevcuduna nazaran yeniden 5600 minder kılıfı, 17.000 yorgan, 22.000 çarşaf, 8.000 yastık, 25.000 yorgan kılıfı, 3.000 çamaşır, gömlek, 23.000 entari, 23.000 takke, 11.000 elbise torbası, 22.000 havlu hazırlamak gerekiyordu. Bunları hazırlamak için ayrıca bir sıhhiye imalathanesi tesis edildi. Burada muntazaman olarak günde 100 yorgan, 500 kadar yatak veya yorgan kılıfı diktirildi. Gerekli olan 600.000 m kumaş ile 50.000 kilo pamuk ise terkedilmiş bu tür ürünlerden temin edilmiştir.

Geçen sene yazı karşı koyunların yemsizlikten gayet zayıflamış ve adeta etlerinin yenmeyecek hale gelmiş olduğu görüldüğünden gelecek kış için yazdan çok

⁷¹¹ Tefik (Salim) Sağlam, **3. Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul, 1941, s.21.

miktar kavurma yaptırıldı. Bunun için her gün 100 koyun kesildi ve 3 aylık kavurma hazırlandı.

Ne kadar alkollü içki varsa hepsi ordu tarafından sıhhiye deposuna verildi. Ele geçmiş olan önemli miktarda (takriben 2.200 kg) rakıya karanfil tentürü ve şeker veya bal ilave edilerek kuvvet ilacı olarak kullanılan alkollü bir içki yapıldı. Bilahare kışın nöbete çıkan askerlere ve hastanelerde ve sıhhiye istasyonlarında hastalara vermek suretiyle bu içkiden pek çok istifade edildi. Yukarıda belirtilen kış tertibatının mühim bir kısmı Aralık ayı ortalarında tamamlanmış bulunuyordu.

1915 yazında bir yandan da lekeli tifoya ve bulaşıcı hummaya karşı şiddetli bir mücadeleye girişildiği gibi Erzurum'da, Bayburt'ta ve Trabzon'da meydana gelen ve ordu için korkunç bir tehlike teşkil eden kolera salgınları da oldukları yerde büyük oranda yok edilmiştir.⁷¹²

4. 4. 1. 2. Takviye ve ikmal faaliyetleri

3. Ordu Kafkas cephesinde yaklaşık 15 Aydan beri devam eden muharebelere, salgın hastalıklardan ve diğer çeşitli sebeplerden dolayı oldukça yıpranmış, er, silah ve teçhizatı erimiş oldukça zor bir durumda bulunmaktaydı.

Çanakkale Cephesi tahliye edildiğinden Başkomutanlık Vekâleti'nin 3. Ordu'yu takviye olanakları da artmış ve Kafkas Cephesi'ne deniz ve karayolu ile takviye birlikler ve diğer cephe ve teçhizat maddeleri gönderilmeye başlanmıştır. Bu takviye harekâtı dâhilinde 3. Ordu'ya deniz yolu ile Trabzon üzerinden piyade tüfeği ve cephanesi, dağ topu mermisi mürettebatı ile birlikte toplam 32 tüfekli 8 makineli tüfek bölüğü gönderilmiştir. Deniz ve kara yolu ile ikmal erleri, bir dağ bataryası, kum torbaları ile engelleme malzemesi ve durum elverirse iki piyade tümeninin gönderileceği bildirilmiştir. Ayrıca gönderilecek olan 15.000 mevcutlu, 5.000 hayvan, 8 makineli tüfek, 8 sahra ve 8 dağ topu ile bir obüs bataryasından oluşan 10. Piyade tümeninin ilk kfilesinin 3 Şubat 1916'da Haydarpaşa'dan Ulukışla'ya hareket edeceği bildirilmiştir.⁷¹³

Fakat bu kuvvetler karayolu ile her an genel Rus taarruzunun başlayacağı Kafkas Cephesi'ne, muharebe meydanına ulaşması için bir aydan fazla bir zamana ihtiyaç

⁷¹² Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s.21–22.

⁷¹³ Genel Kurmay Başkanlığı, 3. Ordu Harekâtı, II, s.64

vardır. Bu durumu göz önüne alan 3. Ordu Kumandanı gönderilen takviye birliklerinin deniz yolu ile gönderilmesini istemiş⁷¹⁴ olmasına rağmen Başkumandanlık bu teklife gelecek birliklerin zinde olabilmesi açısından kabul edilmemiştir.

Buradan da anlaşılacağı üzere zayıf bir durumda bulunan 3. Ordu'ya Erzurum taarruzu öncesinde takviye kuvveti gönderilmiş olmasına rağmen, mezkûr kuvvet ancak 1 ay içerisinde yani Erzurum Rus işgaline düştükten sonra yetişebilmiştir.

3. Ordu'da Piyade taburları muharip er miktarı, ortalama 200–300 düzeyindeydi. Ocak 1916 sonlarına doğru bütün ordu haftada 4.000–5.000 kadar kısmen eğitim görmüş ikmal eri almışsa da bunların bütün orduya dağıtılması tabur mevcutlarını hiç artırmamış mevsim gereği sürekliliğini koruyan günlük zayıyatı ancak karşılayabilmiştir.

Ocak ayı son günlerinde Sivas ve Tokat talimğâhlarından 3. Ordu'ya her gün ortalama 600 kadar er gelmekte ise de⁷¹⁵ bu ikmal erlerinin 90 adet piyade taburu ile kale ve seyyar topçu taburlarına dağıtımında, her tabura günde ancak beş er düşmekteydi. Bu ise bütün şiddetiyle devam eden kış mevsiminin ve sürekli devam eden muharebelerin zayıyatını karşılamaya yeterli değildir.

3. Ordu Komutanı, piyade taburlarının hiç olmazsa 400–500 muharip er gücüne ulaşabilmesi için orduya 20.000 erle birlikte meydana gelen zayıyatı karşılamak üzere günde 1.000 ikmal erinin verilmesi gerektiği görüşündeydi.⁷¹⁶

3. Ordu'nun ikmal ve takviyesi sırasında toplanan eğitilmiş erlerin yanında başta Bektaşî Mücahitleri olmak üzere⁷¹⁷ Erzurum bölgesindeki gönüllülerin bir araya gelmesiyle kurulan Müdafaa-yı Milliye Taburları gibi birlikler de 3. Orduya katılmışlardır. Fakat bütün bu gönüllü birlikler muharebe sanat ve eğitiminden yoksun oldukları için harp esnasında bunlardan pek verim alınamamaktaydı. Bir kısım talimğâhlara gönderilmiş olmalarına rağmen bir kısmı henüz ordu içerisinde ikmal ve muharip birliği olarak görev yapmaktaydılar.

⁷¹⁴ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s. 85

⁷¹⁵ 1916 yılı başında Ordu birliklerinin takviye edilmesi amacıyla tüm muharip erlerin ve ikmal erlerinin toplanması, bu amaçla çıkarılan kanunlar ve daha fazla bilgi için bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, X, Ankara 1985, S.320–330

⁷¹⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 66–67

⁷¹⁷ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.83; Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s. 137

3. Ordu ikmal ve takviye işleri esnasında yapılan diğer önemli bir faaliyet ise Kafkas cephesine bir uçak (tayyare) bölüğünün gönderilmesi oldu. Almanların yardımı ile 1915 yılı sonu 1916 yılı başlarına rastlayan dönemde kurulan bu yeni uçak birliği Şubat 1916'da teşkil edilen 7. Osmanlı uçak bölüğü oldu. Bu birlik 1916 yılı Ocak ayından itibaren artan Rus taarruzlarına karşı kullanılmak üzere Kafkas Cephesinde 3. Ordu Komutanlığına tahsis edilmişti. Bölük dört uçaktan oluşuyordu ve bir kaç Alman personel dışında diğer personelin hepsi Türk'tü. Üsteğmen Ali Rıza Bey Komutasındaki bu bölük Şubat sonuna Kafkas cephesinde keşif uçuşları yapmıştır.⁷¹⁸

3. Ordu Erzurum Müstahkem Mevkisine çekildikten sonra bu şekilde takviye ve ikmal edilmeye çalışılmış ise de Ordu durumunda pek fazla bir değişiklik olmamıştır. Aradan bir yıl geçmesine rağmen Sarıkamış Harekâtı'nın yaralarını saramayan, yorgun, bezgin ve donanımsız 3. Ordu birlikleri Erzurum Muharebelerine üstün Rus Kuvvetleri karşısında oldukça zor koşullar içerisinde girmiştir.

4. 4. 1. 3. 3. Ordu'nun konuş, kuruluş ve kuvvet durumu

3. Ordu birlikleri Erzurum Müstahkem Mevkisindeki mevziilerine çekildikten sonra konusunda her hangi bir değişiklik olmamıştır.⁷¹⁹ Buna göre Rusların Erzurum taarruzu öncesinde ordunun konuş ve kuruluşu şu şekildeydi:

9. Kolordu: Başlangıçtan beri işgal ettiği mevziilerindedir. 28. Piyade Tümeni ile Palandöken'in kuzey yamaçları ve Çeperli-Oyuktepe-Güllüdağ-güney kısmı, hatlarını, 17. Piyade Tümeni ile de Güllüdağ-Höyükler-Korucuk-Erzurum yolu hattını işgal etmiştir.

28. Piyade Tümen ileri karakolları Çıplaktepe-Karavelet batısı hattında iken 17. Piyade Tümeni'nin ileri karakolları Korucuk'un 500 m batısındadır.

28. Piyade Tümeni'nin karargâhı Yıkılğan'da 17. Piyade Tümen karargâhı Höyükler'de (Nebiköy), kolordu karargâhı ise Toparlak'tadır. İleri karakollarındaki devam eden Rus taarruzları durdurulmuştur.

⁷¹⁸ Rudolf Holzhausen, "Birinci Dünya Harbinde Almanya'nın Türkiye'ye Sağladığı Hava Desteği ve Çanakkale Havacıları", (Çev: Fahri Çeliker), ATB, S:14, (Ağustos 1982), s.22

⁷¹⁹ Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Muharebeleri**, s.79

11. Kolordu, Korucuk-Erzurum yolundan itibaren, Uzun Ahmet Tabyası'nda, 33. Piyade Uzun Ahmet hattında Pusudere'nin 500 m. kadar doğusunda Çiftlik kuvveti, 2.450 er karargâhı ise Uzun Ahmet ilave tabyasındadır.

29. Piyade Tümeni, Büyük Tuy-Küçük Tuy-Kargapazarı dağı güney yamaçlarında, Güllüktepe-Yaylanın gediği-Tuylar yaylası-2689 m rakımlı hattı ile Dolangez, Çobandede, Köse Mehmet gediği kuzeyinde, Torosun köyü tepesi-Yurtlar tepesi- Sarptepe-Güneytepe hattında karargâhı Çobandede'dedir.

İleri karakolları Pertek-Seksenveren tepesi-Tilkitepe-Mahoğlu hattındadır.

18. Piyade Tümeni: 102. Piyade Alayı, ordu emrinde olmak üzere Dutçu'ya gönderilmiştir. Yine bu tümene ait ve Çobandede'de bulunan 53. Piyade Alayı, 31. Piyade Tümeni bölgesindeki durum gereği ordu komutanlığı emri ile 10. Kolordu emrine gönderildi.

18. Piyade Tümeni 98. Piyade Alayı ile Sivişli'de kolordu ihtiyatıdır ve ordu ihtiyatının mevcudu 1.345 kişidir. 11. Kolordu Karargâhı Sivişli'dedir.

10. Kolordu: 31. Piyade Tümeni mevziisinin sağ kısmı, Kargapazarı dağı batı yamaçları günlerdir aralıksız Rus taarruzlarına uğramıştır. 10 Şubat 1916'da yapılan karşı taarruzla Rusların eline geçen Karapınar-Haramikaya sırtı mevziileri geri alınamamış, 31. Piyade Tümeni emirle 10-11 Şubat 1916 gecesini, Deveyatağı-Sultan Murat tepesi-Mezarlıktepe sırtı-Köşk yaylası-Keşhök başı-2689 m rakımlı tepenin 15 km kadar kuzeydoğusundaki 2.766 m rakımlı Havuzlarbaşı tepesinde birer bölük vardır. Tümen, evvelce kısmen tahkim edilmiş bulunan hattı savunmakta, tümen karargâhı Köşk köyündedir.

32. Piyade Tümeni: 30. Piyade Tümeni'nden emrine verilen bir piyade alayı ile Taşlıgüney tepe-Karagöbek Tabyası-Gâvur dağı hattını savunmaktadır. 3.200 m rakımlı Dumludağ'da (Gâvur dağları üzerindeki) kuvvetli bir subay keşif kolu bulunmaktadır. Tümen karargâhı Giregösek (Yeşildere)'tedir.

31. Piyade Tümeni mevzii Dereyatağı'ndan 2.689 m rakımlı tepeye kadar doğuya, 2.689 m rakımlı tepeden Köşk deresinin 500 metre kadar doğusundaki 2.337 rakımlı tepeye kadar olan kısmında kuzeye karşıdır. Genel görünüşü ile 10. Kolordu Cephesi, 2.689 rakımlı tepede köşeli, doğu ve kuzeye dönüktür.

Ovacık Müfrezesi (30. Piyade Tümeni) : Rusların 10 Şubat günü ve 10–11 Şubat 1916 gece taarruzlarını durduran müfrezeye Üç kilise yaylası gediğini savunmaktadır. 10. Kolordu Karargâhı Tafta köydedir.⁷²⁰

Palandöken Erzincan ve Tokat'tan gelen Jandarma taburları ve 93. Alaydan bir tabur ile birlikte Palandöken'deki 1. ve 2. numaralı Tabyalarda

29 Ocak'ta 19. Süvari Alayı Gâvur dağı'nın kuzeyinden Gökderesi boynundan gelen yolları kapatmak üzere Üçkilise'ye gönderildi. 90. Piyade Alayı da İğdasor'a sürüldü. Bu suretle Rusların kuzeyden dolaşarak Erzurum Ovası'na ve ordunun arkasına düşmenin önüne set çekilmek istenmişti. Bir ihtimal daha vardı. O da Çar ordusunun güneyden Hınıs-Bingöl dağı kuzeyindeki Karaşeh-Karagedik'ten Ilıca'ya veya mezkûr dağın kuzeyindeki Çögender-Yavi-Tuzla suyu hattı boyunca ilerleyerek Mamahatun'a (Tercan) akması, durumu idi. Fakat bu hat işlek olmadığı ve yol bulunmamasından dolayı bu harekâta ihtimal verilmemiş ve bunun için herhangi bir plan hazırlanmamıştı. Esasında 2. Süvari Tümeni Hınıs'ın güneyindeki Molla Kulaç'ta idi. Daha kuzeye atılmamıştı. Murat nehri güneyinde bulunan 36. Tümen kuzeye çekilme emri almış, Karaköy üzerinden Vadon Köyüne gelmişti. Bu suretle düşünülen tehlikeye karşı kuvvetli bulunulmuştu.⁷²¹

Çoruh Müfrezesi: İki taburunu, Ovacık Müfrezesine yardım için 10 Şubat 1916'da 3.060 m rakımlı tepeye (Gâvur dağı ile Hortik dağı arasında Ovacık köyüne açılan yol üzerinde) gönderen müfrezeye, Karadağ-Harkever dağ-Deve dağ hattında üç Rus taburunun taarruzunu başarı ile karşılayarak püskürtmüştür.

Lazistan Müfrezesi: Deniz kuvvetlerinin ateşi ile desteklenen Rus taarruzu ağır zayıf verdirek geri atılmıştır. Müfrezeye Vice-Abi deresi batı sırtlarında savunmasında devam ediyor.

Ordu İhtiyatı: 34. Piyade Tümeni, 54. Piyade Alayı Köse Mehmet gediği kuzeyindeki sarp tepede mevzii, 100. Piyade Alayı Köse Mehmet gediğinde tümen karargâhı ile 101. Piyade Müdürge'de dir. 3. Ordu Karargâhı Erzurum'dadır⁷²².

Ordunun konuşlandığı bu ana hatlar yanında birde ara hatlar bulunmaktaydı. Bunlar şu şekildeydi.

⁷²⁰ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s. 135–136, Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekatı**, II, s.91–92

⁷²¹ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s. 136–137

⁷²² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekatı**, II, s.92

Palandöken Müfrezesi ile 9. Kolordu arasındaki hat:

Yerlidağ–1776, 2845, 2517 m rakımlı tepeler hattı. Bu hat 9. Kolordu'ya aittir.

9. Kolordu ile 11. Kolordu arasındaki hat:

Hasankale- Erzurum, Erzurum- Ilıca şasesi bu hat 11. Kolorduya aittir.

10. Kolordu ile 9. Kolordu arasındaki hat:

Köse Mehmet gediği-Toros'un güney tepesi-Yurtlar Tepesi-Sarptepe Mahoğlu hattıdır. Bu mevkiiler ise 11. Kolordu'ya aittir.⁷²³

3. Ordu'nun 5 Şubat 1916'daki mevcut muharip durumu ise şu şekildeydi.⁷²⁴

9. K.O.

<u>Kıt'a</u>	<u>Muharip</u>	<u>Gayri Muharip</u>
17. Tmn.	3624	909
28. Tmn.	2826	749
29. Tmn.	6364	1863
<u>Toplam</u>	<u>12824</u>	<u>3521</u>

10. K.O.

<u>Kıt'a</u>	<u>Muharip</u>	<u>Gayri Muharip.</u>
31. Tmn.	3118	1541
32. Tmn.	2785	1247
30. Tmn.	3000	1000
<u>Toplam</u>	<u>8913</u>	<u>3788</u>

11. K.O

<u>Kıt'a</u>	<u>Muharip</u>	<u>Gayri Muharip</u>
18. Tmn.	2503	762
33. Tmn.	3834	1020
34. Tmn.	1278	701
<u>Toplam</u>	<u>7615</u>	<u>2483</u>

⁷²³ Kocagüney, Erzurum Kalesi ve Savaşları, s. 137

⁷²⁴ Aziz Samih, Kafkas Cephesi Hatıraları, s.85

Buna göre üç kolordunun toplam muharip mevcudu 29.342 iken gayri muharip mevcudu ise 9.792 dir.⁷²⁵

Bunun yanında 3. Orduda, önemli önüne geçilmiş olmasına rağmen salgın hastalıklardan dolayı meydana gelen kayıplar devam etmekteydi. Ocak ayı sonunda ve Şubat ayı ortalarına kadar ordunun % 23,1'i hasta, %10,6'sı yaralı %1,3'ü ise vefat etmek. Suretiyle toplam zayıf yaklaşık % 35'tir.⁷²⁶

4. 4. 2. Rus Kafkas ordusunun durumu, konuş, kuruluşu

11 Şubat 1916'ya kadar Erzurum taarruzu için Tüm hazırlıklarını tamamlayan Rus Kafkas Ordusu'nun muharebe öncesi düzeni şu şekildeydi.

4. Kafkas Kolordusu: General Abasiyef kuvvetleri, 7 Şubat 1916'da Kop'u (Bulanık) işgal etmiş, Mirgezer-Kebolan-Bitlis (Murat nehri kuzeyinde) hattındaki Murat Güney Mıntika Komutanlığı (Yarbay Osman Bey) kuvvetlerine taarruz etmekte; General Nazarbekof kuvvetleri, Kiranlık civarındaki 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile 36. Piyade Tümeni'ne taarruzla, Kiranlık kuzeyinde Megalesor-Divanhüseyin-Kürçik hattını işgal etmiştir.

Palandöken Müfrezesi karşısındaki Rus kuvvetleri Madrak-Hacimeter'in komu hattındadır.

Erzurum hazırlanmış mevziine taarruz edecek Rus kuvvetleri harekât planına uygun olarak yığınak bölgelerine ulaşmıştır. Bunlardan İkat planına uygun olarak yığınak bölgelerine ulaşmışlardır. Bunlardan;

1. Kafkas Kolordusu: Palandöken dağı (dâhil) ile Uzun Ahmet arasındaki bölgeye dört kol halinde taarruz edecek olan bu kolordunun sol taarruz kolu; Palandöken kuzey yamaçlarından Gez Tabya'ya taarruz edecek olan 155. Piyade Alayı, (4 Tabur) Alibaba dağı yamaçlarında, 28. ve 17. Piyade Tümenleri'nin orta kolu karşısında; orta taarruz

⁷²⁵ Bu rakamlara Erzurum Kalesi birlikleri dâhildir. F.Çakmak eserinde toplam 39.500 (Erzurum'daki birlikler de dâhil olmak üzere) bunun 29.500'ünü de muharip kuvveti olarak göstermektedir. Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Ankara (Gnkur. Basımevi), 1936, s.131; Kocagüney ise 22.313'ü muharip olmak üzere toplam mevcudu 38.600 olarak göstermiştir. Fakat bu rakam yeni askere alınanlar ile arttığını da belirtmiştir. Rakamlar arasında her hangi büyük farklılıklar olmadığı görülmektedir.

⁷²⁶ Sağlam, **3. Ordu'da Sıhhi Hizmet**, s.149

kolu, 17. Piyade Tümeni bölgesine, Höyüklere taarruz edecek olan 5. Kafkas Avcı Alayı (4 Tabur) Karavelet batısı bölgesinde; sağ taarruz kolu, Hasankale-Erzurum yolu ile kuzeyindeki 39. Piyade Tümeni arasından Uzun Ahmet tahkimatına taarruz edecek olan 33. Müstahfaz (4 piyade taburu, 12 top) Uzun Ahmet karşısında. (1. Kafkas Kolordusu toplamı 17 piyade taburu, 23 süvari bölüğü, 12 top)

Palandöken güney yamaçlarından Palandöken Müfrezesi'ne taarruz edecek olan Çokovani Müfrezesi, Araplar Mezarı civarındadır. (8 piyade taburu, 4 süvari bölüğü, 6 top)⁷²⁷

4. Kafkas Avcı Tümeni: General Varobyev komutasında, Olukludağ-Tafta Tabya arasındaki bölgeye, üç kol halinde taarruz edecek olan bu tümen, bir kısım kuvvetleri ile yaptığı mahdut hedefli taarruzlarla Kargapazarı dağı batı yamaçlarındaki 31. Piyade Tümeni'nin bazı mevzii kısımlarını ele geçirmiş, tümenin kalanı ile de Kargapazarı dağı güney yamaçlarında (16 piyade taburu, 4 süvari bölüğü, 26 top) .

Harekât planında açıklandığı üzere 39. Piyade Tümeni ile 4. Kafkas Avcı Tümeni Ordu Komutanı General Yudenich emrindedir.

2. Türkistan Kolordusu: 5. Türkistan Avcı Tümeni (17 ve 18. Piyade Alayları), Gürcü Boğazı yolu doğusundan Karagöbek tahkimatının doğu kısmına taarruz edecek şekilde Gürcü Boğazı yolu doğusunda, Karagöbek Tabyası doğu kesimi kuzeyinde (8 tabur, 4 süvari bölüğü, 26 top).

4. Türkistan Avcı Tümeni (13, 14, 15, 16. Piyade Alayları), Karagöbek tahkimatının batı kısmı ile Gürcü Boğazı batısına taarruz edecek şekilde Karagöbek köyü kuzeyi ile Karaçağıl dağı güney eteklerinde (17 Piyade Taburu, 13 1/2 süvari bölüğü, 24 top), kolordu ihtiyatı, 23. Türkistan Piyade Alayı (4 tabur), Kızılkilise ile Karagöbek arasında, Gürcü Boğazı yolu üzerindedir. 10. Kolordu'nun sağ yanından taarruz ederek Gürcü Boğazı güney ağzını ele geçirmekle görevli Don Plaston Tugayı, (dört Tabur) Kandil dağı ile Kargapazarı dağı arasında toplanmıştır.⁷²⁸

3. Koban Plaston Tugayı (üç tabur), Tortum gölü ile Çoruh nehri arasındaki bölgede, Çoruh Müfrezesi ile muharebede.

⁷²⁷ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi** s.329; Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 87-88; Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.141

⁷²⁸ Plaston, Rus Ordusunda yaya Kazak birliklerine verilen addır.

General Liyakof emrindeki sahil müfrezesi Abi-Viçe deresi doğu sırtlarında bulunmaktadır.⁷²⁹ Ordu genel ihtiyatı ise 66. Piyade Tümeni'nin üç alayı ile birlikte, sol ve sol orta kanatta 12 Kars topu, 7 obüs, 42 sahra topu ve 18 dağ topu, sağ kanatta ise 48 sahra topu ve 4 obüslü 40 dağ topu personelleri ile birlikte sağ kanatta bulunmaktaydı. Ordu'nun ağırlıklı merkezi sol ve sol orta kanattaki Hasankale idi.⁷³⁰

Toplam 126 Taburdan oluşan⁷³¹ Rus Kafkas Ordusu'nun taburları yaklaşık 1.000 kişiden oluştuğundan dolayı toplam mevcudu 120.000'nin üzerinde olup, bunun yaklaşık 90.000'i muharipti.

Türk Ordusunun yaklaşık üç katı olan Rus Ordusu içerisinde daha savaş başlamadan önce başta Anadolu olmak üzere Kafkasya ve diğer bölgelerden Rusya'ya kaçarak 1.000 er kişilik gönüllü birlikler oluşturarak (Druzhyn) Türk Ordusu'na karşı savaşan çok miktarda Ermeni de bulunmaktadır. Doğu Anadolu ve Erzurum'un işgal edilmesinde bunlarında önemli rolleri olmuştur.

4. 5. Rus Kafkas Ordusu'nun Taarruzu, Yapılan Muharebeler (11–16 Şubat 1916) ve Erzurum'un İşgali

4. 5. 1. Taarruzun başlaması ve 11 Şubat 1916'da yapılan harekât ve muharebeler

Ruslar önceden hazırlamış oldukları hareket doğrultusunda 11 Şubat'ta kararlaştırılmış olan topçu hazırlık ateşiyle Erzurum ovasının önemli bir giriş kapısı olan Çobandede ile Dolangez Tabyaları ve civarına ateş açmak suretiyle saat 12.00' dan itibaren taarruza başladı.

General Vadin'in yürüttüğü bu ilk topçu ateşinin tahsis yürütülmesinde birkaç gün evvel Türk tarafından kaçarak mezkûr kumandana sığınan bir Türk subayının önemli faaliyetleri görülmüştür.⁷³²

Asıl taarruz öncesinde bir hazırlık ateşi olarak yapılan bu taarruzda toplar çok şiddetli ve isabetli olmalarına rağmen önemli neticeler vermemiştir. Fakat bununla

⁷²⁹ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.329; Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.88; Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.141

⁷³⁰ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.329

⁷³¹ A. M. Zayonçkovskiy, "**Büyük Harb (1914–1918), Kafkas Cephesi**", (Çeviren: Bnb. Latif), *Askeri Mecmua*, VI, (1 Haziran 1935), Sayı:97, s.464.

⁷³² Bu Zabıt Trabzon'lu Rifat adında bir teğmendir. Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.93.

birlikte genel hücumla hazırlanan Rus Ordu birliklerinin maneviyatını artırmada önemli bir faktör olmuştur.⁷³³

Bu ateşin bir şaşırma ve hazırlık ateşi olduğu anlaşılması üzerine, ordu birliklerine bilhassa Gâvur dağı ve civarındaki ordu birliklerine kolordu kumandanlıkları tarafından düşmanın yaptığı bu topçu ateşlerine karşılık Türk topçularının cephane zayıfatı yapmamaları açısından düelloya girmek suretiyle karşılık vermemelerine, asıl hedefin piyade kuvvetleri olduğuna dair bir emir yayınlamıştır.⁷³⁴ 11 Şubat'ta 9. Kolordu Cephesi'nde henüz herhangi bir taarruz harekâtı ya da muharebe olmasına rağmen derhal bu tedbir alınarak her an gelebilecek bir taarruza karşı tüm ordu birliklerinin tetikte olması gerektiği konusunda uyarılmışlardır.⁷³⁵

11 Şubat öncesinde başlayan Rus topçu taarruzu kısa zaman sonra durmuş ve cepheye bir sessizlik almıştı. Fakat bu sessizlik fazla sürmemiştir. Rus birlikleri akşam bu karanlığında tam bir sükûnetin hüküm sürdüğü anda saat 20.00'da Erzurum'un istihkâmlarına taarruz etmek suretiyle asıl taarruzu başlatmış oldular.⁷³⁶

Rusların bu taarruzu 153. Rus Topçu Alayı tarafından başlatılarak Dolangez Tabyası üzerine yöneltildi.⁷³⁷ Esasında Başkumandanlık Vekâleti Erzurum üzerine böyle bir taarruzu henüz beklemiyordu. Çünkü Atina'dan alınan malumata göre Rusların Erzurum'un doğusuna kadar gelip burada bir miktar keşif kuvveti koyduktan sonra güneye doğru sarkacakları tahmin edilmekteydi. Ayrıca Tan gazetesi de Kafkasya'da iklim şartlarının böyle bir harekât için elverişli olmadığını Türk birlikleri tarafından işgal edilmiş olan mevziilerin zaptının imkânsız bulunduğuna dair yazılar yayınlanmaktaydı. Her tarafa yayılan bu malumat Rusların Erzurum üzerine gidemeyecekleri kanaatinin oluşmasına sebep olmuştur. Başkumandanlık Vekâleti bu durumu 11 Şubat 1916'da çektiği bir telgrafla 3. Ordu Kumandanlığı'na da bildirmiş,

⁷³³ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.329

⁷³⁴ **ATASE**, BDH, Kls. 4894, Dos. 53, F. 004

⁷³⁵ **ATASE**, BDH, Kls. 4894, Dos. 53, F. 004/004-02

⁷³⁶ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.330; Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.365

⁷³⁷ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.133; Dolangez Hücumuna 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Aziziye Tabyası'nı işgal edip, daha sonra Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Mukabil taarruzu ile burayı terk eden 153. Alay memur olunmuştu. Fakat bu Alay bu defa Dolangez'i zapt etti ve bir daha terk etmedi. Rus alayı 300 mevcuda inmesine rağmen eski yüz karasını silmişti. Bu da gösteriyorki ordu birliklerinin kendi tarihlerini bilmelerinin çok faydası vardır.

eldeki mevcut kuvvetleri ve gönderilen kuvvetlerle buna engel olunmasını emretmiştir.⁷³⁸

Kolordular Cephesinde muharebeler şu şekilde cereyan etmiştir:

1. Kafkas Kolordusu: Çikovani müfrezesi (8 tabur piyade, 4 bölük süvari) ile birlikte Palandöken'den (dahil) Uzun Ahmet'e kadar, 31 top ile desteklenen dört kol halinde, Palandöken Müfrezesine; 155. Piyade Alayı ile, Palandöken kuzey yamaçlarından, Alibaba dağından Gez Tabya'ya; 5. Kafkas Avcı Alayı ile, Hasankale-Erzurum yolu güneyinden, Höyükler'e; 33. Müstahfaz Tugayı (dört tabur) ile, Hasankale-Erzurum yolu ile kuzeyindeki 39. Piyade Tümeni arasından Uzun Ahmet tahkimatına taarruz etmektedir. Kolordu'nun 23 piyade taburundan 21'i taarruz etmekte, iki müstahfaz tabur Hasankale'de kolordu ihtiyatı olarak bulunmaktadır.

Kolordu'nun 11–12 Şubat 1916 gecesi, 9. Kolordu muharebe ileri karakollarına yaptığı taarruz Türk Topçusu'nun etkili ateşi karşısında orta mesafede durmuştur.

9. Kolordu Cephesi'nde 12 Şubat 1916 gündüzünde piyade muharebesi olmadı. Rus topçusu Höyükler'e yoğun ateş açtı. Bu gün 9. Kolordu topçusu bir Rus uçağına isabet kaydetti.

Palandöken Müfrezesi'ne taarruz eden Çikovani müfrezesi karlı ve dağlık arazide zorlukla ilerleyerek, akşama kadar zayıf, Türk mevzi ileri birliklerini atarak Palandöken karşısına gelebildi.⁷³⁹

Bu muharebe sırasında 39. Piyade Tümeni 30 Top ile desteklenen bir kuvvetle 154. Alay ise güneyden olmak üzere Çobandede Tabyası'na kuzey ve doğu istikametinden taarruza geçmişlerdi. Fakat Ruslar bu taarruzlarında başarılı olamamışlar, burayı 4 gün daha bu şekilde büyük bir kahramanlıkla koruyacak olan 29. Türk Tümeni Rusları tard etmeyi başarmıştır.⁷⁴⁰

Muharebeler devam ettiği sırada 39. Piyade Tümeni'nin 153. Alayı Dolangez Tabyası üzerindeki baskılarını artırmıştır. Mezkûr alaydan iki bölük nefer Ermeni Albay Primov (Piromof) komutasında ilerleyerek Dolangez Tabyası'nı kuşatmış fakat küçük müsademeler dışında başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

⁷³⁸ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.86

⁷³⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.93, Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.342–343

⁷⁴⁰ Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.133

Fakat artan baskılar sonunda 29. Piyade Tümeni cephesinde 86. Piyade Alayı tarafından savunulan Dolangez Tabyası 12 Şubat sabahına doğru Rusların eline geçmiştir.⁷⁴¹

12 Şubat 1916 günü 156. Piyade Alayı'nın cepheden, 153. Piyade Alayı'nın da Dolangez Tabyası'ndan yandan Çobandede Tabyası'na yaptıkları taarruz 29. Piyade Tümenin'nin Çobandede Tabyası bölgesindeki 53., 85. ve 87. Piyade Alayları'nın karşı taarruzları ile geri atıldı. 11. Kolordu ihtiyat 18. Piyade Tümeni'nin kalan tek alayı olan, 98. Piyade Alayı'nı Çobandede'ye 29. Piyade Tümeni emrine verdi.

11. Kolordu Komutanı, 29. Piyade Tümeni bölgesindeki savunmanın güvenle devamı için Dolangez Tabyası'nı geri almaya karardır. Uzun Ahmet, Çobandede ve Çilligöl bataryasının ateş desteğinde, 18. Piyade Tümen Komutanı'nın emrinde, toplanabilen kuvvetleri ile 86. ve 33. Piyade Tümeni'nden 99. Piyade Alayları ile yapılan karşı taarruz ve müteaddit süngü hücumları sonuç vermedi ve 153. Piyade Alayı'nın Dolangez Tabyası'nda kalan kuvvetleri geri atılamadı. Taarruz kuvvetleri karanlık basınca geriye, asıl mevzisine çekildi.

Yarma harekâtına memur olan ve General Yudenich emrindeki 4. Kafkas Avcı Tümeni 16 Tabur, 4 süvari bölüğü, 36 toptan müteşekkil kuvveti ile Çobandede Tabyası ile Tafta Tabyası arasındaki gedikten ilerleyerek Türk kuvvetlerini tard etti. Buradan ilerleyerek Tafta- Çobandede arasından Güneytepe-Olukludağ mıntikasına taarruz etti. Türk birliklerini Kargapazarı eteklerinden sürdü. Bu bölge ihtiyattaki 34. Tümen ile takviye olunmuştu. Don Tugayı ise daha kuzeyde 10. Kolordu cephesine doğru ilerledi. Bu tugay 6 top ile birlikte Kızıldağ güneyinden Gürcü Boğazı güneyini kapatmıştır. Don Tugayının bu muharebelerde 500 eri donarak ölmüştür.⁷⁴²

2. Türkistan Kolordusu: Erzurum hazırlanmış mevziini kuzeyden kuşatmaya memur edilen 2. Türkistan Kolordusu, sıklet merkezi Gürcü Boğazı'nın iki tarafında olmak üzere, 11 Şubat 1916 saat 20.00'de taarruza geçti.

Kolordu'nun, 26 top ile desteklen 8 piyade taburu (17. ve 18. Türkistan Avcı Alayları) ve dört süvari bölüğünden oluşan 5. Türkistan Avcı Tümeni, sıklet merkezi Gürcü Boğazı yolunun hemen doğusundan hareket eden 18. Türkistan Avcı Alayı'ndan

⁷⁴¹ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.330; Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.344

⁷⁴² Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s.134

olmak üzere Gürcü Boğazı doğusundan taarruz ederken, 24 top ile desteklenen, 17. piyade taburu (bir top 4 Don Plaston Tugayı'ndan oluşur) ile 13 süvari bölüğünden oluşan 4. Türkistan Avcı Tümeni, 6 tabur ile (14. Türkistan Avcı Alayı ve 13. Türkistan Avcı Alayından iki tabur) Gürcü Boğazı yolunun batısından, Karagöbek tahkimatının batı yan ve gerisine, 15. ve 16. Türkistan Avcı Alayları ile de Zinavur geçidinden, Gâvur dağı-Güngörmez köyü-Dumlu dağı istikametinde taarruz etmektedir. 23. Türkistan Avcı Alayı, Gürcü Boğazı yolu üzerinde, kolordu ihtiyatıdır.

10. Kolordu'nun, 31. Piyade Tümeni'ne, doğudan 4. Kafkas Avcı Tümeni birlikleri, kuzey doğudan da Don Plaston Tugayı taarruz ederken 32. Piyade Tümeni'ne Türkistan Kolordusu taarruz etmektedir.⁷⁴³

11 Şubat 1916 saat 20.00'de Karapınar sırtlarından da Rus taarruzu başladı. Rus kuvvetleri Köşk yaylasını ele geçirdi. 12 Şubat 1916 günü iki alay kadar Rus piyadesi Karapınar sırtları ile Haramikaya arasından Köşk deresine ilerlerken, yaklaşık bir alay kadar Rus piyadesi de Aydınlar komu üzerinden, Köşk deresini takiben Köşk köyüne ilerlemektedir.

24 saattir aralıksız muharebe etmekte olan, Köşk yaylası-Keşhødek başı-Kızılgüney tepe arasındaki mevziide bulunan 93. Piyade Alayı ile Köşk deresi batısında Taşlıgüney tepeye kadar olan mevzi kısmındaki 91. Piyade Alayı'nın dün akşam ki muharip mevcutları 650-700 civarında iken bu gün muharip mevcutları 200 civarındadır. Alaylar dağılmıştır. 12 Şubat 1916 sabahı 31. Piyade Tümeni emrinde verilen 1.000 kadar ikmal eri, Köşk civarında tutularak mevzii tahkime çalışırken, şimdiye kadar dolduruşu dahi öğrenmemiş olduklarından dolduruş eğitimi yapmaktadır.

Üstün Rus kuvvetlerinin taarruzları karşısında mevziinde savunmaya devam etmekte olan 32. Piyade Tümeni'nin selameti bakımından 31. Piyade Tümeni, Sultan Murat tepesi-Mezarlık sırtı-Köşk deresi kuzeyinde, Kasrik tepesi-Yassitepe-Çamlılar tepesine çekilerek Taşlıgüney tepesinde 32. Piyade Tümeni ile bağlantı kurarak 12 Şubat 1916 akşamına kadar bu hattı doğuya ve Kuzeye karşı savunmakla görevlendirilmiştir.

10. Kolordu bölgesinde, 32. Piyade Tümeni ve bütün Erzurum Hazırlanmış Mevzi'si bakımından çok tehlikeli bir durumun gelişmekte olduğunu gören 3. Ordu Komutanı, ordu ihtiyatı olan 34. Piyade Tümeni'nden 54. Piyade Alayı'nı, Köşk köyü

⁷⁴³ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.96

kuzeyindeki tepeler hattını işgal ve savunma görevi ile hareket ettirirken, 34. Piyade Tümeni'ni de bir sahra bataryası ve 101. Piyade Alayı ile, Hins (Dumlu)'e gitmek üzere yola çıkardı. 34. Piyade Tümeni Hins'te ordu ihtiyatıdır.

32. Piyade Tümeni'ne taarruz eden 2. Türkistan Kolordusu, arazinin sarplığı ve kar nedeni beklenen süratle ilerleyemedi ve sabaha kadar, ilk hedefi olan Karagöbek Tabyasını alamadı.

Geniş ve savunmada bütünlük sağlanamayan bir cephede muharebe etmekte olan 10. Kolordu %50 zayıat vermiştir.⁷⁴⁴

10. Kolordu Komutanı Gürcü Boğazından çekilmenin, 3. Ordu'nun diğer kısımlarının muhakkak esaretiyle sonuçlanacağı görüşündedir. Hakikat de budur. 10. Kolordu Komutanı, Çobandede Tabyası ile bağlantılı olarak Gürcü Boğazı güneyinde savunma durumundayken, aynı zamanda Rusların Gâvur dağları güney yamaçlarından Ilıca istikametinde, 3. Ordu gerisine sarkmasına mani olmak için bu yöne kuvvet ayırma zorunda olduğu gibi, gerektiğinde 10. Kolordu Ilıca istikametinde, çekilirken de Gâvur dağları yönünde kuvvetli bulunmak zorundadır. Bu bakımdan 10. Kolordu mutlaka takviye edilmelidir. 10. Kolordu Komutanı'nın isteği olumlu bulunan 3. Ordu Komutanı 12 Şubat 1916 saat 20.00'de Hins'e (Dumlu) gelmiş bulunan 3. Ordu ihtiyatı 34. Piyade Tümeni (101. Piyade Alayı ve bir sahra bataryası)'ni 10. Kolordu emrine verdi (Tümenin 54. Piyade Alayı önceden 10. Kolordu emrine verilmiştir.)⁷⁴⁵

Erzurum önlerinde muharebenin başlaması 3. Ordu'da çok kısa bir zaman sonra cephaneye ve nefer eksikliğini ortaya çıkarmış oluyordu. Bunun sonucunda 11 Şubat 1916 günü 3. Ordu Kumandanı, Başkomutanlık Vekâleti'ne bir telgraf çekmiştir. Ordu Kumandanı, telgrafta 110.000 kişilik düşman kuvveti karşısında 38.000 kişilik bir kuvvetle Türk ordusunun çok zayıf olduğunu, özellikle silah ve cephaneye açısından derhal ikmal edilmesi gerektiğini, Rus ordularının yapmış oldukları demiryolu hatları sayesinde derhal ikmal edildiklerini bildirmiştir. Bununla birlikte arazi ve iklim koşullarının zorluğu dolayısı ile harekâtlarının zor olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Erzurum'un işgal edilmeyeceğine ve Rusların güney'e ineneğine dair Tan gazetesi ve Atina'da yayınlanan havadislerden ziyade ordu komutanlığından alınacak malûmat önemlidir ki bu da Erzurum'un işgal edilebileceği ihtimali olduğunu da bildirmiştir.

⁷⁴⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.97

⁷⁴⁵ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.97

Ordu Kumandanı bu telgrafta cephedeki durum hakkında da malumat vererek bilhassa Çobandede Mevziilerindeki 9. Kolordunun zor durumunu ifade etmiştir.⁷⁴⁶

Buradan da anlaşılacağı üzere Erzurum'un Rus genel taarruzuna uğramasının ilk günü olmasına rağmen başta cephe olmak üzere Ordu'da çok ciddi sıkıntılar başlamıştır.

4. 5. 2. 12 Şubat 1916'da yapılan harekât ve muharebeler

12 Şubat sabah şafakla beraber daha geceden yürüyüşe geçen Rus hücum kuvvetleri bütün cephelede hele Gürcü Boğazı, Kargapazarı, Dolangez ve Uzun Ahmet mıntıklarında çok şiddetli bir suretle harekete geçerek ilerlemeye başladılar. Rus birliklerinin taarruz istikametleri şu şekildeydi.

Gürcü Boğazı Mıntıkasında: Ağırlık merkeziyle Zinavur Köyü üzerinden, Dumlu suyu başına doğru 2 Alay ve 3 batarya ile Akdağ üzerinden ya Gürcü Boğaz gerisine veya Dumlu tepe doğusundan Haşgevank-Iğdasor üzerine ineceği sanılıyordu.

Gürcü Boğazı'nda şose boyunca ağırlık merkezi şose batısındaki sırtlarda iki alay üç batarya halinde ve bu cephenin solundaki Kargapazarı kuzey eteklerinden yaklaşık on bataryalı 28–30 taburluk bir Rus birliği taarruz etmekteydi.

Kargapazarı Cephesinden: Bir haftadan beri Kargapazarı yaylasını işgal etmiş bulunan tam bir avcı tümeni üç koldan taarruz ediyor ve bu taarruzu hemen üç-dört dağ bataryası koruyordu. Taarruzun genel istikameti Tafta, Hins, Tufanç köylerine doğruyd.

Pasinlerde: Dolangez-Çobandede genel hattında iki alay Küllüktepe ovasından bir alay Dolangez Tabyası'na taarruz ediyordu. Bu kuvvetlerin taarruzu hem ağır ve beş sahra bataryası ile desteklenmekteydi.

Bu arada bir alay Uzun Ahmet'e, bir alay Hancigaz'dan Höyükler Tabyaları'na yürüyor ve bu hattı tam kapatmak istiyordu. Kuvvetli bir topçu ile desteklenen bir alay da Çeperli-Oyuktepe güneyinden Karakaya ve Gez Tabyası'na doğru ilerlemekteydi.

Palandöken cephesine yönelik taarruzda bulunan Çikovani birliği bir ve iki numaralı tabyalara doğru 6 toplu bir bataryanın koruması altında 6–7 taburluk bir

⁷⁴⁶ Aziz Samih, **Kafkas Cephesi Hatıraları**, s.86–90

piyade birliği ile taarruz ediyordu.⁷⁴⁷ Ruslar taarruzun ikinci günde hemen her yönden taarruza geçmiş ve Türk Ordu birliklerini oldukça güç durumda bırakmıştır.

12 Şubat 1916'da sabahın erken saatinde Karagöbek köyüne giren 14. Türkistan Avcı Alayı Karagöbek Tabyası'na 500 m yaklaşmış ve 32. Piyade Tümeni'nin sağ kanadından 2.389 m rakımlı Taşlıgüney tepesinden güneydeki Yassitepe'ye doğru bir Rus kolu ilerlemektedir.⁷⁴⁸ 10. Kolordu Komutanı tehlikeli duruma düşerek perişan olmadan müteakip bir hatta muharebeyi kabul edebilmeyi düşünüyordu. Bunun için Karagöbek Tabyası'nda bulunan taşınamayan cephaneye, erzak ve bu gibi maddeler ile 4 makineli tüfeği ve 8 Krup topu Kolordu birlikleri tarafından tahrip edilerek tabya 32.

⁷⁴⁷ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.148–149

⁷⁴⁸ General Prjevalski, 20 taburu Gürcü-Boğaz geçidiyle Karagöbek üzerine yapılacak taarruz için bir araya getirdi. Türk Birliklerinin dikkatini en sol kanat üzerine çekmek gayesiyle bu mıntıkada sadece sekiz tabur bulunuyordu.

Asıl Rus taarruzu taarruz beş kol üzerinden planlanmıştı:

Birinci Kol: 4 obüs ve sahra toplarına sahip 14. Alay'ın iki taburu Karagöbek köyünden geçerek Gürcü Boğazı geçidine çıkan esas yolu tutacaktı.

İkinci Kol: 14. Alayın iki taburu, Kızılkilise'den Dumlu çayının kaynağı yakınındaki Güngörmez'e, Kara-dağ zerinden giden yolu takiben, yandan çevirme harekâtı yapacaktı. Dumlu çay güneyinde Karagöbek kalesinin yükseldiği münferit tepenin arkasından geçmektedir.

Üçüncü Kol: İkinci kolun batısına düşen 16. Alay, Dumlu Dağı'na çıkan ve bu dağın iki tepesi arasından geçen yolu takiben, Zinavur bölgesi'nde, daha derin kavisli bir yandan çevirme hareketi yapacaktı. Dumlu Dağ tepesinin üzerindeki boyundan, Karasu ovasına doğru iniş nispeten daha kolay olan bir patika vardır. Burası aşıldığı takdirde, 16. Alay, Erzurum'un kuzeyindeki bütün müdafaa hattını yandan çevirebilecek duruma geçecekti.

Dördüncü Kol: 18. Alay, Gürcü Boğazı'na çıkan patikanın doğusuna düşen yol ile gene Kandil dağı yamaçlarında buna paralel uzanan patika üzerinden ilerleyecekti.

Beşinci Kol: Daha doğuda, 17. Alay Dumlu Çayı ile Köşk Çayı'nın büyük Karasu ırmağına karıştığı kavşak üzerindeki Gürcü Boğazı geçidinin güney ucuna nüfuz etmeğe çalışacaktı. 20. Alay da ihtiyatta bulunduracaktı. Bu kolların hepsi, yollar üzerinde çok güç şartlarla karşılaştılar. Gürcü Boğazı'ndan geçen ana yolu takiben ilerleyen 14. Alayın iki taburu çok geçmeden Karagöbek Tabyası'ndan açılan şiddetli bir topçu ateşinin menzili içine düştüler. Bu Alayın, hızlı bir tempoyla, geçidin batısına doğru ilerlemekte olan diğer iki taburu, 12 Şubat sabahı Güngörmez kasabasına ulaşmış oldu. 16. Alay ise, Dumlu Dağ üzerinden gayet ağır ilerleyebiliyordu. Kandil Dağ'ın yamaçları üzerinden, geçidin doğusuna ilerlemekte olan 18. Alay, akşamüzeri saat 15.00 sıralarında Karagöbek kasabasını ele geçirdi ve 17. Alaya bağlı bazı birlikler de kalenin güney ucunda göründüler. Kuvvetli bir topçu bataryasını Kara-göbek kasabasının içine ve civarına yerleştirmeyi beceren Prejevalski, bu şekilde kaleyi ağır bir ateş altına almış oldu. Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.332–333

Piyade Tümenince terk edildi.⁷⁴⁹ 32. Tümen burayı terk ettikten sonra Köşk köyü güneyinde bulunan Muharrem'in Gözesi-Horumsama tepesi-Tafta-Çıpak (Kırkgöz)–2310 m rakımlı Çarşılıkünkü sırtı–2245 m rakımlı Tatar Hüseyin Pınarı Derneği hattına yerleşmiştir.⁷⁵⁰

32. Tümen'in bu hatta çekilmesi ile ve 11 Şubat gecesi Kargapazarı sıra hattının düşmesiyle bu hatta yerleşmeye başlayan Rusların 14. Türkistan Avcı Alayı ikinci vakti Karagöbek Tabyalarını ele geçirmiş ve işgal etmiştir.⁷⁵¹ Karagöbek Tabyası'nın Rusların eline geçmesi Gürcü Boğazı geçidinin yolunu kuzeyden Ruslara açmış oluyordu. 13 Şubat'ta 4. Türkistan Avcı Tümeni tarafından Karagöbek'te bulunan 4. Türkistan Avcı Alayı'na Dumlu Dağı kuzeyindeki ve Şipek (Çıpak) bölgesindeki Türk birliklerini Erzurum Ovası'na doğru inmesi emri verildi. Ayrıca Karagöbek'in Rusların eline geçmesiyle yine 4. Türkistan Avcı Alayına Gâvur Dağı silsilesinin ele geçirilmesi emri verildi.

12 Şubat'ta sağ tarafta bu harekâtlar meydana gelirken sol tarafta ise Voloşinov Petriçenko emrinde bulunan Don Piyade Tugayı Kargapazarı Dağında ilerlemesine devam etmiştir. Mezkûr Tümen bu bölgede bulunan 10. Kolordu emrindeki birliklere taarruz ederek onları Tuy suyu Deresi'nin bulunduğu bölgeye atmıştır. Çetin kış şartlarının da etkisiyle 10. Kolordu'nun 31. Tümeni güneye, 32. Tümen ise Güneybatı istikametinde çekilmeye başlamıştır. Buna rağmen bu mıntıkada Türk 99. Alayı Köşk bölgesini elinde bulundurmaktaydı.⁷⁵²

12 Şubat sabahında 156. Alay ile 153. Alayın aynı anda harekete geçip Çobandede Tabyası'nı ele geçirerek kendilerine Dolangez Tabyaları'nın ve Deveboynu geçidinin yolunu açan Rus kuvvetlerine karşı Türk birlikleri Akşam karanlığına kadar sürekli taarruz etmişlerdir. Bu mevzileri geri almak için yapılan toplam 8 taarruz sonucunda Rus ve Türk tarafında önemli kayıplar verilmiş olmasına rağmen Türkler geri çekilmek zorunda kalmıştır. Asıl amaçları buradan Erzurum Ovası'nın giriş kapısı durumundaki Tafta ve Çobandede istihkâmlarının arasındaki gediğe geçmek olan Ruslar bu

⁷⁴⁹ H.G. Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, (Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 1915–1916 Yılları), (Rusça), Moskova 1938,s.114

⁷⁵⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.97–98

⁷⁵¹ Tonguç, **Bir Yedek Subayın Anıları**, s.126

⁷⁵² Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s.114

amaçlarını gerçekleştirmiş ve 39. Rus Kafkas Piyade Tümeni bu bölgede kesin olarak tahkimata başlamıştır.

Palandöken Cephesi'nde ise buradaki Türk Müfrezeleri Güllütepe mevziilerinde top ateşine tutmuş olmasına rağmen Ruslar Palandöken Tabyası'nın doğusunda 500 m kadar yakınına gelmişti⁷⁵³.

Bu arada Rusların Erzurum yönünde yaklaşmaya başlaması halk üzerinde büyük bir tedirginlik yaratmaya başlamıştı. Halk, ya Rus gelirse... ya Erzurum elden giderse... Bizlere ne olur, bizler ne yapar bizler nerelere nasıl giderdik şeklinde düşünmeye kaygılanmaya başlamıştı. Erzurum, kıyı ile bağı kopmuş, sulara çalkanan ne yana sürükleneceği belli olmayan bir sandala benzetilmekteydi. Felaket havası her yerde esmeye başlamıştı.⁷⁵⁴

12 Şubat akşamında meydana gelen önemli olaylardan birisinde bir Rus keşif tayyaresinin çok alçaktan korkusuzca 3. Ordu birlikleri üzerinden uçarak keşif yapmasıdır. Türk Ordusunun böyle bir imkânı yok gibiydi bir müddet önce cepheye gelen uçaklardan birisi düşmüştü. Diğer uçak ise arızalı olarak Erzincan'daydı Rusların bu uçağı Ilıca ve güneybatı yönündeki Tamburaya kadar gözetleme uçuşu yapmış hatta Türk birliklerinin üzerine bomba dahi atmıştı.⁷⁵⁵

12 Şubat akşamı Erzurum Müstahkem Mevkilerindeki Türk Ordu birliklerinin durumu şu şekildeydi:

9. Kolordu Cephesi'nde önemsenecek bir piyade muharebesi olmadı. Rus topçusu Höyükler bölgesine şiddetli ateş açtı. Saat 21.00'de 17. Piyade Tümeni bölgesinde başlayan muharebe şiddetle devam ediyor. Sabahın ilk saatlerinde Dolangez Tabyası'nı kaybeden 11. Kolordu, asıl savunma mevziinde, Uzun Ahmet-Çilligöl-Çobandede-Tabya-Köse Mehmet dediği-Oluklu dağ ve Güneytepe hattında savunmakta.

Her iki tarafından üstün Rus kuvvetlerinin kuşatma tehlikesi ile karşı karşıya kalan 10. Kolordu, Karagöbek Tabyası'nı terk ederek, 3. Ordu Komutanlığı'nın istediği şekilde Güneytepe'deki 11. Kolordu birlikleri ile bağlantılı olarak, saat 20.25'te 34. Piyade Tümeni ile (54 ve 101. Piyade Alayları) Muharrem'in Gözesi-Horumsoma tepesi

⁷⁵³ Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s.118; Ayrıca Türk Birliklerinin Dolangez Tabyası'nı geri almak için yaptıkları taarruz ve topçu ateşleri için bkz. Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.153-154

⁷⁵⁴ Şeref Tipi, **Pışıppa**, (1860-1926) (Haz: Canerhan Tipi) İstanbul 2006, s.165

⁷⁵⁵ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.149

(hariç), 31. Piyade Tümeni ile Horumsoma tepesi (dahil)-Tafta-Çıpak (dahil) ve 32. Piyade Tümeni ile Çıpak (hariç)-Çarşılıkünkü sırtı–2340 m rakımlı Kızılziyaret tepesi-Tatar Hüseyin Pınarı-Köşk deresi güney sırtları-Gürcü Boğazı batı sırtları-Dumlu suyu güney sırtları hattına çekilerek bu hattı savunmaktadır. 10. Kolordu'nun işgal ettiği mevziide tahkimat olmadığından tahkimata yardım etmek üzere, 11. Kolordu emrindeki 5., 9. Kolordu emrindeki 9. Amele Taburları, 10. Kolordu emrine girmek üzere Hins'e (Dumlu) gönderildi.

Bu gün, 10. Kolordu, Kargapazarı batı yamaçlarından batıya doğru iki, Köşk deresi boyunca Köşk köyüne doğru bir, kuzeyden Karagöbek Tabyası'na doğru bir, Gürcü Boğazı batısından Karagöbek Tabyası'nı kuşatacak şekilde bir piyade taburu, Üçkilise gediği doğusundan, Zinavur istikametinden bir olmak üzere toplam 6 Rus piyade alayının taarruzuna uğradı.

Diğer mevziilerde pek büyük değişiklikler olmadığı gibi Ovacık müfrezesi Üçkilise gediğinde Rus ilerlemelerini durdurmuştur.⁷⁵⁶

4. 5. 3. 13 Şubat 1916'da yapılan harekât ve muharebeler

12–13 Şubat gecesinde, Yudenich, Erzurum üzerine düzenlenen bu taarruzun ilk 24 saatinde elde edilen neticeden son derece memnun görünüyordu. Dolangez ve Karagöbek zapt edilmiş, Prejevalski'nin emrine verilen birlikler Karagöbek'in güneyine inmişler ve 39. Tümen'in taarruzları sonucunda ise Türk ihtiyatı kuvvetleri tespit edilmişti. Vorobyev'in kumandasındaki birlikler ve Volohinov Petrichenko Komutasındaki Don Plaston Tugayı hemen hemen etkili hiçbir mukabil taarruz ile karşılaşmadan yoğun kış şartlarına rağmen ileri harekâtlarına devam etmiştir.⁷⁵⁷

Rus birlikleri 13 Şubat'ta ilk olarak 11. Kolordu cephesinden Uzun Ahmet Tabyası'na topçu ateşi ile taarruz etti. Rusların bu taarruzunu ilk olarak bu bölgede bulunan ve 37. Tümen'in kalıntısı olan ileri karakol taburu bildirmişti. Bunun üzerine bölgedeki Türk birlikleri derhal harekete geçerek ilerlemekte olan Rus birliklerine karşı tedbir almaya başlamışlardır. Havanın sisli oluşundan da faydalanarak ilerlemeyecek olan Rusları durdurmak ve geri atmak için, topçu birlikleri hazırlandı, siperler önünde ateşsiz bir yer kalmayacak şekilde müdafaa duruşu alındı, sahra bataryaları ve yerli

⁷⁵⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.100–101

⁷⁵⁷ Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.333

bataryalar Uzun Ahmet Platosu'nun doğusundaki 1877 yılından kalma taş siperlere yerleştirildi.

Tüm bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra saat 09.00'da asıl muharebe başladı. Rusların 263. Piyade Alayı bir anda 32. Tümen'in ileri karakol birliklerinin topçu ateşine maruz kalarak çok sayıda zayıat verdi. Bunun sonucunda Rus birlikleri Çiftlik bölgesine kadar geri atıldı.⁷⁵⁸

13 Şubat günündeki sisli havadan faydalanmak isteyen Rus birlikleri, 29. Piyade Tümeni'nin Köse Mehmet gediği-Oluklu dağ-Yurtlar tepe hattına 400 m kadar yanaşan iki Rus piyade Alayı sisin kalkması ile etkili Türk topçu ateşi ve bölgedeki 53. Piyade Alayı'nın kahramanca giriştiği süngü hücumu neticesi ağır zayıata uğratarak Ayı deresine geri atıldılar.⁷⁵⁹

13 Şubat sabahında Rus topçusu Höyükler bölgesine topçu ateşiyle şiddetli taarruz ederken Rusların 155. Piyade Alayı ile 5. Kafkas Avcı Alayı Güllüdağ-Höyükler hattına taarruza geçti. Bölgedeki Türk topçu birliklerinin etkili ateşi karşısında 28. Piyade Tümeni'ne taarruz eden 155. Piyade Alayı fazla ilerleyemedi. 17. Piyade Tümeni'ne ve Höyükler'e taarruz eden 5. Kafkas Avcı Alayı da Hancıgaz'ın 1 km kadar doğusuna kadar çekilmekle birlikte 17. Tümen'in ileri karakolları da asıl mevziilerine çekildi.⁷⁶⁰

2. Türkistan Kolordusu 13 Şubat günü 13. Alayı ve 5 tabur birliği ile birlikte Kuzeyden Gâvur Dağı Silsilesine geldi. Bölgedeki Türk birlikleri donanımlı bu Rus birliklerine karşı koyamayarak 1 km kadar batıya çekildi. Diğer yandan 14. Türkistan Avcı Alayı ise uzun bir müsademedan sonra Güngörmez bölgesine yerleşerek toplanmaya başlamışlardı. Saat 19.00 da ileri hareketle Şipek (Çıpak) mıntıkasının kuzeyindeki tepeleri işgal ederek 18. Türkistan Avcı Alayına yardım etmek amacıyla bir kısım kuvvetlerini Dumlu Dağı'nın sağ tarafına gönderdi.⁷⁶¹

Ruslar, aynı anda Gürcü Boğazı doğrusunda Köşk ve Yeniköy mıntıklarının kuzeyindeki tepeleri işgal ettiler. Buradan sonra 2. Türkistan Kolordusuna bağlı bu birlikler 10. Kolordu birliklerinin kuvvetli mukavemetine ve arazi şartlarına rağmen Gürcü Boğazı geçidinden ilerlemeye devam edecekler ve Erzurum Ovasına ineceklerdir.

⁷⁵⁸ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.155–156

⁷⁵⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.102; Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.156

⁷⁶⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.101–102

⁷⁶¹ Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s.119; Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.352

Voloshinov-Petrichenko kumandasındaki Don Plaston Tugayı Kargapazarı Silsilesindeki karla kaplı yollardan ilerleyerek akşam üzeri Köşk köyüne geldiler. Fakat burada Don Plaston Tugayı soğuk dolayısı ile ağır bir zayiata uğramış ve 500 kadar Rus neferi donarak ölmüştür.

4. Kafkas Avcı Taburu bütün gün Kargapazar'ın eteklerinde toplanmış ve Erzurum'a giriş için önemli bir gedik olan Tafta ile Çobandede istihkâmı arasında bulunan Türk birliklerine hücum etti. Tabur başlıca gücünü Hins-Güneytepe-Oluklu dağ hattında toplamaya başladı.⁷⁶²

Rusların 1. Kafkas Kolordusu da 13 Şubat'ta taarruza geçerek Uzundere, Kaburga ve Ortaköy istihkâmlarına taarruz etmelerine rağmen herhangi önemli bir başarı elde edemediler. Fakat buranın güneyinde yaptıkları taarruzlarda başarılı oldukları gibi çok sayıda esir de götürdüler.⁷⁶³ Palandöken cephesinde ise Çeperli'ye kadar ilerlemişlerdir.

Çikovani Müfrezesi ise Palandöken cephesi önünde 155. Piyade Alayı ile birlikte harekât hazırlığına başladı. 3. Ordu birliklerinin durumu şu şekildeydi.

Arapkent bölgesinde Çatalbaşı ve Dumlu suyu hattında bulunan 30. Tümen mukavemetle güney ve güneybatı istikametinde geri çekilmeye başladı. 32. Tümen Tafta-Akdağ hattında bulunmaktaydı. Bu tümenin doğusunda Köşk Çayına kadar 31. Tümen bulunmaktaydı. Kargapazarı eteklerinin güneyindeki bölgelerin karşısında 18. ve 19. Tümenlerin alayları, 1. Jandarma ve bir de ileri karakol taburu toplanmıştı. Deveboynu cephesinde 33. Tümen'in birlikleri mevcuttu. 34. Tümen ise Deveboynu'nun sağında toplanmıştı. 9. Kolordu 17. ve 29. Tümenleri ile birlikte Palandöken cephesinde konuşlanmıştı.

Ruslar, 13 Şubat'tan itibaren taarruzlarına hız kazandırmaya başladılar. Çünkü ele geçirdikleri Türk esirlerinin ifadesine göre batı cephesinden takviye kuvveti olarak Erzurum'a gönderilen 4. Kolordu Sivas'ı geçmeye başlamıştı. Ruslar taarruz planları gereği kuzeydeki Deveboynundaki ve Palandöken'deki istihkâmlara çok dikkat

⁷⁶² Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s.119–120; Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.333

⁷⁶³ Ruslar tarafından esir edilen Türk askerleri genellikle Rusya'nın çeşitli şehirlerinde ve Sibiry'a da bulunan kamplara götürülerek çeşitli işlerde çalıştırılmışlardır. Rusların elde ettikleri Türk Savaş Esirleri ve bunların iadeleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Cemil Kutlu, **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri**, YDT, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Erzurum,1997

etmekteydiler. Yarma sahası olarak ta Tafta ve Çobandede hattı belirlenmişti. Fakat Türk Ordu Kumandanlığı henüz Rusların bu planlarından haberdar değildi.⁷⁶⁴

Görüldüğü üzere 13 Şubat tarihindeki Rus taarruzlarının bir çoğu özellikle de Pasinler-Uzun Ahmet-Höyükler cephesindeki taarruzları Türk topçu ve Piyadeleri tarafından genelde başarı ile tard edilmiştir. Fakat buna rağmen Ruslar, 32. Piyade Tümeni cephesinde başarı kaydetmişlerdir.

Bunun üzerine 3. Ordu Komutanlığı'nın 10. Kolorduya Palandöken Müfrezesinden olan ve Dutçu'dan dönmekte olan 102. Piyade Alayı'ndan başka yardım olanağı olmadığından bu alay 10. Kolordu emrine verilmiş özellikle 32. Piyade Tümeni'ne yardım ve Kolordu ihtiyatı olmak üzere Akdağ köyüne göndermiştir.⁷⁶⁵

Tüm bu harekât ve muharebeler sırasında Erzurum'da halk arasındaki telaş, korku ve tedirginlik daha da artmaktaydı. Yiyecek sıkıntısının yanı sıra Türk askerleri soğuğa karşı da hazırlıksız bir duruma düşmeye başlamışlardı. Dış tabyalarda kanlı geçen çatışmalar sırasında halkta meydana gelen tedirginlik onların Erzurum'u kurtarmaya yönelik faaliyetlere girişmelerine sebep olmuştu. Erzurum halkı, özellikle dış tabyalara giden yolları kar kapatmaması için sürekli açık olarak ordu birliklerine gereken malzemelerin yetişmesi için kadın çocuk, yaşlı ayrımı olmaksızın kazma kürek ile çalışarak yol açmaya çalışıyorlardı.

Bunun yanında halkın büyük bir çoğunluğu korku içerisindeydi ve yavaş yavaş şehri terk etmeye başlamaktaydı. Çünkü hükümet dairlerinin boşaltılmaya başlaması işlerin yolunda gitmediğinin işaretiydi.⁷⁶⁶

13 Şubatın sevindirici bir olayı ise İstanbul'dan getirilen 8 makineli Tüfek bölüğün (32 tüfek) Yavuz zırhlısı ile Trabzon'a geliyordu. Bu tüfeklerden 1 bölük (4 tüfek) Lazistan Müfrezesi'ne kalacak diğer geri kalan kısım ise Erzurum'a doğru yola çıkarılacaktı.⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s.120–121

⁷⁶⁵ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.102–103

⁷⁶⁶ Orhan Sakin, **İsa Peygamberi Severseniz Beni Öldürmeyiniz, 1915 Ermeni Mezalimi**, İstanbul, 2006, s.273

⁷⁶⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.104

4. 5. 6. 14 Şubat 1916'daki harekât ve muharebeler ve 3. Ordu'nun Ilıca'ya çekilmesi

14 Şubat sabahından itibaren Rus Kafkas Ordusu bütün cephelerde Türk mevziilerine karşı taarruzlarına aralıksız devam etti. Rus taarruzları bilhassa 2. Türkistan ve 4. Kafkas Avcı Tümeni cephesinde şiddet kazanmıştı. Ruslar bu cephelerde Türk Birliklerini geri atarak, Erzurum Ovası'na doğru ve Deveboynu mevziilerinin ortalarına doğru ilerlemeye başlamış bulunmaktaydılar.

2. Türkistan Kolordusu hemen tüm birlikleriyle 10. Kolordunun aksamını tarda devam etti. 14 Şubat sabahı Türklerin elinde bulunan ve 10. Kolordu Karargâhı'nın bulunduğu Tafta mevziilerine ve bu bölgenin batısında bulunan bölgelere taarruza başladılar. Bu şekilde Erzurum'a açılan önemli ve son müdafaa hattından Türk birliklerini geriye doğru atmaya çalışmaktaydılar.⁷⁶⁸

Esasında Rusların asıl taarruzları bu idi ve 14 Şubat tarihinde yapılması daha önceden belirlenmişti.⁷⁶⁹

Bu taarruzların başlamasından olsa gerek 10. Kolordu Karargâhı olan Tafta'da bir düzensizlik baş göstermeye başladı. Burada bir sürü başıboş asker ve bölüklerin mevcudu kabarmaya başlamıştı. 34. Tümen birlikleri ve bunlarla beraber Kolordu Komutanı derhal Tafta'dan çekilmişti. 9. ve 11. Taburlar ileri Karakol kuvveti olarak Tafta'da bırakılmış 10. ve 12. Taburlar ise ihtiyat birlikleri olarak kalmışlardı.⁷⁷⁰

Bütün cephelerde 14 Şubat sabahı başlayan Rus taarruzları çok şiddetli bir şekilde devam etmekle birlikte özellikle 10. Kolordu Cephesi'nde 4. Kafkas Avcı Tümeni ile 34. Piyade Tümeni'ne 2. Türkistan Kolordusu ile Gürcü Boğazı taraflarına ve batısına yaptığı taarruzlar daha şiddetli olmuştur.

10. Kolordu Cephesi'nde 34. Piyade Tümeni'ne saat 07.55'te 4. Kafkas Avcı Tümeni'nden iki piyade alayının taarruzu başladı. 34. Piyade Tümeni sağ kanadını savunan 101. Piyade Alayı'nın cephanesi tükendiğinden alay bozularak saat 10.15'te Muharrem'in Gözesi tepesinden çekilmek zorunda kaldı. Bölgedeki durumun kritikliği nedeni ile burada bulunan 10. Kolordu Komutanı, sağladığı cephaneyi 101. Piyade Alayı'na yetiştirdi. Bir birlik ile hemen yardım olanağı bulunmayan 10. Kolordu

⁷⁶⁸ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.353

⁷⁶⁹ Allen-Muratof, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.334

⁷⁷⁰ Tonguç, **Bir Yedek Subayın Anıları**, s.128-129

Komutanı, saat 08.40'da Akdağ köyüne gelmiş bulunan 102. Piyade Alayı'nı (iki tabur 600 muharip), 34. Piyade Tümeni Komutanı emrine verdi ve alay saat 10.30'da Akdağ'dan Hins (Dumlu)'e hareket etti ve öğleyin Dumlu'ya geldi. 102. Piyade Alayı'nın bir taburu ise, Tafta'da Kolordu ihtiyatıdır.

34. Piyade Tümeni Cephesi'ndeki Rus taarruzu bütün şiddeti ile devam ederken saat 16.30 sıralarında Köşk köyüne Ruslar girdi ve 34. Piyade Tümeni Horumsama tepesini de terk ederek Rus takip kolları Köse Mehmet gediği kuzeyindeki Sarptepedeki 29. Piyade Tümeni gerisine düşmekte olduğundan buradaki 29. Piyade Tümeni birlikleri geri çekilerek Köse Mehmet gediğinin hemen kuzeyindeki Oluklu dağda savunmaya çalışmaktadır.⁷⁷¹

2. Türkistan Kolordusu ve 4. Kafkas Avcı Tümeni 14 Şubat'tan itibaren artık Erzurum Ovası'na yanaşıyorlardı. 2. Türkistan Kolordusu, 14. Türkistan Avcı Alayı'nın Akdağ'ı işgalinden sonra Voloshinov-Petrichenko'nun Kumandasındaki Don Piyade Tugayı ve 13. Kafkas Avcı Alayı birlikleri ile son ihtiyat Türk birliklerinin bırakıldığı Tafta istikametine yönelerek buraya taarruz etmişlerdir. Bunlarla birlikte Tafta Kuzeybatı istikametinden bir Don Plaston Taburu ve Kuzey doğusundan ise 17. Türkistan Avcı Alayları ile sarılmıştı. Akşam saatlerine kadar devam eden müsademeler sonrasında, Rus topçularının da oldukça şiddetli ateşleri sonucunda 34. Piyade Tümeni'nin son birlikleri de karşı koyamayarak çekilmek zorunda kalmışlar ve Erzurum'un girişindeki son istihkâm olan Tafta Rus işgaline düşmüştür. Ruslar Tafta'ya girdikten sonra Güngörmez ve Kelevürt mıntıklarının ve Tafta'nın güneydoğu tepelerinde tahkimata başladı.⁷⁷²

Tafta'nın işgal edilmesi ile Gürcü Boğazı geçidi üzerindeki önemli ve son istihkâm kalesi yitirilmiş ve Erzurum Ovası'nın kapıları Ruslara açılmış oluyordu.

34. Piyade Tümeni'nin geriye çekilmesi ile bölgesinde önemli başarılarla iyi bir savunma yapmakta olan 29. Piyade Tümeni Kuzey yanından ve Pertek civarındaki Rus topçusunun etkili ateşine maruz kaldı. Bunun üzerine 29. Piyade Tümeni Komutanı Albay Hürrem Bey⁷⁷³ dağılan ve büyük zayıflara uğrayan birliklerini daha yakından sevk ve idare etmek üzere 16.10'da Köse Mehmet Gediği kuzeyine hareket etti. Bu

⁷⁷¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.105

⁷⁷² Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s.120-121

⁷⁷³ İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, Ankara,1993 s.112

olayla birlikte Kolordu Kumandanlığı emriyle 29.Piyade Tümeni birlikleri'nin sevk ve idaresi 18.Piyade Tümeni Komutanlığı emrine verildi. Bu arada 3. Ordu Kumandanlığı ise 9. Kolordu Komutanlığı'na, iki alay tasarruf ederek Sivişli'den Müdürge bölgesine hareket ettirilmesini emretmiştir.⁷⁷⁴

4. Rus Kafkas Avcı Tümeni'ne bağlı birlikler Tafta'nın işgali sırasında taarruzuna devam ederek Tafta'nın güneyindeki gölgelerde bulunan Türk birliklerini geri atmayı başarmışlar ve batı istikametinden Erzurum vadisine doğru ilerlemişlerdir. Özellikle Deveboynu geçidinde müdafaa da bulunan Türk birliklerini geri atmış ve Erzurum Ovasına doğru ilerlemeye başlamış olan 4. Kafkas Avcı Tümeni birlikleri 31. ve 32. Piyade Tümenlerinin Erzurum'a doğru çekilmelerine sebep olmuştur.

Aynı şekilde 14 Şubat akşamında 1. Kafkas Kolordusu 39. Piyade Tümeni ile Çobandede Tabyası'nın 2 km kuzey batısında bulunan Sivrikaya tepesini ele geçirmişlerdir. Pasinler Ovasında Deveboynu sol tarafında bulunan bölgelere taarruz eden 1. Kafkas Kolordusu'nun 155. Alayı Karataş mevziisini işgal etmiş ve hücumuna devam ederek 4 Adet topu'da ele geçirmiştir. Çikovani emrinde bulunan birlikler ise 155. Alaya yardım ediyor ve aynı zamanda Palandöken bölgesinde de önemli taarruzlarda bulunmuştur.⁷⁷⁵

4. 5. 6. 1. Ordunun Ilıca mevziine çekilme kararı

14 Şubat'ta Rusların özellikle 10. Kolordu Cephesi'nde önemli taarruzlarda bulunması, bu kolorduyu perişan bir halde çekilmeye mecbur etmiştir. Bunun üzerine savunma hatları açısında da zor duruma düşen 10. Kolordu'nun bu durumundan dolayı 3. Ordu Kumandanlığı tarafından bir durum değerlendirilmesi yapılmıştır. 3. Ordu Kumandanlığı'nın durum değerlendirmesine göre:

10. Kolordu'nun savunması ümitsizdir. Ordunun elinde ihtiyat kuvveti kalmamıştır. Oluşan bu durumda Rusların, 14–15 Şubat gecesinde ve 15 Şubat'ta üstün kuvvetlerle 10. Kolordu'ya taarruza devam etmesi muhakkaktır. Savunma gücü yok denecek duruma düşen 10. Kolordunun bulunduğu hatta savunmaya devamı halinde güneye veya batıya atılması muhakkaktır. Bu durumda Erzurum-Ilıca yolu Rusların eline geçeceğinden, 9. ve 11. Kolorduların çekilme yolu kesilecek ve bu iki kolordu

⁷⁷⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.105–106

⁷⁷⁵ Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s. 121–122

zorunlu olarak Erzurum Kalesi'ne sığınacaklardır. Erzurum'da 1-2 günlük erzak vardır. İki gün sonra bu iki kolordu esir olma felâketine uğrayacaklardır. Memleketin büyük bir kısmını Rus istilasından koruyacak Erzurum batısında başka bir kuvvetimiz olmadığı gibi İstanbul'dan böyle bir kuvvetin gelmesi de aylar sürer.

Bu kısa durum değerlendirmesinden sonra 3. Ordu Komutanı, 14 Şubat 1916 saat 20.00'de Orduyu Erzurum'un 14 km kadar batısında, güneyi Karakaya dağına, kuzeyi 2.900 rakımlı Tosik dağına dayanan, Karakaya dağı-2.200 m rakımlı tepe Haneke batısı-2.650 m rakımlı Turnagöl dağı-Pulur deresi batı sırtları-Ilıca-Mama-ağa köprüsü-Karaz-Norşin-Tosik dağı hattına çekilerek bu hattın işgal, tahkim ve savunmasına karar verdi ve bu kararını Tarsus'ta bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya duyurdu.⁷⁷⁶

Ordu Komutanlığı'nın çekilme emrine göre:

Çekilmeye 14-15 Şubat 1916 gecesi başlanacak, 9. ve 11. Kolorduların emniyetle çekilebilmesi için, 10. Kolordu bu gece (14-15 Şubat) büyük kısmı ile cephesi doğuya olmak üzere, Tufanç-Hademelek-Kamberköy ve kuzeye devamı hattını işgal ve savunarak Rus kuvvetlerinin Gürcü-Boğazın'dan ve Gâvur dağlarından Erzurum Ovası'na, ordunun gerisine ilerlemesine mani olacak.

10. Kolordu'nun geri çekilmesini Ordu Komutanlığı emredecek.

11. Kolordu; Rusların Gürcü Boğazı'ndan Erzurum Ovası'na geçmesine mâni olmak maksadı ile, bu gece (14-15 Şubat) kuzey kanadını kırarak 2.445 m rakımlı Çobandede-Köse Mehmet Gediği-Köse Mehmet batı gerisi kuzeyindeki Kumlu tepe-Köse Mehmet batısındaki bataklık hattını işgal edecek, mevziide bırakacağı artçı birliklerden gayri birlikleri ile dağ ve sahra bataryalarını gerideki mevzie hareket ettirecek.

9. Kolordu; Artçı birlikleri hariç olmak üzere bütün birliklerini yeni mevzie hareket ettirecek.

9. ve 11. Kolorduların birer Tümen Komutanı emrinde bulunacak. Çekilmede 9. Kolordu, Erzurum-Ilıca yolu ve Güneyinden, 11. Kolordu, Erzurum-Ilıca yolu (Hariç)-Karasu arasından 10. Kolordu, Karasu kuzeyinden hareket ederek, yeni mevzide 9. Kolordu Karakaya dağı ile Çakan suyu arasını, 11. Kolordu Çakansuyu ile Karasu nehri

⁷⁷⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 107-108; Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.158

arasını, 10. Kolordu ise Karasu nehri ile Tosik dağ arasını işgal ve tahkim ederek savunacaktır.

Palandöken Müfrezesi; Taarruza uğramadığı müddetçe yerinde kalacak, Ordunun son birliği Erzurum'u terk edince Kalaylı dağ üzerinden Karakaya dağına çekilecek, bu mümkün olmazsa Başköy-Taşağıl istikametinde çekilecektir.

36. Piyade Tümeni; Evvelce emredildiği üzere, 3. Ordu gerisine açılan Çat-Erzurum yolu üzerindeki Başköy, Karışeyh, Taşağıl mıntıkasında kalarak, ordunun güney yan ve gerisini koruyacaktır.

2. Nizamiye Süvari Tümeni; Rus taarruzları karşısında önceden bilindiği üzere, Kötür köprüsü istikametinde çekilecek ve 36. Piyade Tümeni ile iş birliği yapacaktır.

Muş'a çekilmekte olan Murat Güney Müfrezesi Komutanı Osman Bey 1000–1200 kişilik bir kuvvetle Muş'a giderek Genç-Çapakçur istikametini kapamak üzere gerekli tertibatı alacaktır. Diğer kuvvetleri Van Cenup Müfreme Komutanı Yarbay Ali Bey emrine verecek, Van Gölü Güney Müfrezesi Bitlis istikametini kapayacak.

Rusların Çoruh vadisinden ilerleyerek Bayburt ve Trabzon cihetine bir tehlike yaratması olasılığına karşı Lâzistan ve Havalisi Komutanlığı bu yönü müstahfaz ve gönüllü birliklerle koruyacaktır.

1. İhtiyat Alayı (150 mevcutlu) ile 1. Avcı Taburu (800 mevcutlu) bu gece hemen hareketle Ilıca'da Ordu emrinde bulunacaklardır. Ordu karargâhı bu gece (14–15 Şubat) Ilıca'ya hareket edecektir.⁷⁷⁷

3. Ordu Kumandanlığı'nın bu emrinden hemen sonra Ordu Birlikleri genel olarak 14/15 Şubat gecesinden başlayarak Ilıca istikametinde çekilmeye başlamıştır.

4. 5. 7. 15 Şubat 1916'daki muharebeler ve 3. Ordu'nun Ilıca mevziine çekilişi, tertiplenmesi

15 Şubat 1916'da özellikle 3. Ordunun geleceği hakkında hayati görev üstlenmiş olan 10. Kolordu Cephesi'nde Rus taarruzları bütün şiddetiyle devam etmiş ve Ruslar Erzurum'un tam olarak işgaline çok yaklaşmışlardır. Rus birlikleri artık 15 Şubat günü yaptıkları taarruzlar ile Türk Ordu birliklerinin geri çekilmesinden de istifade ederek Gürcü Boğazı'ndan ilerlemek suretiyle Erzurum'u abluka altına almaya başlamışlardır.

⁷⁷⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 108–109; Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.158

Bu sırada 3. Ordu üç kola ayrılmak suretiyle batı istikametinde Ilıca'ya doğru çekilmeye başlamıştır. 9. Kolordu Höyükler mevkisinden, 10. Kolordu Gürcü Boğazı geçidine paralel silsileden ve 11. Kolordu ise Abdülkerim Paşa kumandasında daha kuzeydeki istikametten çekilme başlamıştır. Ordu birlikleri Erzurum'dan çekilmeye başladıktan sonra Kolordular arkalarında belirlenmiş birçok bölgeye artçı birlikler bırakmışlar⁷⁷⁸ ve bırakılan bu birlikler çekilen Türk Ordusu'nun arkasından Erzurum'a girecek olan Rus ve Ermeni birliklerine cephaneye bırakmamak maksadıyla bütün cephaneliklerini havaya uçurmak suretiyle ortadan kaldırmaya başlamışlardır. Bu faaliyet sonrasında İstanbul Kapı ve Harput Kapı mevkiilerinde bulunan cephaneliklerin patlatılması sonucunda civarda bulunan birçok er, subay ve ahaliye şarapnel ve mermilerin isabeti sonucunda çok sayıda kayıp verilmiştir. Bu sırada Çifte Minareli Medrese (Hatuniye Medresesi) de 3. Ordu'nun cephaneliği olarak kullanılıyor olmasına rağmen halkın engel olması sonucunda buradaki cephanelik patlatılmamıştır.⁷⁷⁹ 15 Şubat sabahı Rus keşif uçakları Erzurum üzerinde yaptıkları keşif uçuşları sayesinde Erzurum sokaklarında olağanüstü bir hareketin görüldüğünü ve uzun konvoyların batı istikametinde ilerlemekte olduklarını bildirmekteydiler. Çekilen Türk birlikleri aynı zamanda büyük bir kahramanlık göstererek top ve asker mevcudu açısından oldukça üstün Rus kuvvetlerine karşı mücadele vererek çekiliyordu.⁷⁸⁰

10. Kolordu Komutanı çekilme emrini 15 Şubat 1916 saat 05.00'te verebildi. Bu emre göre dağılmış bulunan 34. Piyade Tümeni dağlar üzerinden çekilerek Köse Mehmet köyünde toplanacak, 31. Piyade Tümeni Sitavuk (Hariç)-Donarkom hattına çekilecek ve hattı savunarak Rus kuvvetlerinin güvenle çekilmesini sağlayacak. 10. Kolordu'nun sol yanı Ovacık Müfrezesi ile emniyete alınacaktır. Gelmekte olan ikmal erleri öncelikle Ovacık Müfrezesi'ne verilmekle beraber müfreze bölgesindeki eli silah tutan halktan da faydalanılacaktır.

15 Şubat 1916 Günü tümü ile emredilen hattı savunacak olan 10. Kolordu, 15-16 Şubat 1916 gecesini artçılarını Kerahon (Orta düzü)-Umudum-Arzuti (Yeşilyayla) hattında bırakarak büyük kısmı ile Ilıca mevziindeki bölgesine hareket edecekti.

⁷⁷⁸ Bu birliklere aynı anlama gelen Dümardar adı verilmiştir.

⁷⁷⁹ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, İstanbul, 1338, s.83

⁷⁸⁰ Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1995, s.127; Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s.122

34. Piyade Tümeni tümü ile çekilmekte olduğundan, artçı bırakmadığından 11. Kolordu'nun kuzey yanı açık kalmıştır. 11. Kolordu, 29. Piyade Tümeni'ni, üç Piyade Alayı ile Çobandede-Köse Mehmet gediği kuzeyindeki Kumlu-güney tepe-Kırmızı Göz tepe-1746 m rakımlı tepe-Bataklık hattında bıraktı. Böylelikle Köse Mehmet gediği kuzeyinden ovaya Rus inişi önlenmiş bulunmaktadır. 33. Piyade Tümeni'nden bir piyade alayı ile iki dağ topu Uzun Ahmet'te artçı olarak bırakıldı. Çobandede ve kuzeyindeki bataryalara Tufanç ve civarını şiddetle ateş altına alarak Rusların Erzurum Ovası'na girmesinin önlemesi görevi verildi.

9. Kolordu; 17. Piyade Tümeni'nden altı piyade taburu bölgesindeki bütün ağır bataryalarla, iki dağ bataryası ve bir makineli tüfek bölüğünü, 17. Piyade Tümen Komutanı emrinde artçı memur etti.

Artçı harekâtının daha muntazam ve etkin bir şekilde yürütülmesi için 3. Ordu Komutanlığı, 11. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Abdülkerim Paşa'yı "Umum Artçılar Komutanı" olarak görevlendirdi. 11. Kolordu'ya 33. Piyade Tümeni Komutanı Yarbay Şevket Bey komuta etmektedir.⁷⁸¹

Türk Ordusu'nun çekilme ve tertiplenme faaliyetleri devam ettiği sırada Rusların taarruzları da devam etmiştir.

5. Türkistan Avcı Tümeni 15 Şubat sabahı erken saatlerinde Erzurum'un batısında bulunan ve 3. Ordu'nun yerleşmekte bulunduğu Ilıca bölgesine taarruz etmek maksadıyla Akdağ üzerinden Erzurum Ovası'na inmeye başlamıştır. Bu sırada bu bölgeden aynı maksatla ilerleyerek bir gün evvel Türk cephesini yarmış olan 4. Kafkas Avcı Tümeni'ne bağlı olan Don Piyade Tugayı Hins (Dumlu) istikametinde taarruza geçti ve iki Türk birliğini yarararak güneybatı istikametinde ilerlemeye başladılar. Deveboynu geçidine ise bir Rus uçağı taarruz ederek yaklaşık yirmi top attıktan sonra geri çekilmiştir.

Rus taarruzları ile birlikte 15 Şubat sabahı saat 09.40'da Yudenich, 2. Türkistan Kolordusu Kumandanı Prejevalski'ye; "*Türk birlikleri Deveboynu mntikasından geri çekilmektedirler. 4. Kafkas Piyade Tümeni ve Don Piyade Tugayı emrinize verilmiştir. Erzurum üzerine yürüyerek şehri kuzeyden zaptediniz. 1. Kafkas Kolordusu'nun birlikleri Çobandede istihkâmını tam olarak ele geçirene kadar Topçu birlikleri mezkûr Kolorduya yardım edecektir*" şeklinde bir emir aldı.

⁷⁸¹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.110

Bu emirden bir saat sonra Yudenich, Prejevalski'ye gönderdiği yeni bir emir ile Radaç komutasındaki Sibiry Kazak Tümeni'ni, Ilıca istikametinde Türk geri çekilme hattını kesmek maksadıyla görevlendirerek kendisinin emrine verdiğini ve bu tümenin Yeniköy istikametinde ilerleyeceğini bildiren bir emir daha vermiştir. Bu birliklerin ihtiyatı ise Köprüköy'ün batısındaki Mindivan ve Emrekom mıntıklarındadır.⁷⁸²

Tüm bu taarruz ve hareketlere karşı Türk birlikleri mukabele ederek geri çekilmekteydiler. Sol cephedeki 30. Tümen, Dumlu Dağı'ndan Kızılvanık'a giden geçitleri hala kontrolleri altında tutmaktaydı. Kamber mevkişi yakınlarındaki 14. Türkistan Alayı'na bağılı birlikler 32. Tümen'e bağılı bazı birliklerin mukabil taarruzları ile karşılaştılar. 11. Kolordu'nun 31. ve 34. Tümenleri Akdağ, Hins ve Köse Mehmet üzerindeki cephe boyunca ilerleyen Türkistan ve Don Piyade Alayları ile Kafkas Piyadelerine karşı ciddi mukavemetler göstererek kuzeye doğru çekiliyorlardı.⁷⁸³

9. Kolordu karargâhı 15 Şubat saat 08.00'de Sakalikesik'e geldi. Daha önceden harekete geçirilen 49. Piyade Alayı ile 8. Alayı'nın 1. Piyade Taburu 1.865 rakımlı Süngerichtepe ile Haneke (Taşlıgüney) doğusundaki Kırkkonak tepe-Karakaya gediğı hattında muharebe ileri karakol hattı tesis etmiştir. 9. Kolordu'nun büyük kısmınının 15–16 Şubat 1916 gecesi Sakalikesik'e gelmesi beklenmektedir.

11. Kolordu'nun ise, 15–16 Şubat 1916 gecesini, 29. Piyade Tümeni ile Ilıca'da, 18. Piyade Tümeni ile Ağviran'da, 33. Piyade Tümeni ile Süngerich ve Sakalikesik'te geçireceğı, 16 Şubat 1916 şafakla mevziilerini işgal ve tahkime başlayacağı emredildi.

34. Piyade Tümeni, toplanmak için Köse Mehmet köyüne çekilirken Kızılvanık Harabesi civarında Rus birliklerinin süngü hücumuna uğradı. 101. Piyade Alayın'dan 600 şehit ve yaralı vardır. 54. Piyade Alayı ile 102. Piyade Alayı'nın 3. Taburu'nun çoğı şehit, kalanlar da esir olmuştur. 101. Piyade Alayından kalanlarla 102. Piyade Alayı'nın 1. ve 2. Taburları ile makineli tüfek bölüğü, 15 Şubat 1916 saat 21.00'de, Kevahor ile Karaz arasındaki Mülk köyüne varabilecektir.

15 Şubat 1916 sabahı 9. Kolordu bölgesinde Höyükler mevziine üç Rus Piyade Alayı taarruza geçti. Artçılar saat 16.00'ya kadar Rus taarruzlarına karşı koydu. Bölgesindeki eski ağır Topları tahrip ederek Toparlık Tabayası'na çekildi.

⁷⁸² Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s.122–123

⁷⁸³ Allen-Muratoff, **Türk- Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s. 334

Uzun Ahmet Tabyası'na taarruz eden üç Rus piyade alayına 11. Kolordu artçıları başarı ile karşı savunma yapmakta iken, 9. Kolordu artçılarının Höyükler'den çekilmesi ve Çobandede Tabyası'nın Rusların eline geçmesi nedeni ile 11. Kolordu artçıları da bölgesindeki ağır topları tahrip ederek saat 15.30'da Siviş'li Tabyası'na çekilmek zorunda kaldılar. 9. ve 11. Kolordu artçı birlikleri ve Umum Artçılar Komutanı Abdülkerim Paşa emrinde olduğu halde iki kolordu artçılarının harekâtının iyi koordine edilmediği görülmektedir. Bugünkü muharebede Çobandede'deki ağır topların bir kısmından faydalanılabildi.⁷⁸⁴ Kuzeyden taarruzlarına devam eden Ruslar 15 Şubat günü öğle vaktine kadar Tufanç (Güzelova), Güngörmez gibi mevkileri işgal etmiştir.

15 Şubat'ta merkez ve sol kanattaki bir kısım kuvvetleri de taarruzlarını devam ettirmiştir. 154. Piyade Alayı Sivrikaya yüksekliğini aldıktan sonra Çobandede istihkâmına hücum etmek maksadıyla güney istikametine yöneldi ve saat 11.00'da Oluklu Dağı'nı tamamen işgal etti. Saat 16.20'de Çobandede istihkâmına kuzeyden 154. Piyade Alayı kuzeydoğudan 156. Piyade Alayı ve Dolangez cephesinden 153. Piyade Alayının birlikleri taarruza geçtiler. Çobandede istihkâmını işgal ettikten sonra bu bölgede bulunan 42 topu da ele geçirmişlerdir. Bu bölgedeki Türk birlikleri, Rusların taarruzlarına şiddetle karşı koymalarına rağmen üstün Rus kuvvetlerine karşı başarılı olamayarak Deveboynu mevkilerine doğru geri çekilmişlerdir.⁷⁸⁵

15 Şubat akşamı saat 19.00'da Rus kuvvetleri taarruzları sonucunda tahkim edilmiş olan Uzun Ahmet, Ortayük ve civarındaki bölgeleri işgal etmişlerdir. Ayrıca Ruslar burada 26, Yıkılğan bölgesinde ise 11adet olmak üzere 37 adet topa da el koymuşlardır. Tüm bu mevkiler 263. Piyade Alayı ve 5. Kafkas Avcı Alayı birlikleri tarafından işgal edilmiştir.

Gez Tabyası'na hücum emri alan 155. Piyade Alayı yaptığı taarruzlarda herhangi bir başarı elde edemedi ancak 16 Şubat sabahında burayı işgal edebilecekti.⁷⁸⁶

Rus birlikleri Palandöken Cephesinde de oldukça şiddetli bir taarruza geçmişlerdi. 15 Şubat akşamına kadar General Çikovani komutasındaki Rus kuvvetleri

⁷⁸⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.111

⁷⁸⁵ Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s. 124; Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.356

⁷⁸⁶ Korsun, **Erzurum Operetsiya**, s. 124; Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s. 356–357

Palandöken dağlarının iki önemli tabyasına şiddetli bir şekilde hücum icra ederek süngü darbeleri ile iki tabyayı işgal etmişlerdir.⁷⁸⁷

Hava keşifleri sonucunda Yudenich, Türk ordu birliklerinin Erzurum'dan batıya doğru geri çekildiklerinin haberlerini çok erken saatlerde almış olmasına rağmen, Türk Ordusu çekilirken herhangi bir takip faaliyeti gerçekleştirememiştir. Çünkü Yudenich'in 15 Şubat sabahında Prejevalski'ye Erzurum'a yürüyüş ile şehri kuzeyden zapt etmesi için verdiği emir 11. Türkistan Kolordusu Kumandanı General Vorobyev'in Karasu nehri'nin kuzey kıyısı boyunca Ilıca'ya ilerlemesine mani olmuş oldu. Vorobyev 15 Şubat gecesini Erzurum'un kuzeydoğusunda bulunan Dumlu suyu kenarına gelmiş ve o gece Ilıca'ya ilerlemek için Prejevalski'den izin talebinde bulunmuştur. Fakat General Prejevalski Türklerin şehir surlarını ve 1877 Yılından kalma tabyalarını müdafaa etmeye kararlı olup olmadıklarını bilmediği için bu şahsi teşebbüsü kabule istekli görünmedi. Bu şekilde bir kararın alınmış olması için sarf edilen zaman geri çekilmekte olan Türk birliklerine Ilıca'ya kadar hiçbir taarruza maruz kalmadan gitme fırsatı sağladı.⁷⁸⁸

Rusların takip ve kuzey gerilerden gelebilecek taarruzlarına karşı 10. Kolordu Komutanlığı da bir tedbir olarak bir piyade alayı ile iki makineli tüfek ve iki dağ topunu Umudum-Ergenis (Yerlisu) hattını kuzeye karşı tutmakla görevlendirmiştir.

9. ve 11. Kolordu büyük kısımları, Ilıca mevziindeki savunma bölgelerine emniyetle ulaşabilecek durumdadır. Sitavuk-Donarkom hattındaki 10. Kolordu çok ileride kalmış olduğundan tehlikeli durumdadır. Bu Kolordunun bulunduğu hatta kalması halinde, 16 Şubat 1916 günü kuzeyden ilerlemesi beklenen Rus kuvvetleri Kara-su kuzeyindeki, halen işgal edilmemiş bulunan 10. Kolordu mevziini kolaylıkla ele geçirebilir ve 3. Ordu'nun Ilıca mevziinde savunması tehlikeye düşer.

Yukarıdaki durumu Ordu Komutanlığı'na Umum Artçılar Komutanı Abdülkerim Paşa 10. Kolordu büyük kısmının da 15-16 Şubat 1916 gecesinden itibaren Ilıca mevziindeki savunma bölgesine çekilmesine izin verilmesini Ordu Komutanlığı'na arz etti ve Ordu Komutanlığı da müsaade etti. 10. Kolordu, artçılarını Kevahor-

⁷⁸⁷ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s. 356

⁷⁸⁸ Allan-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.335

Umudum-Ergenis-İğdador (Arı bahçe) hattına bırakarak, 15–16 Şubat 1916'da, Ilıca mevzii Karasu kuzeyindeki savunma bölgesine çekilecektir.⁷⁸⁹

4. 5. 7. 1. Erzurum halkının durumu

Rus birliklerinin Erzurum'a girmeye başladığı ve ordu birliklerinin batıya doğru çekildiği sırada Erzurum halkı arasında başlayan endişeli hareketlenmeler de iyice artarak halk büyük göç dalgaları ile halk Erzurum'u boşaltmaya başlamıştır. Özellikle ordunun Erzurum'dan çekiliyor olması telaşın iyice artmasına sebep olmuştur.

Ordunun Erzurum'dan geçen birlikleri de bu acıklı olaylara şahit oluyordu. Bir süre önce Erzurum'un doğusundaki bölgelerin işgal edilmesiyle Sarıkamış'tan itibaren, Azap, Köprüköy, Zanzak, Zars, Pasinler ve civarındaki bölgelerden göç ederek Erzurum'a gelen Müslüman Türk ahali⁷⁹⁰ Erzurum'dan çekilen ordu ve yerli halk ile birlikte batıya ve kuzeye doğru göç etmek suretiyle Erzurum'u boşaltmaya başlamıştı.⁷⁹¹

İşgalden dolayı ne yapacağını şaşırان ve bir yolunu bulup ta şehri terk edemeyenler gözyaşları ile askerlerin boynuna sarılıyor ve *“Bizi kime hangi kanlı bıçaklıların altına bırakıp gidiyorsunuz”* diye yalvarıyorlardı. Bunlara bir de yavrusunu arayan annelerin gözyaşını, annesini kaybetmiş çocuklarının feryatlarını, babalarını bekleyen ev halkının telaş ve intizarını da eklediğimizde durumun çok ciddi ve acıklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Hastanelerde hastalara, yürüyebilenler gidebilirler denilmiştir. Bununla birlikte daha yarası kanayanlar, mecalsiz ve güçsüz askerler sokaklarda meydanlara dökülmüşler, geçen bir arabadan bir yedekçiden yardım bir atlıdan acıma bekliyor *“Burada düşman eline beni bırakma geride gözü yaşlı anam bekliyor iyi olursam yine yurdum için Çarpışacağım, ümidimi kırma, beni de götür”* şeklinde nidalar duyuluyordu. Gözü yaşlı yaralı askerler göç eden halktan aman dilerken diğer yandan Rus birliklerinin şehre girmesinin etkisiyle kışlalar yanıyor, cephanelikler patlıyor bir taraftan da Rus uçakları şehri bombalamaya devam ediyordu. Asker ve

⁷⁸⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 112

⁷⁹⁰ Tüm bu bölgelere Sarıkamış bölgesi hariç olmak üzere, Aşağı Pasin adı da verilir. Buralardaki halk göçü Rusların yaklaştığı önceki dönemlerde başlamıştır. Bu göç ile ilgili bkz. **İki kardeşten Seferberlik Anıları**, (Haz: Yıldırım Sezen), Ankara, 1999, s.41–94

⁷⁹¹ Tipi, **Pışippa**, s.170

göçmen halk birbirine karışmış bir vaziyette İstanbul Kapı bölgesinden Ilıca'ya doğru bahtsızca akıp gitmeye çalışıyordu.⁷⁹²

Bu sırada Erzurum'un işgal edileceğini çok önceden anlamış olan 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa, yanlış bir siyaset takip ederek şehirde bulunan dükkân, çarşı ve hamam gibi yapıları yıkmıştır. Ordu kumandanı tarafından bunun amacı her ne kadar mimari bir düzenleme olarak gösterilmişse de ⁷⁹³ bu faaliyetin asıl amacı Ruslara Erzurum'da yarar sağlayabilecek yapılar bırakmamak olsa gerektir.

Böylece 15 Şubat Erzurum'un Türk hâkimiyetindeki son günü olmuş ve bir gün sonra Rusların Erzurum'a girmesiyle şehrin işgali başlamıştır.

4. 5. 8. 16 Şubat 1916'daki harekâtlar ve Erzurum'un işgali

16 Şubat tarihi Rusların I. Dünya Savaşı sırasındaki son ve kati olarak giriştikleri büyük Erzurum taarruzunun son günüydü. Bugün artık Anadolu'nun doğu-batı, güney-kuzey istikametinde önemli bir kapısı rolünü üstlenen ve tarihi boyunca sürekli olarak çeşitli milletlerin hedefi haline gelen Erzurum, sabahın erken saatlerinde Rus işgaline girecektir.

Erzurum'da başlamış olan olağanüstü durum 16 Şubat'ta artık doruğa ulaşmıştı. Halkın büyük çoğunluğu şehri terk etmiş gidemeyip kalanlar ise çaresiz bir bekleyiş içerisine girmişlerdi.

Erzurum'un işgali sırasında 12 yaşında olan ve bu sırada Erzurum'da Belediye Başkanlığı'na eş bir durumda halk temsilcisi konumundaki Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Şeref Tipi bu durumu hatıralarında şu şekilde anlatmıştır.

“Bütün geçmişi ve geleceği ile bir şehrin düşmana terk edilmesinin nasıl bir acı olduğunu ancak ona tanık olabilenler bilebilirlerdi. Hele bu tanık on iki yaşında bir çocuk ise...Şehrin her geçen gün biraz daha boşalması... Sahipsiz, ıssız, sessiz kalması... Son giden atlılara, arabalara, askerlere acı acı bakılması... Şurada, burada düşmana kalmasın diye depoların, cephaneliklerin yakılması... Son gün... Son gece... Son şafak... Ve sonra ölüm sessizliği...

⁷⁹² Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.158

⁷⁹³ Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s. 82

*Son gece gelmişti. Moskof'un⁷⁹⁴ ertesi gün şehre gireceği söyleniyordu. Öldürücü bir sessizlik vardı kentte. Çok uzaklarda ara sıra gelen top tüfek sesleri de sonradan yok oldu. Kahraman şehir yüzyıllardan beri kan, can verdiği kendi devletinden kopuyor, bir başka soyun başka dilin, başka dinin alınmış, katılmış kenti olmaya sürükleniyordu. Yazık oluyordu bu Erzurum'a atalar ülkesine....*⁷⁹⁵

16 Şubat sabahının çok erken saatlerinde Rus birlikleri Erzurum'un girişine önemli bir mevkiye sahip olan Sivişli Tabyası'na taarruz ettiler. Burada bulunan artçı Türk birlikleri inatla mukavemet etmelerine rağmen geri çekilmek zorunda kalmışlar ve Sivişli'yi Rusların eline bırakmışlardır. Türk artçı birliklerinin büyük bir kısmı Ağzıaçık, Toparlak ve Gez Tabyalarına çekilmişlerdi.

2. Türkistan Kolordusu çekilmekte olan Türk birliklerini takip etmek ile görevlendirilmişti. Diğer Rus birliklerinin durumu ise şu şekildeydi; 39. Piyade Tümeni Çobandede de mevzilerinde ve Sivişli istikametinde yürüyüş halinde, 5. Kafkas Avcı Alayı'na bağlı iki tabur Uzun Ahmet mevzisinde, Dokuçevin kumandasındaki 155. Alayı Karadağ Dağı-Gez Tabyası arasındaki hatta Çikovani kumandasındaki Palandöken taburu Palandöken Tabyaları'nın karşısında bulunuyordu. Tüm bu Rus birlikleri taarruz halindeydiler, saat 06.30'da Türk birlikleri Erzurum'un doğusundaki son istihkâm bölgesi olan Aziziye Tabyalarını da boşaltarak geri çekilmeye başladılar.⁷⁹⁶

Diğer cephelerden de taarruzlarını şiddetlendirerek Türk artçı birliklerini geri atan Ruslar şehre akın etmeye başlıyorlardı.

Bunun sonucunda 16 Şubat 1916'da saat 07.30'da 4. Kafkas Avcı Tümeni'ne bağlı 263. Piyade Alayı ve 5. Kafkas Avcı Alayı'na bağlı Rus askerleri Türk artçı birliklerinin şehrin batısında bulunan İstanbul Kapı bölgesinden Erzurum'u terk ettiği

⁷⁹⁴ Ruslar, Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu'nun birçok bölgesinde Türk halkı tarafından bu isim ile nitelendirilmiştir. Bu isim Rusça olup acımasız, zalim anlamına gelmektedir. Doğu Anadolu halkının Rusları bu isimle nitelendirmesi Rusların daha önceki işgallerinin ve yaptıkları mezalimin payı büyüktür.

⁷⁹⁵ Tipi, **Pışıppa**, s.185

⁷⁹⁶ Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s. 124–125

bir sırada Kars Kapı bölgesinden şehre girerek Erzurum işgalini fiili olarak başlatmışlardır.⁷⁹⁷

Yine Şeref Tipi bu anı hatıratında şu şekilde anlatıyor;

“16 Şubat 1916 günü Erzurum düştü, Sabah çok erken uyandığında babamı dama çıkma hazırlığında buldum. Annem dürbünü veriyordu. “Ben de” diye fırladım. Annem olmaz dedi. Babam, “Bırak gelsin hanım” dedi. Birlikte basamak başında olan toprak dama çıktık. Tanık olduğum görüntü on iki yaşına çöreklenmiş bir iyileşmez acı oldu. Ne kadar küçük olursam olayım, sezindim ki yurdumuzdan bir yürek kopuyor, bir kent, ünlü bir kent düşüyor, bir tarih siliniyor... Bir kara dönem oluşuyordu. O gün belki böyle bir anlatım bulamıyordum ama o seziyi acı bir zehir gibi içiyordum.

Ara sıra çevremizden kurşunlar geçiyordu. Karşıda Top dağı, Uzun Ahmet ve Aziziye Tabyaları, ölmüş Türk kahramanları gibi, olabildiğince somurtkan bir sessizlikle tarihe bakıyor, solda Ilıca Ovası'na dökülmüş son Türk artçı birlikleri savaşa savaş'a ağır ağır Erzurum'dan uzaklaşıyor, uzaklaşıyordu... Patlayan cephaneliklerin kara dumanları alevlerle birlikte göklere tırmanıyordu.

Patlayan uzaktaki Toplara, vızıldayıp geçen tek tüfek kurşunlara şimdi de bir başka şey katılmıştı. Mavi gökte silik bir mırıltı çıkaran kâğıttan bir kayık yüzüyordu...⁷⁹⁸

Arkalarında Rus topçusunun mermileri düşen birliklerimizin yüz binlerce şehit verdikten sonra vatanlarını bırakıp Ilıca Ovasından, Ilıca'ya doğru ağır ağır

⁷⁹⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.113; Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s.125; Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s.84; Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.335; Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.357; Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, s.367; Çakmak, **Şark Cephesi Hareketleri**, s. 135; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, III, s.21; Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s.290; Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, 163–164; Mehmed Emin, **Osmanlı Cepheleri Vekayi-i**, İstanbul, 1338 9–10; Price, **War And Revolution in Asiatic Russia**, s.85; Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s.127 Tipi, **Pışippa**, s.186; Sakin, **İsa Peygamberi Severseniz Beni Öldürmeyiniz**, s.273; Yahya Okçu, **Türk-Rus Mücadelesi Tarihi**, Ankara 1953, s. 144; Edward J. Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti**, (Çev: Tanju Akad), İstanbul, 2003, s.180; Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, I, İstanbul, 1992, s.209.

⁷⁹⁸ Burada Rus taarruz ve gözetleme uçağı kast edilmiştir.

uzaklaşmaları... Bu, en büyük bir dünya ressamının yarattığı bir tarihi tablo idi ki hala ve hala gözlerimin önünden gitmez!... ”⁷⁹⁹

Rus birlikleri Erzurum’un doğu ve kuzeyden şehre girmeye başladıktan sonra saat 18.00’a kadar Çikovani kumandasındaki Rus birlikleri de Palandöken Tabyasını ele geçirmiş ve güneyden Erzurum’a inmeye başlamışlardı. Bu durum sonucunda arabalarını ve yolculuk için gerekli malzemelerini hazırlamış oldukları halde şehri henüz terk etmemiş, son bir ümitle bekleyenler de artık yola çıkma zamanının geldiğini kesin olarak anlamışlardı.⁸⁰⁰

Erzurum’a ilk giren Rus kumandanı bir kazak alayı eşliğinde, ateşler içerisinde şehre giren 2. Türkistan Kolordusu Kumandanı General Prejevalski olmuştur.⁸⁰¹ Fakat 16 Şubat’ta General Yudenich’in Erzurum’a gelip, hemen aynı gün akşamı Hasankale’deki karargâhına döndüğü de bilinmektedir.⁸⁰²

Ruslar Erzurum’a girer girmez şehirde patlatılabilecek tüm cephanelikleri etkisiz hale getirdiler. Fakat 3. Ordu’nun Karargâhı olan büyük binayı da yerle bir ettiler.

Şehirde çok sayıda Müslüman-Türk ahalisi kalmıştı. Ayrıca tüm konsoloslukları taşınmış olmasına rağmen Amerikan Konsoloslugu kalmıştı. Ruslar tüm halkın ve kurumların kayıtlarını aldılar. Ayrıca Rus birlikleri Türk Ordusu’nun çekilirken bırakmak zorunda kaldığı tüm kale cephanesine, toplarına ve 20 adet otomobile de el koydular. Ruslar tüm operasyon sırasında toplam 327 Türk topuna el koymuşlardır.⁸⁰³

Genel olarak Erzurum taarruzu boyunca Rus kayıpları tabur ve yan kolordulardaki kayıplar ile takip harekâtı sırasında verilen kayıplar hariç, subay kaybı 64 ölü, 336 yaralı, asker kaybı ise 2275 ölü, 14460 yaralı olarak belirlenmiştir.⁸⁰⁴ Diğer cephelerdeki kayıpları da eklendiğinde bu rakam 17–19 bin olması muhtemeldir.

⁷⁹⁹ Tipi, **Pışıppa**, s.186–187

⁸⁰⁰ Sakin, **İsa Peygamberi Severseniz Beni Öldürmeyiniz**, s.273

⁸⁰¹ Hopkirk, **İstanbul’un Doğusunda, Bitmeyen Oyun**, s.127

⁸⁰² Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.114

⁸⁰³ Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s. 126

⁸⁰⁴ Pirice, Erzurum muharebelerindeki Rus Ordusunun toplam kaybını 12.000 olarak göstermiştir. Bkz. Pirice, **War and Revalution in Asiatic Russia**, s. 84

Bununla birlikte Rusların büyük Erzurum taarruzunda vermiş oldukları kayıplar Erzurum Operasyonu'ndan önce yapmış oldukları savaşlarda vermiş oldukları kayıplardan daha azdır.⁸⁰⁵

Ruslar bu muharebeler sonucunda çok sayıda Türk askerini de esir almışlardır. Bunların sayısı ise şu şekildedir. Hücuma kadar ele geçirilen Türk esir sayısı 98 subay ve 4.753 askerdir. Hücum zamanında ele geçirilen Türk esir sayısı ise 137 Subay ve 8.000 asker olmak üzere toplam 235 Subay ve 13.000 erdir.⁸⁰⁶

3. Ordu'nun Erzurum muharebelerindeki kaybı ise savaş esnasında 9.000, çekilmede 4.500 olmak üzere toplam 13.500 kişidir.⁸⁰⁷

4. 6. Rus Ordusu'nun Takip Hareketi ve Karaz Baskını

Ruslar Erzurum'a girdikleri sırada 3. Ordu çekilmesine devam etmekteydi. 16 Şubat akşamı takip harekâtında bulunan 2. Türkistan Kolordusu'na bağlı birlikler Türk Ordusu'na yetişmişler ve her tarafta süvarilerini ileri sürmüşlerdir. Karanlık tam basmadan önce herhangi bir taarruz faaliyetinde bulunmayan bu birlikler İğdasor-Konk-Özni-Gez-Yarımca-Süngeç hattına yerleşmişlerdir.

⁸⁰⁵ Pirice, **War and Revalution in Asiatic Russia**, s. 83–84

⁸⁰⁶ Korsun, **Erzurumskaya Operatsiya**, s. 126; Ruslar tarafından esir edilen Türk askerlerinin durumları ve iadeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kutlu, **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri**, s. 293–421

⁸⁰⁷ 3. Ordu II. Azap Muharebelerinde 22.000 kişi, Erzurum muharebelerinde ise 13.500 kişi olmak üzere toplam 35.500 kişi kayıp vermiştir. Bunlardan 15.000'i yaralı, 10.000'i hastanelerde ölüm ve 400 kadarı donma sonucu meydana gelen ölümlerdir. Esir olanların sayısı ise 6.500 olarak ortaya çıkmaktadır. Hastanelerde yatmakta olan 8.000–1.000 hasta ve yaralı bu rakama dâhil değildir. Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II. s.141–142. Verilen bu rakamlarda Rus ve Türk kaynakları arasında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Koca-güney, Erzurum muharebelerindeki 3. Ordunun donma olayları ve savaş esirleri de dâhil olmak üzere toplam 12.000 kişi olarak gösterirken Rus kayıplarını ise 5.000'i don olmak üzere toplam 17.000 olarak göstermektedir. Bkz. Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.164. Başka bir Rus kaynağı olan Allen-Muratoff,'un eserlerinde ise Türk Ordusunun kayıpları 10.000'in üzerinde gösterilirken Rus kayıplarını 4.000'i donma olmak üzere 14.000 Kişi olarak göstermiştir. Bkz. Allen-Muratoff, **Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.336. Yine bir Rus olan ve Kafkas Cephesinde önemli görevlerde bulunan Maslofski ise Türk esir sayısının 12.750 Er ve 235 Subay olmak üzere yaklaşık 13.000 kişi olarak göstermiştir. Bkz. Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.362.

34. Tümeni 10. Kolordu'nun sağını korumak üzere Karaz köyünün doğusundaki harmanlarda bir hat tutmuş, dört toplu bir dağ bataryasını da piyadenin hemen gerisine yerleştirmişti. 13,14 ve 15 Şubat tarihlerinde yapılan Gürcü Boğazı savaşlarında 54. Piyade Alayı başta olmak üzere mezkûr tümenin mevcudu oldukça azalmış ve kalan erlerde çok yorulmuş bir durumdaydı. Bu yüzden tümenin bazı birlikleri bu bölgede dinlenmekteydi. İleri karakol birliklerini ise Yassitepe mevkiine sürmüştü.⁸⁰⁸

34. Piyade Tümeni bu halde olduğu bir sırada 16/17 Şubat 1916 gecesi saat 02.00'da Karaz'da, 17. Türkistan Avcı Alayı'nın 3. Taburu ile Sibirya Kazak Tugayı Alayları'nın baskınına uğradı. Tümen büyük bir zayiata uğradı. Özellikle Gürcü Boğazı savaşlarında da ağır zayiata uğramış olan 54. Piyade Alayı'nı tamamen kaybeden tümenin 101. ve 102. Piyade Alayları ağır zayiata uğradı. Tümen bölgesinde bulunan 8 sahra ve 6 dağ topu Rusların eline geçti. 101. ve 102. Piyade Alaylarından 100 kadar erle 102. Piyade Alay Komutanı 17 Şubat öğlede Erzurum Aşkale yolu üzerindeki Evreni'ye gelebildiler. Ortada 34. Piyade Tümeni diye bir birlik kalmamıştı adeta. Baskını yapan Rus birlikleri ise Ebulhindi'ye kadar ilerlediler.⁸⁰⁹

11. Kolordu kuzey yanında husule gelen bu kritik durumu düzeltmek için harekete geçirdiği 29. Piyade Tümeni'nin güney yandan ve 10. Kolordu birliklerinin kuzey yandan ilerlemesi üzerinde Ebulhindi'ye kadar gelen Rus birlikleri Karaz'a doğru geri çekildiler.

16 Şubat 1916 günü Özni'ye Rus piyade ve süvari birlikleri girdiği, kış nedeni ile özellikle yollar boyunca kuvvetli ve uyanık bulunulması, Tümen desteğindeki topçunun korunmasına özen gösterilmesi hakkında 34. Piyade Tümen Komutanı uyarılmış olduğu halde 34. Piyade Tümen Komutanlığı'nca bu uyarılara uyulmamıştır. Olayın zamanında kolorduya haber verilmesi nedeni ile kolordu, yakındaki ihtiyatlarını kullanma olağanı da bulamamıştır.

3. Ordu Komutanı. 34. Piyade Tümeni Komutanı ile alay ve tabur komutanlarının rütbelerinin alınarak haklarında yasal işlem yapılmasını 10. Kolordu Komutanlığı'na emretti. 3. Ordu Komutanlığı 34. Piyade Tümeni Komutanlığı'na, 11. Kolordu Karargâhı'ndan Kurmay Binbaşı Kemal Bey'i atadı.

⁸⁰⁸ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s.164.

⁸⁰⁹ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.116.

10. Kolordu Komutanı, kolordunun geri kalanını toplamak ve kolorduyu kurtarmak için, 18 Şubat 1916 saat 01.30'dan itibaren Aşağı Bağdarıç-Şegav (Gökçebük) hattına çekeceğini bildirmesi üzerine, 11. Kolordu Komutanı da 11. Kolordu'nun Karasu güneyinde, 2.500 m rakımlı Kabaktepe-2500 m rakımlı tepe hattına; 9. Kolordu'nun da 2.550 m rakımlı Sivritepe, 3701 rakımlı Dumanlıtepe hattına çekilmesi için emir beklediklerini 3. Ordu Komutanlığı'na duyurdu.

Ilıca mevziinde tutarlı bir savunma düzeninin kalmadığını, bu durumda bulunan hatta savunmaya devamın tehlikeli olduğunu gören 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, ordunun bulunduğu mevziiden yaklaşık 35 km kadar batıda 3.301 m rakımlı Dumanlıtepe 2.550 m rakımlı Sivritepe-2500 m rakımlı tepe (Çökelek Yaylası)-Merdiven köyü batı sırtları Sivritepe-2500 m rakımlı Kabaktepe doğu yamaçları-Aşağı Kağdariç-Kağderiç deresi batı sırtları-Yapraklıdağ hattına, 17-18 Şubat gecesi çekilmesine karar vererek çekilme emrinin 17 Şubat 1916 saat 18.30'da imzaladı.

Bu emirden sonra 3.Ordu, Dumanlıdağ-Yapraklıdağ (Aşkale) genel hattına çekilmeye başladı. Türk Ordusu genel itibarı ile Erzincan istikametine çekilmekteydi.⁸¹⁰

Rus Ordu birlikleri de Erzincan istikametinde çekilmekte olan Türk birliklerini takip hareketine devam ediyordu. Yudenich'in kanaatine göre Erzurum'dan batı istikametinde yapılacak ileri bir takip harekâtı Erzurum'un emniyeti için kifayet edecekti. Bununla birlikte Erzurum da tahkim edilerek müstahkem bir mevki haline getiriliyordu. Cephe Kumandanı Prejevalski de Yudenich ile aynı görüşteydi ve bu amaçla Erzurum'un 120 km kadar batısındaki Mamahatun (Tercan) bölgesinin işgal edilmesini talep etmiştir.⁸¹¹

4. 7. İşgalin Rusya Açısından Sonuçları ve İlk yankıları

4. 7. 1. Rusya'nın elde ettiği kazançlar

Rusya'nın Erzurum'u işgali çok yerde ve özellikle de Rusya'nın müttefikleri arasında büyük bir sevinç ve şaşkınlıkla karşılandı. Çünkü gerek stratejik konumunun önemli olduğundan ve gerekse 3. Ordu'nun merkezi olduğundan dolayı Erzurum'un bu kadar kolay düşebileceği tahmin edilmemekteydi. Bu işgal tüm bu çevrelerce Rusya'nın

⁸¹⁰ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.116-117.

⁸¹¹ Zayonçkovskiy, "**Büyük Harp (1914-1918) Kafkas Cephesi**", s.468.

askeri açıdan zayıf bir durumda olduğu düşüncesinden hareketle esrarlı bir olay olarak değerlendiriliyordu. Bu durumu Peter Hopkirk eserinde şu şekilde ifade etmektedir;

“Garnizon içinden bir ihanet ihtimali mümkün olduğundan Erzurum’un düşüşündeki esrar asla çözülmeyecektir. O sırada Kahire’deki Arap Bürosu’nda çalışmakta olan T.E. Lawrance, Londra’daki Savaş Bakanlığı aracılığı ile Erzurum’daki bazı Arap Subaylarını Grandük Nikola ile ilişkiye geçirdiğini iddia etmiştir. Savaştan sonra biyografisini yazan tarihçi Basil Liddell’e yaptığı açıklama hiç de akıl dışı değildir. Osmanlı Ordusu’nda hizmet gören ve bir müttefik zaferini sevinçle karşılayacak olan Arap Subaylar vardı. Lawrence’in istihbarat çalışmaları, 1916 Haziran’ındaki Arap İsyanı’ndan önce bu tür muhaliflerle bağlantısını sağlamış bulunuyordu.

Böyle bir ihanet fikri ve Erzurum’un savunma hattındaki gedikleri gösteren bir çalıntı harita John Buchan’ın Greenmantle romanında da ele alınmıştır. Romanda harita, Türk saflarındaki bir hainin yardımıyla kent dışına kaçırılıp Rus karargâhında Grandük Nikola’ya verilmektedir.

Rus kurmay subaylarının eline geçen harita, Gelibolu’dan asker getirip savaşa sürüklemelerine imkân vermeden Rusların kenti ele geçirmelerini sağlamıştır. John Buchan’ın hem İngiliz Kabinesinde ve hem de Savaş Dairesi’nde yüksek düzeyde tanıdıkları olduğundan, Lawrence’in biyograficisi Jeremy Wilson’un sözleriyle, olağanüstü bir durum olduğunu haber almış olması mümkündür. Wilson, Erzurum’un düşmesi sırasında Buchan’ın İngiltere’de önemli bir Rus heyetini ağırlamakta olduğunu da belirtmektedir. Bu olayların, haberlerini onlardan duymuş olabilir. Ailesine karşı bir misillemeden korkan Lawrance, Lidell Hart’a garnizon içinde bir hain olması konusunu fazla kurcalamamasını söylemiştir. Ayrıca arkadaşı Şair Robert Graves’e “Greenmantle’da gerçek payı epey yüksektir.”⁸¹²

Hopkirk’in bu açıklamaları aslında İngilizlerin müttefikleri de olsa Rusya’yı küçümseme ve Erzurum işgalinde kendilerine pir pay çıkarma endişelerini ortaya çıkarmış olmasına rağmen bu olayın özellikle İngiltere safında meydana getirdiği şaşkınlığında önemli bir göstergesidir.

Rusya, İngilizler tarafından dahi önemli bir statüye sahip olduğu anlaşılan Erzurum’u işgal etmekle “Şark Meselesi” çerçevesinde Anadolu coğrafyası üzerine

⁸¹² Peter Hopkirk, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s.127–128

takip ettiği siyasi emelleri doğrultusunda önemli ve büyük bir adım atmış olmakla birlikte askeri ve stratejik açıdan da önemli kazançlar elde etmiş oluyordu.

Rusya'nın en önemli kazancı siyasi alanda olmuştur. Özellikle Petro zamanından itibaren takip ettiği tarihi sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştire bilmek için askeri faaliyetlerinin sekteye uğrayabileceği tek bölge Erzurum'du, Rusya burayı almakla kendisine Anadolu'nun yolunu açmış ve buradan İskenderun Körfezi'ne ve Sıcak denizlere inme yolunda önemli bir kazanç elde etmiştir. Ayrıca Erzurum'un önemli yollar üzerinde bir bağlantı noktası oluşu, güneyde İran ve kuzeyde Karadeniz gibi bölgelerin hâkimiyetini de elde edebilecekti. Nitekim böyle de olmuştur. Rus Ordusu Erzurum'u aldıktan sonra kendi önünden çekilmek zorunda kalan 3. Ordu'yu üç koldan takip ederek kuzeyde Karadeniz sahillerine, ikinci kol güneyde petrol yataklarına yakın olmak düşüncesi ile İran, Suriye bölgesine ve üçüncü kol ise Erzincan doğrultusunda batı istikametinde yayılmaya başlamıştır.⁸¹³

Rusya Erzurum'un işgali ile Rusya, askeri açıdan da önemli kazançlar elde ederek müttefiklerinin güvenini yeniden kazanmıştır. Çünkü Rusların Erzurum taarruzu sayesinde 3. Ordu'nun çekilmesi sayesinde Türk Genel Kurmayı'nın Irak Cephesi'nde İngilizlere karşı savaşmakta olan 6. Ordu'nun takviyesine dair vermiş olduğu karardan vazgeçmesine neden olmuştur.⁸¹⁴ Bu da 1916 senesi başlangıcında, Filistin'de İngiliz Ordusu'nun kendini göstermesine ve Irak Cephesi'nde Felâhiye muharebeleri başladığı sırada Rus Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde üzerine kuvvetler çekmek suretiyle taarruza geçtiği ve Erzurum'un düşmesi ile neticelenen savaşlar ile İngilizlerin Filistin ve Irak muvaffakiyetlerini hazırlamış olduğu anlamına gelmekteydi.⁸¹⁵

Rusya, Erzurum'un işgal etmekle Kafkas Cephesi'nde daha önce girişmiş olduğu mücadelelerde pek büyük başarılar elde edememiş olmasından dolayı kaybettiği prestijini de yeniden kazanmış oluyordu. Fakat aslında Türk Orduları'nın Çanakkale cephesinde oluşu Rusya'nın Erzurum'u almasında büyük bir etken olmuştur. Bu yüzden Erzurum işgali müttefiklerin Asya'daki ilk büyük başarısı ve Doğu'daki savaşın dönüm

⁸¹³ E.E Adamoff, **Rusların Emelleri Anadolu'nun Taksimi**, (Çev: Hüseyin Rahmi), İstanbul 1969, s. 62–63

⁸¹⁴ Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi**, s.364

⁸¹⁵ Fazıl Bilge, “**Büyük Harpte Rus Ordusu Müttefiklerine Ne Derece Yardımda Bulunmuştur ve Bu Yardım Harbin İtilaf Devletleri Tarafından Kazanılmasında Amil Olmuş mudur?**” Askeri mecmua, VI, S:97, (1 Haziran 1935), s. 413

noktalarından birisi olarak gösteriliyordu. Ruslar artık 16 Şubat 1916'dan itibaren Asya'nın hâkimi olarak gösterilmeye başlanmıştı.⁸¹⁶

Erzurum'un zaptı ile Askeri faaliyetleri için önemli bir üs noktası elde eden Rusya artık Türk Asya'sındaki askeri harekâtları açısından her hangi bir tehlikeli durum ile karşılaşmadan tamamen serbest bir şekilde hareket etmeye başlayacaktı. Bunun sonucu olarak ta takip hareketlerini hızlandırmak güneyde, 18 Şubatta Muş'u⁸¹⁷ 3 Mart'ta Bitlis'i⁸¹⁸ kuzeyde, 20 Şubat'ta İspir'i⁸¹⁹ 8 Mart'ta Pazar, Çayeli ve Rize'yi, 15 Nisan'da Trabzon'u⁸²⁰ 19 Temmuz'da Gümüşhane'yi⁸²¹ Erzurum'un batı istikametinde ise, 14 Mart'ta Mamahatun'u (Tercan) 25 Temmuz'da ise Erzincan'ı işgal etmiştir.⁸²²

Erzurum'un düşmesi ve Rusların buraya yerleşmesi tüm bu bölgelerin işgalini hızlandırmış oldu.

Erzurum'un işgalinden sonra meydana gelen diğer bir önemli olay ise, Müttefik olmalarına rağmen özellikle güneydeki Petrol yataklarına doğru yayılmaya başlayan Rusya'dan rahatsız olan İngiltere ve Fransa'nın girişimleriyle yapılan ve Asya'nın taksimine yönelik kararların alındığı Sykes Picot Antlaşması olmuştur.⁸²³

Ruslar aslında özellikle Çanakkale Cephesi'nin kapanmasından dolayı müttefiklerinden yardım almadıkları için çok zor durumdaydılar. Erzurum işgalinden sonra artık sıcak denizlerin yolunun kendilerine açıldığını düşünmeye başlamış olmalarına rağmen Kafkasya'daki bu başarılarından faydalanarak Osmanlı ile ayrı bir barış antlaşması imzalamanın imkânları düşünölmeye başlamıştı. Bu hususta ilk önyak

⁸¹⁶ Prince, **War and Revolution In Asiatic Russia**, s. 84–85

⁸¹⁷ Genel Kurmay Başkanlığı, 3. **Ordu Harekâtı**, II, s. 121

⁸¹⁸ **BOA. HR. SYS.** Dos. 2872/ 3 Belge No: 33–39

⁸¹⁹ İspir Turizm ve Kültür Kalkındırma Derneği, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981, s.39; Fahrettin Kırzioğlu, **Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir**, Erzurum, 1970, s.34; İspir'in Rus İşgaline düşüşü ve Kuva-yı Milliye Hareketleri hususunda Detaylı bilgi için Bkz. Süreyya Hami Şehidoğlu, **Birinci Cihan Savaşında İspir Müdafaası**, Erzurum (Tarihsiz)

⁸²⁰ Zayonçkovskiy, **“Büyük Harp (1914–1918) Kafkas Cephesi”** s.468–469

⁸²¹ Sabri Özcan, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, Ankara, 1987, s.26–27

⁸²² Mamahatun (Tercan) ve Erzincan'ın İşgali Hakkında daha detaylı bilgi için Bkz. Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara (Tarihsiz) s.40–62

⁸²³ Adamoff, **Rusların Emelleri**, s. 63. Bu Antlaşma ile Rusya'nın Asya Türkiye si üzerindeki bir takım hakları sınırlandırılmıştır. Bu konuda daha detaylı bilgi için Bkz. David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914–1922)**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul (Tarihsiz), s. 180–191

olan kişi Rus batı Cephesi Orduları Kumandanı Alekseyev olmuştur. Bu görüşün Erzurum'un elde edilmesinden sonra ortaya çıkması önemli ölçüde dikkat çekmektedir. Alekseyev'in buradaki amacı bu durumda Almanları yenebilmek için Erzurum başarisından sonra Osmanlı ile ayrı bir barış imzalayarak buradaki kuvvetleri Batı cephesine nakletmekti. Fakat bu antlaşma fikri çeşitli sebeplerden dolayı hayata geçirilememiştir.⁸²⁴

Görüldüğü zere, Rusya Erzurum'u işgal etmiş olmasına rağmen aslında çok zor bir durumdaydı. Erzurum Operasyonu onlar için kurtuluş çaresi arama yollarından yalnızca birisiydi. Fakat şurası da bir gerçektir ki Erzurum'u Ruslara bırakan Türk Ordusu çok daha zayıf bir durumdaydı.

Sonuç olarak Rusya Erzurum'u almakla siyasi, askeri ve stratejik açılardan çok önemli kazançlar elde etmiş, tarihi emelleri noktasında Anadolu'nun kapılarını ardına kadar aralamıştır.

4. 7. 2. İşgalin ilk yankıları

Erzurum'un Rus işgaline düşmesi özellikle Rusya'nın mttetikleri olmak üzere dünyanın birçok yerinde büyük yankılar uyandırmıştı. şiraz'dan Semerkant'a, Konya'dan Kulja'ya kadar her yerde Rusya'nın Osmanlı'dan Erzurum'u aldığı haberleri konuşulmaya başlamıştı.⁸²⁵

Rusya, Erzurum'u işgal ettikten hemen sonra gerek Türk Orduları'nın psikolojisini bozmak ve gerekse durumu mttetiklerine duyurmak maksadıyla diğer cephelere beyannameler atmak suretiyle Erzurum'u aldığını bildirmiştir.

Atılan bu beyannamelerde Erzurum'un düşüşü, güçlü kalelere ve istihkâmlara sahip olan şehrin son sistem toprakları savunulmasına rağmen Rusların eline düşmekten kurtulamadığı ibareleri ile anlatılmıştır. 100.000 askerden oluşan Osmanlı Ordusu'nun müdafaasının dahi sonuç vermediği, şehrin zaptını takiben pek çok top, mühimmat ve erzağa el konulduğu ifade edilmiştir.⁸²⁶

24 şubat 1916 tarihli başka bir beyannamede de zaptı mümkün değildir denilen ve Almanların şaheseri olarak bilinen Erzurum'un 5 günde Ruslar tarafından düşürüldüğü,

⁸²⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 292–293

⁸²⁵ Prince, **War and Revolution In Asiatic Russia**, s. 84

⁸²⁶ Sadık Sarısamam, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Ankara (Gnkur. Basımevi), 1999, s. 67

bilahare Bitlis ve Bayburt'un da Rus kuvvetlerinin eline geçtiği anlatılmaktadır. Rusların hiçbir direnmeyle karşılaşmadan ilerlemeye devam ettikleri kaydedilmiştir. Bu çatışmalarda 85.000 Türk askerinin esir edildiği, 1020 adet topun ele geçirilmiş olduğu ve Türk Kafkas Ordusu'nun ortadan kalkmak üzere bulunduğu ifade edilmiştir.⁸²⁷

Rus Genel Kurmayı ile birlikte Çarlık Hükümeti de boş durmamış dış matbuata Erzurum'u işgal ettiğini ve Türk Ordusu'ndan 1000 Adet Top 80.000 esir alındığına dair abartılı malumatlar vermiştir. Bu abartılı haberlerin yayılması üzerine Beyrut'ta bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa, Harbiye Nezareti Müsteşarlığına 21 Şubat 1916'da şu resmi tebliğin Fransızca olarak yayınlamasını emretti.

“Ordumuz, Erzurum'un 15 km kadar doğusundaki mevziilerinden askeri düşünceler nedeniyle, taşınamayan 50 kadar eski topu tahrip ederek, zayıatsız, Erzurum şehri batısındaki mevziilerine çekilmiştir. Rusların Erzurum'da 1000 Top ve 80.000 esir aldık diye yaydıkları efsane hakikate uygun değildir. Erzurum civarında, Erzurum'un 15 km kadar doğusundaki mevziilerden başka bir muharebe olmamıştır. Esasen Erzurum bir müstahkem mevki olmayıp açık bir şehir idi. Etrafındaki eski istihkâmlar ise hiçbir askeri değerde değildi. Bu nedenle şehrin muhafazası düşünülmeydi.” Başkomutan Vekili Enver.⁸²⁸

Rusya'nın 1916 Ocak ayından itibaren kati bir şekilde başlattığı Erzurum operasyonu özellikle müttefiki olan İngilizler tarafından da yakından takip ediliyordu. İngiliz gazeteleri Tortum muharebelerinden itibaren Rusların Erzurum harekâtını yakından takip ederek gelişmeleri duyurmaktaydılar.

⁸²⁷ Sarısamam, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, s.

67

⁸²⁸ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 128. Bu resmi tebliğin hakikate uymayan tarafları vardır. Çünkü Erzurum daha önce bir “Açık şehir” (Müstahkem mevki) olarak kabul edilmişti. Azap Muharebesi sonucundaki çekilmede savunulması Enver Paşa tarafından özellikle emredilmişti.

Enver Paşa'nın bu tebliğine binaen Rus Genel Kurmayında görevli General Staff da Erzurum Cephesi'nin Batı Anadolu ve Doğu Anadolu'yu kuşatan ve Kafkasya ötesi ile Küçük Asya kıyılarının tüm yollarına hükmeden tek kontrol noktası olduğunu ilan eden bir tebliğ yayınlamıştır. Ayrıca bu tebliğde Türk Ordusu'nun, Almanların da yardımını alarak kuşattığı bu müstahkem mevki tekrar Ruslara iade edildi şeklinde bir tabirde kullanılmıştır. **The Times**, 1 March 1916, page.7, London

İngiltere’de çıkan The Times gazetesi 24 Ocak 1916’daki sayısında, 22 Ocak Petrograd kaynaklı haberi, Ruslar Erzurum Önünde Tabyalar Bombalandı” başlığı altında şu şekilde yayınlanmıştır.

Kafkas Cephesi: Tortum Gölü bölgesinden büyük bir hızla geri çekilmekte olan Türk Ordusu’nun takibine devam ediliyor. Ruslar birçok Türk askerini esir almakla birlikte hafif taşınabilir silahları, mermileri ve her türlü mühimmat malzemesini de ele geçirmiştir.

Rus Kazakları Erzurum Tabyaları civarındaki Türk artçı birliklerine taarruz ettiler ve 100’e yakın Türk süvarisi ile 1000’in üzerinde askeri esir aldılar. Geriye kalan birlikler ise Erzurum’u terk etmektedirler. Rus topçuları Erzurum Tabyaları’nı top ateşine tutmuşlardır.⁸²⁹

Aynı gazetede “Erzurum’un Önemi” başlıklı bir de makale bulunmaktadır. Bu makalede, Türk Ermenilerinin kurtuluş yolu olarak nitelendirilen Erzurum’un sahip olduğu tabyaların belli bir sistemi olduğundan ve Rusya ile Türkiye arasında önemli bir stratejik konuma sahip olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca makalede Erzurum’un deniz seviyesinden 6.000 fit yüksekte, verimli bir düzlükte bulunduğu, her tarafı dağlarla çevrili olan bu düzlüğün Rusların doğudan Anadolu’ya ilerleyeceği tek yol olduğu ve şehrin doğusundaki geçen hafta Rusların eline geçen Hasankale bölgesinin tüm bu bölgenin Kars’a ve Kafkasya ötelere açılan tek önemli yolu olduğu bilgilerinin de verilmiş olduğu görülür. Erzurum’un tarihi hakkında bilgilerin de verildiği makale şu şekilde devam etmektedir.

Türklerin büyük bir hızla geri çekilmekte olduğu Tortum Gölü bölgesi, yılın büyük bir bölümünde karlarla kaplı olan Erzurum’dan 50 mil uzakta Rusya taraflarındadır.

Erzurum 1829’da Ruslar tarafından işgal edilmiştir. 1877 harekâtında ise kuşatılmıştır. Ertesi yıl yapılan barış müzakerelerinde maddi bir garanti olsun diye Rus Orduları tarafından işgal altında tutuldu. Fakat San Stefano (Ayestefanos) antlaşması ile Sultan tarafından muhafaza altına alındı. O zamandan beri, bu durumun doğal avantajları savunma sisteminin yapılandırılmasıyla tam bir önem kazanmıştır.⁸³⁰

⁸²⁹ **The Times**, 24 January 1916, p. 8

⁸³⁰ **The Times**, 24 January 1916, p. 8

Aynı gazete 2 Şubat 1916'daki sayısında “Ermenistan’da Rus zaferi” başlıklı haberinde ise Türk Ordusu’nun Erzurum istikametindeki çekilişini ve cephedeki durumu şu şekilde bildirmiştir.

En son kazanılan Rus başarıları Erzurum Müstahkem Mevkisi’nde daha sonra yapılacak olan bütün Türk Operasyonları’nı olumsuz yönde etkiledi. Cephanelerden, erzaklardan ve Rusların eline düşmüş olan her türlü askeri malzemelerden oluşan zengin ganimetler bu geniş bölgede mücadele eden Rus Orduları için iyi bir kaynak oldu. Bundan dolayı Türk birlikleri ⁸³¹ cephanesini yenileyene kadar uzun bir süre beklemek zorunda kalacaktır. Erzurum mevziilerine sığınmakta olan bozguna uğramış Türk Ordusu açlığa ve çaresizliğe mahkûm olmuş bir durumdadır.⁸³²

Rusların Erzurum Taarruzu ve işgali İngiltere kadar Amerika tarafından da takip edilmekteydi. Amerikan gazeteleri de tıpkı İngiliz gazeteleri gibi bu konuda haberler yayınlamışlardır.

İşgalden sonra Amerika da çıkan New York Times gazetesi Erzurum’un işgalini, “Kafkasya ve Anadolu arasında önemli bir askeri ve stratejik üs konumundaki Erzurum’u işgal eden Ruslar Türkiye’nin arka kapısından giriş yaptılar” şeklinde duyurmuştur. Erzurum Tabyaları’nın tümünü ele geçirdiklerini de bildiren haberde Erzurum’un stratejik konumunun önemine de değinilmiştir.⁸³³

Yine aynı gazetede Londra kaynaklı The Chronicle gazetesinden alınan bir haberle Erzurum’un Anadolu’nun ⁸³⁴ anahtarı konumunda bulunduğunu buraya hâkim olan Rusların artık önlerinin açıldığına, böylelikle tüm Anadolu’ya yayılabileceklerine dair bilgiler de verilmiştir.⁸³⁵

New York Times’in 19 Şubat 1916 tarihinde yayınlanan sayısında 17 Şubat Petrograd kaynaklı başka bir haberde ise Erzurum’un Anadolu’da önemli bir erzak deposu olduğunu, önemli yoların kesişme noktasında olduğu ve Rusya’nın burayı işgal etmekle bu bağlamda çok üstün avantajlar elde ettiğini bildirmiştir.⁸³⁶

⁸³¹ Bu haberlerin tamında Türk birlikleri “düşman” tabiriyle ifade edilmiştir.

⁸³² **The Times**, 2 February, 1916, p.7

⁸³³ **New York Times**, 17 February 1916, p.1

⁸³⁴ Haberin Orjinalinde Anadolu ve özellikle de Doğu Anadolu için Ermenistan tabiri kullanılmıştır. Fakat bu tabir bu bölgeler için coğrafi bir ad olarak kullanıldığı bilinmektedir.

⁸³⁵ **New York Times**, 17 February 1916, p.1

⁸³⁶ **New York Times**, 19 February 1916, p.3

Rusya ve İngiltere başta olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde Erzurum'un Rus işgaline düştüğü konuşuluyor olmasına rağmen, Enver Paşa ile birlikte birkaç kumandan ve hükümet üyesi, haricinde Türkiye'de, pek çok kişi Erzurum'un işgalini henüz duymamıştı. Özellikle yönetimde bulunan İttihat ve Terakki Hükümeti Erzurum'un düşüşünü gizli tutmuş ve resmi tebliğlerde durumu bildirmemiştir.⁸³⁷ Hatta Liman Von Sanders'e göre bu durumu Padişah ve Saray üyeleri dahi birkaç ay öğrenmemiştir.⁸³⁸

Sonuç olarak doğudaki savaşın bir dönüm noktası olarak kabul edilen Erzurum'un işgali, dünyanın birçok yerinde duyurulmuş ve tüm itilaf devletlerinin bir başarısı olarak değerlendirilmiştir.

4. 8. Erzurum'da İlk İşgal Günleri

4. 8. 1. Rusların ilk faaliyetleri

4. 8. 1. 1. İdari teşkilat

İşgalden sonra Erzurum'a giren Ruslar ilk olarak genel bir arama yapmışlardır. Bu arama faaliyeti içerisinde şehirdeki hemen tüm evlere uğramışlardır. Arama yaptıkları evlerde bulunan silah cephaneye kama ve benzeri ne kadar malzeme varsa hepsini topladılar. Aramalar sırasında Erzurum halkından hemen bütün erkekleri toplayarak merkezi camilere doldurmuşlardır. Rus askerleri topladıkları bu erkeklerden eli silah tutabilenleri ve fiziki açıdan iş yapabilecekleri esir etmişler hatta halka gözdağı vermek amacıyla 7 kişiyi de kale içerisinde idam etmişlerdir. Bu esirlerin bir kısmı hemen ilk günlerden başlamak suretiyle çeşitli yol yapımı mevzi kazımı gibi işlerde çalıştırılmış ve büyük çoğunluğu ise harp esiri statüsünde Rusya'ya gönderilmişlerdir. Ayrıca Rus askerleri yine ilk iş olarak Çifte Minareli Medrese'de ve kale mescidinde bulunan cephaneyi de boşaltarak bunlara el koymuşlardır.⁸³⁹

Rus askerleri bu aramalarını yaparken sokağa çıkma yasağı uygulamışlar ve onlara kavuzluk görevini ise şehirde yaşayan Ermeniler yapmışlardır. Ermeniler aramalar sırasında özellikle şehrin önde gelen şahsiyetlerinin evlerinden başlıyorlar ve bir kısım kişilerin de tutuklanmalarına sebebiyet veriyorlardı. Arama faaliyeti hemen bir

⁸³⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/3, Ankara 1983, s. 63

⁸³⁸ Liman Von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, (Çev.M.Şevki Yazman), İstanbul, 1969, s.149.

⁸³⁹ Zeki Başar, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, Ankara, 1974, s.97 (Sırrı Çamaşıcı'nın anlattıklarından)

gün içerisinde tamamlanmış ve ertesi gün Ermeni tellallar vasıtasıyla yasağın kalktığını, Erzurumluların Çar'ın güvenli hâkimiyeti altında işlerine, güçlerine bakabileceklerini halka duyuruyorlardı.⁸⁴⁰

Ruslar ilk günlerde şehrin muhtelif birçok mahallesine Çans denilen askeri idare teşkilatlarını kurmuşlardır. Çanslar karakol mahiyetinde fakat başlarında Karadavoy denilen subaylar ve bunların emrinde yeteri kadar Rus askerinin bulunduğu küçük askeri idare kurumlarıydı. Ayrıca Çanslarda Ruslar tarafından şehirdeki her 10–15 mahalleyi temsil eden muhtarlar da görevlendirilmişti. Bu muhtarlar mahallelerin bekçileri ile temasta bulunarak mahalle içerisinde olup bitenleri, yapılan yolsuzluk ve fenalıkları bağlı oldukları Çans kumandanlarına bildiren, Rus kumandanların emir ve duyurularını halka duyuran kişilerdi. Kısaca halk ile Rus idari teşkilatı arasında iletişimi sağlayan kişilerdi.⁸⁴¹

Çanslar, esnafa tüccara ve o dönemde çiftliklerine gidip gelmek mecburiyetinde olan köylülere işlerini serbestçe yapabilmeleri için Zapıska adı verilen özel vesikalar vermişlerdi. Bu belgeyi sürekli kontrol ederek Zapıskası olmayan kişilere rastladıkları zaman toplayıp çalışma kamplarına götürmüşlerdir. Bu işler ise hastane ve diğer resmi kurumların temizliği, Kân yolundan Yanıkdere bölgesine kadar olan hatta ve Tepeköy bölgesindeki mevzi kazım işleri gibi işlerdi.

Erzurum'da Mülkiye amiri konumda vazife yapan ve Neçelik denilen en yüksek rütbeli Rus kumandanı General Kalitin⁸⁴² tahtacılar Caddesinde bulunan ve Rusların çekilmesinden sonra Ermeniler tarafından içerisine insanların doldurulup yakılmasından dolayı günümüzde ayakta olmayan Ezirmikli Osman Ağa Konağında oturmuştur.⁸⁴³

Rusların Erzurum'da kurmuş oldukları bu idari yapı geçici nitelikte olup, işgal bölgeleri hakkında son nizamname ve yönetim sisteminin oturacağı döneme kadar iç güvenliği sağlamak ve çıkabilecek karışıklıklara engel olmak maksadıyla kurulmuş olan teşkilatlardı. Daha sonraki dönemde özellikle Trabzon'un işgal edilmesinden sonra Erzurum ve diğer işgal edilen bölgelerde kurulacak Rus yönetimi için ciddi proje ve faaliyetler yapılacaktır.

⁸⁴⁰ Tipi, Pışıppa, s.188–189.

⁸⁴¹ Başar, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, s.92–93 (Hayrettin Peker'in anlattıklarından)

⁸⁴² Tipi, **Pışıppa**, s.91.

⁸⁴³ Başar, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, s.92,98

4. 8. 1. 2. Erzurum'un tahkimi

Türk Ordusu Erzurum'un batısındaki Kop dağı-Mamahatun (Tercan) hattına yerleştiği sırada, Rus Kafkas Ordusu Kumandanlığı, Erzurum'un Coğrafi, ekonomik ve sosyal durumunu iyice incelemiş, burasının yine bir kale olarak kuvvetli bir şekilde tahkim edilmesine karar vermiştir. Rus Genel Kurmayı bu amaçla bir komisyon kurmuş ve buraya Kars Kalesi'nin Topçu komutanını da almışlardı. 1916 yılının Nisan ayından itibaren işe başlamak üzere Erzurum'un yeni durumuna yönelik bir plan hazırladılar. Bu planın esası şöyle idi:

Kalenin cephesini batıya çevirmek,

Hattın kuzeyini Gâvur dağlarına, güneyini Palandöken'in kuzey batısına dayamak,

Karagöbek Tabyası ile buradaki boğazı kapatmak ve Palandöken Tabyası'nı da güneyi kapatacak şekilde tahkim etmek,

Gez, Ağzıaçık, Sivişli ve Çobandede Tabyaları'nı bir direnme yeri olarak güçlendirmek.

Tüm bu tahkimat işlerinin yanında, Erzurum ve kalesi etrafında bulunan savunmaya yönelik, sığınaklar, mevziiler, yollar ve tel örgülerden oluşan setler yeniden elden geçirildi.⁸⁴⁴

Tüm bu faaliyetler toplanan işçiler tarafından yapılıyordu. Rus Genel Kurmayı tahkim faaliyetleri ile uğraşırken her hangi maddi veya erzak sıkıntısı çekmemiştir. Çünkü Erzurum'un doğusunda bulunan Kars Kalesi bir depo mahiyetindeydi. Ruslar Erzurum Kalesi'ni top yönünden de zenginleştirmişler ve savunma mevziilerindeki top sayısını kilometre başına 7 Topa yükseltmişlerdir.⁸⁴⁵ Bu topların kullanımı için eğitimli asker sevkıyatı da yapılmıştır. Kars Kalesi'nin subayları da buraya alındı. General Vadin çok büyük emeklerle bataryaları yerleştirmeye uğraştı. İkişer, dörder, altışar toplu olmak üzere 75'e yakın batarya kurulacak ve konacaktı. Arica Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı, Kale topçu komutanlığının emrine üç taburlu (taburlar dörder bölüklü) kale topçu alayı ve kale telefon bölüğü dahi vermişti.

Bataryalar için top başına zeminlikler yapıldığı yakın olan tabyalardan da istifade edilmişti. Yeni cephenin önemli bir işi de yoldu. Daha önce Türk Ordusu'nun yapmış

⁸⁴⁴ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s. 167–168

⁸⁴⁵ Türk Ordusu Erzurum Muharebeleri başlangıcında Erzurum'u tahkim ederken km başına 5–6 Top koyabilmiştir.

olduğu yollar genel olarak Erzurum'dan tabyalara ve doğuya doğru açılmış bir yelpaze gibidir. Fakat bu yollar şimdi Rusların işine yaramayacaktı. Bundan dolayı Kırk değirmenler üzerinden ve arkasından Eğerli Dağın hemen doruğuna; Sultanseki'ye, Eğerli dağ batısından Kalaylı'ya doğru, Ejder kuzeyinden Kân başına, Palandöken'den dere boyunca Gezginci yaylarına, Dolangez Tabyası top yolundan ve Çobandede'nin hemen doğusundan Köse Mehmet gediğine, Çilligöl'den, Kabaktepe doğusundan Çobandede'ye Palandöken'deki Çarıkyırtan bayırı hizasından Eğerli dağa doğru, Çilligöldeki top yolundan, Değirmen taşı ve Deveboynu bayırı boyunca, Dumlu'dan Gürcü Boğazı'na doğru uzanan yeni yollar yapmışlardır.⁸⁴⁶

Görüldüğü üzere Rus işgaline kadar Türk Ordusunun Doğu istikametindeki askeri harekâtları için önemli bir üs konumunda olan Erzurum Rusların hâkimiyetine girmesi sonucunda Batı istikametinde yapılacak olan askeri harekâtlar için bir üs konumunda tahkim edilmiştir.

4. 8. 2. Erzurum'un boşaltılması ve halkın göçü

Rus Kafkas Ordusu, Erzurum taarruzuna başladıktan sonra durumun kötüye gittiğini gören ve o sırada İstanbul'da bulunan 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa, 19 Ocak 1916'da 3. Ordu Kumandan Vekili Abdülkerim Paşa'ya "Erzurum'da savunma için yararlı olmayan savunmaya sekte vuracak her şey ve bunlar arasında fazla para vilayet merkez teşkilatı, yaralı ve hastalar ile önem derecesine göre şahısların Erzincan'a naklinin başlatılması" hususunda bir emir vermiştir.

Bunun üzerine Abdülkerim Paşa tarafından, Mahmut Kamil Paşa'ya bu emrin uygulanması ile atacak heyecan'ın muharebenin gidişatına olumsuz etki yapacağı, Erzurum'un boşaltılmasına yetecek ulaştırma araçlarının bulunmaması, askere yardımcı olmak üzere teşkil olunan Müdafaa-yı Milliye taburları⁸⁴⁷ erlerinin aileleriyle birlikte gideceğinden asker arasındaki düzenin bozulacağı nedenleri ile bu emrin

⁸⁴⁶ Kocagüney, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, s. 169–173

⁸⁴⁷ Bu taburlar dönemin Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey tarafından halktan eli silah tutanların toplanması ile oluşturulmuş gönüllü birliklerdir. Mehmet Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s. 82; Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s.34

uygulanmasının uygun olmayacağı bildirildi. Fakat buna rağmen muharebe gereği olarak şehrin boşaltılmasına başlandı.⁸⁴⁸

Esasında Erzurum'da bu anlamdaki ilk işgalden daha önce başlanmış olduğu, Erzurum Valisi Tahsin Bey'in 7 Aralık 1915 tarihinde savaş nedeniyle Erzurum Vilayet Meclisi'nin bu sene toplanamayacağını merkez'e bildirmesinden anlaşılmaktadır.⁸⁴⁹

Erzurum'un boşaltılması tıpkı emirdeki gibi devlet dairelerinin önem derecesine göre yapılmaya başlandı. Bu devlet daireleri içerisinde en önce taşınması gerekeni ise Erzurum Bank-ı Osman-i Şubesi idi. Bu kurum ile ilgili ilk tedbir Maliye Nezaretinin, Erzurum Valisine 27 Ocak 1916'da verdiği emir ile alınmış oluyordu. Bu emire göre bankada bulunan tüm altınların parayla değiştirilmesi ve bu miktarın da merkeze bildirilmesi isteniyordu.⁸⁵⁰ Bu işlemin tamamlanmasından sonra Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 1 Şubat 1916'da Erzurum Valisine verdiği emirde bankanın derhal Erzincan'a taşınmasını ve gerekirse bu işlemin zor kullanarak yapılmasını istiyordu.⁸⁵¹ Fakat bu kadar önem verilmiş olmasına rağmen Bankanın Erzincan'a nakledilmesi işgal öncesinde tam olarak gerçekleştirilmemiş ve banka, memurlarıyla birlikte tamamen işgalden 11 gün sonra 27 Şubat tarihinde taşınabilmiştir.⁸⁵²

3. Ordu'nun Karargahı ile birlikte Erzurum'dan ayrılarak Erzincan istikametine çekilmeye başlanması ile Tahsin Bey öncülüğünde, Valilik, Belediye Başkanlığı, Posta Telgraf Müdüriyeti, Hastane gibi bir kısım kurumlar da Ordu ile birlikte Erzincan istikametinde çekilmeye başlamışlardır. Bu kurumların boşaltıldığı binalar ise çok kısa bir zaman sonra Rus taarruz uçakları tarafından bombalanmak ve 11. Kolordu Kumandanlığı'na bağlı artçı birliklerin patlattığı cephaneliklerden zarar görmek suretiyle yıkılmışlardır.⁸⁵³

İmkânların çok kısıtlı oluşundan dolayı bir kısım devlet daireleri ise ancak işgalden sonra taşınabilmişlerdir. Osmanlı Hükümeti taşınmayan dairelerin kendilerine ait olan evraklarının, defterlerinin ve bütçelerine ait paralarının derhal Sivas'a gönderilmesine dair bir emir yayınlamış ise de yine imkânların kısıtlı oluşundan dolayı

⁸⁴⁸ Genel Kurmay Başkanlığı, **3. Ordu Harekâtı**, II, s. 65–66

⁸⁴⁹ **BOA. DH. UMVM**, Dos. 64, Bel. 15

⁸⁵⁰ **BOA. DH. ŞFR**, Dos. 60, Bel. 181

⁸⁵¹ **BOA. DH. ŞFR**, Dos. 60, Bel. 201

⁸⁵² **BOA. DH. ŞFR**, Dos. 61, Bel. 134

⁸⁵³ Tahsin Uzer, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Ankara 1987, s.336–337

bunlardan yalnızca para ve bütçeleri posta ile gönderilebilmiş geri kalanların diğer evrak ve defterler ise daha sonraları başka bir vesaitle gönderilmiştir.⁸⁵⁴

Erzurum'da bulunan Alman Konsolosluğu da işgalden hemen önce hükümet tarafından Erzincan'a ve oradan da Sivas'a nakledilmiştir. Ayrıca Talat Paşa tarafından, Sivas Valiliğine, Konsolos Kont Şobezg şehre ulaştığında kendisine Konsoloshane olarak kullanabileceği bir bina tahsis edilmesini, Konsolos'un sağ salim Sivas'a ulaşamaması halinde ise konsolos Kâtibi Veret'in konsolos vekili namzediyle tanınması gerektiği hususunu bildiren bir de tebligat göndermiştir.⁸⁵⁵

Devlet dairelerinin taşınmak suretiyle Erzurum'u boşalttıkları sıralarda Erzurum haklı da şehre yaklaşmakta olan Rusların ve onların yanında ilerleyerek masum Müslüman-Türk halkını türlü işkenceler ile katleden Ermenilerin zulümlerine maruz kalmamak⁸⁵⁶ için yaşadıkları yurtlarını terk etmek suretiyle büyük bir göç hareketi başlatmıştı. Ruslar geliyor haberlerini duyan yaşlı genç, kadın, çocuk olmak üzere Rusların ilerleme hattındaki tüm Doğu Anadolu ve Erzurumlu'lar Erzincan, Bayburt, Tokat, Amasya, Kayseri, Adana, Elazığ ve Diyarbakır istikametinde göç etmeye başlamışlardır.

Esasında Kafkas Cephesindeki Türk-Rus savaşlarının başlaması ile birlikte Doğu Anadolu'da başlayan bu göç hareketinin Erzurum ve doğusundaki bağlı bölgelerde ilk olarak Köprüköy-Azap hattında meydana gelen muharebeler sırasında başlamış ve çok kısa zamanda Rusların ilerlemelerine paralel olarak ciddi boyutlara ulaşmıştır. Aziz Samih hatıralarında o dönemde genişleyen bu göç hareketini şu şekilde tasvir etmektedir.

“Muhacir akını Erzurum'a doğru gidiyor. Malül, ihtiyar anasını sırtına almış erkekler. Çocuklarını yorgana sarmış, omuzlamış, kucaklamış, kadınlar, kağınların arkasından yürümeğe çalışan yavrular. Sorarsanız nereye gittiklerini onlarda bilmiyor. Rus askerlerinden, Ermeni taarruzlarından canını, namusunu kaçırıyor. Bu sürü sürü

⁸⁵⁴ BOA. DH. ŞFR, Dos. 61, Bel. 129

⁸⁵⁵ BOA. DH. ŞFR, Dos. 61, Bel. 126

⁸⁵⁶ Erzurum ve Civarında I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin yaptığı katliam ve mezalimler hakkında bkz. Muammer Demirel, **I. Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914–1918)**, Ankara 1996; Veysel Eroğlu, **Ermeni Mezalimi**, İstanbul 1995, s. 158–196; Erdal İtler, **Ermeni ve Rus Mezalimi (1914–1916) (Tanık ifadeleri)**, Ankara, 1999, 11–124; Başar, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, (Tanık ifadeleri), Ankara, 1974.

zavalluların kim bilir her gün ne kadarı boş köylerin yıkık damları altında can veriyor. Doğrusu sayısını yaradan bilir.”⁸⁵⁷

1914 yılı Kasım ayından itibaren bölgede Türk-Rus savaşı devam ettiği için göç çok sıkıntılı şartlarda devam ediyordu. Bazen samanlıklarda bazen de evlerde kalınmak suretiyle uzun zamanda kısa mesafeler alınmaktaydı. Diğer taraftan yoğun kış şartları da göçü daha sıkıntılı bir hale getiriyordu. Aşağı Pasin ahalisinin hemen tamamı Erzurum’a doğru irili ufaklı topluluklar halinde göç ediyordu.⁸⁵⁸ Bu muhacirlerin bir kısmı Erzurum sınırına yakın köylere sığınırken az bir kısmı da Erzurum’a yerleşti. Köylere sığınanları açlık ve dönemin belalı hastalığı tifo perişan etmekteydi. Baharın gelmesiyle birlikte bu muhacirlerin bir kısmı Erzurum’un ova köyelerine yerleşti. Bir dönem zengin olanlar artık fakirleşmiş terk edilen topraklardan geçimlerini sağlamaktaydılar. Erzurum Ovası’na yerleşenler arasında Narman, Oltu gibi bölgelerden gelenler de vardı. Onlarda diğerleri ile aynı kaderi paylaşıyorlardı. Erzurum Ovası asker ve muhacirlerle dolmuştu.⁸⁵⁹

Rusların Erzurum’a doğru ilerlemeleri ve yukarıda da belirtildiği gibi 3. Ordu Kumandanlığı’nın tahliye ile ilgili emri Erzurum merkez olmak üzere yeni bir göç dalgasının başlangıcı olmuştur. Rusların yaklaşması ile paniğe kapılan halk kısıtlı imkânlar dâhilinde atlı, katırlı ve eşekli arabalarla veya yaya olarak yoğun kış şartları altında şehri terk etmeye başlamışlardır.⁸⁶⁰

Kafkas Cephesi Türk Ordusu’nun en sıkıntılı ve ordunun erzak ihtiyacı olduğu dönemlerde, kışın şiddetine dahi aldırmayarak orduya sırtında veya hayvanlarla Aşkale’den Evreni’ye Evreni’den Erzurum’a erzak taşıyan, vatan, din ve ordu selameti için bu uğurda canlarını, mallarını feda etmeyi seve seve kabul eden, çektikleri bu kadar sıkıntı karşısında “devlet var olsun” dan başka bir şiarı olmayan Erzurum halkı⁸⁶¹ artık vatanlarını terk ediyorlardı.

⁸⁵⁷ Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, s. 19–20

⁸⁵⁸ **İki Kardeşten Seferberlik Anıları**, s.41–86

⁸⁵⁹ İbrahim Ethem Atnur, “**Zihinlerde Yaşatılan Göç**” 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1.Uluslararası Sempozyumu, (23–25 Temmuz 2002) Ankara 2002, s. 53–54

⁸⁶⁰ Tipi, **Pışıppa**, s. 171–175

⁸⁶¹ Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Ankara, 1999, s.144; Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, s. 11

Erzurum'dan başlayan göç hareketini yasaklamak için başta ordu kumandanlığı olmak üzere hükümetin bazı kademelerinde çeşitli görüşmeler yapan Erzurum Valisi Tahsin Bey ⁸⁶² İşgal sırasında kendisinin de dahil olduğu göç hareketini ve bunu yasaklamaya çalışmasının sebebini 16 Şubat 1916'da Talat Paşa'ya şu şekilde ifade etmiştir:

“Dün gece ordu karargâhı ile Erzurum'dan Ilıca kariyyesine geldim. Sevgili Erzurum'u fedakâr halkın bir kısmını kan ağlayarak bıraktım. Hareketimden evvel; ihtiyarları çağırdım. Erzurum'u bırakmayacağımızı, son acı dakikalarına nasıl iştirak ediyorsam, az zaman sonra ilk intikam ve sürur dakikalarında da yanlarında bulunacağımı, hükümetin ve fırkanın namusu üzerine söz verdim.

Öpüştük ağlaştık ve ayrıldık. Bizden üç saat sonra Rus tayyaresi, hükümet konağına bomba atarak tahribat yapmış, aynı saat cephaneliğe ateş verildiğinden, ateşin şehrin bir kısmına sirayet ettiği, 11. Kolordu dümdarları ayrılırken devairi resmiye'yi telgrafhane'ye, kışlalara, emvali metruke olan kiliseye, hastaneye ve büyücek binalara ateş vererek; sevgili Erzurum Moskoflara volkan halinde teslim olunmuştur ve maatteessür bu yüzden ahaliden bazı mertebe zayıat olduğu işitilmiştir. En karipte istirdat edeceğimiz bir memlekete böyle umumi ateş vermek taraftarı değildim ve bu ciheti kumandan paşa da tensip etmişti. Muhacereti de men için çok çalıştım. Çünkü bir metre kar ve tahtes sıfır 20 derece nisvan ve etfal'in yollarda helâk olacağını, Hasankale muhaceretinde görmüş, kanlı yaşlar dökmüş idim. Fakat Ermeni meselesi dolayısı ile Ermenilerden son derece tevahhuş eden halkın bir kısmı zapt olunamadı. İşte bundan dolayı yollarda büyük izdiham ve sefalet baş gösterdi. Muhacirinin seri ve sehil bir surette Erzincan'a sevki için bütün kuvvetimle çalışıyorum. Bahattin Şakir Bey Tercan'da sevkıyata bakacak, yol güzergâhında ikişer kilometre mesafede memurlar bırakılarak elimden gelen muavenet yapılacaktır. İnşallah ahaliyi az zayıatla Erzincan'a sevk edeceğiz.

Erzurum'un acı sükûtu ile Bitlis ve Trabzon Vilayetleri de tehlikeye düştü. Yani Anadolu'yu Şarki'de, dört vilayette üç milyon İslam Moskof ayakları tarafından telvis olundu... Üçüncü Ordu ve cibeî namusu karış, karış kan dökerek ifa etti. Bu gün bile Erzurum ve civarında harp ederek mertçe çekiliyor.”⁸⁶³

⁸⁶² BOA. DH. ŞFR, Dos. 62, Bel. 22

⁸⁶³ Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, s. 336–337

Erzurum işgalinden önce daha doğudan, Erzurum'un işgali sırasında ise Erzurum'dan göç eden muhacirlerle Osmanlı Hükümeti de ilgisiz kalmamaya çalışarak onlara destek olmaya çalışmıştır. Bu konuda ilk olarak 3 Ocak 1916'da Hasankale ve çevresinden Erzurum ve Erzincan istikametinde göç eden sefalet içindeki muhacirlere Emval-i Metruke'den ev, Muhacirun tahsisatından para verilmek suretiyle Trabzon'a nakillerini başlatmıştır.⁸⁶⁴ Daha sonra Erzurum halkının büyük gruplar halinde göç etmeye başlaması üzerine Hükümet, Erzurum'dan batıya doğru ilerlemekte olan felaketzedelerin Sivas, Tokat, Çorum gibi şehirlere yerleştirme kararı almıştır. Fakat göç edenlerin sayısının kısa zamanda yüz binleri bulması sonucunda bu şehirlere Kayseri, Konya, Diyarbakır, Urfa, Adana, Maraş, Antep, Samsun, Yozgat, Kırşehir ve Niğde gibi şehirleri de eklenmiştir.⁸⁶⁵

Üretici olmaktan çıkıp, tüketici konuma düşen muhacirler, başta iâşe olmak üzere hükümetin her türlü yardımına muhtaç durumdaydılar. Bundan dolayı, İskan-ı Aşayir ve Muhacirun Müdüriyeti tarafından bir takım önlemler alındı. Umur-ı Mülkiye Heyet-i Teftişine Müdürü Hamdi Bey, bu yoğun göçü belli bir düzene sokmak için bölgeye gönderildi. Heyet ilk olarak muhacirleri çeşitli vilayet ve sancaklarda iskâna yönlendirirken, ikinci aşamada ise iâşe problemini çözmeye koyuldu.⁸⁶⁶

Ayrıca Hükümet, göç eden ailelerin iskân ve iâşelerinde kullanılmak üzere Erzurum'daki Ziraat Bankası şubesine 5 bin lira para aktarmış ve bunun yetmemesi halinde Sivas Vilayeti'nden Para naklinin yapılması hususunda gerekeninin yapılacağı teminatını vermiştir.⁸⁶⁷

Rus işgali döneminde Osmanlı Hariciye Nezaretinden İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderilen bir tahrirata göre Rus istilası ve Ermeni çetelerinin tecavüzlerinden kaçmak suretiyle Erzurum, Trabzon Van Bitlis Ve Erzincan

⁸⁶⁴ BOA. DH. ŞFR, Dos. 60, Bel. 188

⁸⁶⁵ Öğün, *Kafkas Cephesinin Lojistik Desteği*, 314–316

⁸⁶⁶ Atnur, “Zihinlerde Yaşatılan Göç”, s.59; Erol Kaya, “I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1.Uluslararası Sempozyumu, (23–25 Temmuz 2002) Ankara 2002, s.85

⁸⁶⁷ BOA. DH. ŞFR, Dos. 60, Bel. 86

bölgelerinden göç eden bir milyondan fazla halk göç etmiştir. Göç sırasında telef olanların sayısı ise 701.166 olarak gösterilmiştir⁸⁶⁸

I. Dünya Savaşı öncesindeki 1914 yılı istatistikleri doğrultusunda Erzurum'daki toplam Müslüman nüfusu 673.297 dir.⁸⁶⁹ Erzurum'dan göç eden mültecilerin sayısı ise, 1 Şubat 1919 yılında mahallinde yapılan bir inceleme sonucunda 448.607 kişi olduğu tespit edilmiştir.⁸⁷⁰

Verilen bu rakamlarla birlikte Erzurum'daki Müslüman Türk ahalinin yarısından fazlasının göç ettiği anlaşılmaktadır.

Göç eden bu muhacirlerin bir kısmı, Bitlis, Diyarbakır, Siverek, Elazığ gibi bölgelere dağılmış olmakla birlikte büyük bir çoğunluğu Erzincan'da toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti, Erzincan'da meydana gelen bu sıkıntıyı hafifletmek üzere Samsun, Sivas, Trabzon, Elazığ gibi vilayetlerin Erzincan'a atlı arabalar göndermesi hususunda emir vererek mültecilerin dağılımını kolaylaştırmış ve adı geçen vilayetlere sistemli bir şekilde dağıtmıştır. Göç yollarına Ermeni Çetelerinin mültecilere karşı uyguladıkları mezalim faaliyetlerini engellemek için uluslar arası propaganda çalışması dahi yapan Hükümet, Mültecilerle ilgili tüm bu faaliyetlerin özellikle vilayetler tarafından esiksiz yürütülebilmesi için bir de teftiş komisyonu kurmuştur.⁸⁷¹

4. 8. 3. Ermenilerin faaliyetleri

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında, Osmanlı Devleti Seferberliğini ilan eder etmez özellikle Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler başta olmak üzere, bu tarihe kadar isyan ve tethişe yönelik çeşitli yıkıcı faaliyetlerde bulunan tüm Ermeniler Osmanlı

⁸⁶⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, (1915–1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 14, Ankara, 1995, s.247

⁸⁶⁹ Kemal H.Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev: Bahar Tınakçı), İstanbul, 2003, s.226; Justin McCarty, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1998, s.41

⁸⁷⁰ Tuncay Ögün, **Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri Unutulmuş Bir Göç Trajedisi**, Ankara 2004, s. 38; Erol Kaya, **I. Dünya Savaşında Erzurum'dan Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları**, BYT, Erzurum 1993, s. 43

⁸⁷¹ **BOA. DH. ŞFR**, Dos. 61, Bel. 49, 112,120,138; **DH. ŞFR**, Dos. 62, Bel. 24; **DH. ŞFR**, Dos. 64, Bel. 92; **DH. SN. THR**. Dos. 70, Bel. 91. I. Dünya Savaşı sırasında Erzurum'dan ve Vilayat-ı Şarkiye'den göç eden Müslümanlar ve bunların dönüşleri için daha detaylı bilgi için bkz. Kaya, **I. Dünya Savaşında Erzurum'dan Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları**, Ögün, **Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri**, Kaya, "I. Dünya Savaşında Erzurum Mültecileri", s. 79–92

Ordusu'na karşı savaşmak amacıyla gönüllü birlikler oluşturmak üzere, Kafkasya ve Rusya'ya iltica etmeye başlamışlardır. Hemen her taraftan gelen Ermeni gönüllüleri Türk Ordusu'na karşı savaşacak olan Ermeni çetelerine katılmak üzere başta Tiflis olmak üzere Kafkasya ve Rusya'daki eğitim merkezlerine gitmeye başladılar. Bunlar arasında Osmanlı Erzurum mebusu olan Karakin Pastırmacıyan ve Antranik gibi Ermeni ileri gelenleri de çete kumandanı olarak atandılar.⁸⁷²

Kendi siyasi ve iktisadi hedeflerine ulaşmak ve bunun için de Anadolu'yu ilhak etmek maksadıyla Ermenileri, bu bölgede kendisinin kuracağı bağımsız bir Ermenistan vaatleri ile kandıran Rusya, onların bu faaliyetlerini hızlandıran çeşitli tedbirler almaya başladı. Osmanlı'nın Seferberliğini müteakip Rusya, Ermenileri kışkırtmaya ve kendi yanına toplamaya yönelik bir takım siyasetler izlemeye başladı. Rus Hükümeti, Türk Ordusu'na karşı Kafkasya'nın çeşitli merkezlerinde eğittiği Osmanlı Ermenilerini silahlandırmaya başladı.⁸⁷³ Savaşın başlamasından hemen sonra Rus Silahları ile teçhiz edilen Ermeni çeteleri Rus Ordusu saflarında, Türk Ordusu'na karşı savaşmış ve işgal edilen bölgelerde masum Türk halkına karşı katliamlar düzenlemişlerdir.

Rusya bu şekilde Ermenileri yanına almakla onları kullanarak Kafkas Cephesi'ndeki yükünü azaltmayı planlıyordu.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ile birlikte Ermeniler, Kafkas Cephesi'nde Rus Orduları ile birlikte 3. Ordu'ya karşı savaşmaya başlamışlardır. Seferberlik esnasında Rusya'ya kaçamayan bir kısım Osmanlı Ermenileri ise özellikle Doğu Anadolu başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde cephe gerisindeki masum Türklere karşı toplu katliam ve mezalim faaliyetlerine başladı. Ermeniler bu faaliyetleri ile Osmanlı Ordusunu arkadan vurmak suretiyle zayıflatmayı⁸⁷⁴ ve bölgedeki Türk nüfusunu toplu katliamlarla azınlık durumuna düşürmeyi hedeflemişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti Ermenilerin bu taşkın hareketlerine engel olmak amacıyla 27 Mayıs 1915'te Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkarmış ve terörist faaliyetlerde bulunan

⁸⁷² **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1983, s.174

⁸⁷³ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Belge No: 1804, 1808, 1810, Yıl. 31, S: 81 (Aralık 1982), Ankara, s.1, 29, 39.

⁸⁷⁴ **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918**, I, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 2005, s. 127–128, vd.

çeteci Ermenileri Suriye bölgesine yerleştirmeye başlamıştır.⁸⁷⁵ Fakat bu kanun da Ermenilerin giriştikleri katliama engel olamamıştır. Ricatların da dahi geçtikleri birçok bölgede Türkleri katletmeye devam etmişlerdir. Diğer yandan Rus Orduları ile işgalci olarak Doğu Anadolu'ya giren Ermeniler Rusların hâkimiyeti ve desteği altında ve yine Rusların vermiş oldukları silah ve teçhizatla Türk yerleşim bölgelerini yağmalayarak ve Türklere karşı başlattıkları katliamı devam ettirmişlerdir.⁸⁷⁶

I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi'nde meydana gelen muharebeler sonucunda Erzurum'a doğru ilerlemekte olan Rus Orduları içerisindeki Ermeniler Erzurum'un doğusundaki bölgelerden başlayarak güzergâhlarında bulunan bütün Ermeni köylerindeki Ermeni aileleri Rusya'ya nakletmişler ve eli silah tutanları ise Rus silahları ile donatarak Köprüköy, Karakilise, Hasankale, Micingert, Eleşkirt, Narman, Oltu, Tortum, Hınıs, Malazgirt gibi bölgeler ve bağlı köylerinde yağma katliam ve mezalimlerine devam etmişlerdir.⁸⁷⁷ Bu dönemde Erzurum Valisi'nin merkeze gönderdiği bir raporuna göre 1915 yılında Rusların Hasankale hattından eski mevziilerine geri atıldıkları zaman Ermenilerin, Pasinler mıntıkasından 2 bin den fazla sivil Türk'ü yanlarında götürdüklerini ve diğer kısmını da Rusya'nın içlerine sevk ettiklerini bildirmiştir.⁸⁷⁸

Rus Ordusu'nun öncülüğünü yapan Ermeni çetelerinin Erzurum'un işgali sırasında Müslüman, Türk köylerinde yaptıkları mezalimi Oltu muhacirlerinden Humuszade Halis ile Ramiz Osmanlı Ordu yetkililerine vermiş olduğu bilgilere göre Ermeniler bu günkü Olur ilçesine bağlı Karacasu, Boğazören, Çolakir, Ekinlik, Uzunharman, Yaylabaşı köylerine saldırarak "Osmanlı'yı siz davet etmişsiniz" diyerek

⁸⁷⁵ Osmanlı Hükümeti, çeteci Ermenilere karşı uygulanan Sevk ve İskân Kanunu ile göçe tabi tutulan Ermenilerin yol boyunca tüm mal ve can güvenliklerini sağlamak üzere tedbirler almıştır. Bu kanunun tam metni ve sevk edilen Ermenilerin illere göre dağılımı hakkında detaylı bilgi için bkz. **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**, I, Genel Kurmay Başkanlığı, s. 123–171. Ayrıca Ermenilerin Sevk ve İskânı ile ilgili bkz; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Techir Olayı**, Van 1990, Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1997; **Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekat-ı İhtilâliyesi (İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve sonra) 1916**, (Haz: Nurer Uğurlu), İstanbul 2005; Yusuf Halaçoğlu, **Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları**, İstanbul, 2006; Justin McCarty, **Ölüm ve Sürgün**, (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1995

⁸⁷⁶ **ATASE**, BDH, Kls. 346, Dos. 1385, F. 003–54, Kls. 2820, Dos. 69, F.3

⁸⁷⁷ **Arşiv Belgeleri ile Ermeni Faaliyetleri**, I, Genel Kurmay Başkanlığı, s. 97–108, v.d.

⁸⁷⁸ **BOA, HR. SYS**, Dos: 2872, Bel. 2-9

erkekleri öldürmüş, kadınların ırzına geçmiş, çocukları ailelerinin önlerinde paralamışlardır. Keban Köyüne saldıran 150 Ermeni Çetesi, bütün kadınları toplayarak yakındaki ormana götürüp tecavüz ederek bir çocuğu öldürmüşlerdir. Oltu'nun İriağaç, köyünün Müslüman halkı Ermeni çeteleri tarafından katledilerek açılan çukurlara doldurmuştur.⁸⁷⁹

Ruslar Oltu'da da Aşağı ve Yukarı Çamlı, Bahçecik, Çengelli, köylerini basarak Erkekleri tamamen katlettikten sonra aynı gün Şenkaya ilçesine bağlı olan Çatalelma, Güreşken, Şenpınar, Kaynak köylerinin erkekleri de Ruslar tarafından Rusya'ya sürülmüştür.⁸⁸⁰

Osmanlı Hükümeti, Rus ve özellikle de Ermenilerin yaptığı bu katliamlara duyarsız kalmamak için önemli bir girişimde bulunmuştur. Harbiye Nezareti öncülüğünde mezalimlere dair tarafsız devletler nezdinde belge ve bilgiler toplanmıştır. Ayrıca Osmanlı Hükümeti, 1916 yılındaki Ermeni katliamları ile ilgili belgeleri vakit kaybetmeden kurulan komisyonlar vasıtası ile olaylardan kurtulan canlı şahitlerin ifadeleri ile birlikte yayınlamıştır.⁸⁸¹

Ermeniler Erzurum'un Rus işgaline düştüğü sırada da yıkıcı faaliyetlerine devam ediyorlardı. Özellikle şehirde halk arasında, telaş ve göç hareketinin başladığı sırada, Ermeniler ayrıca iç içe yaşadıkları Erzurum halkına karşı yağma faaliyetlerine giriştiler.⁸⁸² Bu durum Erzurumluların Ermenilerden çekinmesine ve tedirginliklerinin artmasına sebep oluyordu.

İşgal sırasında yıllarca bu topraklarda yaşamış olan ve çok iyi Türkçe konuşan Ermeniler Erzurum'un düşmesinden sonra kılavuzluk etmişlerdir. Rusların şehre hâkim olmasından sonra Ermeniler şehrin asıl hâkimi gibi davranmaya başlamışlar ve istenmedik işlere kalkışmışlardır. Ruslar ise bu durumdan dolayı daha büyük Ermeni gruplarını şehre sokmadan geçip gitmelerini sağlamıştır. Bu durumu içlerine sindiremeyen Erzurum'daki Ermeniler birçok Türk'ü yalan yanlış iftiralarla tutuklatmaya, hatta onları kurşuna dizdirmeye çalışıyorlardı. Ayrıca evleri arama

⁸⁷⁹ Demirel, **Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri**, s. 72

⁸⁸⁰ Mecit Haşimoğlu, "**Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi**", TYED S.2 (1 Mart 1959), Erzurum s.13–22

⁸⁸¹ **ATASE**, BDH, Kls.373, Dos. 1484, F.2

⁸⁸² **ATASE**, BDH, Kls.373, Dos. 1484, F.9–1; Tipi, **Pışippa**, s. 179, 185

bahanesi ile Rus askerleri ile birlikte girdikleri evlerdeki değerli tüm eşya ve paraları da yağmalıyorlardı.⁸⁸³

Ermenilerin Erzurum'da yaptıkları bu faaliyetlerden bir kısım Rus Subayları da rahatsız oluyordu. bu durumla ilgili olarak esir bir Rus subayı başından geçen bir olayı şu şekilde ifade etmektedir:

Birkaç Ermeni, Rus yöneticilerine giderek şehir halkının çeşitli silahları saklamış olduklarını haber verdiler güya yerini göstermek bahanesiyle silahları aramak ile ilgili görevlendirilen Rus askerleri ile birlikte giderek arama yaptıkları evde birçok kıymetli eşyayı yağmaladılar tabi ihbar edilen silahlar bulunamadı. Bunun üzerine arama ile görevli amir: “ Ey Ermeniler bu sefer yaptıklarınızın cevabını vere vere Rus Postu artık hırpalandı ” dedi”⁸⁸⁴

Ermeniler Erzurum ve Çevresinde yaptıkları yıkıcı ve terörist faaliyetlerini rahatça yürütebilmek amacıyla, çok iyi Türkçe bildikleri için kendilerini Kafkasya Müslüman olarak tanıtmışlar⁸⁸⁵ casus olarak Türk Ordusu içerisine dahi girmişlerdir. Bunun üzerine Ordu Kumandanlığı'na şüpheli görünen şahısların idam edilmesine dair kanun hükmü çıkartılmıştır.⁸⁸⁶

Rusların 1917 yılı Ekim'inden itibaren ihtilal karışıklıklarından dolayı Erzincan'da yaptıkları mütareke⁸⁸⁷ ile geri çekilmeye başlamaları sırasında Ruslarla birlikte Erzurum ve Doğu Anadolu'ya giren Ermenilerin katliamları artık önüne geçilmez bir hal almıştır.

Ruslar çekilmeye başladıktan sonra Ermeni taburları Alay seviyesine yükseltilmiş bu alaylardan ise 4 er alaylı ikişer Tümen oluşturulmuştur. Bu Ermeni Tümenlerinin yanında birde gönüllü Ermeni Tümeni oluşturulmuştur. Bununla birlikte Tüm General Nazarbekoff komutasında bir Ermeni Kolordusu oluşmuş oluyordu.

⁸⁸³ Tipi, **Pışıppa**, s. 192- 195

⁸⁸⁴ **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**, II, Genel Kurmay Başkanlığı, s. 89

⁸⁸⁵ **ATASE**, BDH, Kls. 373, Dos. 1484, F. 9-1

⁸⁸⁶ **ATASE**, BDH, Kls, 4889, Dos. 27, F. 1

⁸⁸⁷ Erzincan Mütarekesi için bkz. Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, (tarihsiz),s. 138-166

Rusların çekilmesini müteakip Ermeni Kolordusu tüm yetkileri kendi bünyesinde toplayarak, mezalim katliamlarına devam etmiştir.⁸⁸⁸

Ermenilerin Erzurum ve çevresindeki tüm bu yıkıcı faaliyetleri 12 Mart 1918 yılında 9. Kolordusu Kumandanı Kazım Karabekir'in şehri kurtarmasına kadar devam etmiştir. Bu dönemde de tıpkı daha önceki gibi çekilme güzergâhlarında katliamlarına devam etmiştir.⁸⁸⁹

4. 8. 4. Azerbaycan Türklerinin yardım faaliyetleri

Azerbaycan Türkleri, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren 1905 yılında Moskova'da tahsilde bulunan Müslüman Türk öğrenciler tarafından Hacı Zeynel Abidin Tagiyef başkanlığında kurulan ve amacı işgal altındaki Müslüman Türk yurtlarına yardım elini uzatmak olan Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi vasıtasıyla Rus işgali altında bulunan bölgelere yardımlarda bulunmuşlardır⁸⁹⁰.

Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi savaşın başından itibaren cemiyet üyeleri arasında yardımlar toplamak suretiyle ilk faaliyetlerini Rus işgali altındaki Kars'ta başlattı. Daha sonra Rus işgaline düşen tüm bölgelere yardım etmeye başladı.

Rusların gelişi ile birlikte Türk Ordusu'nun çekilmesi ve bundan sonra Rus ve özellikle de Ermenilerin yaptıkları fenalıkları gören Cemiyet-i Hayriye yetkilileri derhal bu bölgelere maddi ve manevi yardımlarını ulaştırmak için çalışmaya başladı. Cemiyet, başlangıçta faaliyetlerini gizli yürütüyordu. Fakat 1915 yılından itibaren Cemiyet yöneticilerinden Yusuf Caferov'un Moskova'ya gidip Çar'dan izin istemesi ve Çar'ın gerekli izni vermesi üzerine çalışmalarını alenen yürütmeye başladı⁸⁹¹.

⁸⁸⁸ G. Koganoff, **La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase**, Paris,1927, s. 76–86

⁸⁸⁹ Ruslar Çekildikten sonra Doğu Cephesindeki durum ve Ermeni Faaliyetleri hakkında bkz. Korganoff, **La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase** s. 86-89 ; Erzincan Erzurum, ve Doğu Anadolu'nun kurtuluşu hakkında bkz., Kazım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990.

⁸⁹⁰ Haşimoğlu, "**Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi**", s.13–22; Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin, "Anadolu Türklerine" Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2000, s.56–60.

⁸⁹¹ Fahrettin Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, İstanbul, 1954, s.47, 87.

Cemiyetin Müslümanlara yapacağı yardım için Çar'dan izin almasından sonra Moskova'da çıkan Rus gazetelerinde, Bakü Cemiyeti'nin yardımlarını sadece Hıristiyanlara yapması gerektiğini bildiren yazılar çıkmaya başladı.

Bunun üzerine Moskova'daki Türk talebeler, Kazan Tatarlarından olan Baybekof'un evinde toplanarak Rus gazetelerine şu bildiriği gönderdiler:

*“Devletler muharebe halindedirler. Bunların kimsesiz ve düşkün olan halklarına yardım yapmak gerekiyor. Bu hayır işlerine İslamlar da iştirak etmektedirler: bahusus 1905'te Rus-Japon muharebesinde tebaası bulunduğumuz Çarlık hükümetine maddi yardımlarda bulunduk. Şimdi bu yazılar bizim milli hislerimizi rencide etmektedir. Din ve Millet farkı gözletilmeden yardımın yapılması şarttır”*⁸⁹².

Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi Rus işgali altındaki bölgelere yaptığı yardımları yalnız maddi yardım olarak sınırlandırılmamıştır. Savaş bölgesindeki yetim Müslüman çocukların toplanması ve bu çocuklar için sığınacak yetimhaneler ve aşevleri açılması görevini de üstlenmiştir. Ayrıca Müslüman-Türk harp esirlerine yardım için gizli dernekler kurulması ve bu esirler arasında çok zor şartlar altında bulunanların kaçırılması gibi faaliyetlerde de bulunmuşlardır⁸⁹³.

Erzurum'un Rus işgaline düşmesinden sonra bu haber Rusya'daki bütün Müslüman Türkler arasında büyük bir acı yaratmıştı. Türklerin bu haberle müteessir olmaması için Bakü'de çıkan Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi'nin resmi yayın organı olan Haşim Bey Vezirof'un Kardeş Kömeği adlı gazetesinde “Keyfim Gelende” sütununda her gün çıkan makalesinde “Türk Orduları Sarıkamış'ta” diye altı ay boyunca yazmıştır⁸⁹⁴.

Erzurum'un işgal edildiği haberi alınır alınmaz Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi derhal harekete geçerek, çalışmalarını bu bölgeye yaymak, bu bölge Türklerine de yardım götürmek için girişimlerde bulunmuş uzun uğraşlar sonucunda Rus Hükümeti'nden yardım konusunda izin alınabilmiş ve yardım faaliyetlerine başlanmıştır.

Bundan sonra cemiyet, 1916 yılı Haziran ayında General Major Han Talişinski ve İlyasov'u Erzurum'a göndermiştir. Halkın durumu ve ihtiyaçları hakkında bir ön

⁸⁹² Haşimoğlu, “Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi”, s.13.

⁸⁹³ Aslan, **Kardeş Kömeği**, s.131–164.

⁸⁹⁴ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.102.

araştırma yapan bu temsilciler Erzurum çevresinde 16 bin harpzede Müslüman'ın bulunduğunu belirleyerek bunların listesini çıkarmıştır.

Rus işgali sırasında özellikle Rus Ordusu'nda bulunan Ermeni askerler girdikleri köy ve kasabalarda Müslümanları katletmiş, evleri yakmış, eşyalarını ve yiyeceklerini ellerinden almış olduklarından Müslüman halkın elinde hiç yiyecek kalmamış ve bu anlamda büyük bir ihtiyaç doğmuştu. Bunun üzerine cemiyet-i Hayriye ilk etapta Kars ve Bakü'den Hınıs ve Tortum gibi bölgelere un getirmeye başladı. Ayrıca cemiyet bu bölgeye bir hastane ve, Müslüman sahipsiz çocuklar için yetimhaneler kurmuştur.⁸⁹⁵

Cemiyet Erzurum halkının ilk ve acil ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra Erzurum'dan ayrılmıştır. Fakat çok kısa bir zaman sonra Seyidof başkanlığında bir heyet tekrar Erzurum'a gelerek burada Cemiyetin bir şubesini kurmuştur.

Erzurum'da bir şube açmak için Seyidof başkanlığında Erzurum'a gelen Cemiyet-i Hayriye ekibi gelirken yanında bol miktarda yiyecek giyecek ve çeşitli yardım maddeleri de getirmiştir. Ayrıca bunlar yanında bol miktarda gazete, dergi ve kitap gibi eğitime yönelik malzemelerde getirmişlerdir.⁸⁹⁶

Seyidof, Erzurum'a gelir gelmez Müslüman halkı uyanık tutmaya çalışmış, birlik ve beraberlik içinde olmalarını telkin etmek hususunda çalışmalar dahi yapmıştır. Rus işgali sırasında Erzurum'da bulunan Refik Savaşçı yardım heyetinde bulunan Azerbaycanlı Türklerin bu konudaki çalışmalarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Hepsi münevver kişiler olan Azeri gençleri, taassup ve hurafelerden uyuşmuş, enerjisini kaybetmiş halkın uyarılmasına çalışıyordu. Kar yağdığında el de üşür ayakta çare küsüp bir kenara çekilmek değil çare aramak, çalışmak lazımdır diyorlardı”

Refik savaşçı Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi'nin Azeri temsilcilerine Erzurum halkının tutumunu ise şu şekilde açıklıyor:

Halk o zamana kadar ne Azerbaycan diye bir memleket ne de Azeri Türk'ü diye bir şey işitmişti. Bunlara şüpheli gözlerle bakıyordu. Azerbaycanlı gençler güler yüzlü tatlı sözlü insanlardı. Kendilerinin kim olduğunu halka anlatmaya çalışıyorlar, rast geldiklerine ihtiyar genç kim olursa olsun selam veriyor hatır soruyorlardı”⁸⁹⁷.

⁸⁹⁵ Aslan, **Kardeş Kömeği**, s.269, 273.

⁸⁹⁶ **Refik Savaşçı'nın Yayınlanmamış Hatıratları**, s.16.

⁸⁹⁷ Savaşçı, **Hatıralar**, s.17.

Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi tüm bunların yanında halkın Kuva-yı Milliye çalışmalarına da destek vermiştir. Özellikle Oltu ve çevresinde Ruslarla gelen Ermenilere karşı silahlı mücadele vermiş oldan Oltu Milli İslam Komitesi'nin kurulmasına ve Oltuluların silahlanarak Ermeniler ile mücadelesine büyük oranda yardımda bulunmuştur⁸⁹⁸.

Erzurum Cephesi'nin batıya doğru uzadığı dönemde, Müslüman Türklerin mağduriyetinin artması ile Türkistan gazeteleri her günkü başyazılarında cephe gerisinde kalan kimsesiz kız kadın ve çocukların açlıktan öldüklerini bildirmekteydi. Kendilerinin durumu başta Erzurum halkı olmak üzere işgal altında bulunan diğer kardeşlerine nazaran daha kötü durumda olduğunu gören Türkistan Türkleri bu kardeşlerinin yardımına koşmayı vicdanı bir mesele yapmıştır. Türkistan'ın değişik yerlerindeki ve Orenburg'daki camilerden toplanmak suretiyle yaklaşık 150.000 lira yardım toplanmıştır. Bulara ilaveten Bakü'de toplanan bu yardımlara Hindistan Müslümanları dahi 4.000.000 altın göndermişlerdir⁸⁹⁹.

Erzurum'a bağlı Hasankale, Hınıs, İspir gibi bölgelerde de yoğun bir şekilde yardım faaliyeti ile uğraşan Cemiyet-i Hayriye⁹⁰⁰ Rusların 1917 yılında çekilmesiyle şiddetlenen Ermeni mezalimi sırasında da yardım faaliyetlerini sürdürmüştür: Cemiyet 1918 yılı başlarında Ermenilerden temizlenen bu bölgede yaptığı yardımlarla çok sayıda Türk ve Müslüman'ın yaralarını sarmıştır.

4. 8. 5. Rusların kurmayı düşündükleri idari yapı ve kolonizasyon faaliyetleri

Rusya, Erzurum'u işgal ettikten sonra burada çok ciddi bir şekilde kolonizasyon faaliyetlerine girişmiş ve kurmayı planladıkları idari yönetimin alt yapısını oluşturmaya başlamışlardır.

Ruslar tarafından işgal edilecek olan bölgelerde kurulacak olan idari yapı hakkında ayrıntılı olarak hazırlanmış ilk plan, Rus Ordusu Genel Kurmay Başkanlığı yetkililerinden olan Devlet Şurası Üyesi General Kuropatkin tarafından hazırlanmıştır. 1915 yılı başında hazırlanan bu plana göre Kuropatkin, işgal edilmesi düşünülen Doğu

⁸⁹⁸ Mecit Haşimoğlu, "Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi", TYED, S:4 (Aralık 1959), Erzurum, s.20.

⁸⁹⁹ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.109–110.

⁹⁰⁰ Cemiyet-i Hayriye'nin Erzurum ve Rus işgalindeki diğer bölgelerdeki faaliyetleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Aslan, **Kardeş Kömeği**, s.277–293 vd.

Anadolu topraklarının Erzurum ve Sivas Genel Valilikleri adı altında iki kısma ayrılmasını öneriyordu. Erzurum Genel Valiliği; Erzurum, Elazığ, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Trabzon (Canik Sancağı istisna olmak üzere) vilayetlerini Sivas Genel Valiliği ise; Sivas, Kastamonu vilayetlerini, Bursa Vilayetini ve Canik sancağının bir kısmını ihtiva ediyordu.⁹⁰¹

Görüldüğü gibi henüz işgal edilmemiş olmasına rağmen Erzurum Ruslar için çok önemli bir bölgedir. Esasında işgalinden önce dahi Erzurum'da bir Rus konsolosluğu kurulmuş hatta bir dönem Rus yönetimindeki Kars dahi bu Konsolosluga bağlı olarak kalmıştır.⁹⁰²

Erzurum başta olmak üzere işgal edilmesi planlanan bölgelerin yönetimi ve kolonize edilmesi için diğer bir rapor ise 5 Nisan 1915'te Kafkas Orduları Kumandanı General Yudenich'ten geldi. Yudenich Kafkas Genel Valisi Vorontsov Daşkov'a gönderdiği raporda "Ermenilerin Türkler tarafından terk edilen toprakları işletmek için buralara Ermeni kaçaklarını yerleştirmek niyetinde olduklarını, Ermenilerin bu niyetlerinin kabulünün imkansız olarak gördüğünü, çünkü Ermenilerin işgal ettikleri toprakları savaştan sonra geri almanın zor olacağını bu yüzden işgal edilen bölgelere Rus Kuban ve Don göçmenlerinin yerleştirilmesini engellemek için sınır Kazaklarının teşkil edilmesinin uygun olacağını" belirtmiş ve bu konuda Daşkov ile anlaşmıştı.⁹⁰³ Böylece Rusların Ermenilere karşı olan asıl siyaseti de gün yüzüne çıkmaya başlıyordu.

16 Şubat 1916'da Erzurum'un Rus işgaline düşmesinden hemen sonra Rus başkomutanlığı "Ermeniler Erzurum'da yerleşme hakkına sahip değildirlir" şeklinde bir emir yayınlamıştır.⁹⁰⁴ Görüldüğü üzere I. Dünya Savaşı'nın başında Taşnak Partisi'nin 8. Kongresinde alınan karar doğrultusunda Osmanlı Seferberliğinden kaçarak Rusya Ordusu'nda Gönüllü birlikler oluşturan Ermeniler umduklarını bulamamış ve bağımsız

⁹⁰¹ Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, (1914-1918)**, Ankara 1990, s.95; Halit Dünder Akarca, **The Russian Administration Of The Occupied Otoman Territories During The First World War: 1915-1917**, The Institute of Economics, and Social Sciences of Bilkent University, YYT, Ankara, 2002, s.11-12.

⁹⁰² İlber Ortaylı, **Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars**, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. IX, İstanbul 1978, s.345.

⁹⁰³ Yıldırım, **Rus- Türk-Ermeni Münasebetleri**, s.95

⁹⁰⁴ Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, s.68

Ermenistan hayallerinin başkenti olarak gördükleri Erzurum'a dahi girmeleri yasaklanmıştır.

Yudenich işgalden hemen sonra kolonizasyon faaliyetleri dahilinde Ermenilere karşı agresif bir politika izlemeye başlayarak Ermenilerin Erzurum'a girmelerini yasakladı.⁹⁰⁵

Rusya Erzurum'un işgalinden hemen sonra burada kuracağı idari yapının temellerini de atmaya başladı. İşgalden hemen sonra Çar Hükümeti tarafından "Savaş Sırasında İşgal Edilen Türk Bölgelerini İdare Nizamnamesi" adı verilen düzenlemeyi yapmak amacıyla Tümgeneral Peşkov başkanlığında oluşturulan bir komisyon 1916 yılı ikinci yarısına doğru bu nizamnameyi hazırlamış, 5 Haziran 1916 yılında ise Çar tarafından tasdik edilmiştir. Nizamnameye uygun olarak Askeri Genel Valilik oluşturuluyordu. "Savaş Hukukuna Göre İşgal Edilen Türk Bölgeleri Askeri Genel Valiliği" ne General Peşkov'un kendisi atanmıştır. Dışişleri Bakanı Sazanov ise durumu bir mektupla Kafkas Valisi Nikola Nikolayaeviç'e anlatmıştır.⁹⁰⁶

Bahsedilen valiliğin de kurulmasından hemen sonra Yudenich kolonizasyon Faaliyetlerine hız kazandırdı. Vali Peşkov'un da emriyle Rus Kazaklarını buraya yerleştirmeye başlamıştır. Trabzon'un işgalinden sonra Ermenilerin buraya da girmesini yasaklayan Yudenich, bu bölgeleri Rus Kazak Kolonileri haline getirmeyi planlıyordu.

I. Dünya Savaşı'nda Rus Ordusu'nda büyük yaralıklar gösteren Ermeniler ise Peşkov ve Yudenich'in emriyle güneye doğru yerleştiriliyordu. Bu durumda Rusya'nın Ermenilere karşı resmi bir statüde davranmadığının göstergesiydi. Bu bölgelerde Kazak kolonileri oluşturmak fikri orijinal bir fikirdi bu şekilde Kafkas sınırının düzeltilmesi amaçlanmıştır.⁹⁰⁷

Rusya Koloni faaliyetlerini bu idari sisteme dayalı olarak tarım ve sanayi gibi ekonomik alanlarda da devam ettirmeye başladı. Bu projenin temeli ise 5 Mart 1915'te Rus tarım Bakanı Krivoşeyin'in Sazanov'a sunduğu rapora dayanmaktaydı. Esası, işgal edilen bölgelerdeki tarım alanlarının ıslahı olan rapora göre, "Rus Ordularının Türk Cephesindeki hareketlerinin başarılı sonuçlarının, yakın bir gelecekte Kafkas sınırlarının ıslahı ve Anadolu'daki topraklarının düzenlenmesi imkanını tasarlamaya

⁹⁰⁵ Manough Joseph Şamakian, **Empires in Conflict: Armenia and The Great Powers, 1895-1920**, Newyork, 1995, s.107

⁹⁰⁶ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni münasebetleri**, s.96-97; Akarca, **The Russian Aministration of The Occupied Ottoman Territories**, s.12-16

⁹⁰⁷ Somakian, **Empires in Conflict: Armenia and Great Powers**, s. 107.

sebebiyet verdiğini Türkiye'nin sınır bölgesinin bir kısmının şu veya bu sebeple Kafkaslar ötesiyle birleşmesi gerektiğini şimdiki sınırlarından Samsun'a kadar olan Karadeniz kıyılarında, portakal, limon, fındık, tütün yetiştirdiğini, zengin ormanların bulunduğunu, Erzurum ve Van vilayetlerinin ve Bitlis'in bir kısmının Rus göçmenler için çok uygun olduğunu" bildiriyordu.⁹⁰⁸

Erzurum ve Trabzon'un işgalinden sonra bu kolonizasyon projesi kapsamında 1916 yazına doğru Çarlık idaresi ilk başlarda 1000'er kişi bulunan beş göç müfrezesi oluşturmuştur. İlk başlarda 1000 Desyatin⁹⁰⁹ toprağı işleme gücü hesaplanmış, ancak daha sonraları göçmenlerin sayıları işlenecek toprak miktarına göre basamak basamak azaltmıştır.⁹¹⁰

Çarlık makamları sadece Kafkasya Ermenilerini değil aynı zamanda Doğu Anadolu'nun değişik bölgelerinden göçen Ermenileri de Erzurum'a almıyordu. Rus göçmenleri haricinde bu topraklara girmek yasaktı.

Rusya esasında tıpkı Kars'ta uyguladığı gibi işgal ettiği bölgelerde halkı çeşitli toplumsal sınıflara ayırıyordu. Ahali, zadegân (dvoryanstva), ruhban (duhaventsva), kentliler (gorodrii soslovii), köylüler (krestyantsva) diye dört zümreye ayırırken Rus Kazakları hür soylular olarak sınıflandırmışlardır.⁹¹¹ Erzurum ve diğer Doğu Anadolu topraklarının işgalinden sonra koloni projelerinde bu toplumsal ayrımlar dahilinde uygulanmıştır.

Ruslar işgal ettikleri bölgeleri idari yapı açısından da bölgelere ayırıyorlardı. Bölge statüsünde olan büyük merkezlere Oblast, daha küçük, bölüm olarak nitelendirdikleri merkezlere Oknug adı verilen idari yapılar oluşturmuşlar ve buralara çeşitli yönlerden hak ve yetkililere sahip Askeri yöneticiler atamışlardır. Erzurum ise Oblast statüsünde yönetilmiştir.⁹¹²

⁹⁰⁸ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri**, s.94-95 ; Somakian, **Empires in Conflict: Armenia and Great Powers**, s. 107.

⁹⁰⁹ Ruslarda 1.09 hektara denk olan arazi ölçü birimi

⁹¹⁰ Hüsametdin Yıldırım, "**Rusların Doğu Anadolu'da Kurdukları İdari Yapı ve Ermenilere Karşı Siyasetleri**", XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990), V, Ankara, 1994, s.1981

⁹¹¹ Ortaylı, **Çarlık Rusya'sı Yönetimde Kars**, s. 347.

⁹¹² Rus Askeri Yönetim birimleri olan ve General Valiliğe bağlı çalışan Oblast ve Okruslar ve bunların yöneticileri'nin hak ve yetkileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Richard G.Hovannisian, **Armenia on the Road Independence 1918**, Los Angeles, 1967, s. 64-67 ; Akarca, **The Russian Administration of The occupied Ottoman Territories**, s. 17-22.

SONUÇ

Coğrafi ve Stratejik konumunun öneminden dolayı tüm tarihi boyunca Anadolu'yu elde etmek isteyen milletlerin mücadele sahası olan , Erzurum, Osmanlı Devletinin son dönemlerinden itibaren Rusya'nın hedefi haline gelmiştir. Tarihi emelleri doğrultusunda sıcak denizlere inme politikasını takip özellikle Doğu Anadolu ve Erzurum hakimiyeti için bir takım siyasi ve askeri mücadeleler vermeye başlamıştır.

Rusya, zamanla siyasi ve iktisadi emellerinin olmazsa olmazı haline gelen Erzurum'u 1829 ve 1878 yıllarında işgal etmiş, fakat çeşitli uluslar arası müdahaleler sonucunda çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra başlayan I.Dünya savaşı artık Rusya'nın bu hedefini gerçekleştirme yolunda son ve en büyük fırsat olmuştur.

I.Dünya Savaşı başladıktan sonra açılan Kafkas Cephesinin ilk zamanlarından itibaren Rusya'nın tek hedefi Erzurum olmuş ve tüm taarruz hareketlerini bu hedef doğrultusunda yapmıştır. Erzurum'u elde edebilmek için de Ermeni gruplarının da bulunduğu güçlü ve muazzam ordularla 1914 yılı Kasım ayından itibaren yapılan Rus taarruzları sonucunda bu cephede Türk ve Anadolu tarihi açısından önemli muharebeler yapılmıştır. Sonuç olarak Rusya, üzerine taarruzlar geliştirdiği Erzurum'u 16 Şubat 1916'da fiili olarak işgal edebilmiştir.

Erzurum halkı Rus işgali sırasında çok büyük sıkıntılar çekmiştir. Henüz Sarıkamış muharebelerinin yapıldığı sıralarda, Erzurum ve civarındaki bölgelerin halkı Rusların yanlarında getirdikleri Ermenilerin zulmüne uğramamak için vatanlarını, yurtlarını terk etme yolunu seçmişlerdir.

Türk halkının bir çoğunluğundan arınmış Erzurum'a sahip olan Rusya burada derhal bir kolonileşme faaliyeti başlatmış ve daha önce bu bölgeleri elde etmek için vaatlerde bulunduğu Ermenileri dahi Erzurum'a sokmamıştır. Çünkü Anadolu'nun Kilidi konumundaki Erzurum Rusya için çok önemlidir. Bu yüzden sonuç olarak söylenebilecek gerçek şudur ki en az yüzyıllık politikaların izlendiği günümüzde dahi tıpkı bir takım soykırımcı milletler gibi, Rusya içinde Erzurum eski önemini korumaktadır. Çünkü Erzurum'un stratejik konumunun olduğu gibi Rusya'nın tarihi siyasetinde de değişiklik yoktur.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı (ATASE) Arşivi

Yayınlanmış Resmi Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Daire Başkanlığı, **Ermeni Komiteleri (1891–1895)**, Ankara, 2001

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915–1920)**, Yayın No: 14, Ankara, 1995

Genel Kurmay Başkanlığı **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, 1983

Genel Kurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, I**, Ankara, 2005

Genel Kurmay Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918, II**, Ankara, 2005

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 31, S: 81 (Aralık 1982), Ankara

Sürelî Yayınlar

Askeri Mecmua

Askeri Tarih Bülteni

Askari Tarih Dergisi

Tarih Yolunda Erzurum Dergisi (TYED)

The Times

New York Times

Kitaplar (Araştırma Eserleri ve Hatıratlar)

Adamoff, E.E., **Çarlık belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması**, İstanbul, 2001

Adamoff, E.E., **Rusların Emelleri Anadolu'nun Taksimi**, (Çev: Babaeskili Hüseyin Rahmi), İstanbul, 1969

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, I, İstanbul, 1992

- Aka, İsmail, **Timur ve Devleti**, Ankara, 1991
- Akarca, Dünder, **The Russian Administration Of The Occupied Otoman Territories During The First World War: 1915–1917**, YYT, Ankara, 2002
- Akçura, Yusuf, **Şark Meselesine Dair Tarih-i Siyasi Notları**, İstanbul, 1336
- Armaoğlu, Fahir, **20.Yüzyıl siyasi Tarihi**, I-II, (1914–1995), İstanbul, (Tarihsiz)
- Arslan, Ali, **Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilise’sinde Stratejik Savaşlar**, İstanbul, 2005
- Aslan, Betül, **Erzurum’da Ermeni Olayları (1918–1920)** (Hatıralar-Belgeler-Kazılar), Erzurum, 2005
- Aslan, Betül, **I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin, “Anadolu Türklerine” Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2000
- Aşıroğlu, Tahsin (Akgün), **Erzurum Tabyaları**, Erzurum 1996
- Ataman, Halil, **Esaret Yılları**, İstanbul, 1990
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa**, I, İstanbul, 1972
- Aydın, Dünder, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535–1566)**, Ankara, 1998
- Aydoğan, Erdal, **İttihat ve Terakki’nin Doğu Politikası 1908–1918**, İstanbul, 2005
- Bahaeddin, Ögel Hakkı Dursun Yıldız, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, Çay, Abdülhaluk M., **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara, 1992
- Balcı, Ramazan, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, İstanbul, (Tarihsiz)
- Başar, Zeki, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, Ankara, 1974
- Baytın, Arif, **İlk dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, İstanbul, 1944
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/3, Ankara, 1983
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, II/4, Ankara, 1983
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/1, Ankara, 1993
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/2, Ankara, 1983
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/3, Ankara, 1983
- Belen, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, I, Ankara, 1964

- Belen, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, II, Ankara, 1964
- Belen, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, III, Ankara, 1965
- Beygu, Abdurrahim Şerif, **Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1936
- Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, (Çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul, 2000
- Cemal Paşa, **Hatıralar**, (Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul, 2001
- Çakmak, Mareşal Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Ankara, 1936
- Çam, Nusret, **Erzurum Tabyaları**, Ankara, 1993
- Çetin, Kenan, **Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası** (Erzurum Merkez, Ova Pasin-i Ulya), YDT, Erzurum, 1998
- Demirel, Muammer, **I. Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914–1918)**, Ankara, 1996
- Earle, Edward Mead, **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903–1923)**, (Çev: Kasım Yargıcı-N.Uğurlu), İstanbul, 2003
- Edward J., Erikson, **Size Ölmeyi Emrediyorum**, (Çev: Tanju Akad), İstanbul, 2003
- Erdoğan, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, İstanbul, 1954
- Erickson, Edward J., **Size Ölmeyi Emrediyorum Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti**, (Çev: Tanju Akad), İstanbul, 2003
- Erinç, Sırrı, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, (Tarih yok)
- Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi (İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra) 1916**, (Haz: Nurer Uğurlu), İstanbul, 2005
- Eroğlu, Veysel, **Ermeni Mezalimi**, İstanbul, 1995
- Evliya Çelebi seyahatnamesi**, II, İstanbul, 1315
- Fahrettin, Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, İstanbul 1954
- Fromkin, David, **Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914–1922)**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul (Tarihsiz)
- Genel Kurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı**, I, Ankara, 1993
- Genel Kurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı**, II, Ankara, 1993,

- Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, X, Ankara, 1985
- Genelkurmay Başkanlığı, **Askeri Coğrafya Kafkaslar Ötesinin Batı Kısımının Harp Sahnesi** (Ruşçadan Çevrilmiştir), İstanbul, 1947
- Genel Kurmay Başkanlığı, **Maslofski'nin eserine Atı Zeyil** (Kuruluşlar), İstanbul, 1935
- Georges Langlois, Ean Boismenu, Luc Lefebure, Regimbald Partice, **20.Yüzyıl Tarihi**, (Çev: Ömer Turan), İstanbul, 2003
- Görgülü, İsmet, **On yıllık Harbin Kadrosu 1912–1922**, Ankara, 1993
- Granville, Edgar, **Çarlık Rusya'nın Türkiye'deki Oyunları**, (Çev: Orhan Arıman), Ankara, 1967
- Grousset, Rene, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (Çev: Sosi Dalanoğlu), İstanbul, 2005
- Guze, Felix, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (Çev: Kaymakam Hakkı), Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, S:20 (1 Kanunisani 1931), İstanbul
- Guze, Felix, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (Çev: Kaymakam Hakkı), Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, S: 20, (1 Kanunisani 1931), İstanbul
- Gürsel, Haluk F., **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul, 1968
- Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1985
- Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)**, Ankara, 2001
- Halaçoğlu, Yusuf, **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)**, Ankara, 2002
- Halaçoğlu, Yusuf, **Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları**, İstanbul, 2006
- Haussing, Hans Wilhelm, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, (Çev: Müjdat Karayerli), İstanbul, 2000
- Havannisian, R.G., **Armenia On The Road To Indepence 1918**, Los Angeles, 1967
- Honigmann, Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (Grekçe, Arapça, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar), (Çev: Fikret Işıltan), İstanbul, 1970
- Hopkirk, Peter, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul, 1995
- İki kardeşten Seferberlik Anıları**, (Haz: Yıldırım Sezen), Ankara, 1999
- İlden, Köprülü Şerif, **Sarıkamış**, İstanbul, 2003

- İrtem, Süleyman Kani, **Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi**, (Haz: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, 1999
- İspir Turizm ve Kültür Kalkındırma Derneği, **Şu Bizim İspir**, İstanbul 1981
- İtler, Erdal, **Ermeni ve Rus Mezalimi (1914–1916) (Tanık ifadeleri)**, Ankara, 1999
- Karabekir, Kazım, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, II, (Haz: Faruk Özerengin), İstanbul, 1995
- Karabekir, Kazım, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990
- Karabekir, Kazım, **Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri**, (Haz. Orhan Hülagü-Ömer Hakan Özalp), İstanbul, 2001
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, V, Ankara, 1983
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, (1876–1907)**, VIII, Ankara, 1988
- Karpat, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, (Çev: Bahar Tırnakçı), İstanbul, 2003
- Kaya, Erol, **I. Dünya Savaşında Erzurum'dan Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları**, BYT, Erzurum 1993
- Kaymakam Selahattin, **Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans**, Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı:22 (1 Temmuz 1931), İstanbul
- Kırzıoğlu, Fahrettin, **Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir**, Erzurum, 1970
- Kırzıoğlu, Fahrettin, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451–1590)**, Ankara, 1976
- Kocabaş, Süleyman, **Kuzeyden Gelen Tehdit Tarihte Türk Rus Mücadelesi**, İstanbul, 1989, s.64–374
- Kocagüney, Vehbi, **Erzurum Kalesi ve Savaşları**, Ankara, 1942
- Koças, Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 1967
- Konukçu, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Ankara, 1992
- Konukçu, Enver, **Tarih'de Erzurum**, Şehr-i Mübarek Erzurum, Ankara, 1989
- Konyalı, İbrahim Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960
- Korganoff, G., **La Participation Des Armenies a La Guerre Mondiale Sur Le Front du Caucase**, Paris, 1927
- Korsun, H.G., **Erzurumskaya Operatsiya**, (Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 1915–1916 Yılları), (Rusça), Moskova 1938

- Köymen, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1993
- Krayblis, Nikerled, **Rusya'nın Şark Siyaseti**, (Çev: Habil Adem), (Hazırlayanlar: Mehmet Okur-Selçuk Ural, Erzurum, 2001
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi** (Başlangıçtan 1917'ye Kadar), Ankara, 1993
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990
- Kutlu, Cemil, **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri**, YDT, Erzurum, 1997
- Küçük, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı 1878–1897**, İstanbul, 1986
- Larcher, M., **Büyük Harpte Türk Harbi**, II, (Çev: Bursalı Mehmed Nihat), İstanbul, 1927
- Maslofski, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi (Eserinin Tenkidi)**, (Çev: Kaymakam Nazmi,) Ankara, 1935
- McCarty, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1998
- McCarty, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, (Çev: Bilge Umar), İstanbul, 1995
- Mehmed Emin, **Harb-i Umumide Osmanlı Cepheleri Vekayi-i**, İstanbul, 1338
- Mehmed Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, İstanbul, 1338
- Menteşe, Halil, **Anıları**, İstanbul, 1986
- Meram, Ali Kemal, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969
- Müderrişoğlu, Alptekin, **Sarıkamış Dramı**, İstanbul, 2004
- Necdet Kurdakul, **Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ortadoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi**, İstanbul, 1976
- Okçu, Yahya, **Türk-Rus Mücadelesi Tarihi**, Ankara 1953
- Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatoruğ'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, 2006
- Ostrogorsky, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, (Çev: Fikret Işıltan), Ankara, 1995
- Öğün, Tuncay, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Ankara, 1999
- Öğün, Tuncay, **Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri Unutulmuş Bir Göç Trajedisi**, Ankara, 2004
- Öke, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu 1914–1923** (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme), Ankara, 1991
- Özcan, Sabri, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, Ankara, 1987

- Özdemir, Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914–1918**, Ankara, 2005
- Özdemir, Yavuz, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekâtı**, Erzurum, 2003
- Özder, M.Adil, **Artvin ve Çevresi Savaşları 1828–1921**, Ankara, 1971
- Pamuk, Bilgehan, **XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum**, İstanbul, 2005
- Paşakay, Reşat, **Türk-Rus Harp Tarihine Genel Bakış**, Ankara, 1951
- Pomianskowiski, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü “1914–1918 I. Dünya Savaşı”**, (Çev: Kemal Turan), İstanbul, 1990
- Price, M. Philips, **War and Revolution in Asiatic Russia**, New York, 1995
- Puşkin, Aleksander Sergeyeviç, **Erzurum Yolculuğu**, (Çev: Z. Baştımar), Ankara, 1961
- Refik Savaşçı'nın Yayınlanmamış Hatıratları**
- Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, II, İstanbul, 1990
- Sağlam, Tefik (Salim), **3. Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul, 1941
- Sakin, Orhan, **İsa Peygamberi Severseniz Beni Öldürmeyiniz, 1915 Ermeni Mezalimi**, İstanbul, 2006
- Samih, Aziz, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivin'den Peteriç'e**, Ankara, 1934
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih**, Ankara, 1986
- Sanders, Liman Von, **Türkiye'de Beş Yıl**, (Çev: M. Şevki Yazman), İstanbul, 1969
- Saraçoğlu, Hüseyin, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul, 1989
- Sarısamam, Sadık, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cepheslerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, (Gnkur. Basımevi) Ankara, 1999
- Sevgen, Nazmi, **Anadolu Kaleleri**, I, Ankara, 1959
- Solmaz, Gürsoy, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, Erzurum, 2000
- Somakian, Manoug Joseph, **Empires in Conflict: Armenia and The Great Powers 1895–1920**, New York, 1995
- Sultan Abdülhamid, **Siyasi Hatıratım**, İstanbul, 1974
- Süslü, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, 1990
- Şehidoğlu, Süreyya Hami, **Birinci Cihan Savaşında İspir Müdafaası**, Erzurum (Tarihsiz)
- Tefik, Rıza, **Birazda Ben Konuşayım**, (Haz: Abdullah Uçman), İstanbul, 1993

- Tipi, Şeref, **Pışippa, (1860–1926)** (Haz: Canerhan Tipi), İstanbul, 2006
- Tonguç, Faik, **Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları**, İstanbul, 2001
- Topuz, Hıfzı, **II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, İstanbul, 2003
- Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye** (Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye) (1071–1328), İstanbul, 1998
- Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987
- Urfalı Mateos, **Vekayi-Namesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)**, (Çev: Hrant D.Andreasyan), Ankara, 1987
- Uzer, Tahsin, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Ankara, 1987
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, II**, Ankara, 1978
- Ülman, A. Haluk, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara, 1972
- W.E.D. Allen- Muratoff, Paul, **Kafkas Harekâtı 1828–1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, (Gnkur Basımevi), Ankara, 1966
- W.E.D.Allen-Muratoff Paul, **Caucasian Battlefields A History Of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828–1921**, London, 1953
- Wallach, Jehuda L., **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, (Çev: Fahri Çeliker), Ankara (Gnkur. Basımevi), 1985
- Yalman, Ahmed Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888–1922)**, I, (Haz: Erol Şadi Erdinç), İstanbul, 1997
- Yaman, Abdullah, **Ermeni Meselesi ve Türkiye**, 1973
- Yergök, Ziya, **Sarıkamış'tan Esarete (1915–1920)**, (Haz: Sami Önal), İstanbul, 2005
- Yıldırım, Hüsamettin, **Rus-Türk Ermeni Münasebetleri (1914–1918)**, Ankara, 1990
- Yıldırım, Hüsamettin, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri**, Ankara, 1990

Makaleler

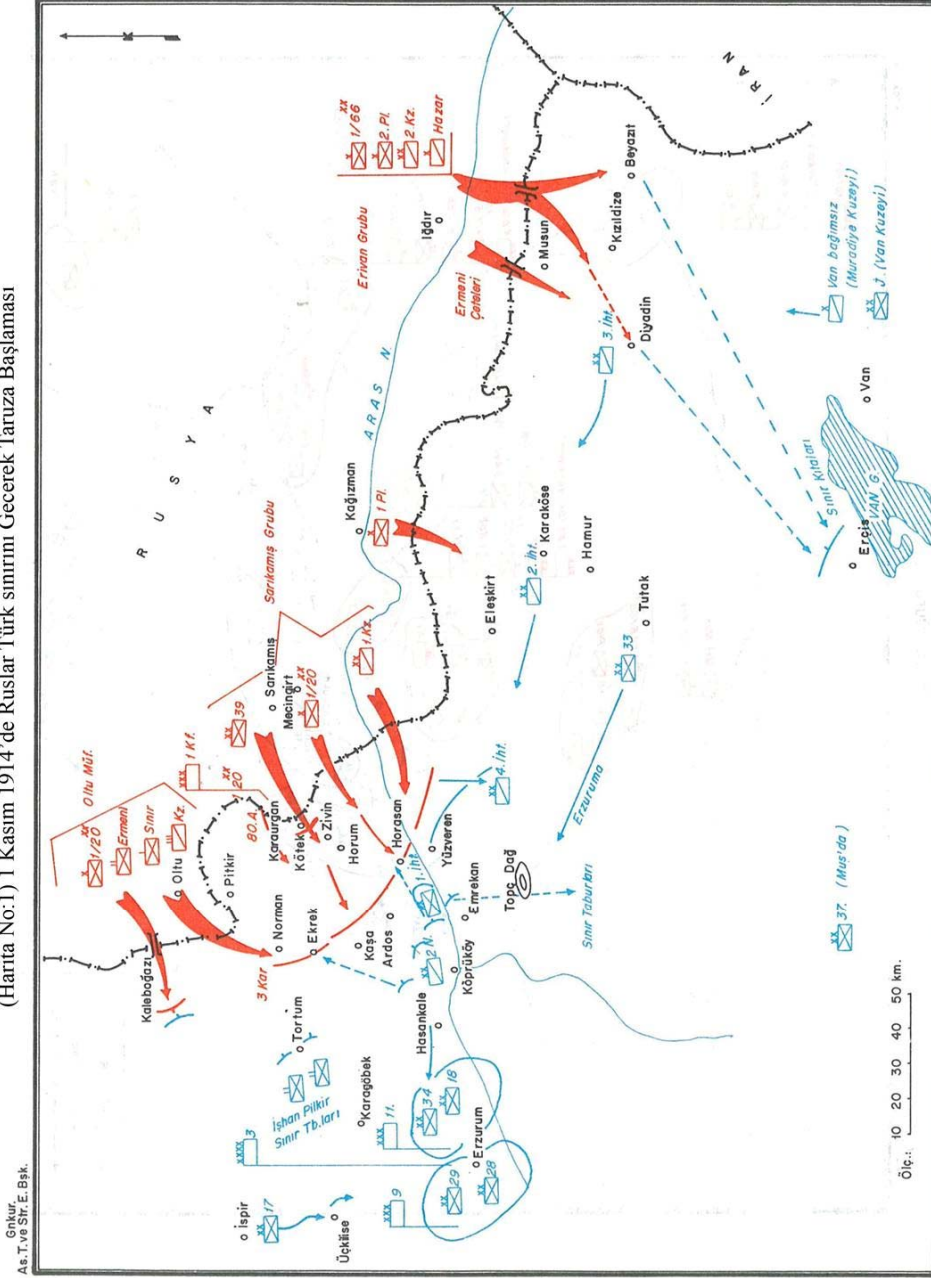
- Aşıroğlu, Tahsin, **“Erzurum İlinin Tarihçesi”**, 50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, I, Erzurum, 1973, s.68
- Aydın, Dündar, **“Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri”**, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, I/1, (Ekim 1970), s.103–104
- Balkan, Recep, **“Azap Muharebelerinde Türk ve Rus Süvarilerininini Oparetif Hareketleri”**, Askeri Mecmua, (Mart 1939) Sayı:112, s.91–92

- Beydilli, Kemal, “**1828–1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler**”, Belgeler, XII/17, (1988), s.38
- Bilge, Fazıl, “**Büyük Harpde Rus ordusu Mütteliklerine Ne Derecede Yardımda Bulunmuştur ve Bu Yardım, Harbin İtilaf Orduları Tarafından Kazanılmasında Amil Olmuş mudur?**” Askeri Mecmua, VI, (1 Haziran 1935), S:97, s.411–412
- Bolsover, G. H., “**1815–1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış**”, (Çev: Yuluğ Tekin Kurat), Belleten, XXX, s.281
- Çeliker, Fahri, “**Birinci Dünya Harbinde Türk Savaş Politikası**”, Askeri Tarih Dergisi (ATD), S: 4, (Eylül 1977), Ankara, s.37
- Darkot, Besim, “**Erzurum**” İslam Ansiklopedisi (İA), İstanbul, IV, s.340
- Eden, Şükrü Nuri, “**Şark Meselesinin Dış boyutu**”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S: 4, Kayseri, 1990, (Ayrı Basım), s.7.
- Garsoian, Nina G., “**The Foundation of Theodosiopolis-Karin**”, Armenian Karin/Erzerum, (Edited: Richard G.Hovannisian), California 2003, s.67
- Halaçoğlu, Ahmet, “**Balkan Savaşı ve Sonrası Rusya’nın Doğu Anadolu Siyaseti**”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, (Kars-Subatan 17–21 Haziran1991), Ankara, 1992, s.311–312
- Hamit Zübeyr-Koşay, Turffar, Kemal, “**Erzurum-Karaz Kazısı Raporu**”, Belleten, XXIII/91, Ankara, 1959, s.349–413
- Hatipoğlu, Süleyman, “**Rusya’nın Bağdat Demiryolu ve Doğu Anadolu Siyaseti**” Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17–21 Haziran 1991) Ankara, 1992 s.246
- Hewsen, Robert H., “**Summit of The Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk**”, Armenian Karin/Erzerum, Edited: Richard G. Hovannisian, California 2003, s.40
- İnalcık, Halil, “**Osmanlı Devleti’nin Erzurum Beylerbeyliği**”, İA, s.353
- Kılıç, Davut, “**Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesi’nin Rolü (1828–1915)**”, ASAM Ermeni Araştırmaları, S:2, (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001) Ankara, s.61–62
- Kılıç, Selami, “**Büyük savaşta Erzurum’da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri**”, ASAM Ermeni Araştırmaları Dergisi, S:8, Ankara, 2003, s.69

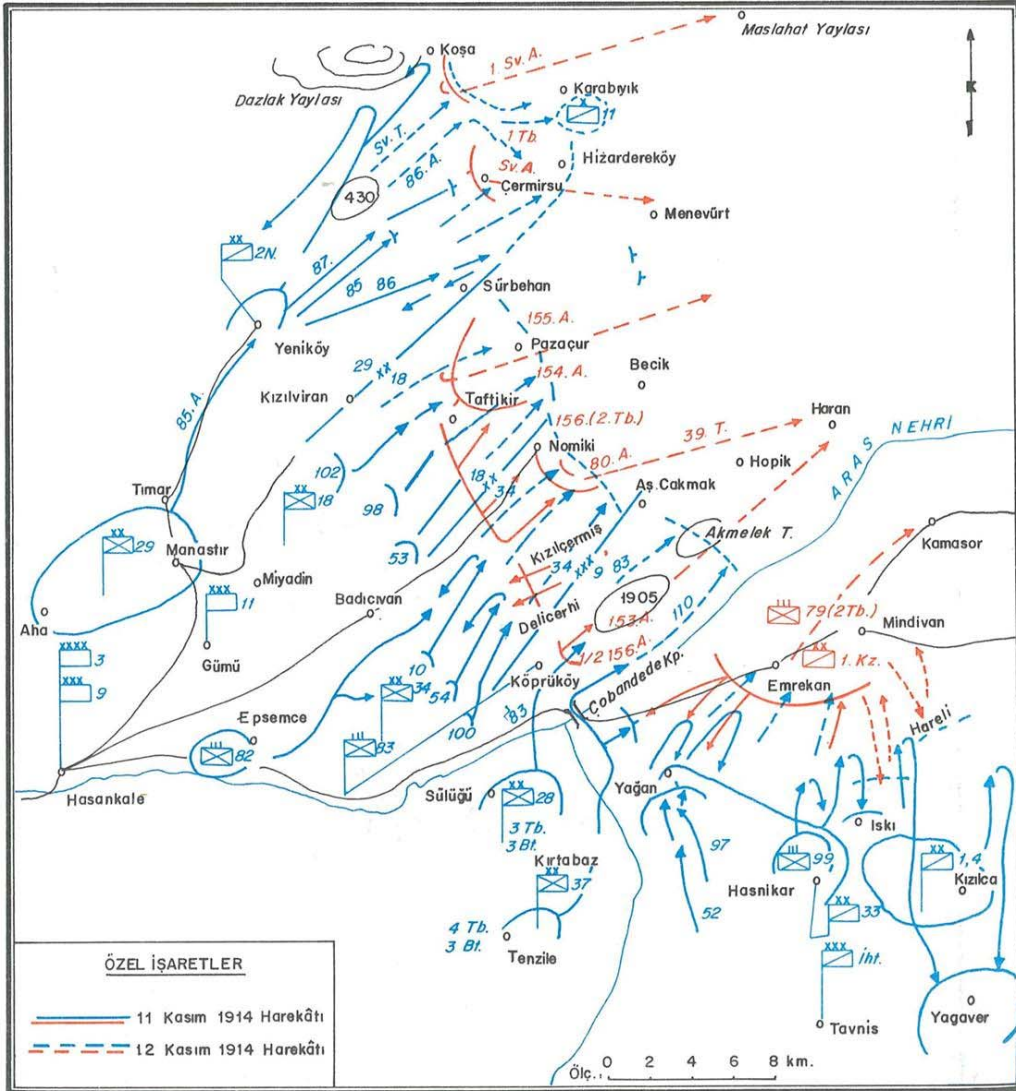
- Kılıç, Selami, “**Tarihi Süreç İçinde Erzurum’un Stratejik Önemi**”, Beyaz Doğu, S:2, (Nisan-Mayıs-Haziran 2005), Erzurum, s.31
- Kır, A. Naci, “**İkinci Tortum (Kireçli Dağ) Muharebesi**”, ATB, Sayı:20, (Şubat 1986), Ankara, s.72
- Kırzıoğlu, Fahrettin, “**Armenya/ Yukarı- Eller’de 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi**” Atatürk Üniversitesinin XX. Yıl Armağanı Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler, II, Ankara 1978, s. 58–59
- Koşay, Hamit Zübeyir, “**Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi Prehistor ve Prehistuari**”, 50.Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, Erzurum, 1973, s.39
- Kuran, Ercüment, “**Ermeni Meselesinin Milletlerarası Toplum Boyutu (1877–1897)**”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (TTETİ), (8–12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s.20
- Kurat, Yuluğ Tekin, “**Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu(1900–1920)**”, TTETİ, s.228
- Küçük, Cevdet, “**Erzurum**” Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (TDVİA), XI, İstanbul, 1995, s.322
- Kürkçüoğlu, Erol, “**Tarih**”, 98 Erzurum İl Yıllığı (EİY), s.21–81
- Miralay Baki, “**Harp Tarihi Tetkikleri III, Meydan Muharebeleri**”, Askeri Mecmua, (1 Kânunuevvel 1931), II, Sayı:83
- Ökse, Necati, “**I. Dünya Harbinde 3. Türk Ordusu’nun Harekâtı**”, Askeri Tarih Bülteni (ATB), S:7, (Şubat 1979), Ankara, s.26
- Pamuk, Bilgehan, “**The Silk Road and Erzurum in The Ottoman Periods (16–17 th Centuries)**” 1st International Silk Road Symposium, İzmir, 2004, s.172
- Sonyel, Salahi R., “**Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü**”, Belleten, XLIX, Sayı:195, (Aralık 1985), Ankara, 1986, s.652
- Sözer, Ahmet Necdet, “**Erzurum Coğrafyası: Tabii ve Beşeri Özellikleri**”, 50.Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi, I, Erzurum, 1973, s.27
- Tankut, Hasan Reşid, “**Erzurum Adının Ashı**” Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, (TYED), Sayı: 11–12; İstanbul, 1962, s.3
- Yınanç, Mükrimin Halil, “**Erzurum**”, İA, IV, İstanbul, s.346

- Zayonçkovskiy, A .M., **“Büyük Harb (1914-1918), Kafkas Cephesi”**, (Çev: Bnb.Latif), Askeri Mecmua, VI, (1 Haziran 1935), Sayı:97, s.457
- İsmail Kayabalı- Arslanoğlu, Cemender, **“Kuzey Doğu Anadolu ve Çevresinin Stratejik Önemi”**, Türk Kültürü (TK) S:126, (Nisan 1973), s.324
- Hayati Doğanay, İbrahim Güner, Yazıcı, Hakkı, **“Coğrafya”**, EİY, s.100–101
- Karpuz, Haşim, **“Erzurum’un Tahkimatı ve Tabyaları”**, ATB, S:16 (Şubat 1984), s.74
- Sağlam, Tevfik (Salim), **“Sıhhi Harp Tetkikleri Büyük Harbte Kafkas Cephesi’ndeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik”**, Askeri Mecmua, VI, (1 Haziran 1935), S:97, s.487–504
- Holzhausen, Rudolf, **“Birinci Dünya Harbinde Almanya’nın Türkiye’ye Sağladığı Hava Desteği ve Çanakkale Havacıları”**, (Çev: Fahri Çeliker), ATB, S: 14, (Ağustos 1982), s.22
- Atnur, İbrahim Ethem, **“Zihinlerde Yaşatılan Göç”** 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1.Uluslararası Sempozyumu, (23–25 Temmuz 2002) Ankara 20002, s. 53–54
- Kaya, Erol, **“I. Dünya Savaşı’nda Erzurum Mültecileri”**, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1.Uluslararası Sempozyumu, (23–25 Temmuz 2002) Ankara 2002, s.85
- Haşimoğlu, Mecit, **“Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi”**, TYED S.2 (1 Mart 1959), Erzurum s.13–22
- Haşimoğlu, Mecit, **“Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi”**, TYED, S:4 (Aralık 1959), Erzurum, s.20
- Yıldırım, Hüsamettin, **“Rusların Doğu Anadolu’da Kurdukları İdari Yapı ve Ermenilere Karşı Siyasetleri**, XI. Türk Tarih Kongresi (5–9 Eylül 1990), V, Ankara, 1994, s.1981

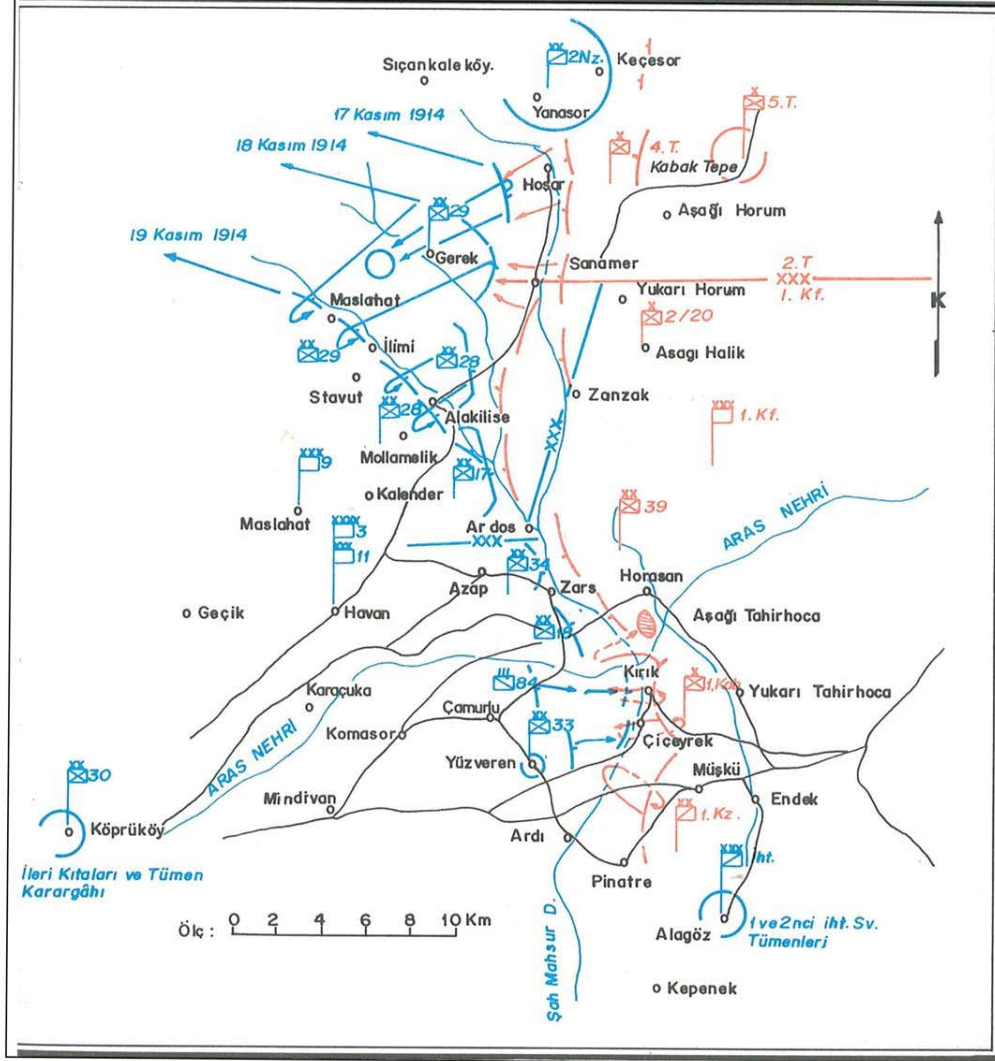
(Harita No:1) 1 Kasım 1914'de Ruslar Türk sınırını Geceker Taruza Başlaması

(Harita No:2)KöprükÖy Muharebesi 12 Kasım Harekât Muharebeleri

Gnkr.
As.T.ve Str. E. Bsk.

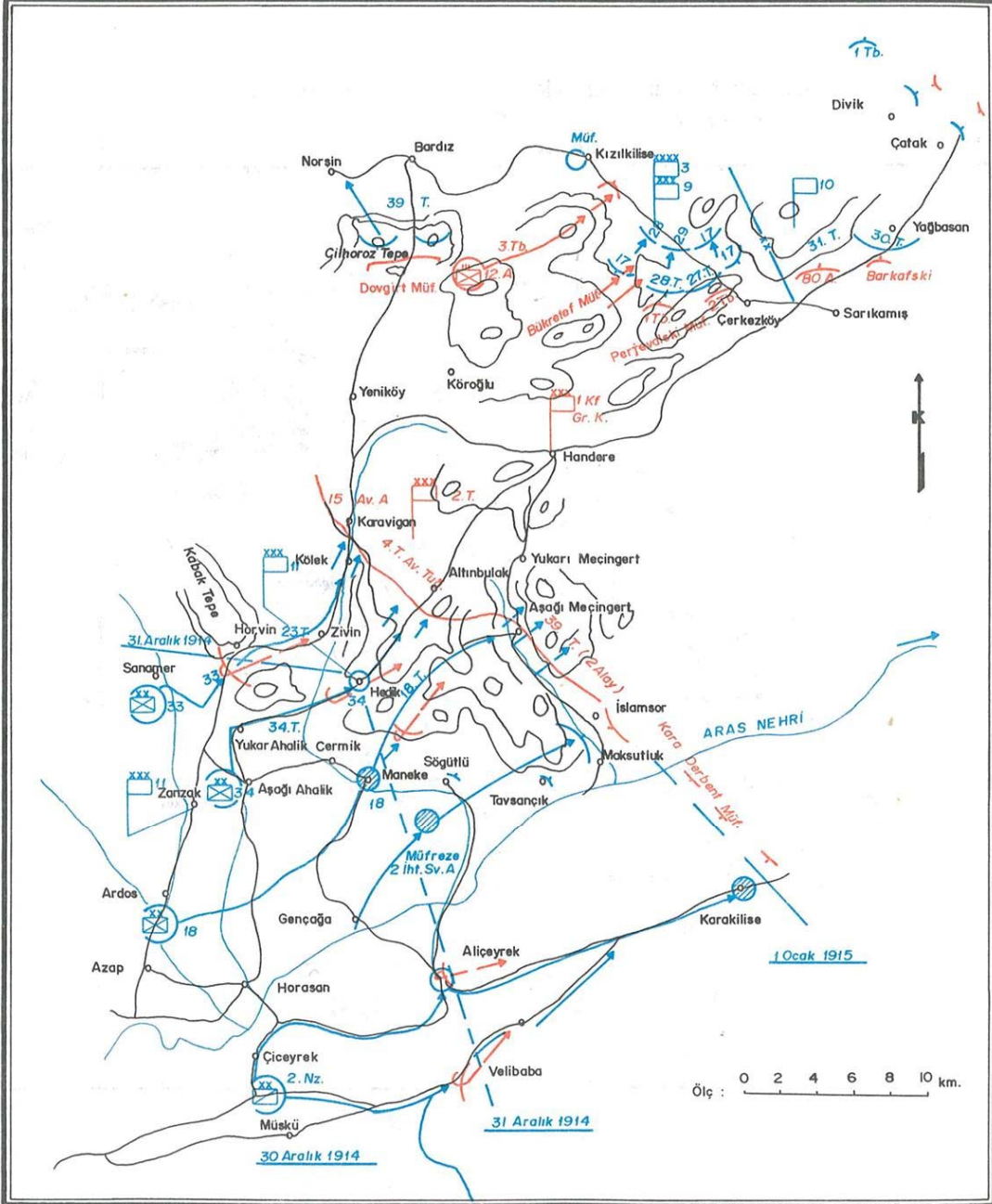
(Harita No:3) Azap Muharebesi

Gnkur.
İs. T. ve Str. E. Bşk.

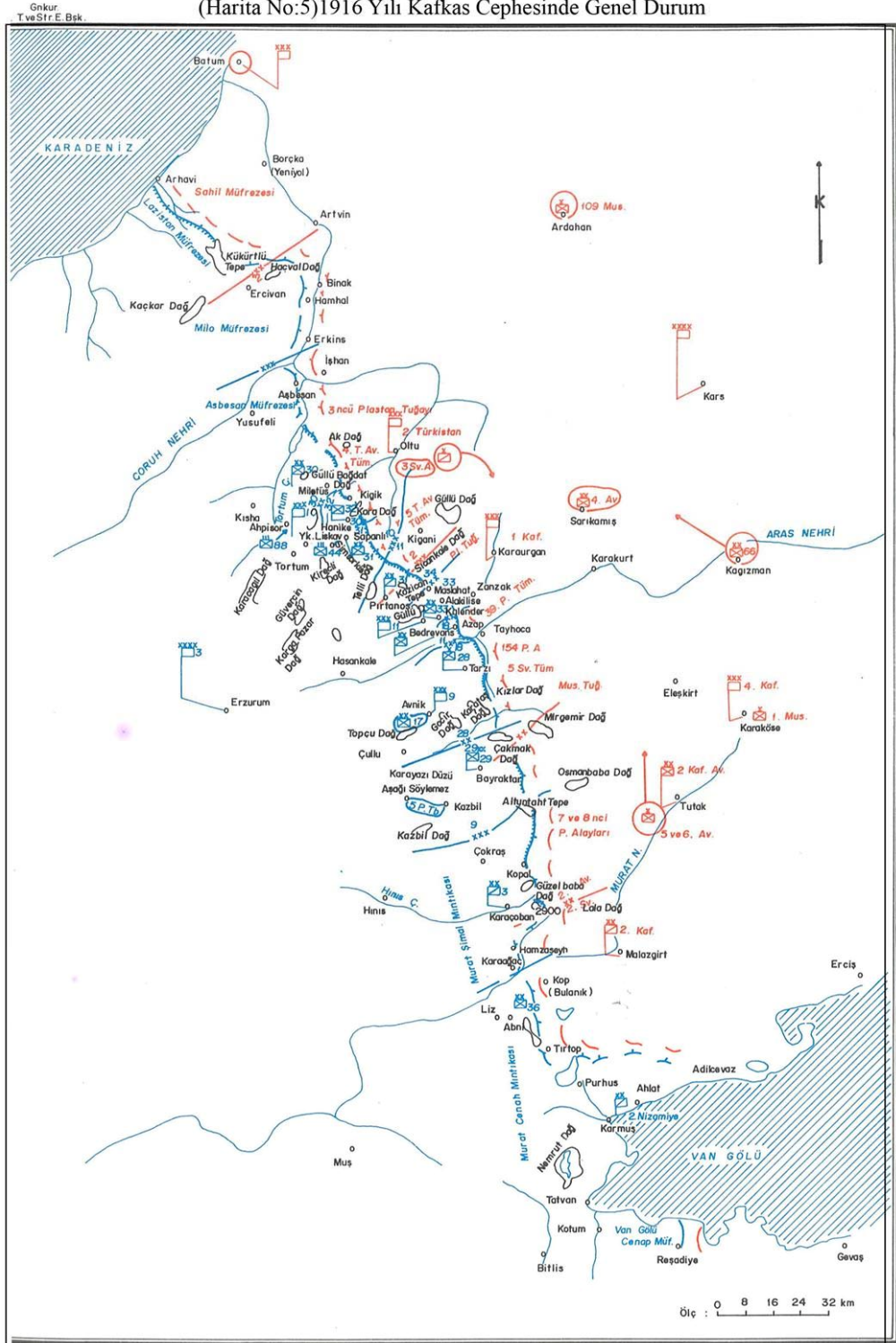
(Harita No:4) Sarıkamış Kuşatma Harekatında 3. Türk Ordusu İle
Rus Kafkas Ordusu 1 Ocak 1915 Günü Durumları

Gnkur.
As. T. ve Str. E. Bşk.

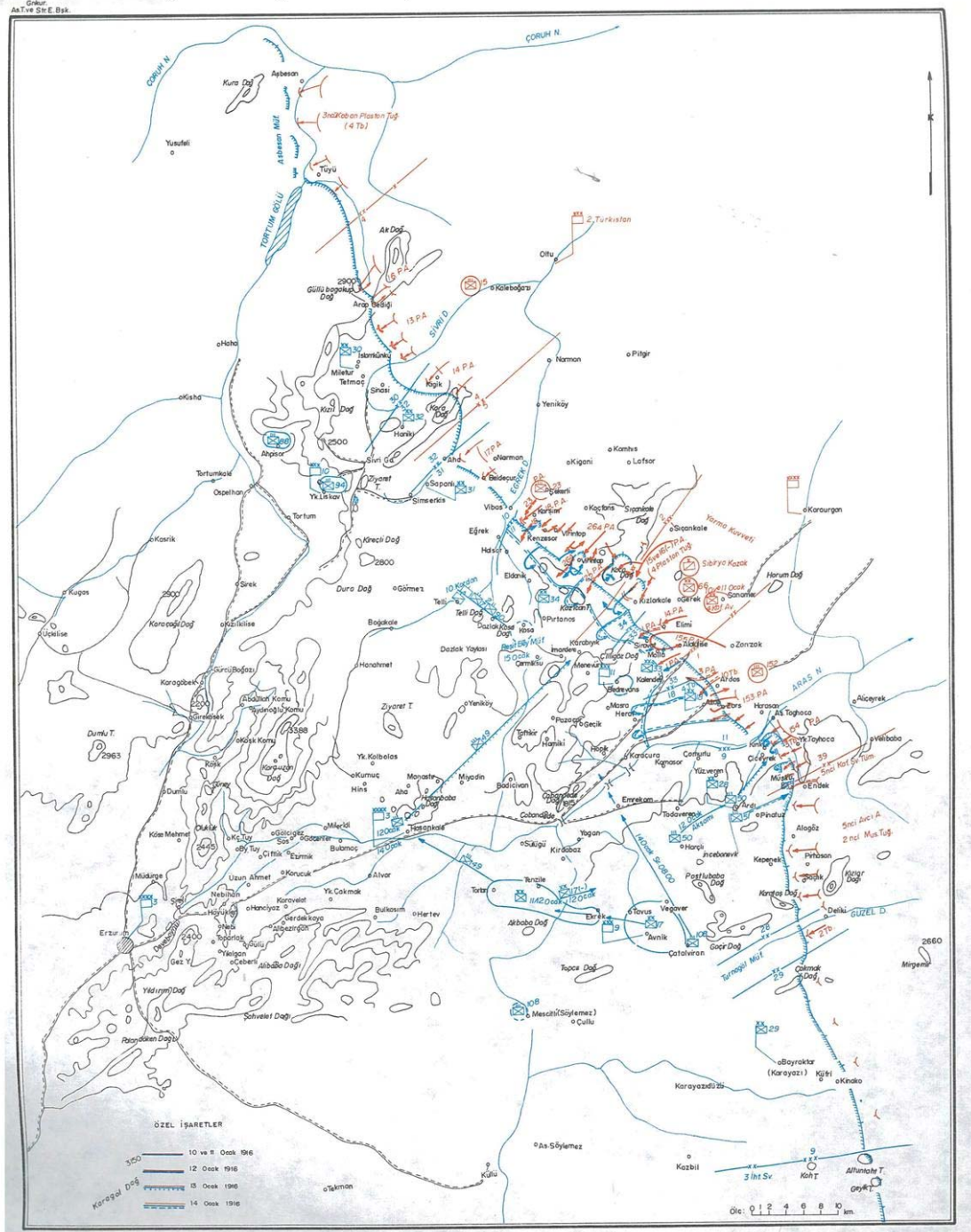
Kroki:26

(Harita No:5)1916 Yılı Kafkas Cephesinde Genel Durum

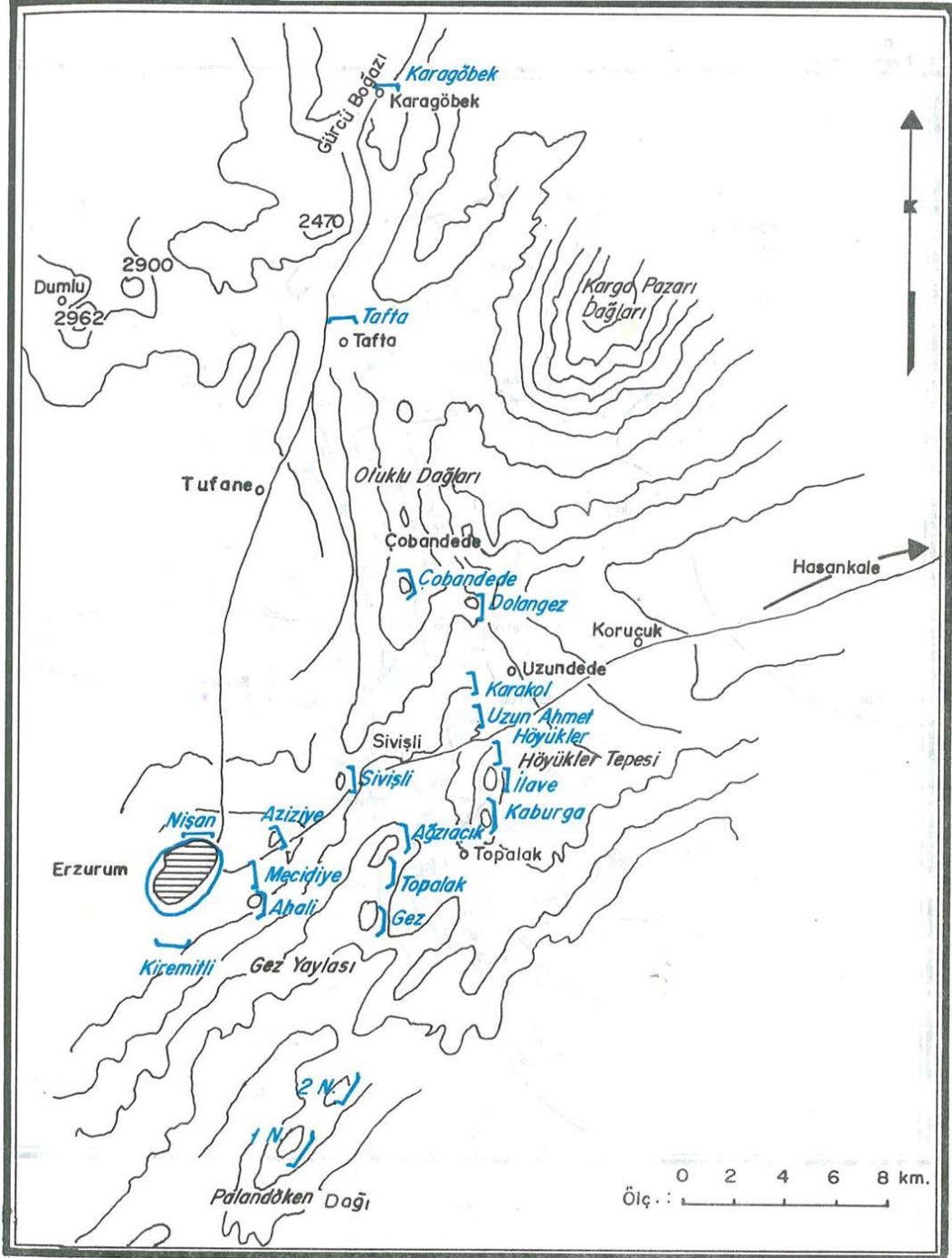

(Harita No:6) Rusların Azap Taaruzu 10-14 Ocak 1916 Günleri Harakati

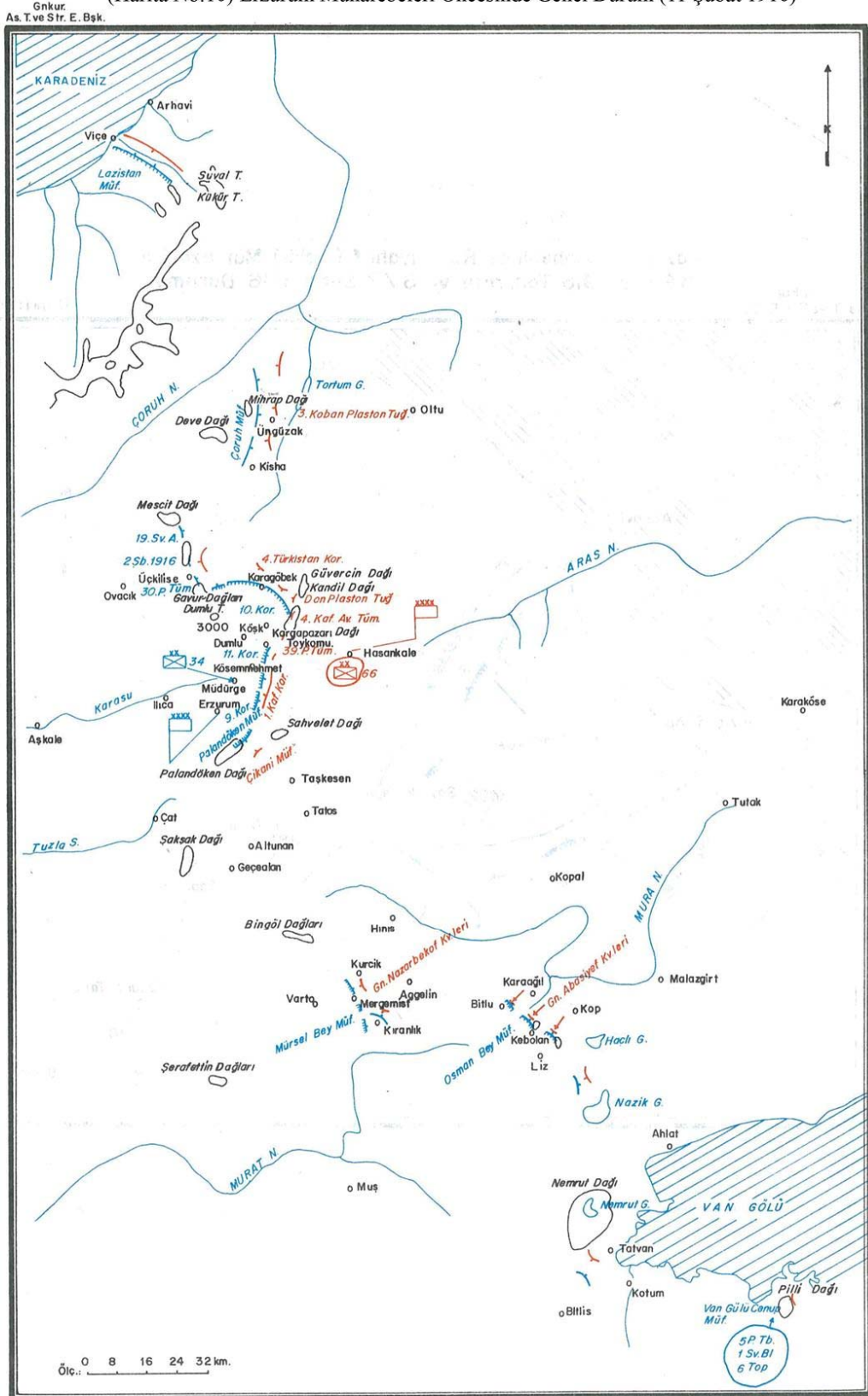

Gnkr.
As.T.ve Str.E.Bşk.

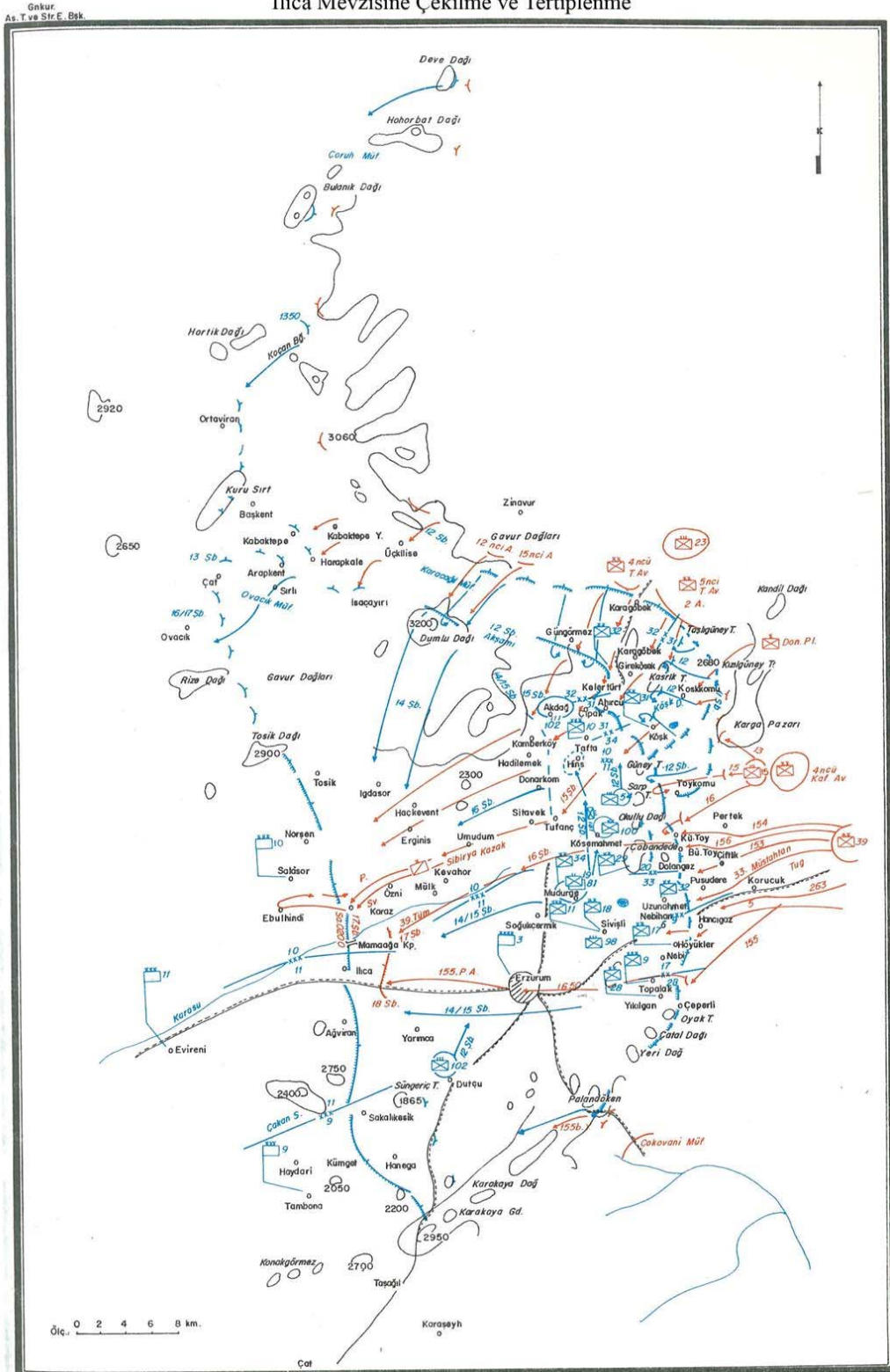
(Harita No:8) Erzurum Müstahkem Mevkii (Tabyalar)

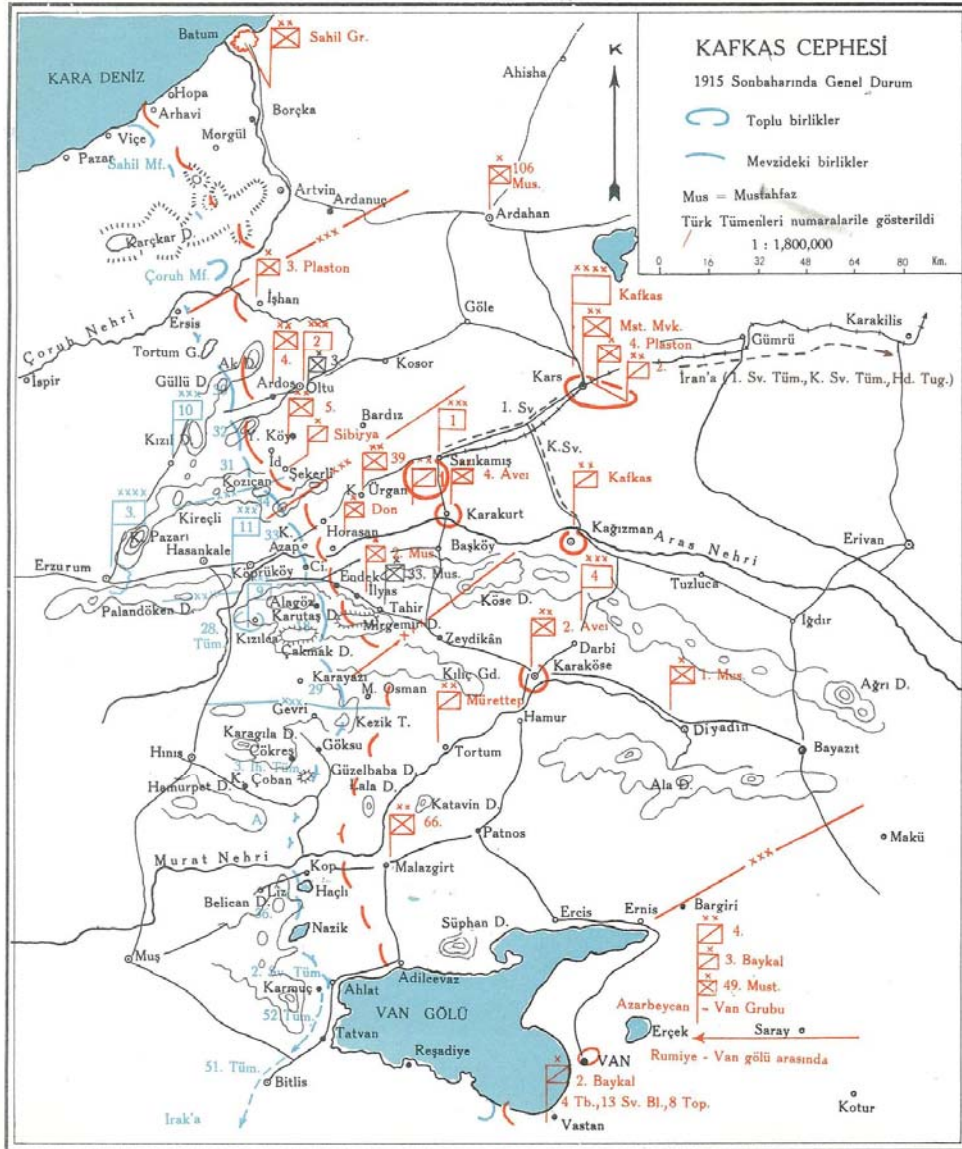
(Harita No:10) Erzurum Muharebeleri Öncesinde Genel Durum (11 Şubat 1916)

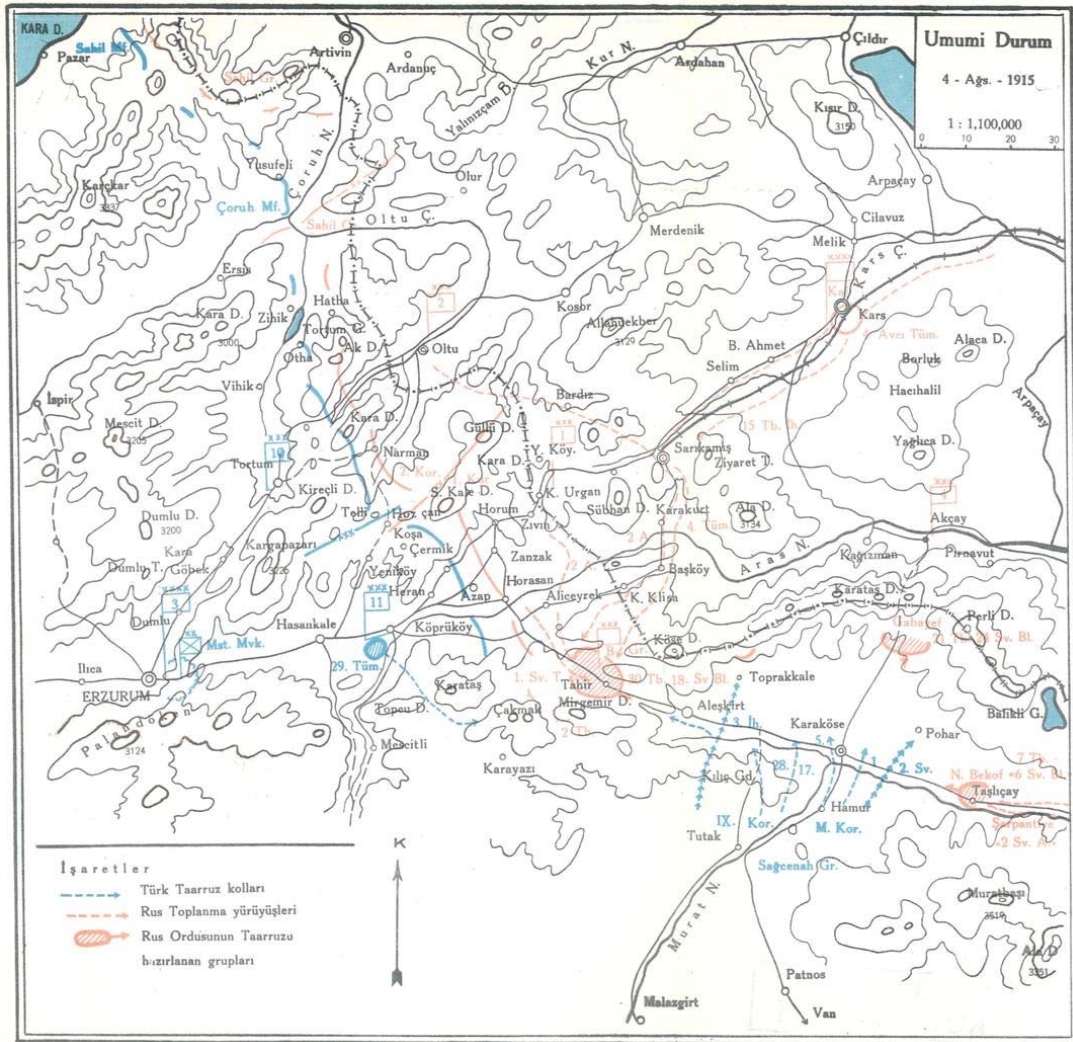
(Harita No:11) Erzurum Hazırlanmış Mevzisi Muharebeleri (11-17 Şubat 1916)
İlca Mevzisine Çekilme ve Tertiplenme

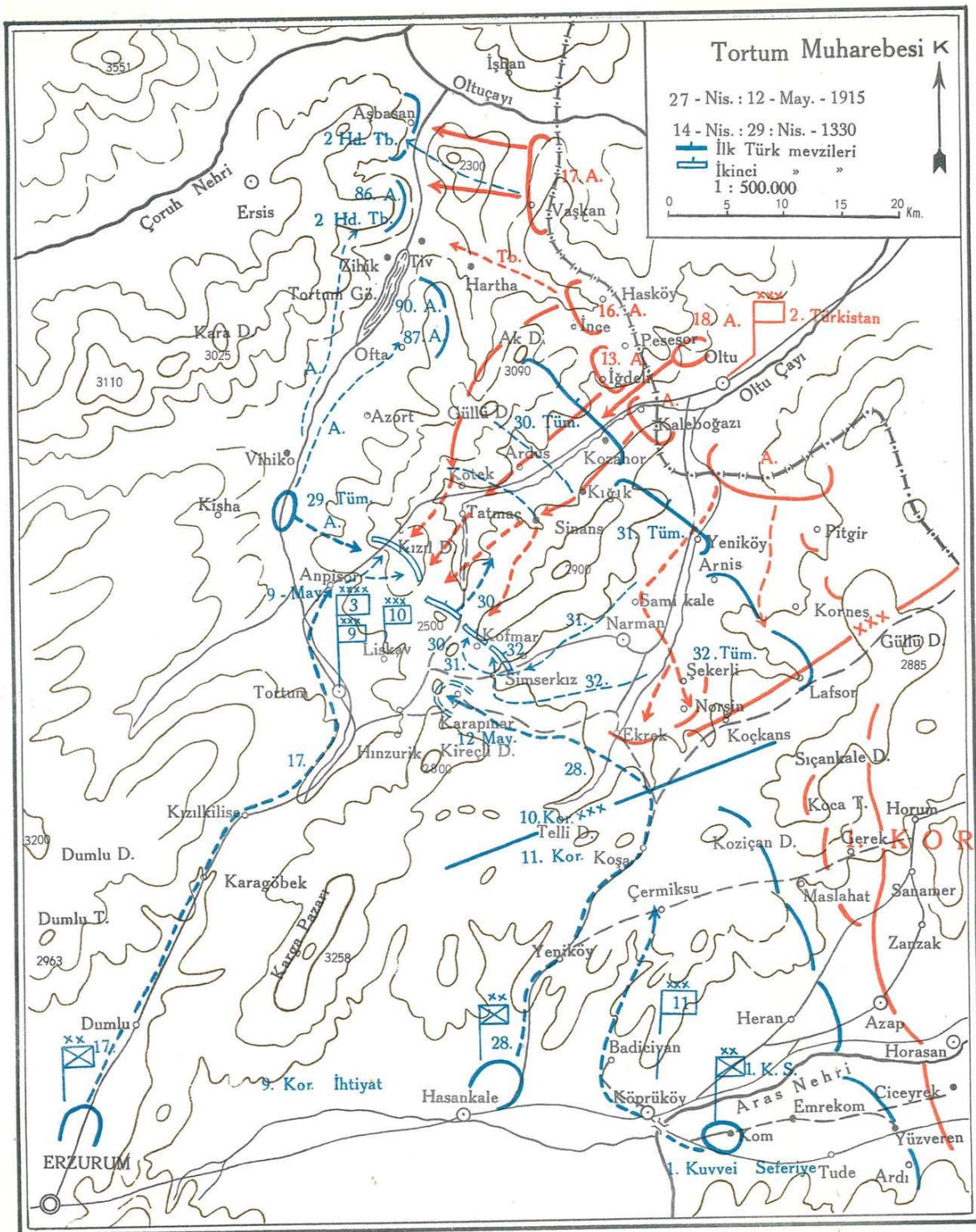
(Kroki No:1) 1915 Sonbaharında Genel Durum

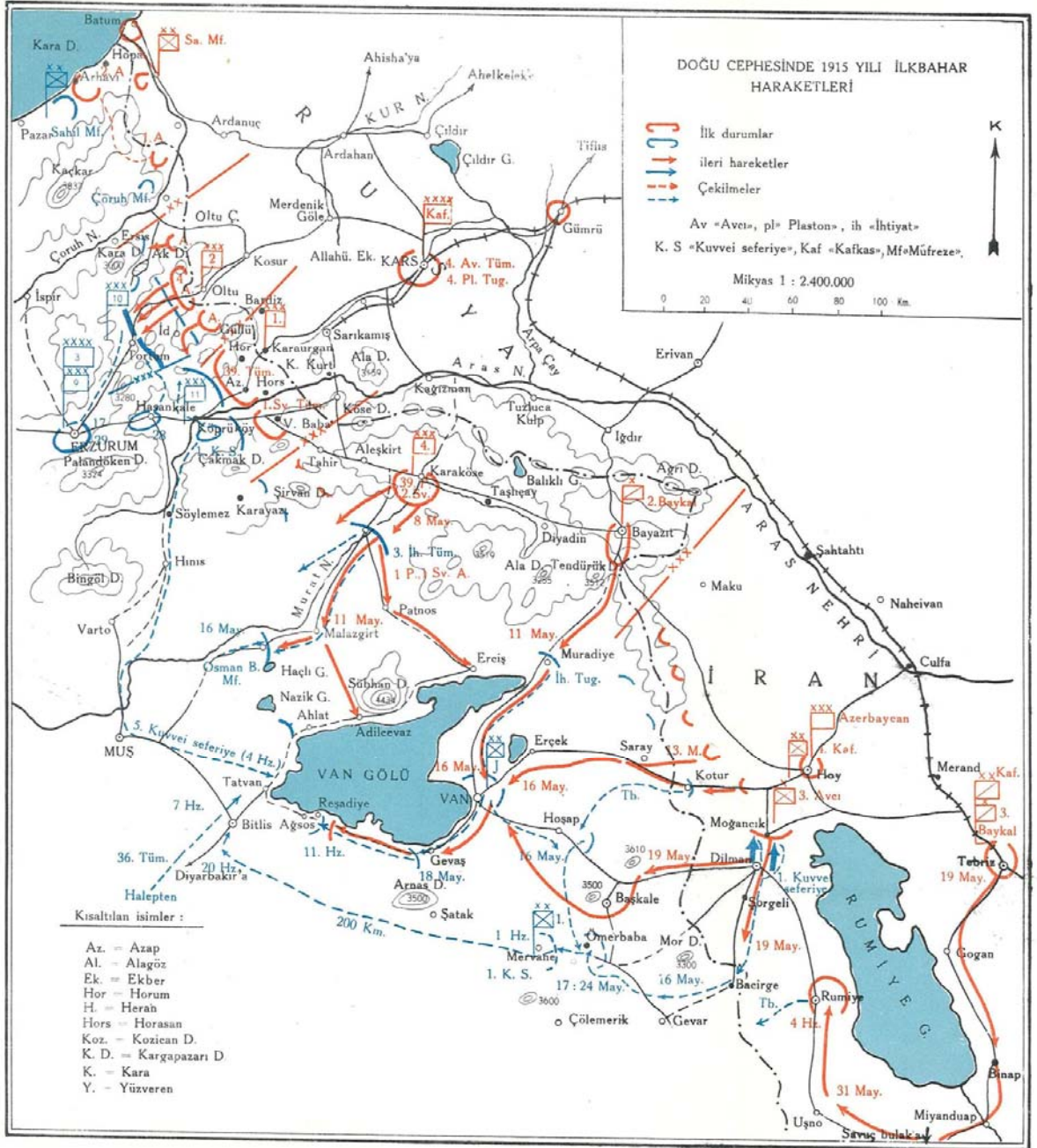
(Kroki No:2) 1915' de Kafkas Cepesinde Genel Durum

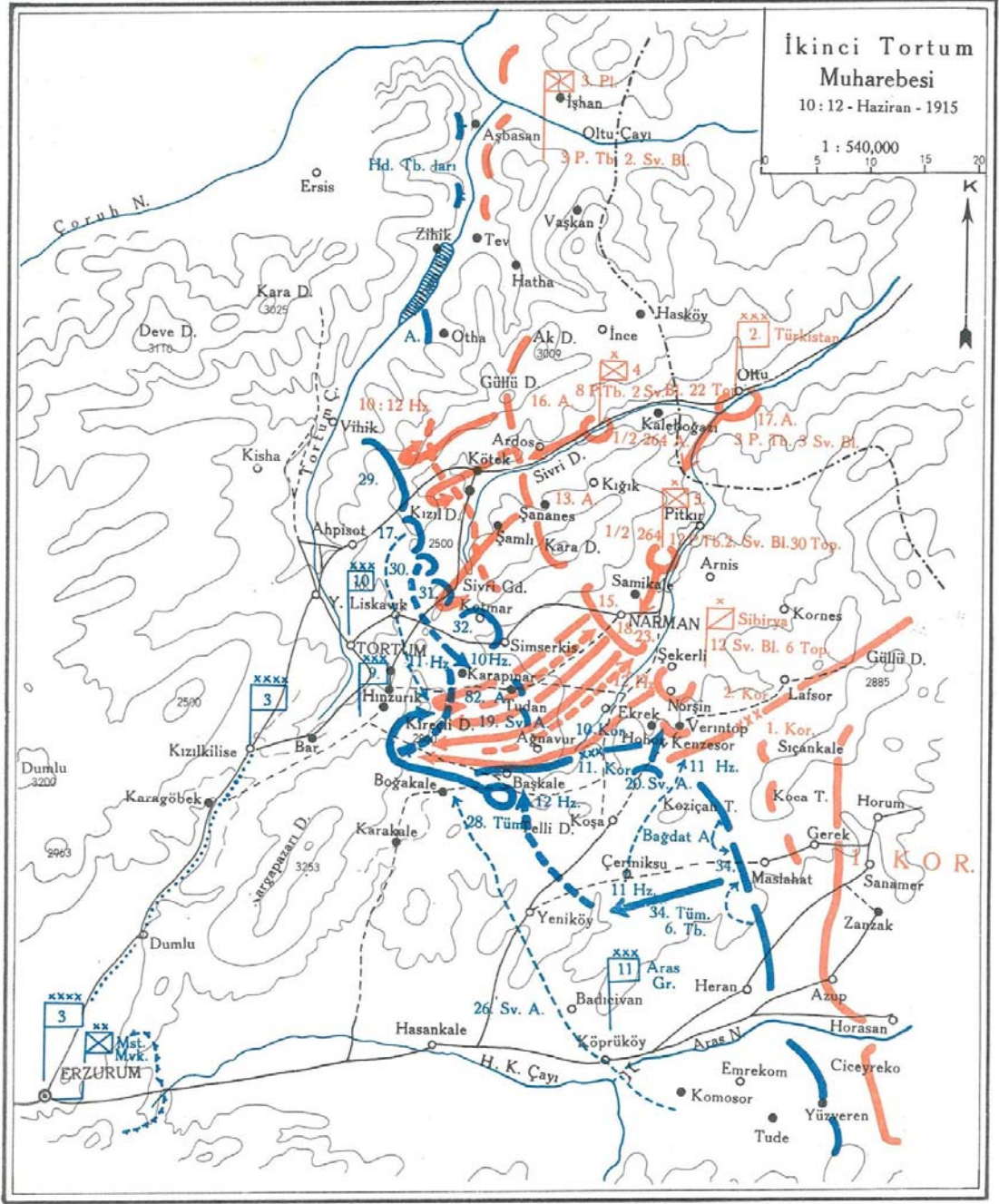
(Kroki No:3) I. Tortum Muharebesi

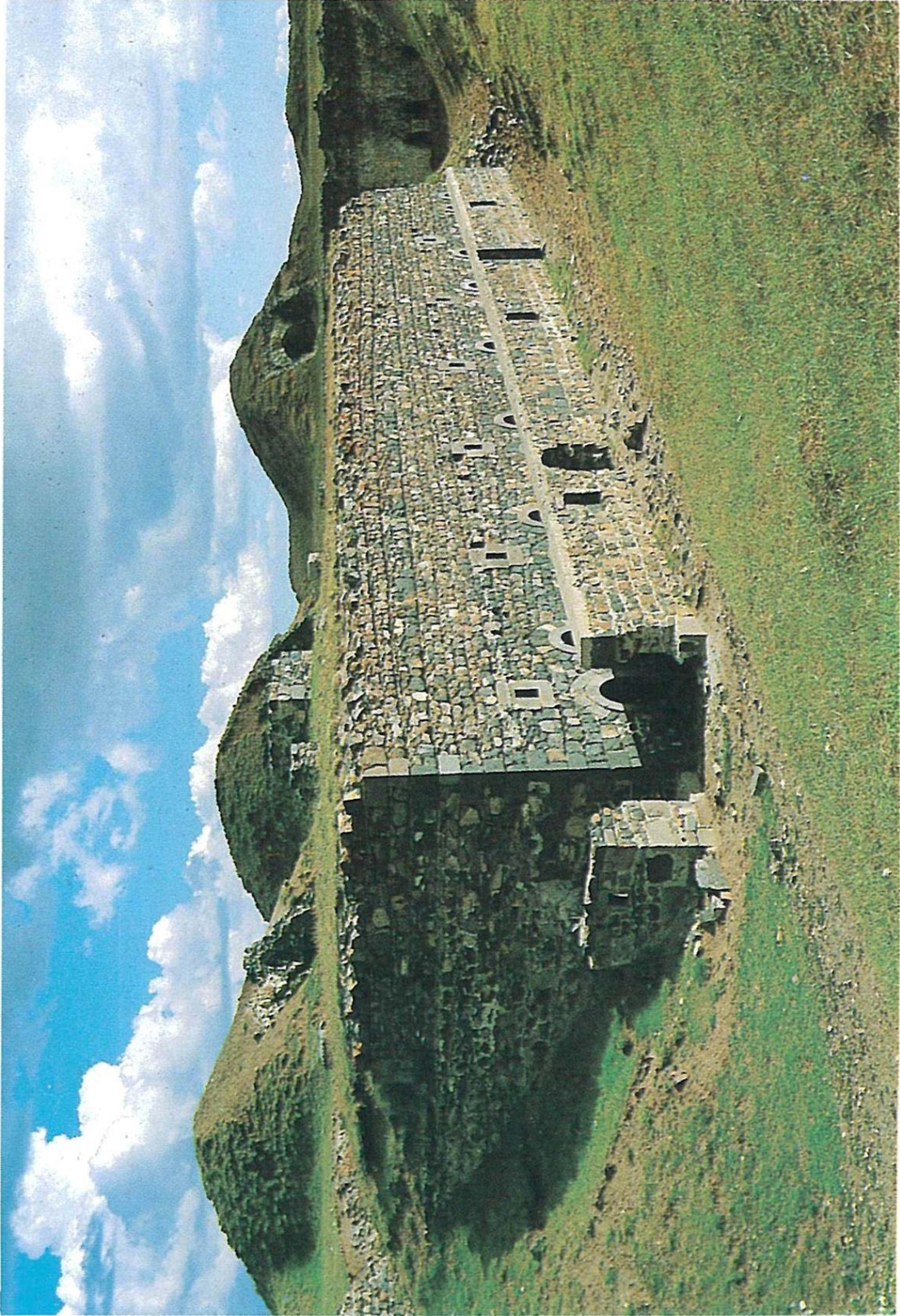

(Kroki No:4) Kafkas Cephesi'nde 1915 Yılı İlkbahar Hareketleri

(Kroki No:5) II. Tortum Muharebesi

(Resim No:1) Palandöken Tabyası'nın Karahrah Kısmı

(Resim No:2) Sivisli Tabyası

(Resim No:3) Ağzıaçık Tabyası

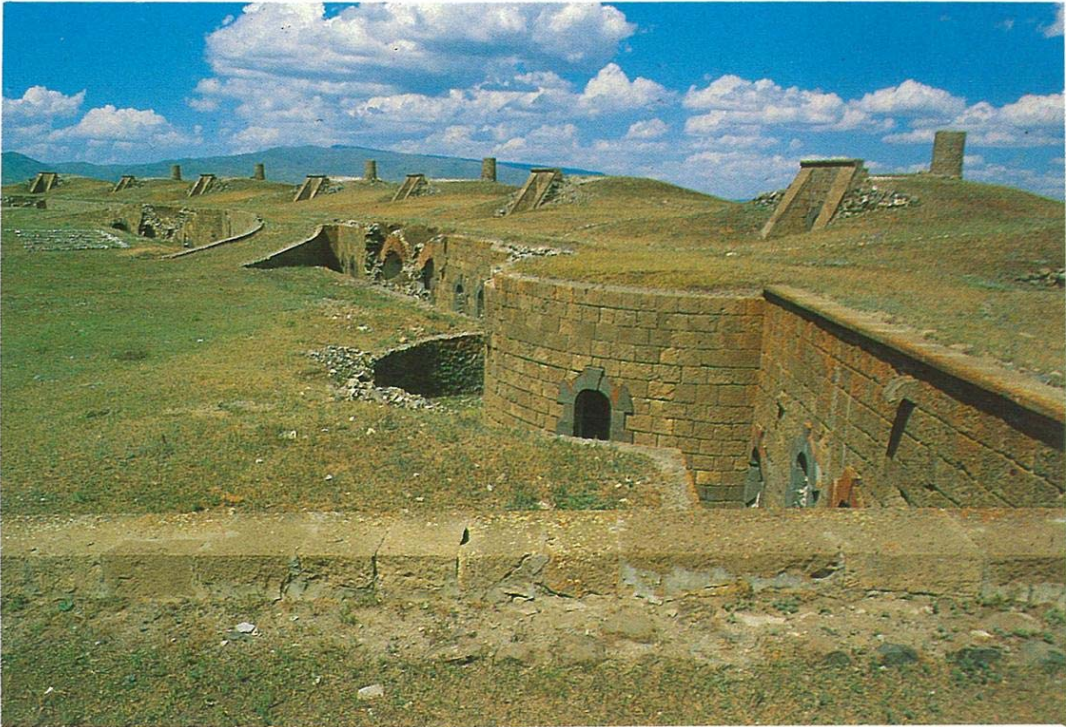
(Resim No:4) Toparlık Tabyası

(Resim No:5) Çobandede Tabyası

(Resim No:6) Dolangez Tabyası'nın Genel Görünüşü

(Resim No:7) Deveboynu Tabyası

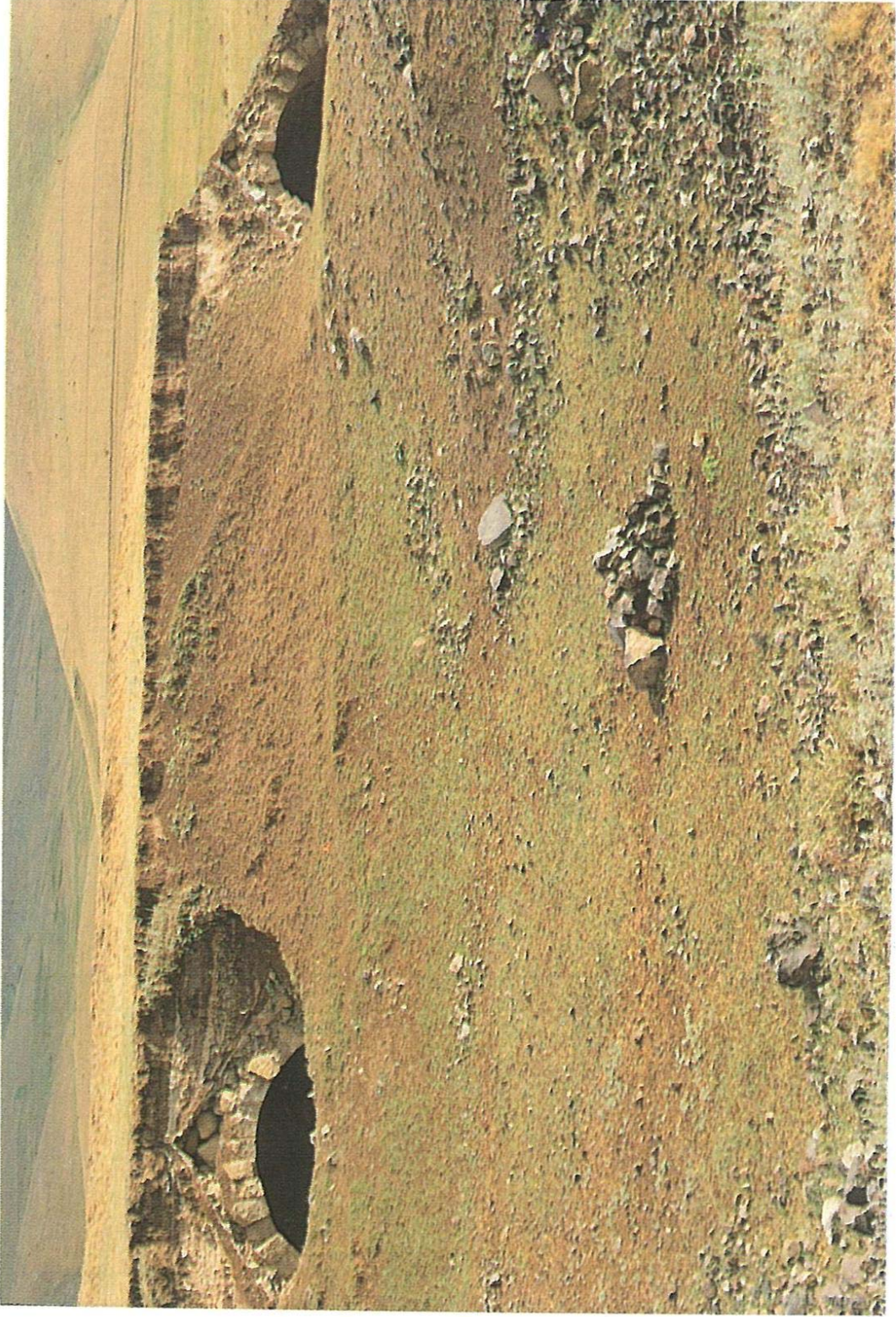
(Resim No:8) Uzunahmet Tabyası'ndan Genel Bir Görünüş

(Resim No:9) Tafta Tabyası

(Resim No:10) Karagöbek Tabyası

(Resim No:11) Gez Tabyasından Bir Görünüş

(Resim No:15) İşgalde Erzurum Kalesi

(Resim No:16) Rus Orduları'nın Erzurum'a Girişi (16 Şubat 1916)

(Resim No:18) İşgalde Erzurum'dan Genel Bir Görünüş

(Resim No:19) İşgalde Erzurum Kalesi

ÖZGEÇMİŞ

1981 Yılında Erzurum'da doğdu. İlk, Orta ve Lise öğrenimini 1998 yılında Erzurum'da tamamladıktan sonra 1999 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde Yüksek Öğrenimine başladı. Adı geçen bölümden 2003 yılında mezun oldu. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. 2004 yılında Atatürk Üniversitesi'nin açtığı sınavda başarılı olarak Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezinde Uzman kadrolu öğretim elemanı olarak göreve başladı. Halen aynı görevde bulunmaktadır.